

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

VEDECKÝ ČASOPIS PRE HISTORICKÉ VEDY

23 / 2020

Vol. 2

 BELIANUM

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy
Vychádza 2x ročne

Vydáva: Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
EV 5543/17

Sídlo vydavateľa: Národná 12, 974 01 Banská Bystrica

IČO vydavateľa: IČO 30 232 295

Dátum vydania: september 2020

© Belanium. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)

Časopis je registrovaný v medzinárodných databázach:

European Reference Index for the Humanities (ERIH PLUS)

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)

Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)

Redakcia:

Pavol Maliniak (šéfredaktor)

Michal Šmigel' (výkonný redaktor)

Patrik Kunec

Imrich Nagy

Oto Tomeček

Redakčná rada:

Rastislav Kožiak (predseda)

Barnabás Guitman (Piliscsaba, Maďarsko)

Éva Gyulai (Miskolc, Maďarsko)

Bohdan Halczak (Zielona Góra, Poľsko)

Jiří Knapík (Opava, Česká republika)

Vjačeslav Meňkovskij (Minsk, Bielorusko)

Maxim Mordovin (Budapešť, Maďarsko)

Vincent Múcska (Bratislava, Slovensko)

Martin Pekár (Košice, Slovensko)

Petr Popelka (Ostrava, Česká republika)

Jan Randák (Praha, Česká republika)

Jerzy Sperka (Katowice, Poľsko)

Ján Steinhübel (Bratislava, Slovensko)

OBSAH

Články

JANURA, T. – ŠIMKOVIC, M. – FOTTOVÁ, E.: Hrad Divín vo svetle nových výskumov.....	5
KOMJÁTI, Z. I.: The County and State Taxing of the Koháry Demesnes in Hont County in the 1710's and 1720's	29
OLEJNÍK, M.: Podiel Bohumíra Šmerala na formovaní Komunistickej strany Československa v prvej dekáde medzivojnovnej Československej republiky.....	54
MÍČKO, P.: Expanzia Spolku pre chemickú a hutnú výrobu do slovenskej podnikovej sféry (zmena majetkových pomerov slovenských podnikov Spolku pre chemickú a hutnú výrobu).....	71

Materiály

MALINIAK, P.: Kolektívne práva a povinnosti poddaných Zvolenského panstva (listiny Ľudovíta I. a Žigmunda a ich confirmácie)...87	
RAMAČ, J. – MARČOKOVÁ, D.: Kánonická vizitácia kysáčskej evanjelickej cirkvi z roku 1835.....	105

Rozhľady

BOROŇ, P.: W poszukiwaniu idealnych Słowian – o wojowniczości i pacyfizmie jako cechach charakteru narodowego w dociekaniach polskiej historiografii w XIX wieku	131
HAAS KIANIČKA, D.: Fenomén fikcie v dejinách Kremnice	147
САДЫКОВ Т. С. – НАБИЕВ С. Т.: Восстания в Казахстане против царской власти в 1916 году и советской политики в 1921-22 гг.: сходства и различия (на основе материалов Акмолинского и Атбасарского уездов)	167
RIGOVÁ, V.: <i>Mládež mravne vadná</i> na stránkach časopisu <i>Úchylná mládež</i> (1925 – 1934)	182
PAVLOV, J.: Vývoj slovenského bryndziarstva a syrárstva do roku 1948 s dôrazom na okres Zvolen.....	210

Správy

MICHALCOVÁ BOROŠOVÁ, M. – SLÚKA, M.: Tri tváre bez mena. Analýza portrétov zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici..... **236**

Recenzie a anotácie

HOCHÉL, M. – PAVLÍKOVÁ, M.: *Zrcadlo moci : Pilíře moci Napoleona Bonaparta ve vizuálním umění*. Praha : Národní památkový ústav, 2018. (P. Kunec)..... **253**

GOLIAN, J.: *Život ľudu detvianskýho : Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpoľaní v dlhom 19. storočí*. Ružomberok : Society for Human Studies, 2019. (O. Tomeček) **259**

BUCKOVÁ, M. a kol.: *Reflexia mytologických motívov v duchovnej a materiálnej kultúre národov Ázie, Afriky a Oceánie*. Bratislava : Ústav orientalistiky SAV, 2019. (S. Gubančok) **265**

NEČASOVÁ, D.: *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Praha : Lidové noviny, 2020. (P. Molnárová) **271**

Hrad Divín vo svetle nových výskumov¹

TOMÁŠ JANURA – MICHAL ŠIMKOVIC – EVA FOTTOVÁ

*Historický ústav Slovenskej akadémie vied v Bratislave,
Mgr. Michal Šimkovic s.r.o., Zvolen,
Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied v Nitre*

Divín Castle in the light of new research

Abstract: The lords of Lučenec probably founded the castle sometime at the turn of the 13th and 14th centuries. It belonged to their descendants until the end of the 15th century, when the Ongor family became the new owners. After 1512, the Balassa family became the new owners. Throughout the middle ages, Divín remained a small aristocratic castle called mantle type with simple fortification. Its significant expansion and improvement of the fortifications was associated only with Sigismund and John Balassa, when due to the Ottoman danger, the population of the Novohrad region had to participate in the modernization of Divín, according to the adopted laws. Despite this effort, the castle fell into the hands of the Ottomans in the years 1575–1593 and became the northernmost occupied castle in Hungary. After the conquest of the castle by Habsburg troops, Divín returned to the hands of the Balassa family, who in the 17th century took care of the expansion of the living space and planned further improvements of the fortifications.

Keywords: Divín castle, lords of Lučenec, Dezsőfi family, Balassa family, Ottomans.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.05-28>

V odbornej historickej literatúre sa zatiaľ hradu Divín nevenovala žiadna samostatná štúdia alebo publikácia. Boli zverejnené predovšetkým výsledky čiastkových bádání z obdobia stredoveku. Základné údaje o vzniku a majiteľoch hradu do roku 1457 na maďarskej strane publikovali Erik Fügedi a Pál Engel. Zo slovenských vedcov stručnú stať o celom stredovekom období spracovala Daniela Dvořáková. Spôsob, akým sa Balassovci dostali k vlastníctvu Divína ozrejmila Zsuzsana Hermann. Najrozsiahlejší text o historickom vývoji majiteľov za celý

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-17-0063. Historická časť textu Tomáša Januru bola po roku 2012 doplnená o ďalšie údaje a vznikla v rámci projektu APVV-17-0398 *Na ceste k modernej spoločnosti. Tri storočia novoveku* a grantu VEGA 2/0101/17 *Spoločnosť raného novoveku – identity, konflikty, interakcie*.

stredovek publikoval Tomáš Sitár v rámci historickej topografie Novohradu.² Na zbrane a výzbroj hradu v roku 1666 sa zamerl Jozef Orság. Éva Szirácsik upriamila pozornosť na hospodárske dejiny panstva.³ Stavebno-historickému vývoju Divína sa čiastočne dotkol príspevok Mikuláša Mózer a Ladislava Šáškyho. Neskôr v encyklopedických prácach hrad v samostatnom hesle priblížili Michal Šimkovic a Miroslav Plaček. Tieto stručné hodnotenia doplnila monografia venovaná pamiatkam Divína.⁴ Po roku 2012 sa na hrade rozbehli záchranné práce, ktorých súčasťou bol aj postupný architektonicko-historický a archeologický výskum.

Prvá priama písomná zmienka o hrade Divín sa zachovala z roku 1329, a preto nebolo možné na základe listinného materiálu presne stanoviť, kedy hrad vznikol a kto ho vybudoval. Avšak, na základe spomínanej listiny a dokumentu z roku 1347 sa dali čiastočne rekonštruovať udalosti pred rokom 1329. Na začiatku druhej tretiny 14. storočia sa v listinách spomínalo rozdelenie Divína medzi bratov Tomáša a Štefana, príslušníkov rodu z Lučenca (Losonczy), z čoho jednoznačne vyplynulo, že hrad i panstvo vznikli už v časoch ich otca Dionýza z Lučenca, písomne doloženého v rokoch 1275 až 1294.⁵ Historik Pál Engel vo svojej práci uviedol ako možného stavebníka aj starého otca spomenutých bratov Dionýza, uhorského palatína v rokoch 1235 – 1240, ktorý padol v boji proti Tatárom v roku 1241.⁶

² FÜGEDI, Erik: *Vár és társadalom a 13 – 14. századi Magyarországon*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1977, s. 149; ENGEL, Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301 – 1457*. [DVD-ROM] Budapest : Arcanum, 1996, V. Várnagyok és várbirtokosok, Divény, szlk. Divín (Nógrád m., ma Sl.); HERMANN, Zsuzsanna: Miképp került Divény vára a Balassák kezére? In: *Levéltári Közlemények*. tom. 63. vol. 1 – 2, 1992, s. 61 – 68; SITÁR, Tomáš: *Osídlenie Novohradskej stolice v stredoveku*. Krná : Miloš Hric, Mesto Lučenec, 2019, s. 677 – 679.

³ ORSÁG, Jozef: Inventár zbraní a výzbroje Divínskeho hradu v roku 1666. In: *Vlastivedný časopis*. tom. 36. vol. 4, 1987, s. 179 – 181; SZIRÁCSIK, Éva: Divínske panstvo Imricha Balášu (Balassa) podľa urbára z roku 1660. In: *Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, jún 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. zost. H. Ferencová a E. Antolová, Modrý Kameň : Slovenské národné múzeum – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek Modrý Kameň, 2013, s. 374 – 400.

⁴ MÓZER, Mikuláš – ŠÁSKY, Ladislav: Z minulosti Divína a jeho pamiatok. In: *Vlastivedný časopis*. tom. 19. vol. 3, 1970, s. 98 – 106; ŠIMKOVIC, Michal: Hrad Divín. In: BURAN, Dušan et al.: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2003, s. 584; PLAČEK, Miroslav: Divín. In: PLAČEK, Miroslav – BÓNA, Martin: *Encyklopédia slovenských hradov*. Bratislava : SLOVART, 2007, s. 107 – 109.

⁵ VARJÚ, Elemér (ed.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez I. 1214 – 1457*. Budapest : Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1908, listina č. 63, s. 60, 61; listina č. 81, s. 81, 82. Genealogická tabuľka rodu Losonczy: www.genealogy.euweb.cz/hung/losoncz.html [prístup 5. mája 2020].

⁶ ENGEL, P.: *Magyarország világi archontológiája*, Divény; ZSOLDOS, Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 2011, s.

Začiatkom 14. storočia synovia Dionýza z Lučenca – bratia Tomáš, Štefan a Dezső – mali už aj hrad Halič v Novohrade a Idech v Sedmohradsku (zaniknutý hrad Mentő v dnešnej obci Aluniș v Rumunsku). K vybudovaniu Haliča došlo pravdepodobne neskôr a prvotnosť existencie Divína spomedzi troch hradov by dokladal fakt, že si ho bratia ako jediný rozdelili na tretiny. Hlavným dôvodom podielového vlastníctva mohlo byť zachovanie si časti najstaršieho rodového hradu. V čase otvorených konfliktov medzi najvplyvnejšími šľachticmi a ústrednou kráľovskou mocou odbojní magnáti v bližšie neurčenom roku, podľa slov listiny zo 6. júna 1347, zničili a vypálili všetky tri hrady. Pri požiaroch opevnených sídiel sa zničilo i viacero dôležitých listín a práve vtedy asi zanikli najstaršie dokumenty, ktoré by vniesli viac svetla do počiatkov Divína.⁷

Poškodenie Divína nadobudlo pravdepodobne väčšie rozmery, keďže po opätovnom získaní hradu bratmi Tomášom, Štefanom a Dezsőm z Lučenca došlo k stavebným prácam, čo potvrdila listina z 2. apríla 1329 obsahujúca prvú priamu písomnú zmienku o hrade. V deň datovania listiny sa vašský župan, kastelán hradu Sárvár magister Tomáš, a magister Štefan z Lučenca dohodli na zámene majetkov. Tomáš prenechal tretinu spoločného hradu Divín „s jeho miestom a k nemu sa viažucimi prácami“ Štefanovi do dedičného vlastníctva pod podmienkou, že mu Štefan do 25. júla toho istého roku zaplatí 50 mariek striebra. Tomáš ďalej prenechal Štefanovi tretinu dediny Divín a tretinu „Stepklehoty“ v Novohrade a Štefan za uvedené dve lokality dal Tomášovi do dedičnej držby celú sedmohradskú dedinu Dobrin (dnes v Rumunsku).⁸

Štefan z Lučenca sa snažil vo svojich rukách zjednotiť hradné panstvo Divín, keďže sa tu ako jediný z bratov usadil a pokračoval v prestavbe hradu ako svojho sídla. Z listín sa dal sledovať iba proces získania podielov z panstva od brata Tomáša z Lučenca. Dňa 9. júla 1335 potvrdil kráľ Karol Róbert zámennú dohodu medzi oboma bratmi. Tomáš vtedy prenechal svoje ďalšie podiely na panstve – celé dediny Mikušovce, Vidiná, Veľká Ves a podiely v Lučenci, Divíne a „Zublehata“⁹ – vrátane príjmov z ťažby zlata v okolitých horách – bratovi Štefanovi. Tomáš za svoje novohradské podiely získal od Štefana päť

19. Genealogická tabuľka rodu Tomaj: www.genealogy.euweb.cz/hung/tomaj.html [prístup 5. mája 2020].

⁷ VARJÚ, E. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család I*, listina č. 63, s. 60, 61; listina č. 127, s. 150. Genealogická tabuľka rodu Losonczy: www.genealogy.euweb.cz/hung/losoncz.html [prístup 5. mája 2020].

⁸ VARJÚ, E. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család I*, listina č. 63, s. 60, 61. Stepklehotu sa nepodarilo lokalizovať ani Tomášovi Sitárovi. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 510.

⁹ Podľa T. Sitára ide o zaniknutú dedinu, totožnú so Stepklehotou. Podľa: SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 510.

celých dedín v stolici Vnútornej Solnok a podiely v dvoch dedinách v Sabolčskej stolici.¹⁰

Napriek úsiliu Štefana z Lučenca zjednotiť panstvo Divín v rukách jedného rodového príslušníka došlo pravdepodobne po jeho smrti a zisku ďalších panstiev hlavne na území Sedmohradska k opätovnému vytvoreniu spoločného rodového vlastníctva Divína. Mohlo to vyjadrovať snahu rozrastajúceho sa rodu z Lučenca, z ktorého sa vyčlenili rody Bánffy a Dezsői, spoločne sa starať o ich najstarší hrad. Druhou možnosťou bol presun hlavných sídiel do Sedmohradska a nepotrebnosť Divína ako samostatnej rezidencie pre konkrétneho člena rodu.

Pre stavbu hradu si jeho zakladatelia vybrali vrchol skalnatého výbežku nad Tomanovským potokom asi dva kilometre od diaľkovej obchodnej cesty zo Zvolena do Novohradu. Najstarší hrad mal jednoduchú podobu. Základ obrany tvorila vysoká hradba s hrúbkou okolo 2,4 – 2,7 m a výškou takmer 11 m zakončená cimburím (obr. 1, 2, 3). Masívny múr vymedzujúci pôvodný hrad v tvare nepravidelného mnohouholníka pretrval všetky neskoršie prestavby a niektoré jeho úseky dodnes stoja v pôvodnej výške (obr. 3). Podoba vnútornej zástavby pôvodného hradu bola dlho nejasná. Zásadný posun v poznaní jej podoby a postupného vývoja priniesol až archeologický výskum. V suterénoch neskorogotického južného paláca sa podarilo zistiť základy pôvodnej, zrejme trojpriestorovej palácovej stavby pristavanej k južnému úseku hradbového múru. Bezprostredne vedľa nej sa odkryla pôvodná vstupná brána do hradu (obr. 2). Dominantný obranný múr chrániaci vnútorné stavby radí Divín medzi hrady s tzv. plášťovou hradbou. Hrady tohto typu sú početne zastúpené predovšetkým v českých krajinách a na Morave, kde si ich stavali ako svoje opevnené sídla príslušníci šľachty na konci 13. a v prvej polovici 14. storočia.⁶ Na našom území má podobný typ šľachtickej rezidencie menej početné zastúpenie. Popri Divíne ho reprezentujú hrady Hrušov a Parič v Trebišove.

Ešte v priebehu stredoveku prešiel hrad rozsiahlou prestavbou, ktorá úplne zmenila jeho vnútorné usporiadanie. V kontexte písomných prameňov môže ísť o rekonštrukciu po jeho rozsiahlom poškodení, ktoré podľa listín môžeme datovať pred rok 1347. Významnou zmenou bol zánik pôvodného paláca na južnej strane, ktorý nahradila nová stavba pri severnom úseku hradby (obr. 2). Jej výstavba sa spájala so zamurovaním pôvodnej vstupnej brány a výrazným navýšením terénu nádvorja. Nový vstup vznikol na východnej strane. Chránila ho hránová bránová veža so stúpajúcim dreveným mostom osadeným na murovaný pilier.

¹⁰ VARJÚ, E. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család I*, listina č. 81, s. 81, 82.

Stav kolektívneho vlastníctva Divína a jeho pozemkového príslušenstva potvrdila del'ba z 13. októbra 1393 uskutočnená v čase po smrti chorvátsko-slavónsko-dalmátskeho bána Dionýza z Lučenca, syna spomínaného vaškého župana Tomáša z Lučenca. Dionýz okrem rozsiahlej domény v Sedmohradsku vlastnil na Divínskom panstve polovicu hradu, celé dediny Gregorova Vieska, „Bedehaza“,¹¹ Podrečany, Kotmanova Lehota (dnes Kotmanová), Cinobaňa, Mýtna, Budiná, „Stepklehota“, podiely v Lučenci, Divíne, „Bokuane“,¹² mýto v Dobroči a výnosy zo zlatých baní. Sedmohradská držba sa rozdelila medzi jednotlivcov, ale celý Dionýzov divínsky podiel ostal v spoločných rukách jeho synov Petra, Ladislava a Juraja z Lučenca, príslušníkov formujúceho sa rodu Bánffy, a príslušníkov rodu Dezsőfi – sikulského župana Mikuláša a jeho synovca Jána, syna a vnuka vyššie uvedeného Dezsóa z Lučenca.¹³

Z predošlej listiny jednoznačne vyplynulo, že druhú polovicu hradu s ďalšími bližšie nemenovanými dedinami držali vo svojich rukách synovia vyššie uvedeného Štefana z Lučenca – dalmátsko-chorvátsko-slavónsky bán Ladislav z Lučenca (†1395) a mačviansky bán Štefan z Lučenca (†1395). Pravdepodobne išlo o dediny, ktoré sa spomínali v roku 1417 v spoločnom vlastníctve synov bána Ladislava, ktorí zdedili majetok aj po bezdetnom strýkovi Štefanovi. Možno teda predpokladať, že druhú polovicu domínia tvorili podiely v Lučenci a celé dediny Vidiná, Ružiná, Lehôtka, Poddivín (dnes Divín), Horný Tuhár (dnes miestna časť Tuhára), Dolný Tuhár (dnes miestna časť Tuhára), Praha, Tomášovce, Mašková, „Rachfalua“,¹⁴ Jelšovec, Trebeľovce a Lupoč. Avšak, podobne ako v prípade Bánffyovcov a Dezsőfiovcov, tak aj pre šľachticov z Lučenca, ktorí začali používať po vzore svojich príbuzných nové rodové priezvisko Losonczi, predstavoval Divín len okrajový sídelný priestor, keďže držali viaceré hrady v Sedmohradsku a Slanec v Abovskej stolici.¹⁵

¹¹ Podľa Dezsóa Csánkiho ide o zaniknutú lokalitu medzi Gregorovou Vieskou a Podrečanmi. CSÁNKI, Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. kötet*. Budapest : Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1890, s. 95. T. Sitár lokalitu nevie identifikovať. Uvádza, že išlo o starší názov niektorej z okolitých dedín. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 136.

¹² Podľa T. Sitára ide o zaniknuté sídlo Bukovany v chotári Točnice. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 164.

¹³ VARJÚ, E. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család I*, listina č. 322, s. 451 – 453. Genealogická tabuľka rodu Losonczi a Dezsőfi: www.genealogy.euweb.cz/hung/losonczi.html, www.genealogy.euweb.cz/hung/dezsofi.html [prístup 5. mája 2020].

¹⁴ Podľa T. Sitára ide o samotu Rácka, ktorá dnes tvorí súčasť Haliče. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 464.

¹⁵ MÁLYUSZ, Elemér – BORSA, Iván (eds.): *Zsigmondkori oklevéltár VI. (1417 – 1418)*. Budapest : Magyar Országos Levéltár kiadványai, 1999, listina č. 259, s. 120. Genealogická tabuľka rodu Losonczi: www.genealogy.euweb.cz/hung/losonczi.html [prístup 5. mája 2020].

Po smrti kráľa Albrechta Habsburského sa v krajine stupňovala anarchia v dôsledku zápasu medzi stúpenkami dvoch kráľov Vladislava I. a Ladislava Pohrobka. Chaos pokračoval i po smrti Vladislava I., keďže detský kráľ nemal reálnu šancu ovplyvniť vývoj v krajine a jeho záujmy zastupoval český veliteľ Ján Jiskra. Jeho kasteláni napádali majetky novohradskej a hontianskej šľachty, a preto možno predpokladať, že Divínske panstvo sa mohlo stať terčom útokov Jiskrovho kastelána zo Zvolena. Situáciu mala vyriešiť mierová dohoda zo 17. septembra 1442 medzi predstaviteľmi šľachty Novohradu a Hontu s Jánom Jiskrom o zastavení vzájomných lúpežných prepádov.¹⁶

Po odchode Jána Jiskru z územia Zvolenskej stolice a banských miest sa z jeho bývalých žoldnierov stali potulní vojaci – bratríci, ktorí poobšadzovali viaceré hrady alebo si založili menšie opevnenia v Hornom Uhorsku a znepokojovali odtiaľ okolie. V prípade Divína sa nezachovali písomné dôkazy o obsadení hradu bratříkmi, ale na základe listiny zo 7. októbra 1460 vieme, že susedné „*castellum*“ Ozdín s malým panstvom okupovali. Situácia v krajine sa začala upokojsť až po nástupe kráľa Mateja na trón. Ned'aleký Ozdín oslobodil Imrich Zápoľský (zo Zapolje, Szapolyai) a čiastočne aj vyplatil peniazmi miestnu posádku.¹⁷

Spoločné vlastníctvo panstva Divín rodmi Losonczi, Dezsőfi a Bánffy sa po turbulentnom období bojov s bratříkmi pravdepodobne zmenilo a jedinými držiteľmi sa stali viacerí členovia rodu Dezsőfi. Z obsahu listiny z roku 1473 vyplynulo, že hrad sa ako celok ocitol v rukách Jána Dezsőfiho, syna vyššie spomínaného Jána Dezsőfiho. K podielovým vlastníkom panstva z rozhodnutia kráľa Mateja z 8. októbra 1467 pribudol uhorský palatín v rokoch 1458 – 1484 Michal Ország (Országh) a jeho synovia Ján, Gašpar a Ladislav. Darovanú časť predstavovali celé dediny „*Bukowan*“,¹⁸ Gregorova Vieska, Kotmanova Lehota a podieli v dedinách Lučenec, Bušince, Trebeľovce, Bol'kovce, Točnica, Tomášovce, Podrečany, Uderiná, Mýtna, Podhradie (dnes Divín), Budiná a Polichno. Panovník donáciu odôvodnil tým, že sa bratia Ladislav a Žigmund Dezsőfi, pravnci vyššie spomenutého sikulského župana Mikuláša Dezsőfiho, zúčastnili vojenského odporu sedmohradského

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára Budapest (ďalej MNL – OL), fond (ďalej f.) Diplomataikai Fényképgyűjtemény (U szekció), Szlovákia, Štátny archív Banskej Bystrici, pobočka Kremnica, signatúra (ďalej sign.) DF 249 997. Listinu uverejnil v plnom znení Pál Tóth-Szabó. TÓTH-SZABÓ, Pál: *A cseh-husza mozgalma és uralom története Magyarországon*. Budapest : Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari Könyvnyomda, 1917, listina č. XXVIII, s. 378 – 380.

¹⁷ MNL – OL, f. Diplomataikai Levéltár (ďalej DL) (Q szekció), Csáládi levéltárak (P szekcióból), Balassa család (Q 22), sign. DL 65 921.

¹⁸ Podľa T. Sitára ide o zaniknuté sídlo Bukovany v chotári Točnice. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 164.

vojvodu Jána Groffa.¹⁹ V celom texte donácie ani slovom nezmienili Orzágov podiel z hradu Divín, čo jednoznačne vyvrátilo publikovaný údaj, že od roku 1467 bol majiteľom hradu palatín,²⁰ ktorý ho v skutočnosti vôbec nevlastnil a nadobudol iba podiely na panstve.

Kráľovská donácia pre palatína Michala Orzága oprávňovala kapitolu vo Vacove, aby vykonala uvedenie do vlastníctva – štatúciu, ktorá sa začala 6. novembra 1467, ale v dedine Bušince zástupcovia Blažeja z Ďarmôt, Jána Dezsőfiho a jeho manželky Hedvigy namietli nezákonnosť vovedenia palatína do podielu na Divíne. Kapitula o celej záležitosti informovala panovníka a nariadila, aby sa 13. januára 1468 priamo pred kráľa dostavili manželia Dezsőfiovci i Blažej z Ďarmôt. Vládca však ešte pred týmto termínom 1. januára 1468 napísal z Brašova list Jánovi Dezsőfimu, že podiely z hradného panstva Divín daroval palatínovi a požiadal ho, aby pri nasledujúcej štatúcii na hrad pustil palatína alebo jeho zástupcov.²¹

Dezsőfiovci i Blažej z Ďarmôt sa stretnutia s kráľom zúčastnili 13. januára 1469 a Matej znovu zopakoval svoje rozhodnutie a zamietol ich neoprávnené sťažnosti. Dňa 25. februára 1469 kráľ potvrdil staršiu donáciu z 8. októbra 1467 a 6. marca 1469 nariadil, aby zástupcovia kapituly vo Váci vykonali ďalšiu štatúciu v prospech palatína Michala Orzága. Členovia kapituly voviedli palatína a jeho synov do vlastníctva postupne od 19. do 21. mája 1469. O priebehu štatúcie informovali panovníka 23. mája 1469, čím sa na dlhšie obdobie uzavreli protesty Dezsőfiovcov proti Orzágovcom.²²

Po smrti Jána Dezsőfiho sa do bližšie nešpecifikovaných problémov dostal jeho syn Michal Dezsőfi (†1494/1495) a výrazne mu pri nich pomáhal Ján Ongor (Hungor, Ungor), ktorý patrilo do príbuzenstva kráľa Mateja a rovnako ako palatín Michal Orzága dostal v roku 1467 pre účasť Dezsőfiovcov na vzbure v Sedmohradsku podiel z hradného panstva Vécs (dnes Brâncovenesti v Rumunsku) v stolici Torda. Michal Dezsőfi očakával, že Ongor mu bude pomáhať aj v budúcnosti, a preto mu 26. apríla 1473 prenechal do dedičného vlastníctva svoj podiel panstva Divín, ktorý nebol kráľom Matejom pred šiestimi rokmi skonfiškovaný. Ongor za svoju pomoc dostal celý hrad Divín a z panstva celú dedinu

¹⁹ IVÁNYI, Béla (ed.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez II. 1458 – 1526*. Budapest : Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája, 1928, listina č. 78, s. 93, 94; TÓTH, Norbert – HORVÁTH, Richárd – NEUMANN, Tibor – PÁLOSFALVI, Tamás: *Magyarország világi archontológiája 1458 – 1526. I. Főpapok és bárók*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, s. 80. Genealogická tabuľka rodu Dezsőfi: www.genealogy.euweb.cz/hung/dezsofi.html [prístup 5. mája 2020].

²⁰ PLAČEK, M.: Divín, s. 107.

²¹ IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 80, s. 97; listina č. 99, s. 118, 119.

²² IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 97, s. 113 – 116; listina č. 98, s. 117; listina č. 102, s. 123, 124.

Kotmanova Lehota a podiely v dedinách Poddívín, „*Thomanlehota*“,²³ Budiná, Polichno, Mýtina, Dobroč, Lovinobaňa, Uderiná, Podrečany, Malé Podrečany (dnes súčasť Podrečian), Gregorova Vieska, Točnica, Tomášovce, Boľkovce, Lučenec, Bušince, Újlak (dnes miestna časť maďarskej obce Vizslás), Kalaputh (dnešná maďarská obec Kazár), Kürth (zaniknutá lokalita v chotári dnešnej maďarskej obce Ludányhalászi), Zombor a Nová Ves.²⁴ Okrem panstva Divín Ongor prevzal aj Michalove celistvé či podielové majetky na území sedmohradských stolíc Kolož, Torda, Vnútný Solnok a Küküllő.²⁵ Predmetná listina predstavovala presvedčivý dôkaz o tom, že z rúk Dezsőfiocov hrad priamo prešiel do rúk Jána Ongora a Orzágovci sa nikdy nestali vlastníckmi hradu, ako sa to uvádzalo v doterajšej odbornej literatúre.

Keď Ján Ongor získal podiely z panstva a celý hrad Divín, patril už k popredným osobnostiam na dvore kráľa Mateja. Ako mladík na začiatku Matejovej vlády vstúpil do jeho povestného vojska a v rokoch 1459 – 1464 sa zúčastnil výprav proti Osmanom na území Bosny vrátane dobytia hradov Jajce a Zvornik. V panovníkovej armáde bojoval aj počas vytlačania bratříkov a osobne asistoval pri ich definitívnej porážke 30. januára 1467 v bitke pri Veľkých Kostol'anoch. V druhej polovici roku 1467 sa stal sedmohradským vojvodom a už na prelome rokov 1467/68 sprevádzal vládcu na neúspešnej výprave proti moldavskému kniežaťu Štefanovi. Po vpáde poľských vojsk do Uhorska na jeseň 1471 sa zaslúžil o porážku Poliakov a ich stiahnutie sa z kráľovstva.²⁶

Vďaka blízkosti k panovníkovi si mohol Ján Ongor 30. augusta 1473 dovoliť pred kapitulou v Budíne uzavrieť zmluvu o vzájomnom dedení majetkov s Michalom zo Szobu. Kontrakt si totiž vyžadoval kráľovský súhlas, pretože by Matej v prípade vymretia jednej zo strán stratil právo na zoštatnenie ich majetkov z titulu práva na odúmrt'. Avšak kráľ s prihliadnutím na dlhodobú Ongorovu vernosť a jeho postavenie dvorského familiára 9. novembra 1473 potvrdil platnosť obojstranného do-

²³ Podľa D. Csánkiho ide pravdepodobne o dnešnú dedinu Ružiná. CSÁNKI, D.: *Magyarország történelmi földrajza*, s. 109. T. Sitár lokalitu presvedčivejšie stotožňuje so sídlom Tománová v chotári Divína. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 579.

²⁴ Identifikácia lokalít Újlak, Kalaputh, Kürth a Nová Ves vychádza z: CSÁNKI, D.: *Magyarország történelmi földrajza*, s. 100, 102, 110. Podľa T. Sitára je Újlak zaniknutá lokalita v chotári Bátonyterenye, Kalaputh zaniknutá lokalita v chotári Rákócziabánya, Kürth zaniknutý Kirt' v chotári Čelár. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 287, 310.

²⁵ IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 134, s. 163 – 165; BENKŐ, Elek: A marosvécsi oroszlán. In: *Studia Caroliensia*. tom. 7, vol. 3 – 4, 2006, s. 320.

²⁶ MNL – OL, f. DL (Q szekció), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárakból (F), Erdélyi kincstári levéltár, Erdélyi fiscalis levéltár (ďalej EFL) (Q 343), sign. DL 16 167. TÓTH, N. – HORVÁTH, R. – NEUMANN, T. – PÁLOSFALVI, T.: *Magyarország világi archontológiája I*, s. 85; HOMOLA, Tomáš: *Na vzostupe moci. Zahraničná politika Mateja Korvína v stredoeurópskom priestore v rokoch 1458 – 1471*. Bratislava : Veda, 2019, s. 70, 80.

jednania a vzdal sa do budúcnosti v mene svojom i svojich nástupcov všetkých kráľovských práv na predmetné vlastníctvo.²⁷

Pred kapitulou v Budíne sa uvedeného 30. augusta 1473 osobne stretli Ján Ongor a jeho brat Mikuláš Ongor s Michalom zo Szobu. Súrodenci Ongorovci zastupovali tiež svojho príbuzného Ladislava Árku z Densuşu. Spolu s Michalom zo Szobu sa všetci štyria vzájomne vyhlásili za adoptívnych bratov. V prípade vymretia jednej zo zmluvných strán mohla tá druhá zdediť celý jej majetok. Navyše každá zo strán nadobudla dispozičné právo ľubovoľne nakladať so svojim doterajším vlastníctvom. Nehnuteľnosti Ongorovcov sa v čase uzavretia kontraktu rozprestierali na území stolíc Doboka, Torda, Kolož, Temeš a Hunyad. V Novohradskej stolici tvoril Ongorovské majetky celý hrad Divín a k nemu prináležiace podiely v zemepanskom meste Lučenec, čiastky v dedinách Poddívín, Tomášovce, Točnica, Podrečany, Gregorova Vieska, Mýtna, Uderiná, Lovinobaňa, Kotmanova Lehota, Dobroč, Píla, Budiná, Polichno a celá dedina Bušovce. Držba Michala zo Szobu ležala v stoliciach Bihar, Doboka, Hont, Novohrad, Sabolč a Šomod'. Ján Ongor takúto veľkorysú dohodu odôvodnil tým, že chcel zabezpečiť, aby sa nezabudlo „na bratskú lásku“, ktorá ho spájala s už nebohým Michalovým otcom Petrom zo Szobu, bosnianskym bánom v rokoch 1465 – 1466 a dalmátsko-chorvátskym bánom v rokoch 1459 a 1466.²⁸

Ján Ongor sa aj po získaní hradu Divín angažoval vo vojenských ťaženíach kráľa Mateja. V roku 1476 sa zúčastnil ďalšej protiosmanskej výpravy, počas ktorej sa aktívne zapojil do obliehania pevnosti Šabac v Srbsku. Po vpáde vojsk cisára Fridricha III. v roku 1477 do kráľovstva bojoval proti votrelcom a následne sa spolupodieľal na obsadzovaní Dolného Rakúska uhorským panovníkom.²⁹

Po smrti kráľa Mateja stratili potomkovia Michala Orzága svojho ochrancu a ich politický vplyv začal upadať. Preto už 22. januára 1491 príslušníci rodov Losonczi, Dezsőfi a Bánffy protestovali pred konventom v Lelesi proti rozhodnutiu Mateja o darovaní pred rokmi skonfiškovaných majetkov v príslušenstvách troch sedmohradských hradov a uhorského hradu Divín. Od svojho protestu očakávali od nového panovníka Vladislava II. zrušenie starého rozhodnutia, čím by oslabení Orzágovci prišli o niekdajšie konfiškáty.³⁰

²⁷ MNL – OL, f. DL (Q szekció), EFL (Q 343), sign. DL 16 167.

²⁸ MNL – OL, f. DL (Q szekció), EFL (Q 343), sign. DL 16 167; f. DL (Q szekció), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárakból (F), KKOL, Protocolla (ďalej KKOLP) (Q 333), sign. DL 36 404, pagina (ďalej pag.) 174, 175. TÓTH, N. – HORVÁTH, R. – NEUMANN, T. – PÁLOSFALVI, T.: *Magyarország világi archontológiája I*, s. 139.

²⁹ MNL – OL, f. DL (Q szekció), EFL (Q 343), sign. DL 16 167.

³⁰ IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 262, s. 295.

Spojené úsilie troch rodov zostalo neúspešné, a preto sa 15. júna 1495 v Budíne konalo stretnutie rodov Dezsőfi a Bánffy, kde sa dohodli ustúpiť z pozície spochybňovania niekdajšieho kráľovského rozhodnutia. Uzniesli sa, že vlastníctvo ich predkov na území sedmohradských stolíc a panstva Divín v Uhorsku, ktoré boli zhabané a nachádzali sa v cudzích rukách, mal vykúpiť Mikuláš Bethlen. Ani táto dohoda ale nepriniesla reštitúciu bývalých rodových majetkov.³¹

Orzágovci sa mohli spoločného postupu obávať, a preto zrejme nechceli riskovať stratu podielov z panstva Divín bez finančného odškodnenia. Pravdepodobne sa dohodli s Jánom Ongorom, ktorý mohol orzágovský podiel z panstva kúpiť. Listina o prevode podielu sa nezachovala a možno iba predpokladať, že sa tak udialo pred rokom 1498, keďže vtedy sa už pri del'be vlastníctva rodu Orzág ani slovom nezmenili o Divíne.³²

Ján Ongor sa vynasnažil zjednotiť celé panstvo po takmer viac ako dvesto rokoch od jeho založenia, a preto sa dohodol s Dezsőfiovcami na získaní ich zvyšných podielov. V scel'ovaní pokračovali i dvaja Ongorovi synovia Ján (†1506) a Mikuláš Ongorovci a 22. apríla 1499 dostali od vdovy po Ladislavovi Dezsőfim jej podiel z manželových hradných panstiev Divín v Novohrade a Vécs v stolici Torda. V prípade Ladislavovej vdovy išlo o majetok získaný ako obvenenie, čiže vlastníctvo udelené manželom pri príležitosti uzavretia manželstva, alebo neskôr.³³

Na hrade sa podarilo zistiť viacero stavebných úprav, ktoré je možné rámcovo datovať do 15. storočia. Pravdepodobne v polovici 15. storočia vtedajší majitelia realizovali ďalšiu rozsiahlu prestavbu palácových budov. Staršie obytné trakty nahradilo podpivničené palácové krídlo rozložené pozdĺž južnej a juhovýchodnej strany opevnenia (obr. 4:2). Dnes sa z neho zachovali pozostatky rozsiahleho suterénu zaklenutého tehlovou klenbu. Adaptáciu obytných budov doplnilo čiastočné zlepšenie opevnenia. K vstupnej bráne sa pripojil nový okruh opevnenia tvorený parkánovým múrom (obr. 4:5), ktorý po vonkajšom obvode opevnenia vymedzoval približne päť metrov široký priestor. Jeho vonkajšiu stranu lemovala priekopa vysekaná do skaly na úpätí hradby.

Napriek neskorogotickým prestavbám až do konca stredoveku Divín ostal malým šľachtickým hradom s jednoduchým opevnením. Je možné, že podobne ako na iných hradoch ešte pred protiosmanskými vojnami mohlo vzniknúť na nižšie položenej terase opevnené predhradie chrá-

³¹ IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 265, s. 324 – 326.

³² MNL – OL, f. DL (Q szekció), Családi levéltárak (P szekcióból), Orczy család (ďalej OCs) (Q 144), sign. DL 73 538.

³³ IVÁNYI, B. (ed.): *Oklevéltár Bánffy család II*, listina č. 287, s. 355; BENKŐ, E.: A marosvécsi oroslán, s. 320.

niace hospodárske zázemie panského sídla. Po jeho stavbách a opevnení sa však nezachovali žiadne stopy a túto otázku pomôže vyriešiť až budúci archeologický výskum.

Obaja súrodenci Ongorovci na začiatku 16. storočia nemali mužských dedičov, čo pre stále žijúceho Michala zo Szobu mohlo znamenať, že sa nakoniec podľa zmluvy z 30. augusta 1473 stane dedičom ongorovských majetkov. Keďže medzičasom prišlo k výmene na uhorskom tróne, požiadali bratia Ongorovci a Michal zo Szobu kráľa Vladislava II., aby uvedený kontrakt potvrdil. Panovník dohodu o vzájomnom dedení 13. decembra 1502 schválil a rovnako ako Matej Korvín sa vzdal do budúcnosti všetkých svojich kráľovských práv.³⁴

Začiatkom 16. storočia došlo k takmer úplnému zjednoteniu Divína, čo doložila listina kráľa Vladislava II. z 12. decembra 1505. Panovník v nej dodatočne schválil rozhodnutie Jána Ongora, ktoré urobil 7. septembra 1505 pred konventom v Šahách, kde celý hrad Divín a celé dediny Poddivín, Tomášovce, Točnica, Podrečany, Gregorova Vieska, „*Strawystha*“,³⁵ Uderiná, Lovinobaňa, Kotmanova Lehota, Dobroč, Mýtna, Píla, Budiná, Polichno a podieli v zemepanskom meste Lučenec odkázal svojej manželke Dorote, dcére Mateja Malého z Poroszló. Keďže z manželstva nevzišlo žiadne mužské potomstvo, mohla Dorota s odkázaným majetkom naložiť podľa vlastného uváženia. Okrem Divína od manžela získala podobné práva aj na hrad Vécs a príslušné panstvo.³⁶

Keď na jeseň 1506 Ján Ongor zomrel, zostala po ňom vdova Dorota z Poroszló a jeho slobodná dcéra Katarína Ongorová. Michal zo Szobu sa medzitým v rokoch 1503 – 1510 stal hontianskym županom, využil príležitosť a svojimi ľuďmi obsadil hrad Divín. Michal tým vedome porušil ustanovenia zmluvy, že každá zo strán môže odkázať svoj majetok tretím osobám. Dorota sa na jeho počínanie sťažovala, a preto sa 13. apríla 1507 stretla s Michalom v novohradskej dedine Petény, kde mal svoju stálu rezidenciu. Schôdzka sa konala aj za prítomnosti novohradského župana v rokoch 1505 – 1510, protonotára krajinského sudcu a sedmohradského vojvodu v rokoch 1502 – 1515, magistra Štefana z Verbovca.³⁷

³⁴ MNL – OL, f. DL (Q szekció), EFL (Q 343), sign. DL 16 167; KKOLP (Q 333), sign. DL 36 404, pag. 173 – 177.

³⁵ Podľa D. Csánkiho ide asi o lokalitu v blízkosti obcí Podrečany, Gregorova Vieska alebo Uderiná. CSÁNKI, D.: *Magyarország történelmi földrajza*, s. 108. T. Sitár stotožnil túto lokalitu so sídlom Strážka v chotári Podrečian. SITÁR, T.: *Osídlenie Novohradskej stolice*, s. 512.

³⁶ MNL – OL, f. DL (Q szekció), EFL (Q 343), sign. DL 16 167; OCs (Q 144), sign. DL 73 540.

³⁷ TÓTH, N. – HORVÁTH, R. – NEUMANN, T. – PÁLOSFALVI, T.: *Magyarország világi archontológiája I*, s. 88, 91; TÓTH, Norbert – HORVÁTH, Richárd – NEUMANN, Tibor – PÁLOSFALVI, Tamás – KOVÁCS, András: *Magyarország világi archontológiája 1458 – 1526. II. Megyék*. Budapest : MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2017, s. 125, 163.

Sporné strany sa dohodli na kompromise. Dorota z Poroszló prenechala všetky manželove dedičné majetky na území Sedmohradska a Uhorska s výnimkou „*castella*“ Frumušeni v Aradskej stolici Michalovi zo Szobu. Na druhej strane ale nehnuteľnosti, ktoré jej nebohý muž kúpil, prejdú do vlastníctva jej dcéry Kataríny Ongorovej. Keďže Dorota získala Divín na základe manželovho testamentu, musel hontiansky župan hrad a panstvo vrátiť vdove a jej dcére do času, kým nebudú za domínium odškodnené. Dňa 16. apríla 1507 Štefan z Verbovca prišiel na Divín a zobral odtiaľ truhlicu s písomnosťami. Potom sa 18. apríla dostavil do Dorotinej stálej rezidencie v Bušovciach a prenechal jej listiny, na ktoré mala nárok. Celú záležitosť nakoniec protonotár 1. mája prezentoval pred barónmi krajiny na dvore v Budíne v prítomnosti krajinského sudcu a sedmohradského vojvodu Petra Groffa zo Svätého Jura a Pezinka.³⁸

Nakoniec však Divín nezostal v rukách hontianskeho župana, pretože 21. marca 1512 bola pred Petrom Groffom zo Svätého Jura a Pezinka uzavretá ďalšia dohoda. Michal zo Szobu sa totiž chcel odvdáčiť pravukovi Blažej z Ďarmôt, Františkovi st. Balassovi (†1526), za „*prejavovanú ochotu a bratskosť od ich mladých čias*“, a preto v záujme jej pokračovania Katarínu Ongorovú prisľúbil za manželku jednému z Balassových synov – Wolfgangovi, Františkovi ml. alebo Imrichovi Balassovcom. O výbere partnera mal priamo rozhodnúť až ich otec. Po uzavretí a konzumovaní manželstva prejde na Katarínu a jej budúceho muža županov hrad Divín, ale aj Katarínina dievčenská štvrtina zo všetkých otcových majetkov. Rovnako sa Katarína stane dedičkou podielov nebohého otca v meste Lučenec a podielov v dedinách Bušovce, Poddívín, Tomášovce, Točnica, Podrečany, Gregorova Vieska, Stará Halič, Uderiná, Lovinobaňa, Dobroč, Mýtna, Budiná a Polichno, ale aj celých dedín Píla a Kotmanova Lehota. Okrem toho jej pripadnú majetky na území Csongrádskej stolice. Po Kataríne a jej manželovi mohli dediť potomkovia oboch pohlaví. Ak by Katarína a jej budúci muž zomreli ešte pred uzavretím sobáša, vlastníctvo by prevzal František st. Balassa.³⁹

Skutočné pozadie kontraktu však odhalila Zsuzsanna Hermann. Na základe rozboru nedatovanej písomnosti vo formulárovej knihe Štefana z Verbovca s čiastočne zašifrovanými menami preukázala, že 14. februára 1511 sa Blažej zo Ságu (dnes Karancsság) vracal zo svadby po úzkej

³⁸ MNL – OL, f. DL (Q szekció) EFL (Q 343), sign. DL 16 167.

³⁹ MNL – OL, f. DL (Q szekció), KKOLP (Q 333), sign. DL 36 404, pag. 177-179; HORVÁTH, Richárd: „Gradus ad Parnassum“ Ďarmotskí Balašovci v neskorom stredoveku. In: *Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. zost. H. Ferancová a E. Antolová, Modrý Kameň : Slovenské národné múzeum – Múzeum báborských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013, s. 46.

a zasneženej ceste. Po strete so sprievodom novohradského župana v rokoch 1511 – 1526 Františka st. Balassu došlo k hádkе o právo na prednosť pri jej prechode. Roztržka viedla k násiliu a aj samotný Balassa bol zranený. Celá vec sa dostala pred súd, kde sa za Blažеja zo Ságu postavil jeho bratranec Michal zo Szobu. Ani jedna zo strán nechcela, aby sa zvesti o údajnom atentáte rozšírili a celá záležitosť sa vyriešila odškodnením Balassu v podobe Divína. Zrejme už v marci 1512 sa konala svadba Kataríny Ongorovej s Balassovým synom Františkom ml. Balassom.⁴⁰

V turbulentných časoch po bitke pri Moháči, v ktorej padol aj svokor Kataríny Ongorovej, sa Balassovci pridali na stranu Jána Zápoľského. Keď Katarína, zrejme pred novembrom 1535, zomrela ako bezdetná, považoval Ferdinand I. panstvo Divín za svoje vlastníctvo ako odúmrté. Preto Habsburgovec 13. novembra 1535 udelil Divín s celým jednotným panstvom ostrihomskému arcibiskupovi Pavlovi Várdaymu.⁴¹ Darovanie však bolo iba formálnou záležitosťou, pretože žijúci bratia Františka ml. Balassu sa nemienili vzdať rozľahlého imania na hraniciach s ich rodovým Modrým Kameňom. Spojenie oboch domíní by totiž výrazne posilnilo postavenie Balassovcov v Novohradskej stolici.

Zrejme po smrti Kataríny Ongorovej buď na základe jej testamentu, alebo na úkor svojich príbuzných nadobudol Divín jej švagor, teda brat jej nebohého manžela, Žigmund Balassa (†1559). Okrem podielu na rodovom Modrom Kameni v roku 1530 násilím obsadil premonštrátske kláštorné panstvo Bzovík a v roku 1536 získal aj hrad Diósgyőr, ktorý sa stal jeho hlavným sídlom. Žigmund nadiktoval svoju poslednú vôľu v prítomnosti viacerých šľachticov a zástupcov Jágerskej kapituly 20. januára 1559 v Diósgyőri. Na základe Žigmundovho testamentu iba hrad a panstvo Diósgyőr zdedili jeho bratia a synovci. Bzovík prenechal do dedičného vlastníctva svojej manželke Barbore Fánchyovej (†1561) a Divín mala Barbora užívať doživotne ako venné. Barbora sa usadila na Bzovíku a vďaka Žigmundovmu rozhodnutiu ho mohla odkázať svojmu bratovi Jurajovi Fánchymu.⁴²

⁴⁰ HERMANN, Zs.: Miképp került Divény, s. 61-70; TÓTH, N. – HORVÁTH, R. – NEUMANN, T. – PÁLÓSFALVI, T. – KOVÁCS, A.: *Magyarország világi archontológiája II.*, s. 544.

⁴¹ MNL – OL, f. Magyar Kancelláriai Levéltár (ďalej MKL), Libri regii (ďalej LR) 1, pag. 303, 304.

⁴² Slovenský národný archív, f. Hodnoverné miesto Hronský Beňadik, autentický protokol z rokov 1580 – 1583, littera F, sign. HP 289, pag. 83 – 88; GYULAI, Éva: Žigmund Balassa (†1559), majiteľ Diósgyőrskeho panstva. In: *Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, jún 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. zost. H. Ferencová a E. Antolová, Modrý Kameň : Slovenské národné múzeum – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013, s. 337 – 346; ŽAŽOVÁ, Henrieta: *Stredoveké premonštrátske kláštory v slovenskej časti územia bývalého Ostrihomského arcibiskupstva*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2017, s. 89 – 92.

Keďže Divín Barbora Fánchyová nenadobudla z titulu dedičného vlastníctva, po jej smrti sa na základe neskorších prameňov novohradský hrad dostal hlavne do rúk zvolenského župana a kapitána Jána Balassa (†1577), ktorý od roku 1554 vlastnil aj panstvo (Liptovský) Hrádok, chránené od vpádu Osmanov. Jánov synovec Andrej Balassa zase spravoval Modrý Kameň a vyženené panstvo (Považská) Bystrica v Trenčianskej stolici nedotknutej Osmanmi. Zároveň platilo, že Balassovci si porozdeľovali dediny oboch novohradských panstiev medzi sebou, čím sa vytvoril taký stav, že niektoré dediny patrili podľa príslušného podielu časťou k panstvu Divín a druhou časťou k Modrému Kameňu.⁴³

Žigmund Balassa, a neskôr aj Ján Balassa, museli pri hradoch Modrý Kameň a Divín počítať s vylepšením alebo modernizáciou ich opevnenia, pretože 21. septembra 1554 Osmani obsadili Fil'akovo a spravili z neho centrum najsevernejšieho sandžaku v Uhorsku tvoriaceho súčasť budínskeho vilájetu. Jánovi pri opevňovaní pomohli aj prijaté zákony na uhorskom sneme. Podľa zákonného článku 23 z roku 1559 sa mali povinne šesť dní do roka poddaní z dvoch okresov Novohradskej stolice zúčastňovať na opevňovaní hradov Šomoška, Modrý Kameň a Divín. Podľa zákonného článku 15 z roku 1567 sa táto povinnosť predĺžila na dvanásť dní. Zákonný článok 19 z roku 1569 nariadil, aby už poddaní z celej Novohradskej stolice pracovali na spomenutých hradoch. Uznesenia snemov potvrdil aj zákonný článok 5 z roku 1574, kde už presne definovali, aby sa na prácach podieľali ľudia z každej jednej porty.⁴⁴

Výskumy priniesli pozoruhodné poznatky o modernizácii hradného opevnenia v priebehu 16. storočia. Ide o doklady o postupnom zdokonaľovaní fortifikácie v pomerne krátkej dobe necelých dvoch desaťročí. Stredoveký hrad v dobe osmanskej expanzie nevyhovoval

⁴³ MNL – OL, f. Balassa család levéltára Az család által lajstromozott iratok (ďalej BCsLACsÁLI) (P 11), doboz 24, series IX, fascikel (ďalej fasc.) Sub NB et A; f. Balassa család levéltára Az Országos Levéltár által rendezett birtokjogi iratok (ďalej BCsLAOLÁR-BI) (P 1815), doboz 4, tétel 8, rok 1792; f. Urbaria et conscriptiones (ďalej UC), fasc. 14, numero (ďalej no.) 28, pag. 36; GYULAI, É.: Žigmund Balaša, s. 344; MALINIÁK, Pavol: Pomoc alebo hrozba? Kapitán banských miest Ján Balaša a jeho vzťahy k mešťanom a zemanom (so zreteľom na bitku pri Sečanoch). In: *Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, jún 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. zost. H. Ferencová a E. Antolová, Modrý Kameň : Slovenské národné múzeum – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013, s. 159 – 167; PÁLFFY, Géza: Účasť rodiny Balašovcov na protitureckej obrane hraníc pozdĺž riek Ipel' a Hron v 16. storočí. In: *Zborník z medzinárodnej konferencie Modrý Kameň, jún 2012. Rod Balašovcov v 13. až 19. storočí*. zost. H. Ferencová a E. Antolová, Modrý Kameň : Slovenské národné múzeum – Múzeum bábkarských kultúr a hračiek hrad Modrý Kameň, 2013, s. 147 – 158. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020].

⁴⁴ KOLOSVÁRI, Sándor – ÓVÁRI, Kelemen (eds.): *Magyar törvénytár. 1526 – 1608. évi törvényzikkék*. Budapest : Franklin-társulat Könyvnyomda, 1899, s. 458, 562, 564, 596, 636; PÁLFFY, G.: Účasť rodiny Balašovcov, s. 148.

dobovým nárokom na obranu pred palnými zbraňami. Zraniteľný bol predovšetkým z juhozápadnej strany, kde je široké sedlo prechádzajúce do okolitých svahov výškovo konkurujúcich hradu. Prestavby opevnenia sa zamerali na zosilnenie múrov a vybudovanie obranných pozícií umožňujúcich oddialenie palebných postov nepriateľa. Prvé opatrenia realizované v rámci urýchlenného budovania obrany sa sústredili na zosilnenie existujúcich hradieb a ochranu vstupu do hradu. Rozšírením staršej bránovej veže vznikla nová bránová budova s lepšou kontrolou vstupu vedeného cez priestor parkánu (obr. 5:4). Medzi dôležité obranné opatrenia patrilo zosilnenie pomerne tenkého parkánového múru a vybudovanie malého bastiónu postaveného oproti prístupu (obr. 5:6). Doplnila ich mohutná štvorboká bašta chrániaca nárožie opevnenia nad prístupovou cestou (obr. 5:10). Krátko po prvom zosilnení opevnenia vzniklo na prístupovej strane opevnené predhradie. Chránila ho masívna hradba obklopujúca priestor nádvorja rozloženého pozdĺž južnej a východnej strany stredovekého hradu. Vstup do neho zabezpečovala bránová veža stojaca v čele opevnenia (obr. 6:5). Podľa strielní odskúšaných v hradbe, obranu hradu mali zaručiť predovšetkým ručné palné zbrane. Pravdepodobne ešte pred dobytím Divína osmanskými vojskami v roku 1575 došlo k zásadnej zmene v charaktere opevnenia. Predhradie posilnil masívny nárožný bastión, ktorý umožnil brániť najlepšie prístupnú stranu hradu ťažkými palnými zbraňami. Bastión má medzi stavbami svojho typu netypický, približne štvrtkruhový pôdorys (obr. 7:12). Ukončený bol veľkou streleckou terasou s približne 2,5 m hrubou predpršnou so strielňami pre delá.

Expanzia moci Osmanov v druhej polovici 16. storočia dosiahla svoj najsevernejší bod v Uhorsku kapituláciou hradu Divín 28. júla 1575, ktorý územnosprávne začlenili pod fiľakovský sandžak. V rokoch 1577 – 1583 osmanskú vojenskú posádku tvorilo od 161 do 174 mužov a v rokoch 1588 – 1591 sa zmenšila na 134 až 136 mužov. Situácia sa zmenila až po vypuknutí tzv. pätnásťročnej vojny, keď na jej začiatku v roku 1593 cisárske vojská dobyli hrady Modrý Kameň a Divín.⁴⁵

V čase okupácie Divína a Modrého Kameňa sa síce hrady dostali do rúk Osmanov, ale Balassovci považovali uvedený stav za prechodný a po smrti Jána Balassu došlo k delbe podielov patriacich k Modrému Kameňu, Ďarmotám (dnes Balassagyarmat) a Divínu medzi Andreja Balassu a jeho bratranca, známeho renesančného básnika Valentína Balassu (*1554 †1594), syna nebohého Jána. Bratrancí si v roku 1583

⁴⁵ KOPČAN, Vojtech: *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava : VEDA, 1986, s. 72 – 74, 94 – 96; HEGYI, Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. II. kötet*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete, 2007, s. 816 – 819.

podieľ v panstvách uvedených troch hradov rozdelili tak, že Valentín prevzal najväčšiu časť na panstve Divín.⁴⁶

Po oslobodení Divína sa ho ujal Valentín Balassa aj so svojim mladším bratom Františkom Balassom (†1594) a v spoločne vedených vojenských operáciách obsadili na Divínskom i Modrokamenskom panstve podieľ Žigmunda Balassu (†1623), syna Andreja Balassu. Informácie o tomto konflikte zanechala správa z 28. februára 1596 zachytávajúca stav uhorských hradov na južnej hranici. Podľa nej polia a lúky patriace k hradu Divín spolu s lesmi stále vlastnili Osmani. V priestoroch hradu neskladovali žiadne obilie. Zaklenuté miestnosti boli v ruinálnom stave a vyzerali horšie ako samotné hradné stavby. V zlom stave sa nachádzali strechy, a ak by sa nezačali opravovať, hrozilo ich zrútenie. Keďže obyvatelia panstva stále slúžili Osmanom, nemohli opravovať hrady Modrý Kameň a Divín, pretože pracovali na údržbe pevnosti v Sečanoch.⁴⁷

František Balassa nezanechal po sebe žiadnych potomkov a jediný Valentínov syn Ján Balassa (†1601) zomrel bezdetný. Následne sa na isté obdobie jediným vlastníkom Divína stal spomínaný Žigmund Balassa. Za jeho čias za povstania Štefana Bocskayho bol hrad hajdúchmi obsadený a skonfiškovaný v prospech povstaleckého vodcu. Pre jeho potreby 12. mája 1605 vznikol súpis majetkov na území Novohradu, medzi ktoré patrilo aj panstvo Divín. Bližšie nedatovaný popis príslušenstva hradu asi zo začiatku 17. storočia dokladal, že väčšinovým držiteľom bol Žigmund Balassa, pretože nijaký iný Balassa sa nespomínal ako spolumajiteľ. Okrem Divína mal Žigmund v rukách aj hrady Modrý Kameň a (Považská) Bystrica, pričom z kontextu neskoršej veľkej rodovej del'by v roku 1624 vyplynulo, že Žigmundovu hlavnú rezidenciu predstavoval hrad Bystrica a neďaleké kaštiele v Orlovom.⁴⁸

Žigmund Balassa po sebe zanechal piatich synov, čo mohlo priaznivo ovplyvniť postavenie Divína ako rezidencie, a to aj napriek jeho blízkej polohe k hraniciam s Osmanmi. Dňa 10. mája 1624 vzniklo definitívne znenie rozdelenia majetku nebohého Žigmunda. Hrad Bystrica s kaštieľom v Orlovom si ponechala do svojej smrti Žigmundova vdova Alžbeta Zborowszká s dcérou Eufrozínou Balassovou. O hrady Modrý Kameň a Divín, kam sa presťahujú, sa budú starať synovia. Tí si medzi sebou podelili aj dediny oboch novohradských panstiev. V prípade Šimona

⁴⁶ MNL – OL, f. BCsLACsÁLI (P 11), doboz 24, series IX, fasc. Sub NB et A. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020].

⁴⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 14, no. 28, pag. 34, 36. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020].

⁴⁸ MNL – OL, f. BCsLAOLÁRBI (P 1815), doboz 3, rok 1652; f. UC, fasc. 44, no. 52, pag. 35, 41, 42, 44 – 49; fasc. 108, no. 67, pag. 1-7. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020].

Balassu by sa dalo uvažovať o tom, že by sa v budúcnosti mohol stať výhradným majiteľom Divína, keďže ako jediný z bratov dostal majer pod týmto hradom. Na druhej strane o nesídelnom význame Divína by svedčilo, že v nasledujúcom roku 1625 si bratia, vrátane Šimona, rozdelili obytné budovy iba na hrade Modrý Kameň a o del'be priestorov Divína sa nezmienili. Šimon si ale za svoje sídlo zvolil (Považské) Podhradie, kde si vybudoval nový kaštieľ.⁴⁹

Situáciu o nesídelnom význame Divína pre Balassovcov by vysvetľoval neskorší dokument z roku 1631. Podľa neho po smrti Žigmunda Balassu sa majiteľkou Divína a príslušných podielov stala Žigmundova teta Žofia Méreyová, vdova po Pavlovi Czoborovi. Po Žofiinej smrti začal o hrad Divín prejavovať záujem Žigmundov brat Imrich st. Balassa, ktorý si rovnako ako jeho synovec Šimon Balassa postavil kaštieľ v Podhradí. Po rokovaní sa Imrich st. so synovcom dohodol, že Šimonovi zaplatí 6 650 zlatých a rozdelia si nanovo podiely v dedinách panstva Bystrica. Výslednú dohodu zapísali zástupcovia Novohradskej stolice 28. apríla 1631 pod hradom Divín.⁵⁰

Získanie hradu jedným členom rodu Balassa možno podľa nášho názoru spájať s výstavbou alebo prestavbou renesančných obytných budov. Písomné pramene však túto hypotézu nijakým spôsobom nepodporili. I keď hrad držal v rukách od roku 1631 Imrich st. Balassa a po jeho smrti niekedy v roku 1633 jeho syn gróf Imrich ml. Balassa (†1683), niektoré dediny panstva zostali v rukách potomkov Žigmunda Balassu a boli natrvalo pričlenené k panstvu Modrý Kameň.⁵¹

Imrich ml. Balassa patril k popredným protiosmanským bojovníkom, ale zároveň ku kontroverzným osobnostiam doby svojou násilníckou povahou. Minimálne v rokoch 1653 – 1657 zastával post veliteľa pevnosti Ďarmoty, od roku 1653 bol cisársko-kráľovským komorníkom, v roku 1657 už patril medzi rytierov Zlatej ostrohy a vykonával aj post hlavného župana Peštianskej stolice. Dňa 3. januára 1653 ho Ferdinand III. povýšil do grófskeho stavu a v roku 1668 už patril medzi cisársko-kráľovských radcov. Imrich ml. sa pri obrane svojich záujmov neštítel žiadneho násilia, pred rokom 1666 viedol otvorený konflikt aj so svojim príbuzným grófom Valentínom Balassom, majiteľom panstva Šalgov, ktoré tvorilo aj niekdajšie panstvo Ozdín v tesnom susedstve

⁴⁹ MNL – OL, f. BCsLACsÁLI (P 11), doboz 10, series II, fasc. 6, no. 82; f. BCsLAOLÁRBI (P 1815), doboz 3, rok 1652.

⁵⁰ MNL – OL, f. BCsLACsÁLI (P 11), doboz 1, series I, fasc. VIII, no. 191; doboz 10, series II, fasc. 6, no. 99. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020]. SZLUHA, Márton: *Nyitra vármegye nemes családjai II. kötet L-ZS*. Budapest : Heraldika Kiadó, 2015, s. 124.

⁵¹ MNL – OL, f. BCsLACsÁLI (P 11), doboz 1, series I, fasc. VI. Genealogická tabuľka rodu Balassa: www.genealogy.euweb.cz/hung/balassa2.html [prístup 5. mája 2020].

Divína. Imrich ml. sa vyhrážal poddaným na niekdajšom Ozdínskom panstve a nútil ich brániť hrad Divín, niektorých ľudí zajaľ a išiel s nimi obliehať neďaleký hrad grófa Adama Forgácha v Haliči.⁵²

Z čias Imricha ml. Balassu sa zachoval urbár panstva Divín z 30. marca 1661, ktorý uviedol, že na hrade sa trvale zdržiaval jeden polkoráb, teda kastelán, pätnásť hajdúchov, jeden desiatnik, jeden bubeník, jeden „*czaibert*“⁵³ a traja delostrelci. Zemepanské mesto pod hradom nebolo poplatné Osmanom a preto malo na mestskej bráne šiestich hajdúchov. Pri hradnej bráne na bašte „*nazývanej Polkorábova*“ každú noc bdeli dvaja strážcovia, ktorí dávali pozor na signály z mesta v prípade náhleho prepadu. Strážcovia boli v očnom kontakte s jedným chlapom, ktorý býval v kostolnej veži a držal stráž.⁵⁴

Neustále lavírovanie Imricha ml. Balassu medzi dodržiavaním zákonov a vernosťou Leopoldovi I. a otvorenými vojenskými konfliktami viedlo k obliehaniu Divína a jeho vydaniu v júli 1667. Niekedy medzi rokmi 1670 a 1673 vznikol súpis cisárom skonfiškovaných majetkov naprieč celým Uhorskom. Hodnota majetku grófa Imricha ml. Balassu dosahovala 96 080 zlatých. Z toho cena samotného hradu Divín predstavovala 1 440 zlatých.⁵⁵

Z obdobia správy panstva Divín Uhorskou komorou sa zachovalo niekoľko súpisov, z ktorých iba v tom z 23. až 25. apríla 1678 zaznamenali priestory na hrade, pričom v tomto čase ešte nespomínali jeho zlý stav ako v neskorších dokumentoch z roku 1685. Na hrade sa v roku 1678 v „*bašte vedľa kuchyne*“ nachádzali sudy s kapustou, posteľ, v kuchyni dva ražne, jedno sito, dva medené hrnce, v „*bašte zvrchu hradu*“ sedem vencov cibule, hrach, pri „*elés háze*“⁵⁶ biela múka, čeladná múka a kamenná soľ, v „*pitvore nad pekárňou*“ dve laná na ťahanie vína, „*na povale nad svetlicami*“ mangel, sušené slivky, sušené jablká, slanina,

⁵² MNL – OL, f. BCsLACsÁLI (P 11), doboz 28, series XIII, fasc. AR, no. 445, rok 1657; f. BCsLAOLÁRBI (P 1815), doboz 1, tétel 1, rok 1666; doboz 3, rok 1668. FEDERMAYER, Frederik: Lippayovci zo Zomboru. Genealogický pohľad na vznik novej prohabsburskej aristokracie. In: *Magnátske rody v našich dejinách 1526 – 1948*. zost. F. Federmayer, Martin : Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť, 2012, s. 56-58. Bližšie k osobnosti Imricha Balassu pozri: SZIRÁCSIK, Éva: *Rablólovag vagy földesúr? Gróf Balassa III. Imre*. Budapest : Unicus Kiadó, 2016, 136 s.

⁵³ Pravdepodobne ide o správcu zbrojnice. Za upozornenie na význam tohto slova autori ďakujú PhDr. Pavlovi Maliniakovi, PhD.

⁵⁴ MNL – OL, f. Zichy család (ďalej ZCs) (P 707), csomó 145, fasc. 145, no. 1. Analýze tohto urbára z hľadiska hospodárskych a spoločenských pomerov na panstve sa venovala: SZIRÁCSIK, É.: *Divínske panstvo*, s. 374 – 400.

⁵⁵ MNL – OL, f. UC, fasc. 102, no. 1, pag. 1. SZIRÁCSIK, É.: *Divínske panstvo*, s. 374, 375.

⁵⁶ Maďarský termín ponechávame, keďže z našich súčasných poznatkov o vnútornom členení hradov zatiaľ nepoznáme najvhodnejší slovenský dobový ekvivalent. Termín označuje potravínové skladisko.

dvadsať sliepok pre kuchyňu, „v komore nad pekárňou“ pušný prach, päť stoličiek, potrebné vybavenie k studni,⁵⁷ „v rekestěši⁵⁸ pod schodmi“ čakany, lopaty a iné náradie, „zvrchu hradu v hornej bašte“ divé jablká, v „ubikácii provízora“ stôl, malý stôl, 24 drevených kresiel a dve pušky.⁵⁹

V priebehu 17. storočia sa na hrade uskutočnilo veľké množstvo stavebných úprav, ktoré sa sústredili predovšetkým na modernizáciu a rozširovanie obytných budov. Stredoveké priestory južného paláca v hornom hrade boli zvýšené o ďalšie obytné podlažie so zaklenutými miestnosťami, ktoré z vonkajšej strany prekryla zvýšená obranná hradba. Súčasne vzniká aj nové obytné krídlo postavené na východnej strane nad vstupnou bránou do hradu. Do svojich priestorov poňalo aj vnútro prilahlej hranolovej bašty chrániacej vstupnú bránu (obr. 7:4). Poslednou dostavbou v priestore horného hradu bol úzky trakt na severnej strane nádvorja.

Priestor predhradia popri obrannom poslaní plnil aj funkciu hospodárskeho zázemia opevneného sídla s vlastnými obytnými a prevádzkovými stavbami. V severnej časti nádvorja vznikla rozsiahla hospodárska budova zabierajúca priestor priamo pod bránovou budovou horného hradu (obr. 7:15). Jej zaklenuté pivnice využívajú staršiu obrannú priekopu. Prilahlá náročná bašta sa nadstavaním nových podlaží zmenila na obytno-obrannú stavbu. Ďalšie hospodársko-obytné stavby zabrali plochu pozdĺž hradieb predhradia (obr. 7:13,14). Bezpečnosť pevnosti v dobe stavovských povstaní a pokračujúcich protiosmanských vojen mala zaistiť dostavba ďalších delostreleckých bastiónov. Opevňovacie práce sa sústredili aj na ťažko prístupnú severozápadnú stranu opevnenia. Staršiu hradbu na okraji strmého zrázu zosilnili primurovaním nevelkého bastiónu, ktorý mal kontrolovať prístupovú cestu smerujúcu od kostola v podhradskej obci smerom k hradu (obr. 7:7). Jednu z posledných stavebných aktivít na hrade predstavuje adaptácia bastiónu pri vstupnej bráne. Lepšiu obranyschopnosť hradu chceli doceliť výrazným zvýšením streleckej plošiny. Zároveň s tým plánovali obranu hradu umocniť moderným bastiónom hrotitého tvaru (obr. 7:16). Podľa nálezov z výskumu je zjavné, že tento zamýšľaný bastión nikdy nedokončili v plánovanom rozsahu.

Povstanie Imricha Thökölyho prinieslo pre hrad definitívny koniec údržby a postupnú premenu na zrúcaninu. Úlohu správneho centra prevzal opevnený kaštieľ pod hradom. Podľa informácie Uhorskej komory z 13. novembra 1685 zaslanej Leopoldovi I. hrad, kaštieľ i samotné ze-

⁵⁷ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 2 b), pag. 2, 5, 6, 17.

⁵⁸ Dobové v slovenčine zaužívané podstatné meno označovalo menšiu miestnosť ohradenú od ostatných priestorov drevenými stenami.

⁵⁹ MNL – OL, f. UC, fasc. 87, no. 2 b), pag. 7.

mepanské mesto Divín boli v roku 1683 vypálené a porúcané v ťažkých vojnových časoch. Kaštieľ a majer sa budú musieť opraviť. Obnovu hradu považovali za zbytočnú a situácia sa nezmenila ani po príchode nového majiteľa grófa Štefana Zichyho (*1616 †1693).⁶⁰

Štefan Zichy získal panstvo Divín postupne. Najprv mu Leopold I. 13. novembra 1685 daroval iba polovicu panstva ako konfiškát po nevernom Imrichovi ml. Balassovi a pripojil k tomu aj podiely bezdetného Valentína Balassu. Za udelené majetky Štefan zaplatil 35 000 rýnskych zlatých. V nasledujúcom roku Štefan uhradil ďalších 18 000 rýnskych zlatých a následne Leopold I. 16. júla 1686 daroval celé hradné panstvo Štefanovi Zichymu a jeho manželke Magdaléne Amadeovej. Nezaujem Zichyovcov o údržbu hradu vyjadrovali rozsiahle súpisy prináležitostí celého panstva Divín z roku 1759 a 1812, kde hrad na rozdiel od kaštieľa vôbec neopisovali.⁶¹

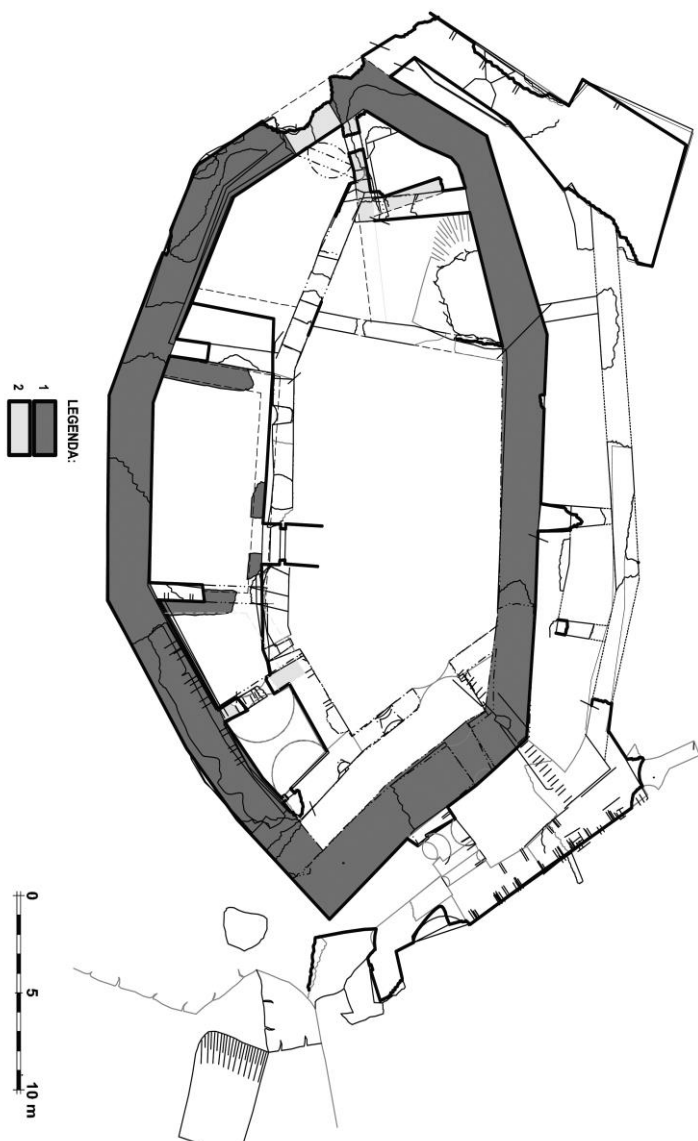
PRÍLOHA

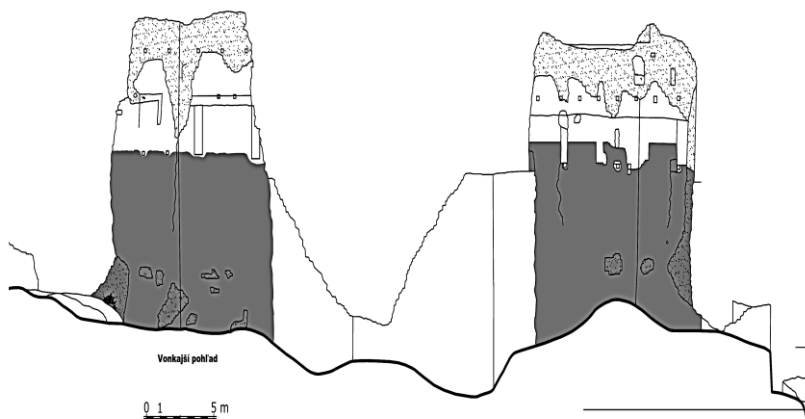
Obr. 1. Letecký pohľad na hrad. Foto: Václav Hanuliak.

⁶⁰ MNL – OL, f. BCsLAOLÁRBI (P 1815), doboz 1, tétel 1, rok 1685. Genealogická tabuľka rodu Zichy: www.genealogy.euweb.cz/hung/zichy2.html [prístup 5. mája 2020].

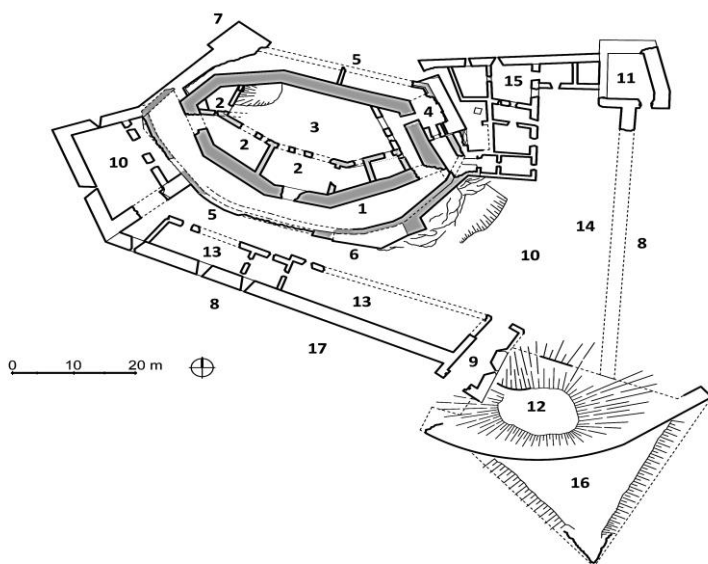
⁶¹ MNL – OL, f. ZCs (P 707), csomó 135, fasc. 175, no. 18; csomó 147, fasc. 183, no. 12a; csomó 147, fasc. 184, no. 18; f. MKL, LR 18, pag. 402 – 404.

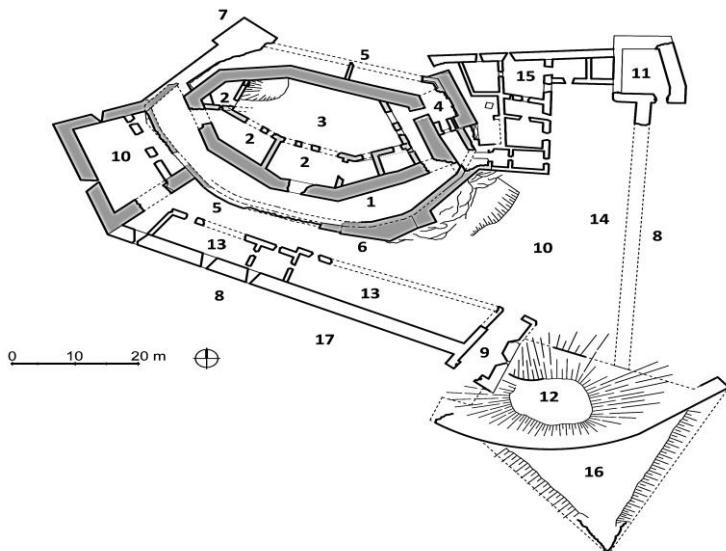
Obr. 2. Pôdorys horného hradu s vyznačením stredovekých murív. 1 – hradba a palác zo začiatku 14. storočia, 2 – mladšia prestavba zo 14. storočia.

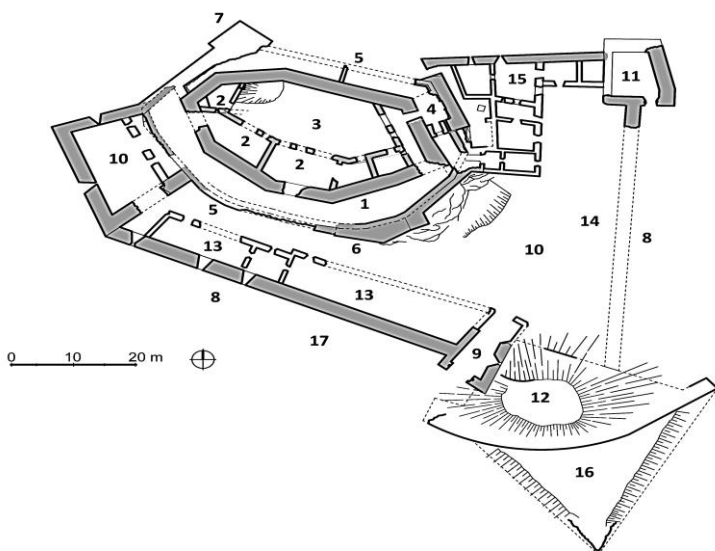
Obr. 3. Pohľad na horný hrad s označením zachovanej stredovekej hradby.

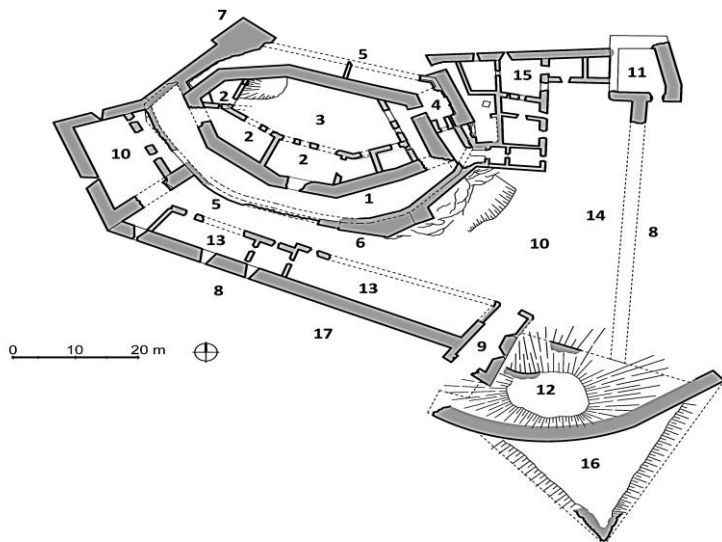
Obr. 4. Pôdorys hradu s označením rozsahu hradu na konci stredoveku.

Obr. 5. Pôdorys hradu s označením rozsahu hradu po prvých opevňovacích prácach v 16. storočí.

Obr. 6. Pôdorys hradu s označením rozsahu hradu v 3. štvrtine 16. storočia.

Obr. 7. Pôdorys hradu s označením rozsahu hradu v 17. storočí.

The County and State Taxing of the Koháry Demesnes in Hont County in the 1710's and 1720's

ZOLTÁN IGOR KOMJÁTI

Private researcher, Abasár, Hungary

Abstract: The campaigns against the Ottoman Empire and the War of Independence named after Francis Rákóczi lasting almost 30 years thoroughly ruined the economy of the Hungarian Kingdom by the beginning of the 1710's. The Sovereign (Charles the Third) and the governmental organizations tried to issue decrees for the constant development, but they almost all the time left out of consideration the difficult cost-of-living condition of the county inhabitants. The taxes imposed after "porta number" on the counties (gratuitous labour, winter quarters, billeting and conveyance for the transient army and doing wagon-traffic in the time of the Campaign of Bácska) were exactly supposed to fulfill by the county, so the Magistrate distributed to each settlements. The Koháry Family had two demesnes in the territory of Hont County: Čabrad' and Sitno, and the state and the county taxation applied to them in the same way as the other settlements. But Stephen (István) Koháry (directing Hont County as Lord-Lieutenant since 1711) always got an opportunity for acquiring the exemption of the demesnes from the gratuitous labour. Primarily, he had applied to Sovereign Charles the Third for issuing a diploma of exemption, then he introduced it with both the Hungarian Royal Locum-tenens Council and Hont County Magistrate. Thus, the two demesnes of Koháry were always exempted from the gratuitous labour, imposed and varied several times annually, and fulfilled either at Buda or Esztergom Fortresses. Last but not least, it can be observed that tendency that the existence of a diploma of exemption might not guarantee the automatic acceptance, in fact, it would be yearly applied for it, would be make it accepted on each occasion, and the acceptance of the exemption was the permanent item on the agenda of a county delegate negotiating with the higher authorities. The paper offers a deeper view into the the practice of the county taxation, and it sized up the economic life of Hont County in the first third of the 18th century.

Keywords: payment of taxes, Hont County, Hungarian Kingdom, economic history, 18th century.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.29-53>

The Habsburg Government had a big challenge to face in 1711: it had to develop the Hungarian Kingdom economically to the level of the Hereditary Lands. This was not proved simple task, as the 16-years-long course of the Ottoman Empire's dislodgement and the shortly after following War of Independence, with Francis Rákóczi as the leader of the insurgent army, almost entirely exhausted the economic resources

of the population.¹ There was a need for consequent, wise and purposeful taxation and economic policy for Hungary's rehabilitation again.² But it was also essential that the Sovereign had to maintain a regular army in an efficient state to defend from external adversaries. The Government entailed the costs of the Regiments' marching, catering and winter quarters, moreover the costs of the construction works of the Fortresses on the Counties.³ Then the Counties distributed them among their districts and settlements.

In this text the light is thrown on the Magistrate's methods of imposing and exaction of the taxes, being necessary for running the Government and Hont County during the time of Stephen Koháry (1649–1731) as Lord-Lieutenant (*supremus comes*). At the same time, we can have a deeper view into the process of the procuring of tax exemption and the difficulties of the application and the enforcement, instancing the Kohárys' demesnes of Čabrad' and Sitno.

Joseph the First conferred the Lord-Lieutenant Office of Hont County on Stephen Koháry in the very beginning of 1711, but it lasted almost one year till his entry. The County suffered on account of the War of Independence, named after Rákóczi, as (the similarly Lord-Lieutenant) Wolfgang Koháry left this area, and soon such Magistrate assumed the authority which was allegiant to Rákóczi. Then the County turned into General Hannibal Heister's *comandancia* in 1709. So Hont County was highly expectant of Stephen Koháry's entry so the reconsolidation will have started off during his activity on all walks of life.

(I would like to thank to Hajnalka Tóth, Ph.D., for the helping with the translations of the gothic type lettered archival resources.)

EXPENSES CONCERNING THE MILITARY PROVISIONS

Hont County compiled those schedules of assessment lists which contained the sum of the Imperial soldiers' (*oralis et equilis*) portions being in winter quarters between 1st of November, 1708 and 30th of April, 1709, the common essential expenses of the County and the salary of the County Heyducks (*summoners*); but they did not contain the second correction of the tax-offer. On the strength of the lists, it was emerged that bigger taxes were imposed on several settlements, more than which was their duties. Mainly the settlements belonging to the District of Banská Štiavnica were concerned with this overtaxation, amid the Demesne of Sitno of the Koháry Family.⁴

¹ MAGYARORSZÁG története 4/1., 1989, pp. 290–291.

² In the same place, pp. 507.

³ In the same place, pp. 596–597.

⁴ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatuľa (Kongregačné zápisnice z rokov 1691–1754), schedules of assessment lists of Hont County (April of 1709).

Settlements of the Demesne of Sitno	Tax imposition (in Rhenish forint and denarius)	Overpaid tax and repayable money (in Rhenish forint and denarius)
Svätý Anton (Szentantal)	254 forints 25 denarii	none
Žibritov (Zsibritő)	339 forints	448 forints 50 denarii
Ilija (Illés)	111 forints 87 ½ denarii	365 forints
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	65 forints 56 denarii	158 forints
Krnišov (Kormosó)	339 forints	345 forints 50 denarii
Beluj (Béld or Belluja)	508 forints 50 denarii	846 forints 50 denarii
Prenčov (Berencsfalva)	466 forints	799 forints 87 ½ denarii
Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	84 forints 75 denarii	128 forints 25 denarii
Devičie (Devicse)	203 forints 87 ½ denarii	332 forints 12 ½ denarii
Altogether	2372 forints 81 denarii	3423 forints 85 denarii

The villages of the Demesne of Čabrad'⁵ belonged to the Districts of Bzovík and Banská Štiavnica were obliged to pay the following tax sums.

Settlements of the Demesne of Čabrad'	District	Tax imposition (in Rhenish forint and denarius)	Overpaid tax and repayable money (in Rhenish forint and denarius)
Ipolyvece (Hungary, Nógrád County)	Bzovík	169 forints 50 denarii	none
Dolná Vinica (Ipolyalsónyék)	Bzovík	254 forints 25 denarii	none
Horná Vinica (Ipolyfelsónyék)	Bzovík	169 forints 50 denarii	none
Čelovce (Csall)	Bzovík	339 forints	none
Opava (Apafalva or Apova)	Bzovík	254 forints 25 denarii	none
Ipeľské Úľany (Ipolyfödemes)	Bzovík	127 forints 12 ½ denarii	none
Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók)	Bzovík	254 forints 25 denarii	none
Plášťovce (Palást)	Banská Štiavnica	678 forints	none
Slatina (Szalatnya)	Banská Štiavnica	254 forints 25 denarii	none
Dolné Semerovce (Alsószemeréd)	Banská Štiavnica	111 forints 87 denarii	none
Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk)	Banská Štiavnica	296 forints 62 ½ denarii	none

⁵ To the identifying of the settlements of the Demesne of Čabrad': SZIRÁCSIK, 2017, p. 30.

Preseľany nad Ipľom (Pereszlény)	Banská Štiavnica	254 forints 25 denarii	none
Medovarce (Méznevelő)	Banská Štiavnica	339 forints	none
Altogether		3501 forints 87 denarii	

At bidding of Hont County, a committee was established in January, 1720 for determining the military tax rates imposed on each county settlements: on the one hand, concerning the expenses of the supplying and conveyance of the transient military (*imputatio transennalis expensarum et vecturarum*) from 1st of January till 31st of December, 1718; and on the other hand, concerning the alimentation expenses of the military staying in winter quarters (*intentionis quartery*) in the period lasting from 1st of November, 1718. till 31st of May, 1719. The expenses imposed on the Koháry-demesnes is the following⁶:

Settlement	Demesne	Expenses of transient military		Expenses of conveyance		Expenses of winter quarters		Altogether	
		ft	den	ft	den	ft	den	ft	den
Svätý Anton (Szentantal)	Sitno	18	39	81	75	247	–	347	14
Žibritov (Zsibritó)	Sitno	47	4	132	–	563	–	742	7
Ilija (Illés)	Sitno	–	54	83	50	294	–	378	4
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	Sitno	it does not figure on the assessment lists							
Krnišov (Kormosó)	Sitno	47	51 ½	178	–	648	75	874	26 ½
Beluj (Béld or Belluja)	Sitno	39	18 ½	242	50	817	75	1099	43 ½
Beluj (Béld or Belluja): due to the conflict with the military		–	–	–	–	6	50	6	50
Prenčov (Berencsfalva)	Sitno	31	54 ½	257	–	659	–	947	54 ½

⁶ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatuľa (Kongregačné zápisnice z rokov 1691–1754), minutes of the tax determining committee of Hont County (Krupina, 8–9th of January, 1720).

The County and State Taxing of the Koháry Demesnes in Hont County ...

Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	Sitno	1	98	41	50	132	50	175	98
Devičie (Devicse)	Sitno	18	70 ½	147	50	398	17	564	37 ½
Ipolyvece (Hungary, Nógrád County)	Čabrad'	107	60 ½	112	75	362	50	582	85 ½
Dolná Vinica (Ipolyalsónyék)	Čabrad'	54	28 ½	62	25	180	25	296	78 ½
Horná Vinica (Ipolyfelsónyék)	Čabrad'	44	47	51	–	180	25	275	72
Čelovce (Csall)	Čabrad'	18	1 ½	65	–	551	–	634	1 ½
Opava (Apafálva or Apova)	Čabrad'	20	28	77	50	376	–	473	78
Ipeľské Úľany (Ipolyfödémés)	Čabrad'	it does not figure on the assessment lists							
Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók)	Čabrad'	28	74	213	–	411	–	652	74
Plášťovce (Palást)	Čabrad'	50	60	128	75	452	50	631	85
Plášťovce (Palást): due to the conflict with the military		–	–	–	–	3	60	3	60
Slatina (Szalatnya)	Čabrad'	27	84 ½	98	50	220	–	346	34 ½
Slatina (Szalatnya): due to the conflict with the military		–	–	–	–	–	60	–	60
Dolné Seme-rovce (Alsósze-meréd)	Čabrad'	113	65 ½	244	50	387	50	745	65 ½
Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk)	Čabrad'	144	98	199	50	490	–	804	48
Preseľany nad Ipľom (Pereszlény)	Čabrad'	217	69	170	–	357	50	745	19
Medovarce (Méznevelő)	Čabrad'	26	28	176	–	394	91 ½	597	19 ½
Altogether		1059	34 ½	2762	50	8134	28 ½	11956	13

In spring of 1721, the Hungarian Royal Locum-tenens Council ordered Hont County to provide the Hannover Cuirassier Regiment for the period lasting till 1st of May. The County Magistrate and the commissioned personnel of the regiment agreed that one portion equals with 44 dicas.⁷ Nicholas Dvornikovics, Deputy-Lieutenant (vice-comes), made Stephen Koháry aware of that the agreement had come about on 24th of March, and also sent him the list of the portion numbers belonged to each county settlements.⁸ On the basis of the list, the Koháry demesnes took part in the providing of the Hannover Regiment as follows.⁹

Settlement	De-mesne	Rank and unit of the provided person(s)	Oralis portio	Equilis portio
Svätý Anton (Szentantal)	Sitno	captain, cuirassier squadron	2 ½	1
Žibritov (Zsibritó)	Sitno	corporal, cuirassier squadron cavalrymen, cuirassier squadron	1 ½ 4	1 -
Ilija (Illés)	Sitno	sub-lieutenant, cuirassier squadron	2	2
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	Sitno	sub-lieutenant, cuirassier squadron cavalrymen, cuirassier squadron	- 1	1 -
Krnišov (Kormosó)	Sitno	captain, cuirassier squadron	4 ½	3
Beluj (Béld or Belluja)	Sitno	corporal, cuirassier squadron	1 ½	1
Prenčov (Berencsfalva)	Sitno	quartermaster, cuirassier squadron cavalrymen, cuirassier squadron	2 6	2 -
Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	Sitno	captain, cuirassier squadron	-	2
Devičie (Devicse)	Sitno	squadron clerk, cuirassier squadron cavalrymen, cuirassier squadron	1 3	2 -
Ipolyvece (Hungary, Nógrád County)	Čabrad'	captain, regimental commander's squadron cavalrymen, regimental commander's squadron	- 1	3 -

⁷ The meaning of „dica”, see: POÓR, 2009, p. 40.

⁸ MNL-OL C 756th roll № 374., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars IV.), Nicholas Dvornikovics's letter to Stephen Koháry (Lontov, 2nd of April, 1721).

⁹ In the same place, enclosure of № 374, list of the settlements of Hont County ordered to supply the Cuirassier Regiment of Hannover (24th of March, 1721).

The County and State Taxing of the Koháry Demesnes in Hont County ...

Dolná Vinica (Ipolyalsónyék)	Čabrad'	cavalrymen, regimental commander's squadron	2	-
Horná Vinica (Ipolyfelsónyék)	Čabrad'	cavalrymen, regimental commander's squadron	2	-
Čelovce (Csall)	Čabrad'	lieutenant, regimental commander's squadron	2	-
Opava (Apafalva or Apova)	Čabrad'	captain, regimental commander's squadron cavalrymen, regimental commander's squadron	- 2	3 -
Ipeľské Úľany (Ipolyödémés)	Čabrad'	cavalrymen, Lutzenthal Squadron	2	-
Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók)	Čabrad'	drum-major, staff squadron regimental doctor, staff squadron	- 2	1 2
Plášťovce (Palást)	Čabrad'	squadron clerk, Lutzenthal Squadron cavalrymen, Lutzenthal Squadron	- 5	½ -
Slatina (Szalatnya)	Čabrad'	lieutenant, Lutzenthal Squadron cavalrymen, Lutzenthal Squadron	1 1	1 -
Dolné Semerovce (Alsószemeréd)	Čabrad'	lieutenant, Lutzenthal Squadron cavalrymen, Lutzenthal Squadron	2 1	2 -
Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk)	Čabrad'	cavalrymen, Lutzenthal Squadron	5	-
Preseľany nad Ipľom (Peresztlény)	Čabrad'	captain, Lutzenthal Squadron cavalrymen, Lutzenthal Squadron	3 1	1 -
Medovarce (Méznevelő)	Čabrad'	cavalrymen, Lutzenthal Squadron	5	-
Altogether			66	28 ½
Portio number imposed on the whole County			409 ½	67

If we can examine the quantity of the portio number imposed on the Koháry-settlements for the providing of each units, we can ascertain the following contexts.

Name of the Squadron	Total of oralis portio for the Squad- ron	Total of equilis portio for the Squad- ron	Oralis portio imposed on the Koháry- settlements	Equilis portio imposed on the Koháry- settlements
Staff Squadron	34	40	2	3

Regimental Commander's Squadron	37	21	9	6
Cuirassier Squadron	126	32	29	15
Lutzenthal Squadron	121	47	26	4 ½

Due to the several enormous burdens, the bondage fulfilled the taxation hard, so its debts were often more and more aggregated. The county audit office (*censuralis deputatio*) which was established in the summer of 1713 and being at work till the following General Assembly, took cognizance of the fact that several villages had partly paid their taxes for the supplying of the Somodi Regiment on the basis of Amery Petróczy's tax roll. Krnišov was in debt with 3 forints and 50 denarii, Ilija with 39 forints and 50 denarii, Sitnianska Lehôtka with 2 forints and 19 denarii, Plášťovce with 43 forints and 19 denarii, Sitnianska Lehôtka with 10 forints and Svätý Anton with 48 forints. The inhabitants swore to the truth of paying their all debts: partly to the Somodi-soldiers, partly to the since that defuncted John Trajtler, tax-collector. But as the villagers could not adduce proof of the quantity of the paid sum, so that will be considered as overpaid money in case of an accidental, further taxation.¹⁰

The tax-collectors saw the inhabitants of Čabradský Vrbovok one after another about their default of two kinds of debts in summer of 1714. Firstly, the villagers complained to Paul Ná vay, because their toll had not been paid so far according to the toll-collector's roll, and he encashed 3 forints from one of them. In the opinion of Paul Ná vay, the inhabitants of Čabradský Vrbovok only then exclaim against the tolling, if the fact of the agreement between the county and them, or any exemption is marked in the terrier (*urbarium*). As none of such mark can be found in it concerning the village, thus it is clearly seen, that their toll will have been paid, only if Stephen Koháry has some official document of exemption or some documents by means of it, would change the county agreement.¹¹ Nearly in that time, some villagers of Čabradský Vrbovok went to Stephen Koháry and complained to him that they were blamed for being behindhand with the paying the expenses of the military billeting, and the county immediately demanded that sum, which was injustice by the villagers' opinion. Stephen Koháry

¹⁰ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatuľa (Kongregačné zápisnice z rokov 1691–1754), minutes of Hont County Audit Office (Krupina, 8th of June, 1713).

¹¹ MNL-OL C 754th roll № 216., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars IV.), Paul Ná vay's letter to Stephen Koháry (Bzovík, 27th of June, 1714).

immediately wrote a letter to Leslie Dobay county tax-collector (perceptor), asking for information whether the dwellers of Čabradský Vrbovok are really debtors of the county? The tax-collector reported upon the fact: in the time of the latest military billeting, the county had allocated Krnišov and Devičie as such „substitute places”, where the soldiers beyond the fore-announced quantity will be lodged. The county could not direct any soldiers to that settlements. But the Hungarian officer commanding that unit of the Esterházy Regiment billeted to Krupina (Korpona), wanted to get lodge for his German comrades, and all the time he bothered Dobay for an allocation of a free village (assignatio). As Dobay was not authorized to arranging, so he suggested him to apply to the Deputy-Lieutenant and the District Guiders (iudex nobilium or iudlium), and most likely they would sent the German military to Čabradský Vrbovok. And as regard the debt, the villagers really obliged to pay to the County, what Dobay itemized to Koháry. The tax proportion of Čabradský Vrbovok imposed by the County (obtingens) was 460 Rhenish forints and 12 and ½ denarii, from which 306 Rhenish forints had been paid in cash by the villagers. Then the settlement had also handed over 76 Rhenish forint and 44 denarii to Samuel Blaskovics district guider (iudex nobilium) for its proportion of the catering of the military of the Regiment Viard and Regiment Esterházy being in winter quarters, and supplying of the transient military marching through the County in the period lasted from 1st of November, 1713. till 30th of April, 1714. Thus, the inhabitants of Čabradský Vrbovok really were in the County's debt with 77 forints and 68 denarii.¹²

DEBTS CONCERNING THE CHAMBER OF BANSKÁ ŠTIAVNICA

At the request of the Chamber of Banská Štiavnica, Hont County directed settlements several times to take part in the mining work since the autumn of 1708. The economic and regional consolidation after the Liberation War named after Ferenc Rákóczi materialized only slowly. For example, this can be seen from the fact, that though the County counted up the repayable money for the overfulfilled mining works and promised the concerned villages to give back that sum in any case. But that sum was inconsecutively re-distributed among the settlements by them, moreover, the County strictly exacted all kind of other taxes from the settlements, albeit they had dire needs for that sum to arrange the former demands. That problem especially bore upon the Koháry demesnes in 1713: as they were situated geographically nearer to the adits and shafts of Banská Štiavnica (Selmecbánya or Schemnitz), so the

¹² In the same place, № 217., Leslie Dobay's letter to Stephen Koháry (Krupina, 29th of June, 1714).

County most of all primarily directed that villages to carry out the mining works between 1708 and 1712. The villages took out loans to pay for the military and county taxes (*impositio*), and due to the paying off with the interests, they almost totally ran into debt. By the decision of the County (punctually after, when the villages of the two Koháry demesnes met their debts with the interests) certain Hontian settlements got the repayable money for the overfulfilled mining works, more than 55 thousand forints. But it was financed by the County from the formerly collected taxes, amid the money which was discussed from the settlements of the two demesnes. And what is more, on the basis of the tax roll of the County tax-collector, the villages of the Koháry demesnes were still in debt with the payment of the „*impositio*”, so they were menaced by him with money execution. Stephen Koháry wrote a letter to the County Magistrate, drew its attention to the aforesaid facts, and asked the Magistrate not to collect any taxes from the settlements of his demesnes (mainly the „*portio*” for the winter quarter) as long as they would not get back the money originated from the overfulfilled mining works.¹³

The unsystematical overtaking also continued in 1714, and therefore a deputation of the inhabitants of Žibritov and Devičie applied to Koháry as their landlord for help in August. The two villages were exacted to pay for the behindhand mining works several times previously, so they were compelled to take out a loan of 200 forints from John Trajtler for covering their debts to the County. But later the County also exacted this sum for the two villages again, because the since that defuncted John Trajtler marked that sum as a debt in his account. Thus, it was distressing for the villages that they previously was debt in several hundreds of forints, which now was more increased. Stephen Koháry asked Stephen Kelkó, Deputy-Lieutenant, to draw the County Magistrate on annulling that debt of 200 forints, and „...*You do not let the villagers fall on evil days with overtaxations over and over again...*”.¹⁴

After all, at the summer of 1715, Hont County systemized the total cost of the mining-works fulfilled between 1708 and 1712, and made a decision about re-paying the money being equivalent to the price of the over-fulfilled works for all of the settlements. Certain settlements belonging to the Districts of Banská Štiavnica and Bzovík sent draught-horses to the mines, and gave diggers and labourers for actuating the

¹³ ŠABB, Hontianska župa, 3. škatuľa (Torzo spisov z rokov 1708–1756), Stephen Koháry's letter to Hont County (Čabrad', 24th of October, 1713).

¹⁴ MNL-OL C 1123rd roll № 7087., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Stephen Koháry's letter to Stephen Kelkó, Deputy-Lieutenant of Hont County (Čabrad', 23rd of August, 1714). The original Hungarian text is the following: „...*ne engedje a supererogatumokon felül ezen supererogatumoknak [a 200 forintnak] is exactiójával őket pusztulásra jutni...*”.

mine equipments in the period lasting from 1st of November, 1708 to 31st of October, 1710.¹⁵ The Chamber of Banská Štiavnica did not give them back any money at all, but they were compensated with counting in the half price of their journey-work. That means the following items concerning the Koháry demesnes:

The settlements of the Demesne of Sitno	The sum to be repaid between 1708 and 1710
Svätý Anton (Szentantal)	382 forints and 50 denarii
Žibritov (Zsibritó)	501 forints and 83 denarii
Ilija (Illés)	216 forints and 12 denarii
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	67 forints and 50 denarii
Krnišov (Kormosó)	499 forints and 77 denarii
Beluj (Béld or Belluja)	675 forints and 80 denarii
Prenčov (Berencsfalva)	619 forints and 50 ½ denarii
Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	67 forints and 50 denarii
Devičie (Devicse)	none
Altogether	3030 forints and 52 ½ denarii

Then the Chamber of Banská Štiavnica deducted the quantity of the „portio” taxation form for the period lasted from 29th of November, 1710 to 25th of April, 1711, and gave Jacob Othi, Military Commissioner of Hont County, back a sum of 2158 Rhenish forints and 35 ½ denarii. That sum was forwarded by him to the county tax-collector (perceptor) who counted in the tax sum of the settlements. That concerned the Koháry demesnes so:

Name of the settlement	Demesne	The sum to be repaid for the year of 1710/1711
Ipolyvece (Hungary, Nógrád County)	Čabrad'	none
Dolná Vinica (Ipolyalsónyék)	Čabrad'	none
Horná Vinica (Ipolyfelsónyék)	Čabrad'	none
Čelovce (Csall)	Čabrad'	26 forints and 32 ½ denarii
Opava (Apafalva or Apova)	Čabrad'	14 forints and 83 denarii
Ipeľské Úľany (Ipolyödemes)	Čabrad'	none
Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók)	Čabrad'	none
Plášťovce (Palást)	Čabrad'	none

¹⁵ MNL-OL C 1191st roll, second enclosure of № 8369, (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), account of the fulfilling works of the settlements of Hont County between 1708 and 1710.

Slatina (Szalatnya)	Čabrad'	none
Dolné Semerovce (Alsószemeréd)	Čabrad'	none
Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk)	Čabrad'	none
Preseľany nad Ipľom (Pereszlény)	Čabrad'	none
Medovarce (Méznevelő)	Čabrad'	none
Svätý Anton (Szentantal)	Sitno	41 forints and 72 denarii
Žibritov (Zsibritó)	Sitno	50 forints
Ilija (Illés)	Sitno	32 forints and 10 denarii
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	Sitno	none
Krnišov (Kormosó)	Sitno	54 forints and 85 denarii
Beluj (Béld or Belluja)	Sitno	105 forints and 40 denarii
Prenčov (Berencsfalva)	Sitno	98 forints and 95 denarii
Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	Sitno	13 forints and 60 denarii
Devičie (Devicse)	Sitno	22 forints and 15 denarii
Altogether		459 forints and 92 ½ denarii

The statute-labour of the Hont County settlements toward the Chamber of Banská Štiavnica was fulfilled till 12th of November, 1712. By the order of the King, Zollenstein Supreme Military Commissioner made those debts give back, which were equalized to the overfulfilled mining-works. It amounted to 12,473 Rhenish forints and 11 denarii, which from the Chamber handle 5370 forints and 80 ½ denarii over to the county tax-collector, but discharged an account of 7102 forints and 11 denarii. (From this sum was deducted 2978 forints and 6 ½ denarii for those „repartitio” obligation, which was fulfilled by the help of draught-horses coming from the settlements and manpower for digging of fishponds.) From the afore-mentioned 5370 forints and 80 ½ denarii, the following money were concerned with the Koháry demesnes¹⁶:

Name of the settlement	Demesne	The sum to be repaid for the year of 1712/1713
Ipolyvece (Hungary, Nógrád County)	Čabrad'	none
Dolná Vinica (Ipolyalsónyék)	Čabrad'	none
Horná Vinica (Ipolyfelsónyék)	Čabrad'	none
Čelovce (Csall)	Čabrad'	36 forints and 81 denarii
Opava (Apafalva or Apova)	Čabrad'	23 forints and 48 denarii
Ipeľské Úľany (Ipolyödémés)	Čabrad'	none
Čabradský Vrbovok (Csábrágvarbók)	Čabrad'	74 forints and 37 denarii
Plášťovce (Palást)	Čabrad'	none

¹⁶ ŠABB, Hontianska župa, 3. škatuľa (Torzo spisov z rokov 1708–1756), tax account of the settlements of Hont County labouring for the Chamber of Banská Štiavnica for debt reductions (Krupina, 29th of June, 1715).

Slatina (Szalatnya)	Čabrad'	none
Dolné Semerovce (Alsószemeréd)	Čabrad'	none
Vyškovce nad Ipľom (Ipolyvisk)	Čabrad'	none
Preseľany nad Ipľom (Pereszlény)	Čabrad'	none
Medovarce (Méznevelő)	Čabrad'	17 forints and 25 denarii
Svätý Anton (Szentantal)	Sitno	94 forints and 1 ½ denarii
Žibritov (Zsibritó)	Sitno	140 forints and 1 ½ denarii
Ilija (Illés)	Sitno	85 forints and 52 ½ denarii
Sitnianska (Szitnyató or Steffoltó)	Sitno	none
Krnišov (Kormosó)	Sitno	143 forints and 37 ½ denarii
Beluj (Béld or Belluja)	Sitno	290 forints and 91 denarii
Prenčov (Berencsfalva)	Sitno	262 forints and 79 denarii
Sitnianska Lehôtka (Szitnyaliget or Lehotka)	Sitno	37 forints and 83 ½ denarii
Devičie (Devicse)	Sitno	none
Altogether		1206 forints and 37 ½ denarii

But there were problems concerning the overpaying after the 1715 summer account. The inhabitants of Devičie were omitted from the list of the settlements which sent draught-horses to the mining works, so they suffered a loss of 165 forints. Francis Bánhidý, Land-Stewart, had to detect the reason of it. It was cleared that Devičie gave draught-horses to the mining-works in only one occasion, but then so, that the village coacted with Žibritov and Krnišov, and the three settlements collectively sent the draught-horses to Banská Štiavnica. The village mayors of the other two settlements and the Captain of the County Villagers (in Hungarian: parasztvármegye kapitánya) confessed un-animously that the horses of Devičie really sent to the mining town together with the ones of Žibritov and Krnišov, and they affirmed that fact in writing. That could be found in the records of the former tax-collector, John Laszkáry. Thus, the 165 forints was due to Devičie, but that sum ought to be paid by the other two villages, because they had got it from the County.¹⁷

Occasionally, the Koháry-demesnes were obliged to do wagon-traffic for military purposes. When the Campaign of Báčka was launched in 1716, by the order of the Sovereign, all of Hungarian Counties were obliged to send carts to the frontline for supplying the army. Hont County made decision that 180 carts fell upon Major-Hont from the obligatory 225, and after deducting the Mining Town areas, remained 176 carts (after converting the „dica” number of 31784 and $\frac{3}{4}$). But the total „dica” number of the Koháry demesnes (5850) was includ-

¹⁷ MNL-OL C 1298th roll № 16219., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Francis Bánhidý's letter to Stephen Koháry (Čabrad', 24th of December, 1715).

ed into that number, that equalled 27 and ½ carts. (There is no archival resource about taking into consideration any exemption.)¹⁸

THE ACQUIRING OF THE EXEMPTION OF THE KOHÁRY DEMESNES FROM THE FULFILLING OF THE GRATUITOUS LABOUR

There were customary orderliness in Hungary from the middle of the 16th century (from the forming of the Turkish Occupied Territories) that parliamentary laws ordered the counties to accomplish the free repair and building works of the border castles (*gratuitus labor*). The Magistrates — taking the total number of „*portas*” (the economical and producing plots of the County) as a basis — determined how many workers and carts would set going to the fulfilling. Although the Court War Council made several border castles demolished at the very beginning of the 18th century, certain important fortresses (mainly along the riverside of the Danube) kept and continued to repair and maintain.¹⁹ Hont County was obliged to fulfill the gratuitous labour at two such strategically important fortresses: Buda and Esztergom.

During the *Hungaria Eliberata* (expulsion of the Ottoman forces from Hungary between 1683 and 1699), Stephen Koháry had continually tried to acquire exemptions from taxation for whichever demesnes, wherever was located²⁰, and did the same from the 1710's, when he endeavoured to procure the exemption from the gratuitous labour for the two demesnes situated in Hont County. As any kind of exemption could be granted by the Sovereign, so Stephen Koháry appealed to Charles the Third (1711–1740) with his request. He wrote to Him that he knew very clearly that royal decree was issued to Hont County about the fulfilling of the gratuitous labour at Buda Fortress, but he would like to acquire exemption from the gratuitous labour for his own Čabrad' Castle and the demesne belonging to it. He reasoned his request so: in the ancestral family castle a garrison being loyal to Koháry served at the beginning of the Independence War named after Rákóczi, who corroborated their oath of allegiance to the Sovereign, and (in spite of every threatening) heroically defended the border castle during the Kurucian blockade, moreover, they made sallies against the besiegers again and again. But after a certain time, they were compelled to hand Čabrad' over to the Kurucs, because the troops being loyal to Francis Rákóczi durative occupied Lower Hungary to Nitra (Nyitra), amid the Mining Towns, and the border castles supposed to defend them (Levice

¹⁸ MNL-OL C 1123rd roll № 7072., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), John Kovács's letter to Stephen Koháry (Nenince, 28th of August, 1716).

¹⁹ OROSS, 2006, pp. 1441–1473.

²⁰ KOMJÁTI, 2018, pp. 74–82.

[Léva], Bzovík [Bozók], Halič [Gács] and Modrý Kameň [Kékkő]), and were not able to replenish the food and ammunition supplies. The Kurucs, making use of the manpower of the brick-layers carried from Banská Bystrica (Besztercebánya) and Banská Štiavnica (Selmecebánya) and the bondsmen living in the neighbourhood, immediately demolished the bastions and the walls, moreover, the 15 cannons, the 2 mortars and all kind of guns and ammunitions were taken away or destroyed. The rebel occupation army totally devastated and pillaged Čabrad' and its surroundings, the civil inhabitants were compelled to escape before them, they made the spot uninhabitable, so the demesne became unfit for the agricultural life, such as the other Hont County demesne centre of the Koháry's, castle Sitno (Szitnya). As an entire reconstruction and rebuilding would need throughout the whole demesne, Koháry asked the Sovereign that the settlements belonging to Čabrad' would be exemptioned from the gratuitous labour and a diploma (*littera exemptionalis*) would be issued about it, and at last, the Sovereign would inform the Hungarian Royal Court Chancellory and the Court War Council. Koháry also drew the Sovereign's attention to the fact that the Demesne of Čabrad' formerly had the exemption from the gratuitous labor on the basis of the 7th law article of 1681.²¹ Stephen Koháry also wrote another application, in which he advanced before the Sovereign in the same way the devastation of Čabrad' during the rebellion period, but he not only requested the settlements' exemption from the gratuitous labour imposed on Hont County, but also the rebuilding of the castle by the manpower of the bondsmen. He also alluded to the 7th law article of 1681, and he asked for the issuing of the diploma of exemption again, and the Sovereign's notice about it toward the before-mentioned two organizations.²²

By the royal diploma of exemption, Hont County accepted the Koháry demesnes' exemption from the gratuitous labour, but with a condition that the exemption would be claimed on each occasion when the County distributed the ratio of the fulfilling among the county settlements, so as not to be redundantly encumbered. Stephen Koháry as Lord-Lieutenant of Hont County ordered Lucas Pécsy, the Second-Deputy-Lieutenant (*substitutus vice-comes*), that he would announce the claim to the exemption of the Demesne of Čabrad' from the gratuitous labour before the General Assembly held at Šahy (Ipolyság) on 7th

²¹ MNL-OL C 1082nd roll № 5914, (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Stephen Koháry's application for exemption to Sovereign Charles the Third (undated, but on the strength of its content written between 1711 and 1715).

²² In the same place, № 5919, Stephen Koháry's application for exemption to Sovereign Charles the Third (undated, but on the strength of its content written between 1711 and 1715).

of May. Lucas Pécsy did it, and reported to the Lord-Lieutenant that the County accepted the exemption in principle, and wrote a letter about it.²³ Francis Bánhidý, Land-Stewart, also wrote to Koháry about that General Assembly of Šahy, and it is cleared from the letter that the document of the County suggested the proposal of the exemption before the Diet, and if it would be assented and carried there, the County would conform to it. But even if the Diet would not make decision about it, the County accepted the exemption, but the deficit derived from the deducted „porta” numbers would be passed to the other county settlements’ debit.²⁴

On 18th of May, General Regall, the Commander of Buda Fortress, admonished the Counties obliged to fulfill the gratuitous labour (Esztergom, Fejér, Hont, Nógrád and Pest-Pilis-Solt²⁵) to send delegations to him for discussing the conditions of fulfilling.²⁶ On 26th of May, Stephen Koháry asked to Regall to take the exemption of the Demesne of Čabrad’ into consideration. On 28th of May, Regall responded to Stephen Koháry that he would aim to conforming himself to the request.²⁷

On 1st of June, the delegates of Hont County appeared in Buda for the discussion about the fulfilling of the gratuitous labour, and also declared the claim to the exemption of the Koháry demesne. Regall wrote to Stephen Koháry on the same day, that he come to an agreement with the delegates: though the demesne would be free from the fulfilling, but the quantity of the „porta” numbers deducted from the County due to the exemption would be passed to other settlements’ debit.²⁸

Leslie Dobay, County Tax-collector (perceptor), also informed Stephen Koháry about this 1st of June agreement. He and Samuel Blaskovits went on errands in Buda, as they were just about to compromise with Vorstern, Supreme Military Commissioner, about the cost of the winter quarters, but when they became aware of appearance of their county compeers in Buda about the arranging the gratuitous labour (and because Regall and Vorstern usually took part together in the agreement

²³ MNL-OL C 1123rd roll № 7086., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Lucas Pécsy’s letter to Stephen Koháry (Krupina, 14th of May, 1715).

²⁴ MNL-OL C 987th roll № 7160., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars IV.), Francis Bánhidý’s letter to Stephen Koháry (Čabrad’, 15th of May, 1715).

²⁵ Here can be found the number of the Counties directed to Buda Fortress in 1715: MNL-OL C 1192nd roll № 8378., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), John Kovács’s letter to Stephen Koháry (Nenince, 29th of March, 1715).

²⁶ MNL-OL C 1123rd roll № 7123., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), General Regall’s letter to Fejér County (Buda, 18th of May, 1715.). The letters written to each Counties might be similar to this one.

²⁷ MNL-OL C 1082nd roll № 5910., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), General Regall’s letter to Stephen Koháry (Buda, 28th of May, 1715).

²⁸ In the same place, № 5911., General Regall’s letter to Stephen Koháry (Buda, 1st of June, 1715).

concerning the gratuitous labour), so Dobay and Blaskovits joined to the negotiators. Though Regall wanted nothing obligation from Esztergom County, but — by the order of Charles the Third — the other four counties were encumbered with enormous tasks. For example, Hont County was supposed to send 19 carts and 161 labourer man for the renovation works of Buda Fortress. When the delegates mentioned the exemption of the Demesnes of Čabrad' and Sitno, then Regall firstly disapproved of it, and he did not accept it as far as a royal diploma would be arrived about it. But when the county negotiators were just about to leave the room, Regall suddenly asked them back, and concerned himself about the number of the „portas” in the two demesnes which would be deducted from the county quantity. Dobay and his compeers were not able to know that, because the census of the County was not there by them, but Regall did not care for the answer at all, and suddenly announced: however many the number of the „portas”, he countenanced the deduction from the repartition quantity imposed on Hont County, but that number would be passed to other county settlements' debit. Dobay also wrote to Koháry that he would reported about Regall's decision before the County Magistrate at the Partial Assembly held on 7th of June.²⁹ On 5th of June, Stephen Kelkó, Deputy-Lieutenant, and Gabriel Bory, County Notary (both delegated to the Diet of Bratislava), issued an official document for Stephen Koháry and his family. They announced in the document that on the basis of the „porta” number correction specified by the Palatine on the Diet session, Hont County had got 179 portas, and 30 portas were concerned about the Koháry demesnes from it; but they would try to concert with the competent persons about the reduction. Hont County would issue a new document about the consequence to the Lord-Lieutenant after the end of the Diet.³⁰ Then Stephen Koháry asked the exemption of the demesnes in writing from Vorstern, Supreme Military Commissioner, who responded that he exempted by courtesy the demesnes from the gratuitous labour of Hont County (sending carts and workers), and pronounced that it was fulfilled for the 1715 year, that is to say, accepted the entire county obligation.³¹

²⁹ MNL-OL C 1191st roll № 8370., first letter (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Leslie Dobay's letter to Stephen Koháry (Krupina, 5th of June, 1715.). The same also can be found here: MNL-OL C 1082nd roll № 5913., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), extract of László Dobay's letter.

³⁰ In the same place, № 5924., the official document of the delegates of Hont County delegated to the Diet of Bratislava (Bratislava, 5th of June, 1715).

³¹ In the same place, № 5912., Johann Matthias Vorstern's letter to Stephen Koháry (Pest, 15th of June, 1715).

It can be known why, but the County directed six oxes and two carts from the Demesne of Sitno to Buda due to the fulfilling the gratuitous labour. However, it sent them back at the end of the year, moreover, gave a compensation of 73 forints and 85 denarii to Francis Bánhidý, Land-Stewart, by reason of their deficiency from the agricultural works.³²

In the year of 1716, Stephen Koháry also requested the official document from the County about the „porta” number of the Demesne of Čabrad’ for the reason of the constant efficiency of the exemption and its taking into consideration again. So he directed Francis Bánhidý to go to the General Assembly held at Banská Štiavnica. At the request of Bánhidý, being on behalf of the Landlord officially and legally, Hont County (taking the documents of the county archive into consideration and applying to the ordinary method) issued a new document, and according to it, the Demesne of Čabrad’ had 23 and $\frac{1}{4}$ portas after an arithmetical accuracy scaling.³³

In the year of 1723, Stephen Koháry gave an order to Francis Bánhidý, Land-Stewart of the Demesne of Čabrad’ and Sitno, through Michael Balogh, Land-Stewart, that he would not send only one bondsman at all to the gratuitous labour obligation of Buda. And the Landlord gave Michael Balogh the task that he would ask Gabriel Bory, Hont County Notary, that he would look the royal diploma up from the county archive, which contained the exemption of the demesnes from the gratuitous labour.³⁴

In the spring of 1724, Stephen Koháry commissioned his grand-nephew Andrew Koháry to announce the claim to the exemption of the Demesne of Čabrad’ from the gratuitous labour at the nearest General Assembly, and requested an official document, that the County would not really enrol the demesne into the contributory „portas”, as an effectual royal diploma had been issued about the exemption. On 8th of March, Nicholas Dvornikovics, Deputy-Lieutenant (vice-comes), informed Andrew Koháry that Hont County would be ought to come to a decision about the fulfilling of the gratuitous labour, and mainly because of it, a General Assembly would be held on 28th of March at Plášťovce.³⁵ The young Count lost his two small children during one month in various

³² MNL-OL C 1298th roll № 16234., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Francis Bánhidý's letter to Stephen Koháry (Čabrad', 15th of December, 1715).

³³ MNL-OL C 1082nd roll № 5923., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), document of Hont County about the „porta” number of the Koháry demesnes (Banská Štiavnica, 10th of March, 1716).

³⁴ MNL OL C 756th roll № 408., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars IV.), Michael Balogh's letter to Stephen Koháry (Bátorová, 28th of May, 1723).

³⁵ MNL-OL C 1298th roll № 16191., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Andrew Koháry's letter to Stephen Koháry (Svätý Anton, 9th of March, 1724).

contagious illnesses (a little boy named Francis passed away on 10th of February out of his three living children³⁶, then a little daughter died of the contagious illness on 10th of March³⁷), so he willingly threw himself into the county politics, as he tried to alleviate his dolour in that way.

On the second day of the General Assembly held at Plášťovce, on 29th of March, the acceptance of the exemption of the Koháry demesnes from the gratuitous labour took place. Right away after the reading of the royal decree about the fulfilling of the gratuitous labour, Koháry's commissioned persons rose to speak: firstly Francis Bánhidý requested the acceptance of the exemption, then Andrew Koháry announced the claim to the same. The County took their request into consideration, as there really were documents and diplomas about the exemptions from Prince Eugene of Savoy, from General Regall, former Commandant of Buda Fortress, and from Vorstern, Supreme Military Commissioner. Thus, the County Magistrate deduced the 23 $\frac{1}{4}$ „porta” numbers of the Demesne of Čabrad' from the obligatory county quantity, and the demesne was pronounced to be tax-free and untouchable. A county decision was also made about soon sending of John Kovács and Wolfgang Gosztonyi to Buda so as to compromise with Commandant concerning the conditions of the fulfilling of the gratuitous labour.³⁸ Andrew Koháry informed Stephen Koháry about that decision, and also about, that the County would not want the deduced „porta” numbers to be passed to other county settlements' debit, and endeavoured to argue the Commandant into totally cancelling them.³⁹

On the next General Assembly held at Bátovce (Bát) on 8th of May, the County factually made decision about County Judiciary Assessor (Tabulæ Regiæ Iudiciariæ Assessor) John Kovács's and District Guider (iudex nobilem) Wolfgang Gosztonyi's sending to Buda so as to compromise with the Commandant, and most of all, they would refer the matters of the exemption of the Demesnes of Čabrad' and Sitno and their numerically 23 and $\frac{1}{4}$ deduction of „porta” numbers from the obligatory fulfilling of the county to him.⁴⁰ On the next day morning,

³⁶ MNL-OL C 1064th roll № 5636., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Andrew Koháry's letter to Stephen Koháry (Svätý Anton, 13th of February, 1724).

³⁷ MNL-OL C 1298th roll № 16192., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Andrew Koháry's letter to Stephen Koháry (Svätý Anton, 12th of March, 1724).

³⁸ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatul'a (Kongregačné zápisnice z rokov 1691-1754), minutes of General Assembly of Hont County (Plášťovce, 28-29th of March, 1724).

³⁹ MNL-OL C 1082nd roll № 5918., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Andrew Koháry's letter to Stephen Koháry (Svätý Anton, 2nd of April, 1724).

⁴⁰ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatul'a (Kongregačné zápisnice z rokov 1691-1754), minutes of General Assembly of Hont County (Bátovce, 8th of May, 1724): „...Ex Quotta huic Comitatus obvenientium ordinatorumque Curruum & Operariorum tantumdem modali-

John Kovács stayed at Bátovce yet, and informed Koháry about the county delegation and they would try to argue the Commandant of Buda Fortress into accepting the exemption of the demesnes.⁴¹ On that day, the two delegates really travelled to Buda, and the agreement was came about, because Count Heinrich Joseph Daun immediately wrote a letter to Stephen Koháry. He wrote that he accepted the exemption of the Demesne of Čabrad' from the fulfilling of the gratuitous labour presented on the negotiation by John Kovács both orally either written form, but only exclusively having regard to Koháry's own person and his ancestors' virtues. But he declared that he would want to lay claim to the other gratuitous labour fulfilling obliged for Hont County, and desired to be brought into effect as soon as possible.⁴²

In accordance with the mandate of the Sovereign and the Hungarian Royal Locum-tenens Council issued on 6th of May, Hont County was to be obliged to fulfilling the gratuitous labour at Esztergom Fortress and being discharged from the one belonged to Buda Fortress. The members of the General Assembly congregated at Hontianske Tesáre (Teszér) made that decision that the Demesnes of Čabrad' and Sitno would remain exempted from the newly imposed free-work obligation (so much as former to Buda), and the half cart and the one worker (by the ratio derived from the 23 and $\frac{1}{4}$ „porta” number) would not be added to the obligatory five carts and ten workers. (The three mining towns also were exempted from the gratuitous labour with the same ratio, so Hont County would like to sent four carts and eight workers to Esztergom Fortress.) The General Assembly made a decision that Wolfgang Gosztonyi would have to travel to Buda, and present the royal order about the re-direction of the gratuitous labour to the Commandant. But another decision was made that a delegation being consisted of John Újvendégi Canon of the Archibishopric of Esztergom, Nicholas Dvornikovics, Deputy-Lieutenant, and Wolfgang Gosztonyi, District Guider, would go to

tate antecedenter observata defalcaturum, quantum Bonis Csábrágiensibus & Szittnensibus ex portis 23 $\frac{1}{4}$ constantibus de justo competere et obvenire comperietur...”

⁴¹ MNL-OL C 1191st roll № 8356., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), John Kovács's letter to Stephen Koháry (Bátovce, 9th of May, 1724).

⁴² MNL-OL C 988th roll № 7359., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars IV.), Count Heinrich Josef Daun's letter to Stephen Koháry (Buda, 9th of May, 1724.): „...Compa-ruerant coram me exmissi e gremio Inclyti Comitatus Honthensis Perillustres Domini Ioannes Kovacz et Wolfgangus Gosztonyi et petitum Excellentiae Vestrae ratione immunitatis bonorum Ejus in comitatu Hontensi, et eorum portarum defalcationis ex quanto totius communitatis tam Scriptotenus medio literarum, quam praefatus Dominus Kovacz Mihi oratenus declaraverat; cui petito, quemadmodum ob specialem considerationem erga personam Excellentiae Vestrae jam temporibus antecessoris mei condescensum fuerat, Ita et Ego libenter annui; Eandem solummodo perquam officiose rogans, Inclyto sibi concredito Comitatus demandare dignetur, quatenus Reliquam quotam praestandi quantocius suppeditare non moreturi...”

the Commandant of Esztergom Fortress and announce (among others) the claim to the exemption of the two demesnes and their deduction from the obligatory „porta” number by the proper ratio.⁴³

The light is thrown on the fact by the letter of Andrew Koháry written few days later, that on the General Assembly at Hontianske Tesáre, John Kovács reported his hard negotiation with the Commandant of Buda about the exemption of the Koháry demesnes. The Assembly's main point of controversy was that the „porta” numbers of the three mining towns were included to the obligatory county quantity by the order of the the Hungarian Royal Locum-tenens Council, but, nevertheless, the County gave the exemption to them, same as to the Koháry demesnes. But the Magistrate was afraid of the passing the deficient „porta” numbers to the County by the order of the higher authorities, so they asked Stephen Koháry's mediation through his greatnephew.⁴⁴

Stephen Koháry wrote to Maximilian Schuchknecht, the Commandant of Esztergom Fortress, concerning the exemption of the Demesnes of Čabrad' and Sitno on 28th of May, and acquainted him, that he had procured royal diploma for the above-mentioned demesnes, and it had already been accepted by the County. In his reply, Schuchknecht advanced that he would not want to cause Koháry damage dispensing with the exemption, and he willingly approved that Hont County would fulfill the obligatory gratuitous labour of Esztergom with reducing of a half from the carts and one person from the workers on the basis of the „porta” number by the proper ratio.⁴⁵

After all, Hont County bought off the gratuitous labour of Esztergom: on the occasion of the county committee of tax determination (censuralis deputatio) celebrating on 31st of July, the County Tax-collector put an imposition of 4 forints on each „dica”, but it was not appertained to the two Koháry demesnes because of the exemption. That entry was

⁴³ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatul'a (Kongregačné zápisnice z rokov 1691–1754), minutes of General Assembly of Hont County (Hontianske Tesáre, 13th of June, 1724).

⁴⁴ MNL-OL C 1298th roll № 16200., (ŠABB, Koháry-család levéltára, Pars V.), Andrew Koháry's letter to Stephen Koháry (Svätý Anton, 18th of June, 1724).

⁴⁵ MNL-OL C 1082nd roll № 5916., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Maximilian Schuchknecht's letter to Stephen Koháry levele (Esztergom, 20th of June, 1724.): „...*Excellentiæ Vestræ literas, Viennæ sub 28 præteriti Mensis Maj' exaratas, quibus Excellentia Vestra, intuitu operariorum ex Curruum ex parte Incltyi Comitatus Honthensis ad Fortality' nostri reparationem præstandorum, me de immunitate a Sua Sacratissima Cæsarea Regiaque Majestate, Super Bonis in prælibato Incltytu Comitatu sitis, iam pridem impetrata, certiore reddere dignata est, debito cum respectu percepi. Prout ergo Excellentia Vestræ in hocce clementissime acquisito Indulto nullatenus præjudicare desidero. Ideo etiam libenter admisi, ut Incltyto Comitatus Honthensis portas Bona nimirum Excellentia Vestra concernentes defalcare, sicque a repartito ac injuncto Numero Operarium unum, ac medium currum minus præstare ausit ac possit...*”.

not implicated to the county income (introitus), but according to the decision of the committee, soon the County Tax-collector would have to make a separate report for the County Magistrate.⁴⁶ Amery Foglár, Deputy County Notary, reported before the General Assembly held on 7th of August about the decisions of the „censuralis deputatio” of Bátorová (Bátorfalu), amid the exemption from the gratuitous labour of the two Koháry demesnes, which was accepted by the County anew.⁴⁷

In the spring of 1726, the Hungarian Royal Locum-tenens Council wrote two letters to Hont County that would be supposed to send 22 workers and 9 carts for fulfilling the obligatory gratuitous labour at Esztergom Fortress. The General Assembly held at Hontianske Tesáre on 8th of May made a decision that a county delegation would be sent to the Commandant of Esztergom Fortress. One of the negotiation items contained that the delegates tried to persuade him that lesser carts and workers would be directed to the fortress due to the exemption of the Demesnes of Čabrad' and Sitno.⁴⁸ According to the instructions of the county delegates, they was to impart to the Commandant on 13th of May, that due to the exemption granted for Stephen Koháry (which was equally concerned with the repair works either at Buda, or at Esztergom), the county „porta” numbers were decreased with 23 and $\frac{1}{4}$, and equalled 3 workers and 1 cart after the converting. So the County would send 19 workers and 8 carts to Esztergom, what the Commandant would be disposed to take into account and accept.⁴⁹ It is lightened from the Commandant's reply that he sceptically heard the statement of the delegation out, because he had no notion about how the obligatory quantity specified by the Hungarian Royal Locum-tenens Council had been decreased by more than its half, and the County wanted further

⁴⁶ ŠABB, Hontianska župa, 4. škatuľa (Kongregačné zápisnice z rokov 1691–1754), minutes of the tax-determination committee of Hont County (Bátorová, 31st of July, 1724).

⁴⁷ ŠABB, Hontianska župa, 43. škatuľa (Determinačné protokoly z rokov 1724–1731), minutes of General Assembly of Hont County (Dolné Plachtince, 7th of August, 1724).

⁴⁸ In the same place, minutes of General Assembly of Hont County (Hontianske Tesáre, 8th of May, 1726).

⁴⁹ MNL-OL C 1082nd roll № 5926. and C 1292nd roll № 15199., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), negotiating instructions for the delegation of Hont County and the reply of the Commandant of Esztergom concerning to that (May, 1726): „...*Siquidem Bona Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Comitis Stephani Koháry de Csábrágh, & Szittnya Iudicis Curiae Regiae titt. & Familiae Suae Csábrághiensia & Szittnensia ab onere gratuitum laborum per Superiores Instantias exempta sint, ex praevio assignatis 9 curribus unus, 22 autem manualibus tres secundum calculum arithmeticum ad Portas 23 & $\frac{1}{4}$. attactis exemptis Suae Excellentiae Bonis adhærentes instar modalitatis Annis Superioribus in præstatione similium Gratuitorum Laborum tum ad Budense tum hoc Strigoniense fortalitia practicatae demendi, Inputandique, & non nisi residui currus octo, & 19 Laboratores per Comitatum administrandi venient...*”

deductions from it, due to the exemption of the Koháry demesnes. The Commandant accepted the of principle facts, but he answered the delegates that he would make inquiries from the higher authorities about whether the Koháry demesnes really enjoyed any exemption from the gratuitous labour? He said the delegates that he would also make inquiries about the obligatory specified quantity, because his knowledge, Hont County was obliged to send 48 workers and 20 carts for the year of 1726, and not 22 workers and 9 carts as the delegates pronounced. While the reply of the Hungarian Royal Locum-tenens Council would not resolve his scruple, the Commander demanded the first, numerically bigger version from the County.⁵⁰

The County Notary reported before the following General Assembly held at Presel'any nad Ipl'om on 20th of May, that the tax reduction concerned with the Koháry demesnes had not been accepted by the Commandant of Esztergom. So the Deputy-Lieutenant overtook that he would personally see Stephen Koháry about the problem, and then by the help of his mighty of magnate, would try to procure a new possibility of negotiation with the Commandant of Esztergom, where the delegates would prove the fact of the exemption by original documents issued by Prince Eugene of Savoy and other higher authorities. As the documents would be ready, the delegation (consists of the County Notary and the Land-Stewart of the Chapter of Esztergom) immediately started off, and its task would be to make constant efforts for getting the acceptance of the reduced tax quota across to the Commandant.⁵¹ And when the Commandant urged the County for the fulfilling with this letter dated from 22nd of June, the Magistrate responded, that only 8 carts and 19 workers would be sent to Esztergom by the 7th of July, because that quantity was the obligatory in its opinion, and it would be just realized, when the proportioned part would be deducted which was derived from the Demesnes of Čabrad' and Sitno.⁵²

It seems that Maximilian Schuchknecht, Commandant of Esztergom Fortress, did not accept the fulfilling way of the County, because Stephen Koháry applied to Prince Eugene of Savoy, Chairman of the Court War Council. In his letter of supplicant, he wrote that an exemption had been granted by the Charles the Third for his Demesnes of Čabrad' and Sitno, and General Regall had taken it into account and had accepted Hont County's gratuitous labour fulfilling with the deduction of the „quota”

⁵⁰ In the same places.

⁵¹ ŠABB, Hontianska župa, 43. škatul'a (Determinačné protokoly z rokov 1724–1731), minutes of General Assembly of Hont County (Presel'any nad Ipl'om, 20th of May, 1726).

⁵² In the same place, minutes of General Assembly of Hont County (Dolné Príbelce, 25th of June, 1726).

number of the demesnes. When the County's obligatory gratuitous labour had been re-directed to Esztergom in 1724, then in that year and in 1725, Maximilian Schuchknecht also accepted the exemption. But in the year of 1726, he rejected to take it into account, and demanded the initial quota numbers specified by the Hungarian Royal Locum-tenens Council. So the Lord-Lieutenant asked Prince Eugene of Savoy to give an order to Schuchknecht for conforming with the royal diploma, besides, the Chairman would be kind enough to forward Koháry's application to the Hungarian Royal Court Chancellory and the Hungarian Royal Locum-tenens Council, so as both would be informed about it, examine its content to the bottom, and make arrangements for the exercise of the exemption.⁵³ Reading the reply of the Court War Council, that in course of the reconciliation with the above mentioned two offices, it was lightened that the military organization was not authorized either to specifying the gratuitous labour fulfilling, or to modifying it, because any of them was exclusively depended on the decision of the Hungarian Royal Locum-tenens Council. Thus, Hont County would not contradict, instead of it, would do as ordered.⁵⁴

After a few time, The Hungarian Royal Locum-tenens Council ascertained that the „porta” number of 23 $\frac{1}{4}$ concerned with the Koháry demesnes would be more reduced by 2 $\frac{1}{4}$ „portas”. Stephen Koháry asked the County Magistrate to issue a legal and certified document (testimoniális) about that fact, which was really prepared for him.⁵⁵

List of References

KOMJÁTI Zoltán Igor: Koháry István birtokvédelmi törekvései a Hungaria eliberata idején (1686–1699). In: *Dominium IV. (A földesurak szerepe), a 2016. szeptember 29-én, Miskolcon megtartott 8. Országos Uradalomtörténeti Konferencia kötete*. ed. É. Szirácsik, Budapest : Unicus Műhely Kiadó, 2018, pp. 74-82.

Magyarország története 4/1. (1686–1790). eds. Gy. Ember – G. Heckenast, Budapest : Akadémiai Kiadó, 1989.

MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára Budapest

OROSS, András: Végvárakból kaszárnnyák (A Budai Kamarai Adminisztráció szerepe Magyarország új katonai berendezésében a 17-18. század fordulóján). In: *Századok*. 140. vol., 6. no., 2006, pp. 1441-1473.

POÓR, János: *Megbékélés és újjáépítés: 1711–1790*. Budapest : Kossuth Kiadó, 2009.

⁵³ MNL-OL C 1230th roll № 12347., (ŠABB, Archive of the Koháry Family, Pars V.), Stephen Koháry's application to Prince Eugene of Savoy (September–October, 1726).

⁵⁴ In the same place. — The reply of the Court War Council can also be found here: MNL-OL C 1082nd roll № 5925.

⁵⁵ ŠABB, Hontianska župa, 43. škatul'a (Determinačné protokoly z rokov 1724–1731), minutes of General Assembly of Hont County (Dolné Rykynčice, 17th of February, 1727).

SZIRÁCSIK, Éva: *Gazdálkodás a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokain (1647–1731)*. Budapest : Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2017.

ŠABB = Štátny archív v Banskej Bystrici.

Zhrnutie:

Stoličné a štátne zdanenie Koháryovských rodových majetkov v Hontianskej stolici v 2. a 3. decéniu 18. storočia

Štúdia približuje podobu, výšku a spôsob výberu daní pre potreby štátnej administratívy a armády na príklade dvoch rodových majetkov Koháryovcov v bývalej Hontianskej stolici. Autor analyzuje v troch častiach štúdie tri rôzne formy zdanenia: vojenskú daň v podobe tzv. porcií, štátnu daň vyberanú stoličnými úradníkmi a napokon povinnosť dobrovoľnej práce („gratuitus labor“) poddaných na stavbe pohraničných opevnení a hradov. Pri analýze autor vychádza zo súpisov zaplatených daní – prípadne z evidencie daňových nedoplatkov a pôžičiek – hontianskych obcí, ktoré patrili do dvoch panstiev rodu Koháryovcov v Hontianskej stolici (Čabradské, ležiace v Bzovickom slúžnovskom okrese, a Sitnianske, ležiace v Štiavnickom slúžnovskom okrese). Sledovaným obdobím je 2. a 3. decénium 18. storočia, kedy bol hontianskym županom Štefan Koháry (1649 – 1731). V prvej časti autor komparuje daňové odvody rôznych obcí oboch Koháryovských panstiev pre potreby armády v podobe tzv. porcií (delili sa na tzv. ústne a konské – teda na dávky určené na vyživovanie vojakov a ich koní). Zo zistených údajov vyplýva, že daňové zaťaženie bolo značne vysoké, poddaní ho len s veľkými ťažkosťami platili, často len s pomocou zadlžovania sa. V nasledujúcej časti si autor všima problematiku finančnej kompenzácie poddaných zo Sitnianskeho panstva za ich prácu a poskytnutie koní a povozov pre Banskooštiavnickú banskú komoru v rokoch 1708 – 1712. Zo zistení vyplýva, že banská komora poddanské obce vyplatila s oneskorením niekoľkých rokov, a to tým spôsobom, že splatila podlžnosti obcí, ktoré im vznikli pri platení vojenskej dane (porcie). V tretej časti štúdie je analyzovaná povinnosť dobrovoľnej práce poddaných na stavbe pohraničných opevnení. Z hontianskych obcí mali poddaní povinnosť obnovovať opevnenia Budína a Ostrihomu. Gróf Štefan Koháry od cisára Karola VI. získal oslobodenie od tejto povinnosti pre svojich poddaných na Čabradskom panstve. Argumentoval najmä tým, že počas povstania Františka II. Rákociho ostala posádka hradu Čabrad' verná panovníkovi, a keď neskôr musela hrad opustiť, bol zničený Rákociho kurucmi. Hontianska stolica s oslobodením poddaných od tejto povinnosti súhlasila, musela však časť chýbajúcich pracovných síl získať v iných sídlach. Autor venuje pozornosť najmä administratívnym úkonom, ktoré boli spojené so schválením a praktickým aplikovaním tejto výnimky z poddanských povinností na stoličnej a vládnej úrovni (stoličná správa, Dvorská vojenská rada, vojenské veliteľstvá).

Podiel Bohumíra Šmerala na formovaní Komunistickej strany Československa v prvej dekáde medzivojnovnej Československej republiky

MILAN OLEJNÍK

*Spoločenskovedný ústav v Košiciach, Centrum spoločenských
a psychologických vied SAV v Bratislave*

A role of Bohumír Šmeral in formation of Communist Party of Czechoslovakia in first decade of inter-war Czechoslovak Republic

Abstract: Bohumír Šmeral was one of the most important founders of radical left during the first years of Czechoslovak Republic, even though his political philosophy was never based on total adherence to rigid requirements formulated by the Communist International (CI). As a consequence, he became a target of frequently recurring criticism voiced by leadership of CI as well as leftist segments in Communist Party of Czechoslovakia (CPC). For his moderate approach in implementation of communist ideology to CPC, he was accused of centrist policy named pejoratively "šmeralism". After death of V. I. Lenin, who tolerated to certain extent Šmeral's independent policy, CI adopted more radical political path – "bolshevization", which was imposition of uncompromising request to rebuild CPC along Russian communist party lines. This led to elimination of Šmeral's political influence in CPC. Šmeral was used by CI to perform external tasks in communist movement. His travels to European countries, even to far-away Mongolia, distanced Šmeral from internal affairs of CPS. He was following instructions given to him by Communist International and during sparse visits to Czechoslovakia was active as a propagator of Soviet Russia, its literature, social order and ideology.

Keywords: Communist Party of Czechoslovakia, Bohumír Šmeral, Comintern, Left.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.54-70>

Po roku 1989 spracovanie dejín Komunistickej strany Československa (KSČ), vrátane osudov popredných predstaviteľov strany, nepatrilo medzi preferované témy českej a slovenskej historiografie. Z uvedeného aspektu sú pomerne málo známe politické aktivity čelného predstaviteľa radikálnej ľavice, Bohumíra Šmerala. V dejinách KSČ bol B. Šmeral významnou osobnosťou komunistického hnutia i keď nezodpovedal obrazu ortodoxného komunistického vodcu, akými boli Klement Gottwald, Josef Haken, Štefan Major a ďalší, ktorí bez akýchkoľvek pochybností akceptovali rozhodnutia medzinárodného centra komunistického hnutia – Komunistickej internacionály (Kominterny, KI). Do určitej mie-

ry je prekvapujúce, že Vladimír Iljič Lenin a vedenie Kominterny prejavili ochotu tolerovať Šmeralovu snahu uprednostňovať pri hľadaní stratégie a taktiky Komunistickej strany Československa východiská, ktoré neboli úplne totožné s názormi vedúcich činiteľov Kominterny. Určujúcim bol predovšetkým jeho vplyv na charakter KSČ, ktorá sa stala predstaviteľkou radikálneho ľavicového hnutia na československej politickej scéne. B. Šmeral nepatril k radikálom v KSČ, roky aktívnej činnosti v sociálnodemokratickej strane na vedúcich postoch v ňom upevnili presvedčenie, že pluralita názorov je nutná aj v komunistickom hnutí. Šmeralov demokratizmus však nenašiel pochopenie medzi predstaviteľmi ľavice v KSČ a stal sa predmetom kritiky aj Komunistickej internacionály v Moskve. Jeho názory si vyslúžili nelichotivé označenie „šmeralizmus“. Napriek kritike doma i v zahraničí, B. Šmeral zostal presvedčeným marxistom a lojálne plnil príkazy Kominterny. V období tzv. boľševizácie B. Šmeral stratil politický vplyv v KSČ a pracoval v aparáte Kominterny mimo ČSR.

Už ako študent práv sa angažoval v Československej sociálnodemokratickej strane dělnickéj (ČSDSD), konkrétne v redakcii *Práva lidu*. Pod vplyvom prác Fridricha Engelsa a Karla Marxa dospel k presvedčeniu, že robotníci a roľníci sú spoločenskou triedou, ktorá má určujúci význam vo vývoji spoločnosti. Šmeralove aktivity sa nevyčerpávali len prekladmi prác klasikov marxizmu. Dokázal získať uznanie aj ako politik. V roku 1911 bol zvolený do Ríšskej rady – parlamentu so sídlom vo Viedni, v ktorom pôsobil až do konca 1. svetovej vojny.¹

Po vypuknutí prvej svetovej vojny dochádzalo na českej politickej scéne k vzostupu nacionalizmu. Výnimkou bol Šmeral, ktorý bol zanezaným stúpencom spojenia Čiech a Rakúska. Významný český publicista Ferdinand Peroutka charakterizoval Šmeralovo politické krédo ako presvedčenie, že Európa dospeje k jednote: „*Spojené státy evropské: to byl základ jeho teorie... Patrně mu toto staré jeho vidění spojených evropských států vnitřní přerod ke komunizmu přímo ulehčovalo: byl to most mezi jeho minulostí a jeho přítomností, most, který nebylo třeba spálit na pochodu do Moskvy.*“² Podľa historika Jana Galandauera sa nacionalizmus stal ideologickou platformou sociálnej demokracie: „*Vznikla v nej síce opozícia, která kritizovala dovedajšíu politiku, lenže táto kritika nevychádzala z revolučných, ale nacionálno-radikálnych pozícií.*“³ Odmietanie nacionalizmu vystavilo Šmerala ostrej kritike v rámci strany. Bol obvinený z kolaborantstva a zrady národných záujmov a stal sa ter-

¹ HLUŠIČKOVÁ, Růžena: Bohumír Šmeral, In: KOLÁŘ, František (ed.): *Politická elita mezi válečného Československa 1918 – 1938*. Praha : Pražská edice, k.s., 1998, s. 248.

² PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu 1/2*. Praha : Academia, 2003, s. 319.

³ GALANDAUER, Jan: *Bohumír Šmeral*. Bratislava : Pravda, 1986, s. 43.

čom nenávisťnej kampane. V septembri 1917 sa vzdal funkcií v strane, v poslaneckom klube a v predsedníctve Českého zväzu.

Šmeral, napriek kritike predstaviteľov sociálnodemokratickej strany, si dokázal uchovať sympatie značnej časti členov ČSDSD a bol na XII. zjazde strany zvolený do výkonného výboru. I keď do politického diania v Československu priamo nezasahoval a v roku 1919 pôsobil ako korešpondent periodika *Právo lidu* vo Švajčiarsku, v strane si udržal vplyv. Krátko po návrate do republiky vo februári 1920 mu vedenie strany ponúklo možnosť cestovať do Ruska. V tom čase nezastával vyhranené politické stanovisko. Svoj neujasnený postoj charakterizoval v monografii *Pravda o sovětovém Rusku*: „Otvorene hovorím, že často mám pochybnosti sám o sebe, či by som v rozhodujúcej chvíli mal dost statočnosti a či by som nesklamal. Preto idem do Ruska, aby som priamym dotykom s ruskou revolúciou sám seba ešte raz kontroloval, zvýšil pevnosť svojho presvedčenia a posilnil svoju odvahu.“⁴

Galandauer hodnotil Šmeralovu cestu do Moskvy ako obrat v jeho politickej orientácii: „Politicky najvýznamnejším výsledkom Šmeralovej návštevy v Sovietskom Rusku bolo jednak rozhodnutie nevyhýbať sa ďalej zodpovednosti a postaviť sa na čelo marxistickej ľavice, jednak súhlas vedúcich predstaviteľov Komunistickej internacionály s jeho metódou budovania revolučnej strany robotníckej triedy v Československu.“⁵ V zriedkavej zhode s komunistickým historikom Galandauerom opísal Šmeralov pobyt v Moskve Ferdinand Peroutka.⁶

V čase Šmeralovho pobytu v Rusku rozhodujúcim koordinátorom stratégie a taktiky komunistického hnutia na medzinárodnej úrovni bola Komunistická internacionála. K založeniu organizácie došlo 2. marca 1919 na porade predstaviteľov komunistických strán z 35 krajín, ktorá je v histórii Kominterny definovaná ako jej prvý zjazd. V závere zjazdu Lenin sformuloval primárny cieľ komunistických strán – nastolenie diktatúry proletariátu.⁷

⁴ ŠMERAL, Bohumír: *Pravda o sovětovém Rusku*. Praha : NPL, 1966, s. 43.

⁵ GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 72.

⁶ „Šmeral ... když přišla řeč na taktické otázky ... hájil samostatné, ruským vůdcům nezvyklé stanovisko. Žádal, aby komunistická internacionála učinila pro zvláštní poměry v Československu, kde i dělnictvo je prosyceno nacionalizmem, výjimku a aby dovolila postupovat zde vlastním způsobem. Ačkoliv tento plán silně odporoval radikálním ruským zvyklostem, ačkoli odporoval zejména fanatické Leninově víře o potřebě jasna, argumenty českého návštěvníka byly uznány, bylo mu svěřeno vůdcovství revoluce v jeho zemi a byl na nějakou dobu zproštěn povinnosti výslovně přihlásit ke komunizmu sebe a svou frakci.“ In: PEROUTKA, F.: *Budování státu 1/2*, s. 286.

⁷ „Komunistická internacionála se musela zřetelně a jasně programově oddělit od všech nemarxistických proudů v dělnickém hnutí, t.j. od všech oportunistických směrů a především od centrizmu, který byl po válce nadále objektivně nejškodlivějším projevem socialdemokratizmu.“ In: VETÍŠKA, Rudolf – HRUŠKA, Čeněk – REIMAN, Pavel: *Komunistická*

Rozkol medzi konzervatívnym krídlom sociálnej demokracie a ľavicou kulminoval po menovaní úradníckej vlády prezidentom Tomášom Masarykom 15. septembra 1920. Šmeral obvinil ministra zahraničia Edvarda Beneša, ministra vnútra Antonína Švehlu a predsedu vlády Vlastimila Tusara zo zosnovania „puču“ a prehlásil, že konflikt medzi vedením sociálnej demokracie a ľavicou je neprekonateľný. 16. septembra 1920 obsadili predstavitelia ľavice na čele so Šmeralom sídlo strany Lidový dům. 21. septembra vyšlo prvé číslo ľavicového periodika *Rudé právo*.⁸

Na celostraníckej úrovni sa protichodné stanoviská konzervatívneho krídla a ľavice prejavili v príprave zjazdu. Z obavy, že ľavica získa väčšinu, zastupiteľstvo strany rozhodlo, „že komunisté na sjezd pripúšťení nebudou ... levice 15. září, sešla se v Karlíne a usnesla, že sjezd stanovený stranou na 25. září, za všech okolností bude se konat.“⁹

Tlačový orgán ľavice na Slovensku, týždenník *Pravda chudoby*, informoval, že „Dňa 25. – 28. septembra konal sa v Prahe zjazd soc. d. strany. Na zjazd dostavilo sa zo 440 právoplatne zvolených delegátov 320. Teda tri štvrtiny všetkých delegátov... Už len holý fakt, že na zjazd oproti všetkej agitácii pravece dostavila sa taká obrovská väčšina delegátov, hovorí zato, že robotníctvo u nás, ako aj v Čechách, na Morave a v Sliezske nie je spokojné s vedením strany a jej doterajšou politikou... V závere delegáti zjazdu prijali tzv. Rezolučné prehlásenie, v ktorom ako výkonný orgán strany ustanovili akčný výbor poverený vedením strany.“¹⁰ Najvýznamnejšou osobnosťou zjazdu bol Šmeral. Peroutka charakterizoval Šmeralov prejav ako zmes radikálnych a umiernených vyjadrení: „(Šmeral) praví: já sem komunista! Hned ho však zase zmírňuje: nechceme provádět puče, neusilujeme o okamžitý převrat, budeme se držet taktiky parlamentní opozice a třídní výchovy dělnictva.“¹¹ Podľa Peroutku však v rámci ľavice existovali radikálne skupiny, ktoré so Šmeralovou taktikou nesúhlasili a žiadali, aby strana deklarovala príklon ku komunizmu otvorene a bez odkladu. Tento postoj prevažoval medzi intelektuálmi.¹²

internacionála a čs. dělnické hnutí. Praha : Ústav dějin Komunistické strany Československa, 1959, s. 13.

⁸ KLÍMEK, Antonín: *Velké dějiny zemí koruny Koruny České*. Svazek XIII. 1918-1929. Praha : Paseka, 2000, s. 218.

⁹ PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu 3/4*. Praha : Academia, 2003, s. 372.

¹⁰ XIII. Právoplatný zjazd českoslov. soc. dem. strany robotníckej. In: *Pravda chudoby*, 30. 9. 1920, č. 3.

¹¹ PEROUTKA, F.: *Budování státu 3/4*, s. 375.

¹² „Praktická většina v levici byla spokojená s pomalým Šmeralovým postupem, ale skupina básníků, spisovatelů a ideologů považovala za věc cti a charakteru bez výhrad a bez čekání se přihlásit k spasitelskému světovému hnutí... Sjezd levice dopadl podle Šmeralova plánu: o vstupu do Třetí internacionály se vůbec nehlasovalo, poněvadž bylo usneseno iluzi sociální demokratičnosti prodlužovat.“ In: PEROUTKA, F. : *Budování státu 3/4*, s. 377 – 378.

Robotnícké noviny, prezentované ako „Ústredný časopis Československej sociálne demokratickej strany robotníckej na Slovensku“, reagovali na vývoj v strane obvinením Šmerala z dvojakej politiky, zo zavadzania, ktorého výsledkom bol rozkol v sociálnej demokracii ku škode robotníkov v republike.¹³

Obsadenie Lidového domu ľavicou bolo v rozpore s existujúcou legislatívou. Z právneho hľadiska bola majiteľom Lidového domu a tlačiarne konkrétna osoba – Antonín Němec, ktorý zažaloval radikálov z porušenia zákona.¹⁴

Dramaticky opísal vyhostenie ľavice z Lidového domu J. Galandauer: „*Keď 9. decembra 1920 silné oddiely polície a četníctva zaútočili na Lido-vý dům ... bol Bohumír Šmeral práve v redakčných miestnostiach Rudého práva. Okolo dvanástej hodiny bol spolu s ostatnými redaktormi surovo vyvelečený s budovy s roztrhaným odevom a zranený.*“¹⁵ Dňa 9. decembra predstavitelia ľavice vyhlásili generálny štrajk, ktorý však bez predbežnej prípravy nemal nádej na úspech. Bezpečnostné zložky bez väčších ťažkostí potlačili štrajk.¹⁶ *Pravda chudoby* obvinila pravicové krídlo sociálnej demokracie a vládu zo zrady.¹⁷ Predstavitelia ľavice vyslali k prezidentovi deputáciu so žiadosťou, aby vláda, okrem iného, presadila zvýšenie miezd, iniciovala proces socializácie a vyhlásila všeobecnú mobilizáciu. Masaryk prijal len Šmerala, ale ani jeho návrhy neakceptoval.¹⁸

¹³ *Robotnícké noviny* uviedli, že Šmeral síce v Moskve sľúbil radikálnu odluku od sociálnej demokracie, ale uvedomil si, že „vzbudil duchov, ktorých sa sám bojí. Uteká pri tom od prísnej zásady komunistickej a vyhľadáva len akúsi zásteru, za ktorú by sa ukryl a dočasne volá do sveta, že je vzdialený od prevratu a komunistických metód“. Šmeral. In: *Robotnícké noviny*, 3. 10. 1920, č. 199.

¹⁴ „25. října pražský okresní soud vyhověl žalobě pro rušení držby... a nařídil akčnímu výboru levice, aby vyklidil obsazený dům, tiskárnu i redakci... Dr. Šmeral správně vystihl poměry, řekl-li: „Ve vědomí všech příslušníku strany bylo jako něco úplně samozřejmého, že toto osobní vlastnictví je vlastnictvím pouze fiktivním.“ In: PEROUTKA, F.: Budování státu 3/4, s. 453, 454.

¹⁵ GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 76.

¹⁶ „Státní orgány, policie, četnictvo a armáda, zahájili tak rozsáhlou a dobře organizovanou potlačovací akci, jakou republika ještě nepoznala. Podobala se všeobecné protistávkové mobilizaci. Měla vedení stávky v průmyslových centrech i v místech doslova rozdrtit. Šmeral a jeho lidé zatčení nebyli, tisk levice byl však hned cenzurován a zastavován, veřejná shromáždění systematicky zakazována, v krajových centrech strany byli prováděny prohlídky a zabavovány tiskoviny, nad některými územími byl vyhlášen výjimečný stav nebo dokonce stanné právo.“ In: KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky (1918 – 1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*. Praha : Libri, 2000, s. 144.

¹⁷ „To všetko dosvedčuje a potvrdzuje len to, že vláda a s ňou spriahnutí zradcovia socializmu, pravičiar, hľadali príčinu, ako by mohli pomocou ozbrojenej polície a žandarmerie udrieť na robotnícky dom a zabráť ho pre seba.“ Hrozné násilie na robotnom ľude. In: *Pravda chudoby*, 18. 12. 1920, č. 14.

¹⁸ „Ještě za generální stávky, 14. prosince, poskytl Masaryk audienci Šmeralovi... Rozhodně odmítl „kompromisní“ návrhy Šmerala..., že totiž levice odvolá již zvolna se hroutící stávku, pokud budou legalizovány zábery, levičáky obsazených podniků a statků, udělena amnestie

Bez šance na víťazstvo bol štrajk ukončený, pričom ľavica nedosiahla žiadny úspech.¹⁹ S neochvejným optimizmom hodnotila, i napriek kolapsu, generálny štrajk Komunistická internacionála: „Českým dělníkům pravíme: Odvahu soudruzi! Rusko po červenci mělo říjen! U vás tomu bude stejně. Ať žije proletářská revoluce v Československu a na celém světě!“²⁰

Šmeral a ďalší členovia poslaneckej snemovne z radov ľavice využili svoje mandáty a vystúpili s kritikou postupu vlády. Argumentovali, že obsadenie Lidového domu bolo aktom policajného násillia, pretože: „Všechno právo rozhodovati o něm měla a má podle všeobecných zásad demokracie i podle organizačního řádu strany většina této strany, konkrétně řečeno výkonný výbor většinou organizovaných členů zvolený a o jejich důvěru se opírající.“²¹

K rozkolu spela situácia aj v rámci sociálnodemokratickej strany na Slovensku. Na konferencii v Martine, ktorá sa konala napriek zrušeniu bratislavským výkonným výborom, predstavitelia radikálneho krídla založili 19. septembra 1920 akčný výbor marxistickej ľavice. Zvolať zjazd, na ktorom by sa skonštitovali základy radikálne ľavicovej strany, sa rozhodli účastníci počas porady v Nitre 20. novembra 1920.

V zjazdových rokovaníach konaných 16. – 17. januára 1921 v Ľubochni zohrali významnú úlohu príslušníci maďarskej minority, ktorí disponovali hlbšou znalosťou marxistickej teórie. Zjazd mal multietnický charakter. Z celkového počtu 149 delegátov sa rokovaní zúčastnilo 88 Slovákov, 36 Maďarov, 15 Nemcov, 6 Ukrajincov a 4 príslušníci židovskej národnosti. Napriek pestrému národnostnému zloženiu počas kongresu sa nevyskytli podstatné rozdiely. S výnimkou premenovania strany na komunistickú, o ktorom predbežne nebolo rozhodnuté, zvyšných 20 podmienok postulovaných Komunistickou internacionálou bolo akceptovaných.²²

Slubný začiatok rokovania, počas ktorého 16. januára predstavitelia ľavice²³ v nadšených príhovoroč črtali skvelú budúcnosť komunizmu na Slovensku, narušil zásah úradov. Avšak skôr, ako mohla brachiálna

za činy během stávky a nepokojů, nastoupí nová vláda, která se zaváže provést socializaci, a dojde k zvýšení dělnických platů. Masaryk drsně dodal, že ti bolševici, kteří nechtějí svobodu, jaká je v ČSR, se mohou vystěhovat.“ In: KLÍMEK, A.: Velké dějiny..., s. 225.

¹⁹ „Už 12. prosince odvolali generální stávku v Praze. Od té chvíle skládali naděje už jen v Kladno a v Brno. Nyní však vystoupil – poprvé – zcela energicky dr. Šmeral. Odjel na Kladno a v osobním jednání zlomil odpor tamních radikálů. 16. prosince, když už z ní jen tu a tam doutnali zbytky, byla stávka i formálně po celé republice odvolána.“ In: PEROUTKA, F.: Budování státu 3/4, s. 463.

²⁰ PEROUTKA, F.: Budování státu 3/4, s. 464.

²¹ Poslanecká sněmovna N. S. R. Č. 1920. I. volební období. 2. zasedání 1056. Náléhavá interpelace poslanců Tesky, Skaláka, dra Šmerala, Kreibicha a soudruhu na celú vládu. V Praze 14. prosince 1920.

²² ZINNER, Paul E.: *Communist Strategy and Tactics in Slovakia, 1918 – 1948*. New York – London : Frederik A. Praeger Publisher, 1963, s. 33

²³ Medzi inými Marek Čulen, Herman Tausig, Július Verčík.

moc zasiahnuť, delegáti schválili podmienky stanovené pre vstup do Kominterny. Predstavitelia ľavice charakterizovali zásah štátnych úradov ako protiprávny a protestovali v senáte.²⁴

Významným krokom k sformovaniu komunistickej strany bol zjazd marxistickej ľavice konaný v dňoch 14. – 16. mája 1921 v Prahe. Na zjazde sa zjednotili všetky národnostné sekcie (česká, slovenská, maďarská a reprezentanti ukrajinskej ľavice) s výnimkou nemeckej a poľskej, ktoré ostali organizačne samostatné. Pre príklon československej ľavice ku Komunistickej internacionále mala určujúci význam zmena Šmeralovho postoja v otázke pripojenia ku Komunistickej internacionále a akceptovania jej 21 podmienok. Vstup ľavice do Komunistickej internacionály bol schválený rozhodujúcou väčšinou delegátov.²⁵ V závere zjazdu delegáti reprezentujúci národnostné sekcie prijali rezolúciu, v ktorej okrem iného deklarovali: „*Stojíme na stanovisku III. Internacionály a prijímame 21 podmienok, ako sme to už boli urobili na rozohnanom zjazde žandárskou brutalitou v Ľubochni.*“²⁶ Nadšenú atmosféru na zjazde charakterizoval v závere svojho prejavu Šmeral, ktorý so zanietením náboženského fanatika uistil delegátov, že: „*J sme víc než politická strana. Jsme předvoj nového života. Tvoříce nové poměry, chceme tvořit také nové lidi.*“²⁷

Rozhodnutie zjazdu vyvolalo priaznivú odozvu Komunistickej internacionály. Výkonný výbor organizácie v odpovedi na zjazdovú rezolúciu uviedol: „*Sme presvedčení, že vaša strana so svojimi stotisíc príslušníkmi je schopná zaujať vedúce miesto v komunistickej Internacionále... Očakávame, že vaša strana na III. svetový kongres Komunistickej Internacionály vyšle čo možno najviac delegátov! Nech žije silná komunistická strana Československa! G. Zinoviev.*“²⁸

²⁴ V interpelácii reprezentantov ľavice je uvedený: „*Dňa 16. januára 1921 konal sa v Ľubochni na Slovensku, v župe liptovskej zjazd komunistov zo Slovenska ... V odpoľudňajšom zasadnutí, celkom bez odôvodnenia a bez každej príčiny prehlásil zjazd za rozpustený a nechal účastníkov čatou četníkov brachiálnou mocou rozohnať.*“ V závere interpelácie predstavitelia ľavice v senáte žiadali, aby minister vnútra „*zdôraznil najmä úradom na Slovensku, aby podobným zneužívaním úradnej moci nepodkopávala sa autorita štátu.*“ Senát Národného zhromaždenia R. Č. r. 1921 1. volebný obd. 2. zasadání. Tisk 417. Interpelácia senátora F. Zimáka a súdruhov na ministra vnútra v záležitosti rozpustenia zjazdu komunistov zo Slovenska v Ľubochni.

²⁵ *Pravda chudoby* nadšene informovala o priebehu voľby: „*15. máj 1921 je jedným z najsľávnejších dní proletariátu československého. Vyslanci robotníctva, zhromaždení na zjazde soc. dem. strany ľavej v Karlíne v počte 562, na otázku predsedu či pristupujú na 21 podmienok III. internacionály, povstávajú zo svojich miest a s rozhodnou jednomyselnosťou dvíhajú ruky a volajú: Áno!*“ V mene ľudu. In: *Pravda chudoby*, 22. 5. 1921, č. 29.

²⁶ V mene ľudu. In: *Pravda chudoby*, 22. 5. 1921, č. 29.

²⁷ *Protokoly sjezdů KSČ. I. svazek.* Praha 1958, s. 114, 153; ČIHÁK, Miroslav: *Prosazení leninského pojetí masovosti KSČ v letech 1921 – 1938.* Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1978, s. 92.

²⁸ Výkonný výbor III. komunistickej Internacionály komunistickej strane Československa. In: *Pravda chudoby*, 5. 6. 1921, č. 23.

Voľbu radikálnej ľavice nenechala sociálna demokracia bez povšimnutia. *Robotnícke noviny* charakterizovali dianie na zjazde ako porážku umiernennej Šmeralovej línie a víťazstvo radikálneho programu predsedu nemeckej sekcie Kreibicha. Redakcia vyjadrila presvedčenie, že delegáti zjazdu tým, že akceptovali podmienky postulované Kominternou, dobrovoľne prijali „*duševné otroctvo*“ vo vzťahu k organizácii.²⁹

Šmeralova koncepcia masovej strany nemala podporu ľavice.³⁰ Šmeral odmietol kritiku radikálov s poukazom na prevažujúci vplyv socialistických strán na robotnícku triedu, na ich masovú základňu a dobrú organizáciu, nad ktorými je možné zvíťaziť len za predpokladu, že komunisti dokážu získať masy robotníkov na svoju stranu.³¹

Stal sa terčom kritiky radikálneho krídla tiež na III. kongrese Kominterny v Moskve, počas ktorého bola pertraktovaná aj žiadosť KSČ o prijatie do organizácie.³² Okrem Bohumila Jílka, Václava Bolena a ďalších predstaviteľov českej radikálnej ľavice pranieroval celkovú koncepciu Šmeralovej stratégie tiež K. Kreibich. Jeho argumenty však vedenie Kominterny odmietlo. Primárnym kritikom jeho názorov bol V. I. Lenin.³³ Autoritu vodcu ruskej revolúcie nebolo možné ignorovať a Leninovo presvedčenie o správnosti budovania masovej KSČ Kreibich akceptoval.³⁴

²⁹ „Všetko úsilie Šmeralovo – aby situáciu zachránil tým, že zjazd by rozhodol síce pre podmienky a zmenu (mena) ... ale súčasne vynútil si, aby československá komunistická strana mohla svoju taktiku určovať si sama – padlo. Zvíťazilo brnenské krajne komunistické krídlo a zvíťazil hlavne Šmeralov úhlavný odporca Kreibich... Českí a slovenskí delegáti sami z nevedomosti o tom rozhodli. Že behom času ťažko následky toho ponesú, o tom niet sporu... Keby delegáti zjazdoví len trochu boli uvažovali, poznali by svoje duševné otroctvo, ktoré dobrovoľne prijali okamžite po odhlasovaní prístupu ku komunistickej Internacionále.“ Po zjazde komunistickej strany. In: *Robotnícke noviny*, 19. 5. 1921, č. 108.

³⁰ „Tzv. ultraľavá skupina, ktorej hlavnými predstaviteľmi boli B. Jílek a V. Houser, postavila proti Šmeralovej koncepcii masovej strany predstavu ‚malej strany – jadra‘, ktorá by bola vybudovaná ako vojensko-politická organizácia a sústreďovala by len nevelké množstvo ‚čistých‘ komunistov. Šmeralovo úsilie o dosiahnutie prechodu čo najväčšieho počtu sociálnodemokratických robotníkov do komunistickej strany označovali za centrizmus.“ In: GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 80.

³¹ GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 80.

³² „Československá delegácia musela na kongrese čeliť ostrým výčitkám predsedu nemeckého oddelenia KSČ K. Kreibicha. Terčom kritiky bol predovšetkým B. Šmeral. Vyčítal mu oportunistické prvky v referáte, ktorý Šmeral predniesol na ustanovujúcom zjazde, veľkú opatrnosť, malú bojovnosť a pod. Kritika ... vychádzala z nesprávnej ‚ofenzívnej teórie‘, ktorá nebrala do úvahy, že kapitalizmus sa čiastočne upevnil a žiadala, aby komunistické strany rozvinuli útok proti buržoázii.“ In: GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 85.

³³ „V. I. Lenin dal za pravdu Bohumíru Šmeralovi a väčšine vedení KSČ, jež usilovalo o vytvoření masové strany a další rozšíření a upevnění vlivu KSČ v masách.“ In: BRADÁČ, Zdeněk: *Boj za bolševizaci KSČ v období dočasné stabilizace kapitalizmu I. 1924 – 1925*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1954, s. 43.

³⁴ „B. Šmeral i K. Kreibich ve svých vzpomínkách shodně uvádějí, že ... setkání a diskuse s V. I. Leninem jim pomohly překlenout rozdíly v názorech a pochopit všechny souvislosti komunis-

Lenin však nesúhlasil bezvýhradne ani s názormi B. Šmerala. Výsledkom kompromisu a súhlasu oboch predstaviteľov KSČ s požiadavkami Kominterny bolo prijatie Komunistickej strany Československa do III. internacionály.³⁵ *Pravda chudoby* informovala o výsledku III. kongresu Kominterny, ktorý odmietol tzv. ofenzívnu teóriu radikálnej časti ľavice a vytýčil ako prvoradú úlohu strany vybudovať masovú základňu.³⁶

Lenin zásadne nesúhlasil s rozdelením KSČ na dve samostatné sekcie. Vyzval Šmerala a Kreibicha, aby stranu zjednotili. Na základe rozhodnutia Exekutívy Komunistickej internacionály (EKI) bol termín konania zlučovacieho zjazdu KSČ stanovený na 30. októbra – 2. novembra 1921.

Vo vystúpení na zjazde Kominterny Šmeral deklaroval svoje hlboké presvedčenie o superiorite a nevyhnutnom víťazstve komunizmu. Delegáti zjazdu z ČSR však boli šokovaní biedou, aká panovala v sovietskom Rusku. *Pravda chudoby* bola nútená priznať zúfalú situáciu a vo viacerých článkoch apelovala na robotníkov, aby v rámci svojich možností pomohli hladujúcim obyvateľom Ruska. Ako príčina katastrofálnej situácie nebola uvedená neschopnosť sovietskeho vedenia, ale sucho. Keďže podľa názoru redakcie hladomor ohrozoval bezpečnosť sovietskeho štátu a tento stav mohli zneužiť kapitalistické štáty na útok proti Rusku, bolo internacionálnou povinnosťou proletárov celého sveta v rámci svojich možností pomôcť krajine Sovietsov.³⁷

Plniac požiadavku Komunistickej internacionály sa 30. októbra 1921 v Prahe zišli všetky sekcie KSČ. Po prednesení referátov B. Šmerala a K. Kreibicha delegáti schválili zlúčenie všetkých sekcií do jednotnej strany. V rezolúcii „Zlučovacieho zjazdu KSČ“ prijatého účastníkmi sa

tické politiky.“ In: ČADA, Václav: *Vznik KSČ jako revoluční strany nového typu*. Praha : Svoboda, 1968, s. 114.

³⁵ „Po intenzívných jednáních, ve kterých byly překonány v podstatě všechny dosud existující rozdíly v pohledu na základní otázky, budování i politiku revoluční strany nového typu v Československu, rozhodl III. kongres Komunistické internacionály přijmout obě části do Komunistické internacionály.“ In: ČADA, V.: *Vznik KSČ...*, s. 114.

³⁶ „Kongres III. komunistickej internacionály, z ktorého sa už naša delegácia vrátila, vyznel: Ani útok, ani obrana, ale získanie más... Dôvody... sú korene v terajšom svetovom položení. Kapitalistickej buržoázii za pomoci sociál-zradcov sa podarilo zorganizovať žandarmeriu, políciu a vojsko pre svoju obranu proti proletariátu. Proletariát nemôže proti organizovanej moci buržoázie vystupovať v malých stranách, ako to bolo možné v rokoch 1917–19, keď triedny aparát buržoázie, vojsko, žandarmeria, polícia bol v rozklade a dezorganizácia vnútri štátu... Preto Lenin na kongrese III. Internacionály veľmi ostro vystúpil proti smeru, ktorý chcel bez náležitých príprav a za každú cenu útočiť. Najsamprv veľké strany a potom rozhodný boj s buržoáziou. Taktika našej československej komunistickej strany, ohľadom utvorenia veľkej strany našla takto odobrenie na kongrese.“ Ako zvíťazíme. In: *Pravda chudoby*, 7. 8. 1921, č. 51.

³⁷ Napríklad: Pomoc sovietskemu Rusku. In: *Pravda chudoby*, 7. 8. 1921, č. 51; Robotníkom a robotníckam v Československej republike. In: *Pravda chudoby*, 11. 8. 1921, č. 53; Čo robí sovietska vláda pre hladujúci ľud a čo je povinnosťou proletariátu celého sveta. In: *Pravda chudoby*, 8. 9. 1921, č. 59.

uvádza: „Zástupci proletariátu českého, slovenského, německého, polského, maďarského a ukrajinského, shromáždění na společném Slučovacím sjezdu, zdraví usnesení Třetího světového kongresu Komunistické internacionály, který vyslovil požadavek, aby byla vytvořena jednotná mezinárodní komunistická strana Československa. Jsou odhodláni provést sjednocení s nadšením tím větším, ježto požadavek Třetího světového kongresu je v úplném souhlase s vůlí proletariátu všech národů tohoto státu vytvořiti mezinárodní proletářskou jednotnou frontu, jak se to každým dnem ostřeji projevovala.“³⁸

V snahe zachovať zdanie nezávislosti na Kominterne, Šmeral v prejavu zdôraznil, že „nepodřídili jsme se moskevskému usnesení pouze z důvodů disciplíny, nýbrž že také na naše přesvědčení působily důvody, ze kterých tam usnesení vzešlo.“³⁹ V ďalšej časti prejavu Šmeral citoval predsedu Kominterny Grigorija Zinovieva, podľa ktorého bolo medzinárodné revolučné hnutie v útlme, avšak tento stav bol dočasný a revolúcia s novou silou nastolí na celom svete vládu robotníckej triedy. Šmeral, vychádzajúc z optimistickej predpovede Zinovieva, prehlásil: „V této situaci musíme míti stranu umožňující rychlé taktické přizpůsobování se rychle měnícím se situacím... Tomuto stavu odpovídá u nás opravdu jednotná centrálně řízená mezinárodní strana komunistická.“⁴⁰ Týmito slovami však poprel svoje predošlé prehlásenia, že určitá miera tolerancie názorových rozdielov je nutným prostriedkom dosiahnutia správnej stratégie v reakcii strany na meniacu sa politickú situáciu.

Zlučovací kongres sa zároveň stal medzníkom definitívneho zmierenia B. Šmerala a K. Kreibicha. Predstavitelia oboch národnostných sekcií akceptovali požiadavku Kominterny, aby zmenili svoje protichodné stanoviská a uzavreli kompromis.⁴¹

Odmietnutie radikálnej línie v komunistickom hnutí vyústilo do sformovania koncepcie tzv. jednotného frontu. I keď komunistické strany viacerých krajín kritizovali koncept jednotného frontu ako odklon od revolučnej stratégie, stanovisko Komunistickej internacionály bolo

³⁸ Protokol Zlučovacieho sjazdu komunistických stran Československa, konaného v Prahe-Smíchově ve dnech 30. října – 4. listopadu 1921, Praha 1922, s. 44 – 45. In: *Dokumenty moderní doby*. Praha : Svoboda, 1978, s. 158 – 159.

³⁹ KLÍR, Miroslav: *Studijní materiály k dějinám Komunistické strany Československa v letech 1921 – 1924, Řeč poslance soudruha Bohumíra Šmerala*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1959, s. 70.

⁴⁰ KLÍR, M.: *Studijní materiály...*, s. 71.

⁴¹ „V době mezi III. kongresem KI a slučovacím sjezdem KSČ (31. října až 4. listopadu 1921) se překonaly rozpory mezi stanovisky Karla Kreibicha a Bohumíra Šmerala. Šmeral uznal nesprávnost svého odporu proti okamžitému sloučení, Kreibich se přesvědčil o pochybenosti ‚teorie ofensivy‘. Tak se na základě líni III. kongresu vytvořil ve vedení KSČ nový sjednocený blok Šmeral, Kreibich, Zápotocký.“ In: HÁJEK, Miloš: *Jednotná fronta. K politické orientaci Komunistické internacionály v letech 1921 – 1935*. Praha : Academia, 1969, s. 30 – 31.

rozhodujúce.⁴² V existujúcej medzinárodnej politickej situácii mal byť jednotný front nemennou stratégiou komunistických strán v procese získania robotníckej triedy.⁴³ Konceptiu jednotného frontu striktne odmietlo radikálne krídlo v KSČ reprezentované Bohumilom Jílkom, Václavom Bolenom a Václavom Šturcom. V mocenskom zápase však Jílkova skupina prehrala a rozhodujúceho vplyvu sa zmocnili stúpenci III. Internacionály, ktorí získali väčšinu v ústrednom výbore KSČ. Dôsledkom straty väčšiny v ústrednom výbore bolo vylúčenie Jílkovho krídla z Komunistickej strany Československa.⁴⁴ *Pravda chudoby* priznala, že z KSČ bola vylúčená Jílková skupina, avšak komentovala udalosť ako akt nevyhnutný pre udržanie disciplíny v strane.⁴⁵ V diametrálne odlišnom tóne informovali o konflikte v KSČ *Robotnícke noviny*.⁴⁶ Periodikum vyjadrilo názor, že porušenie disciplíny zo strany opozície nebolo skutočnou príčinou, ale Šmeralova obava z rozštiepenia KSČ.⁴⁷

⁴² „Taktický prístup komunistických strán v tejto vývojovej etape stanovil III. kongres Komunistickej internacionály: komunistické strany mali bojovať za čiastkové konkrétne požiadavky pracujúcich mas a získať vplyv na väčšinu príslušníkov robotníckej triedy. Zasadanie Exekutívy Komunistickej internacionály v decembri 1921 prijalo tézy, ktoré ukladali komunistickým stranám, aby vyvinuli iniciatívu pri budovaní jednotného frontu celej robotníckej triedy v boji proti ofenzíve kapitálu.“ In: GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 91.

⁴³ „Exekutiva již v prosinci 1921 upozornila, že jde o nový, závažný a stálý nástroj boje o masy, který bude možné odložit teprve tehdy, až bude získaná nejen většina dělnické třídy, ale i politická moc.“ In: MENCL, Vojtěch: Na cestě k jednotě KSČ v letech 1921 – 1923. Praha : Rudé právo, 1964, s. 38.

⁴⁴ „Bolen rezignoval na členství v užším výkonném výboru (UVV). Jílek se vzdal funkce generálního organizačního tajemníka. Na Šmeralův návrh byl do UVV zvolen Zápotocký a pověřen funkcí generálního tajemníka... Stoupenci linie III. kongresu tak získali v UVV většinu.“ Konflikt medzi oboma skupinami však pokračoval: „Politika jednotné fronty narazila na ostrý odpor Jílkovy skupiny. Boj mezi ní a Šmeralovým vedením se vyhrotil; výkonný výbor vyloučil Jílkovce ze strany.“ In: HÁJEK, M.: Jednotná fronta..., s. 40.

⁴⁵ „23. a 24. sept. konala sa v Prahe ríšska konferencia komunistickej strany Československa... Konečne musela sa konferencia zaoberať jednou ťažkou a bolestnou otázkou ... niekoľko členov strany, ba priam výkonného výboru porušilo ťažko disciplínu... Strana komunistická nemohla takéto jednanie trpieť. Preto musela zakročiť tvrdo a bezohľadne voči osobám, ktoré sa tohto činu dopustili...Konferencia uzniesla sa, aby doterajší súdruhovia: Bolen, Šturc, Jílek, Udržalová a Stabihoud boli zo strany vylúčení.“ Ríšska konferencia komunistickej strany Československa. In: *Pravda chudoby*, 29. 9. 1929, č. 79. (Pojem ríšsky sa v dobovej tlači používal vo význame „celoštátny“.)

⁴⁶ Podľa *Robotníckych novin* k rozvratu v KSČ došlo v dôsledku boja „medzi vodcami komunistickej strany, z ktorých jedni pod vedením starého Václava Šturca chceli mať stranu komunistickú, zatiaľ čo druhí, stojaci v otrockých službách politického podvodníka Šmerala usilovala i o vylúčenie posledných komunistických zbytkov v komunistickej strane... Teraz táto celá komunistická opozícia bola vylúčená z komunistickej strany.“ Rozvrat komunistickej strany. In: *Robotnícke noviny*, 28. 9. 1922, č. 216.

⁴⁷ „Ak bolo siahnuté k ich vylúčeniu, iste k tomu boli vážne príčiny a nemohlo tomu byť len pre púhe porušenie straníckej disciplíny, ako by komunisti radi svetu nahovorili. Fakt je ten, že komunistická strana začína sa rozkladať a strach pred rozkladom a úplným rozvratom to

Rozhodnutie výkonného výboru KSČ však neznamenalo definitívny koniec členstva radikálov v strane. Predstavitelia Komunistickej internacionály, znepokojení vývojom situácie v KSČ, zasiahli s cieľom vnútiť obom znepriateleným frakciám kompromis. Príležitosťou pre ingerenciu sa stal IV. kongres Komunistickej internacionály. Vedenie organizácie kovalo špeciálnu československú komisiu poverenú vyšetriť okolnosti, ktoré viedli k boju o moc medzi oboma skupinami a k vylúčeniu radikálneho krídla z KSČ. Komisia dospela k záveru, že obvinenia vznesené ľavicou boli neopodstatnené a boli hrubým porušením straníckej disciplíny. Eliminácia ľavice však mohla viesť k rozštiepeniu KSČ už beztak oslabenej poklesom členstva. Komisia preto inštruovala vedenie strany, aby zrušilo vylúčenie a usilovalo o vyriešenie krízy na základe kompromisu.⁴⁸ Kongres Kominterny síce upustil od vylúčenia Jílka, Bolena a ďalších členov radikálnej frakcie z KSČ, ale ich zotrvanie v strane podmienil dodržiavaním bezpodmienečnej disciplíny.⁴⁹ Šmeralove víťazstvo bolo logickým dôsledkom odmietnutia ľavicovej frazeológie, ak mala mať stratégia jednotného frontu nádej na úspech.

Úplnú subordináciu Komunistickej internacionále potvrdili predstavitelia KSČ počas tzv. I. riadneho kongresu strany, konaného v Prahe 2. – 5. februára 1923. Bez výhrad boli schválené uznesenia IV. kongresu odsudzujúce útok ľavice na vedenie KSČ a politika jednotného frontu.⁵⁰ V správe z rokovania IV. kongresu Kominterny Šmeral obvinil predstaviteľov ľavice z neobjektívnej kritiky straníckeho vedenia a z útoku na

bol, ktorý Šmerala, ako vodcu a diktátora strany, prinútil k tomuto kroku.“ Komunistická strana v rozvrate. In: *Robotnícke noviny*, 1. 10. 1922, č. 219.

⁴⁸ „IV. kongres KI rozhodne odsoudil jednání „ultralevé“ opozice v KSČ jako nejhrubší narušení stranické disciplíny... Na kongresu byl odhalen protistranický charakter „platformy“ opozice. Kongres ji v resoluci o československé otázce charakterizoval jako anarchosyndikalistickou úchylnou, jež je v rozporu se základními zásadami Komunistické internacionály. Současně však IV. Kongres zrušil usnesení celostátní konference KSČ o vyloučení vedoucí skupiny „ultralevé“ opozice, poněvadž ... protistranická činnost a protikomunistické názory nebyly dostatečně odhaleny před celou stranou a hrozilo nebezpečí vytvoření „levé“ KSČ (podobně, jako tomu bylo v Německu a Rakousku). Kongres zaměnil vyloučení příslušnou dárkou, zbavil viníky všech stranických funkcí až do příštího sjezdu KSČ a zdůraznil, že opozice je povinná plně se podřídit jednotné stranické disciplíně, všem usnesením a směrnicím stranických orgánů.“ In: MENCL, V.: *Na cestě k jednotě...*, s. 67.

⁴⁹ „IV. Kongres ... zdůrazňuje nutnost napřísněnějšího dodržování závazků, které opozícia přijala, totiž podrobiti se bezpodmienečné disciplíně strany.“ Rezolúcia IV. kongresu III. internacionály o otázke komunistickej strany v Československej republike. In: *Pravda chudoby*, 22. 12. 1922, s. 103 – 104.

⁵⁰ „Sjezd jednomyslně schválil usnesení IV. Kongresu KI o československé otázce, které pomohlo KSČ úspěšně odrazit útok „ultralevých živlů“, překonati vnitrostranickou krizi a věnovati se s novou silou práci a boji... V usnesení sjezdu „Stanovisko strany o jednotné frontě a dělnické vlády“ se v duchu usnesení IV. Kongresu Komunistické internacionály zdůrazňuje jako hlavní úkol KSČ boj za vytvoření jednotné fronty dělnické třídy.“ In: MENCL, V.: *Na cestě k jednotě...*, s. 73.

jeho osobu. Šmeral charakterizoval taktiku ľavice ako cestu k deštrukcii robotníckej triedy.⁵¹

Pre Šmerala a jeho stúpencov sa v nasledujúcom období primárnou opozíciou stala ľavica. Deliaci čiara medzi oboma uvedenými ideologickými prúdmi bola výrazne definovaná národnostne i generačne.⁵²

S kritikou vedenia KSČ vystúpili predstavitelia ľavice počas zasadnutia V. kongresu Komunistickej internacionály konaného 17. júna – 8. júla 1924 v Moskve. Ľavica zastúpená v československej delegácii tvorila menšinu, ale jej význam umocňovala skutočnosť, že voči situácii v KSČ malo námietky aj vedenie Komunistickej internacionály.⁵³ V záverečnej časti politickej správy kongresu Kominterny obvinila KSČ z nedostatku „*revolučného vedenia*“, deklarovala nutnosť odstrániť „*revizionistické živly*“ a kooptovať do výkonného výboru „*zástupcov z radov robotníkov*“.⁵⁴ Šmeral bol častým terčom kritiky tak ľavice v KSČ, ako aj Komunistickej internacionály. Konfliktu s vedením Kominterny sa však snažil vyhnúť za každú cenu.⁵⁵

Konflikt v KSČ sa stal pre *Robotnícke noviny* príležitosťou poukázať na chybu, ktorej sa dopustil Šmeral, keď inicioval rozkol sociálnodemokratickej strany. Podľa redakcie sa v komunistickej strane dostali do popredia radikáli rozhodnutí ovládnuť stranu a zbaviť Šmerala akého-

⁵¹ „Čo vlastne zo všeobecnejšieho hľadiska predstavovala opozícia? Surovú beztvárnú nespokojnosť nás...Vítazstvo tejto surovej nespokojnosti by fakticky atomizovalo triedny boj, viedlo by k rozkladu robotníckej triedy, k porážke proletariátu...“ In: GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 102.

⁵² „Od založení KSČ se dělicí čára politických různých často shodovala s dělicí čarou různých národnostních. Pravicové úchytky se později rozvíjely spíše v českých zemích, zatímco „levičáctví“ a určité nohsledství Kominterny se vyskytovalo více u komunistů národnostních menšin.“ In: RUPNIK, Jacques: *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátku po převzetí moci*. Praha : Academia, 2002, s. 56.

⁵³ „V súvislosti s odhalením pravicového nebezpečenstva v medzinárodnom robotníckom hnutí poukázalo sa na V. kongrese Kominterny aj na prejavy pravicových tendencií v KSČ. Vedenie KSČ bolo kritizované, že proti týmto pravicovým tendenciám nedostatočne bojovalo.“ In: PLEVA, Ján: *Príspevok k dejinám boľševizácie KSČ na Slovensku a na Zakarpatsku*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1962, s. 35.

⁵⁴ PLEVA, J.: *Príspevok k dejinám...*, s. 36.

⁵⁵ Podľa komunistického historika J. Křena: „Podobně jako v celé straně, byla složitá a komplikovaná situace i ve vedení strany, které ani zdaleka nebylo jednotným celkem. Vedle pravice a levice, které stály proti sobě v nejostřejším boji, byla ve straně i Ústředním výboru skupina středu; v Ústředním výboru byla představována hlavně starými autoritativními vůdci v čele se soudruhem Šmeralem, kteří těžce překonávali určité sociálně demokratické tradice, a proto v tomto vnitrostranickém boji kolísali... Levicová většina UV nedovedla k této skupině najít správný poměr, neměla dosti trpělivosti k tomu, aby získala tyto soudruhy na svou stranu. Levicovní členové vedení strany mnohdy – a vtom nutno spatřovat jisté sektářské rysy jejich postupu – nesprávně směšovali tuto skupinu s pravičáckými živly.“ In: KŘEN, J.: *Československo v období dočasné a relativní stabilizace kapitalizmu (1924 – 1929)*. Praha : Státní nakladatelství politické literatury, 1957, s. 88 – 89.

koľvek vplyvu.⁵⁶ Šmeral reagoval na kritiku v prejave prednesenom počas krajskej konferencie v Kladne 28. septembra 1924. Stotožnil sa s názorom, že „*usnesení světového sjezdu, když jsou jedenkrát učiněna, jsou pro každého soudruha, pro každou stranu závaznými. Každý je musí přijmout, každý je musí provádět. To znamená, že my přijímáme a budeme provádět všechna usnesení, jež odhlasoval V. sjezd... Ale naproti tomu... nikdo nesmí býti označován za ‚horšího komunistu‘, za ‚oportunistu‘, jestli v té době, kdy se o rozhodnutí sjezdu připravovalo, hájil v debatě v mezích komunistické zásadovosti stanovisko odlišné, než pro jaké nakonec většina sjezdu rozhodla... I v našem hnutí musí býti přiznána jistá volnost různým názorů.*“⁵⁷ Šmeralove argumenty vedenie Kominterny neuspokojili. V reakcii na Šmeralov referát, reprezentant organizácie Dmitrij Manuilskij napísal: „*Šmeral nedal přímou odpověď ani na jednu z kardinálních otázek českého politického života a českého revolučního dělnického hnutí... Řekněme přátelsky otevřeně, že to nebyla řeč politického vůdce, nýbrž nadaného, rozumného diplomata, jenž vybudoval svoji dialektiku na formálně logických závěrech s přimísením náhledů sentimentálně lyrického druhu.*“⁵⁸

Napätú atmosféru v KSČ charakterizovali rokovania II. zjazdu v dňoch 31. októbra – 4. novembra 1924. Rozhodujúci vplyv na priebeh zjazdu mal D. Manuilskij, ktorý navrhol vedenie strany zložené primárne z predstaviteľov ľavice. I keď Manuilského menovania do funkcií KSČ znamenali zásadný obrat v politickom profile strany, boli bez odporu akceptované. Významnou zmenou bola strata mocenského postavenia B. Šmerala. Ten síce nebol odvolaný z politického byra, ale rozhodujúci vplyv v orgánoch strany získala ľavica.⁵⁹

Disciplína vynútená Manuilským po jeho odchode erodovala. Naoktrojované ľavicové vedenie strácalo vplyv v strane a KSČ sa stala opäť

⁵⁶ „*Ovocie zlého činu Šmeralovho sa dostavuje. Z osobnej ctibažnosti robil stranu našu... Lež taktika, ktorú používal proti nám pomstí sa teraz jemu samému ... dochádza teraz k uznášaniu rezolúcií na župných konferenciách komunistov, v ktorých Šmeralovi sa vyslovuje nedôvera a tento, či priamo, či nepriamo, vyhlasovaný je za zradcu.*“ Verčík kontra Šmeral. In: *Robotnícké noviny*, 28. 9. 1924, č. 223.

⁵⁷ KRÁL, Václav: *Cesta k leninizmu. Prameny k dějinám KSČ v letech 1921 – 1929*. Praha : Academia, 1971, s. 128.

⁵⁸ KRÁL, V.: *Cesta k leninizmu...*, s. 142. Podrobnú reakciu D. Manuilského na Šmeralov referát pozri: Význam diskusie v komunistickej strane Československa. O reči súdruha Šmerala. In: *Pravda chudoby*, 25. 10. 1924, č. 128; 29. 10. 1924, č. 130; 31. 10. 1924, č. 131.

⁵⁹ Nech už sa v Šmeralovej mysli odohrávalo čokoľvek, rešpekt k autorite Kominterny zvíťazil a prehru v plnom rozsahu akceptoval. V súlade so svojim presvedčením však prehlásil: „*Nevyvodzujeme z toho dôsledky, nehovoríme o demisiách, a keď ako menšinu nás zavolajú pracovať, tak súdruhom z opozície podáme pri spoločnej práci naozaj priateľskú ruku. Mám však obavy o jedno, a o to prosím súdruhov, ktorí preberajú zodpovednosť: nepodceňujte dôležitosť masovej strany!*“ In: GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 113.

to v dejiskom frakčných bojov. Už v januári 1925 averzia voči autoritatívnemu prístupu Kominterny, presadzovanému bez ohľadu na situáciu v KSČ, prerástla do otvoreného odmietnutia oficiálneho programu ústredného výboru. Predmetom kritiky, ktorú organizoval J. Bubník, sa stalo aj zasahovanie Kominterny do personálnych záležitostí strany.⁶⁰ Ústredný výbor KSČ obvinil Bubníka s podvratnej činnosti a vylúčil ho zo strany. To však vyvolalo vlnu protestov vo viacerých stranických organizáciách. Rozhodnutie vylúčiť Bubníka nepodporili ani Šmeral so Zápotockým.⁶¹ Je pochybné, že ľavica by dokázala získať prevahu v KSČ bez pomoci Komunistickej internacionály. Tá v dňoch 21. marca – 6. apríla 1925 iniciovala zasadnutie V. rozšíreného pléna, ktoré etablovalo komisiu zloženú zo zástupcov viacerých komunistických strán poverenú posúdiť existujúcu situáciu v KSČ.⁶²

Potvrdenie správnosti vylúčenia Bubníka komisiou rozšíreného pléna Kominterny zmenilo pomer síl v KSČ. Šmeral, Zápotocký a Kreibich, ktorí pôvodne kritizovali postup ľavice sa neodvážili odporovať rozhodnutiu kominternovskej komisie a – slovami J. Plevu – „...otvorene priznali svoje chyby, ktoré spočívali v podceňovaní pravičiarskeho nebezpečenstva... Takto pravičiarci stratili prevahu a československá delegácia vyslovila súhlas s uzneseniami V. rozšíreného pléna EKI o československej otázke.“⁶³

Definitívnou bodkou za pluralitou politických názorov v KSČ bol III. zjazd strany, ktorý sa konal 26. – 28. septembra 1925. Cieľom zjazdu nebolo formulovať nové smernice pre prácu KSČ, ale upevniť kontrolu Kominterny a prehľbiť proces bolševizácie iniciovaný po II. zjazde stra-

⁶⁰ „Počas drahotných demonštrácií v Prahe 10. a 15. februára sa ukázalo, že krajský sekretariát KSČ na čele s poslancom J. Bubníkom otvorene sabotoval prípravu a uskutočnenie demonštrácií. Ústredný výbor strany získal súčasne dokument o tom, že poslanec J. Bubník už niekoľko mesiacov organizoval v strane frakčnú činnosť, tajne pripravoval rozkol v strane a pre svoje zábery získal prívržencov medzi rôznymi oportunistickými živlami v ostatných krajoch KSČ...Na frakčnej porade svojich prívržencov v Prahe koncom januára 1925 vyslovil sa proti línii Ústredného výboru a proti vedeniu Komunistickej internacionály.“ In: PLEVA, J.: Príspevok k dejinám..., s. 87.

⁶¹ V súlade s marxisticko-leninskou terminológiou komentoval situáciu v KSČ Firsov: „Oportunistické elementy v brněnské, kladenské a některých dalších stranických organizacích vystoupily proti tomuto řešení. Menšina v ÚV KSČ (B. Šmeral, A. Zápotocký a někteří další), která podcenila nebezpečí pravického oportunismu, nepodpořila levicovou většinu ústředního výboru a obvinila ji z nesprávného postupu. Vypukla ostrá vnitrostranická krize.“ In: FIRSOV, Fridrich Igorovič: Pomoc Kominterny při bolševizaci KSČ. Praha : Nakladatelství svoboda, 1988, s. 102 – 103.

⁶² „Komise vyslechla referáty představitelů ústředního výboru a také vystoupení členů delegací KSČ. Nejprve představitelé menšiny v ÚV KSČ, včetně B. Šmerala, A. Zápotockého, K. Kreibicha, ostře vystoupili proti „levé většině“ a činili ÚV KSČ odpovědným za krizi ve straně.“ Plénum EKI sa však priklonilo na stranu ľavice a prehlásilo vylúčenie Bubníka za oprávnené. In: FIRSOV, F. I.: Pomoc Kominterny..., s. 103, 107.

⁶³ PLEVA, J.: Príspevok k dejinám..., s. 97.

ny. Predseda KSČ Josef Haken priznal, že cesta k boľševizácii nebola ľahká a že len v pevnej jednote s Kominternou bude komunistická strana schopná odolať „bielemu teroru v Československu“.⁶⁴

Predstavitelia Kominterny, vzhľadom na Šmeralovu popularitu medzi členmi strany, nepovažovali za vhodné trestať jeho „chyby“ vylúčením zo strany. Postoj Kominterny k Šmeralovi definoval Lev Trockij, ktorý prehlásil, že vzhľadom na dôveru značnej časti členov KSČ k Šmeralovi by bolo rizikom ho exemplárne potrestať.⁶⁵ Naopak, Šmeral bol zvolený do Ústredného výboru a do Politického byra strany a bezvýhradne akceptoval inštrukcie Kominterny bez ohľadu na reálnu situáciu robotníckeho hnutia v republike. V prejave prednesenom na zjazde vyzdvihol rozhodujúci význam pomoci Komunistickej internacionály pri prekonávaní krízy v ČSR.⁶⁶

Šmeralov konformizmus nemal na jeho postavenie v KSČ hlbší význam. Do bojov o mocenské pozície v strane, ktoré sa odohrávali v období po III. zjazde KSČ už nezasahoval. Pasívne znášal aj necitlivé presadzovanie boľševizácie proti vôli väčšiny členov strany. Šmeralovo sklamanie muselo byť o to väčšie, že v dôsledku boľševizácie sa KSČ ocitla v situácii, ktorej sa obával a pred ktorou opakovane varoval – straty masovej členskej základne.⁶⁷ V procese boľševizácie KSČ nebolo vo vedení strany pre Šmerala miesto. Vzhľadom na jeho oddanosť sovietskemu Rusku a Kominterne, vedenie organizácie zvolilo diplomatickú formu odsunu B. Šmerala z rozhodovania o politikom smerovaní KSČ.

O jeho ďalšom osude rozhodlo rozšírené plenárne zasadnutie Exekutívy Komunistickej internacionály na jar 1926. Šmeral, ktorý sa zasadnutia zúčastnil bol zvolený do vedúcich orgánov Kominternu. I keď z formálneho hľadiska voľbu možno interpretovať ako vyjadrenie uznania za preukázané zásluhy, v praxi znamenala vynútený odchod z ČSR a ukončenie jeho pôsobenia v komunistickej strane.⁶⁸ Ako priznal Šmeralov životopisec Jan Galandauer „od roku 1926 až do konca života vedie B. Šmeral doslova „stahovavý“ život ... úlohy, ktoré mu ukladala Kominter-

⁶⁴ BRADÁČ, Z.: Boj za boľševizaci KSČ..., s. 273.

⁶⁵ RUPNIK, J.: Dějiny Komunistické strany Československa..., s. 74.

⁶⁶ GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 115.

⁶⁷ Podľa historika P. E. Zinnera, počet členov strany mal permanentne klesajúcu tendenciu. V tridsiatych rokoch nepresiahol 75 000 registrovaných členov. ZINNER, P. E.: Communist strategy..., s. 60.

⁶⁸ „Jednou z hlavních opor Kominterny ve vztahu ke KSČ byla stálá delegace této strany v Moskvě. Vybraní činitelé byli posíláni do Moskvy na školení v aparátu Kominterny nebo v Leninově škole. Tím se připravovala ideologická homogenizace Kominterny. Představitel, který strávil ve škole několik let, se vracel do vlasti zcela odříznout od nové domácí reality a většinou se stával vykonavatelem záměrů Kominterny v místním vedení.“ In: RUPNIK, J.: Dějiny Komunistické strany Československa..., s. 60.

*na, ho zaviedli do najrozličnejších častí sveta – do Berlína, Paríža, Bruse-
lu, d'alekého Mongolska a mnohých ďalších štátov. Československý komu-
nista Šmeral sa stal profesionálnym revolucionárom a taký bol celý jeho
ďalší život – jeho charakter a rytmus neurčovali jeho osobné, či rodinné
záujmy a želania, ale potreby medzinárodného komunistického hnutia.”⁶⁹*

Presvedčenie o nesprávnosti mechanického prenášania sovietskych skúseností do KSČ Šmeral dokázal potlačiť a plnil príkazy Komunistickej internacionály bez ohľadu na vlastný názor až do svojej smrti 8. mája 1941 v Moskve.

⁶⁹ GALANDAUER, J.: Bohumír Šmeral, s. 118.

Expanzia Spolku pre chemickú a hutnú výrobu do slovenskej podnikovej sféry (zmena majetkových pomerov slovenských podnikov Spolku pre chemickú a hutnú výrobu)¹

PETER MIČKO

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Expansion of the Association for Chemical and Metallurgical Production into the Slovak business sphere (change of property relations of Slovak companies of the Association for Chemical and Metallurgical Production)

Abstract: The activities of the Association for Chemical and Metallurgical Production began to penetrate Slovakia in the 1920s and intensified from the second half of the 1930s. ACHaMP acquired companies in Slovakia in various ways, either through direct capital inflows or through mergers with other companies. The result was a large group of companies dealing with various industries. The conglomerate of companies was stratified from large Slovak pulp mills employing more than a thousand employees to smaller companies with specialized production with several dozen employees. ACHaMP thus gained a significant influence on the production process in the wood and chemical industry in Slovakia in the years 1939–1945. However, it had to coordinate its economic and trade policy with the strong influence of German interests in Slovakia, which intensified significantly after the Slovak state.

Keywords: chemical industry, pulp and paper mills, Association for Chemical and Metallurgical Production, German capital, Slovak republic (1939–1945).

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.71-86>

Ústí nad Labem sa od druhej polovice 19. storočia postupne formovalo ako priemyselné mesto. Vznikali tu významné priemyselné podniky ako Schichtov koncern na mydlá a čistiace prostriedky a zároveň sa formuje aj veľký priemyselný koncern Spolok pre chemickú a hutnú výrobu, ktorý so Schichtovým závodom v meste kooperoval niektoré podnikateľské aktivity. Práve Spolok pre chemickú a hutnú výrobu sa postupom času stal jedným z najväčších a najvýznamnejších chemických podnikov v regióne strednej Európy. Začiatky výstavby podniku siahajú do roku 1856 a v roku 1870 sa po úvodných ťažkostiach podari-

¹ Štúdia bola vypracovaná v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0184/20: Hospodárske vzťahy Slovenskej republiky 1939 – 1945 a Protektorátu Čechy a Morava. Vedúci projektu: doc. PhDr. Peter Mičko, PhD. FF UMB Banská Bystrica.

lo podnik vybudovať do značného rozsahu, bol rozšírený výrobný program a takisto ho zdokonalili technicky.² V roku 1883 došlo k uzatvoreniu zmluvy s významným belgickým chemickým podnikom Solvay. Uzatvorené dohody a spolupráca pokračovali aj po vzniku Československej republiky.

Po vzniku Československej republiky a postupnej realizácii nostrifikačného procesu a prevodu majetku do hospodárskeho a majetkového prostredia ČSR bolo sídlo generálneho riaditeľstva Spolku presunuté do Karlových Varov a z názvu bol odstránený prívlastok „Österreichischer“. Takmer počas celých 20. rokov bol Spolok v bankovom spojení s viedenskou Kreditanstalt, ale už v roku 1921 boli za členov správnej rady zvolení zástupcovia českého bankového kapitálu, hlavne Živnobanky. Keď v roku 1927 prevzala Angločeskoslovenská banka od rakúskej banky akcie Spolku, prevzal český bankový kapitál dominantné postavenie. V roku 1930 sa stal prezidentom spoločnosti vrchný riaditeľ Živnobanky Jaroslav Preiss. Koncern tak bol priamym účastníkom hospodárskej politiky štátu.³

Solvayov belgický koncern sa stal taktiež akcionárom Spolku a v roku 1929 bola uzatvorená syndikátna zmluva medzi Živnobankou a koncernom Solvay, na základe ktorej nemohla ani jedna strana predat' svoje akcie bez vzájomného súhlasu.⁴

Takisto bol Spolok v polovici 30. rokov súčasťou mnohých kartelových zoskupení zahraničného chemického priemyslu a obchodu. Obchodné kancelárie spoločnosti umiestnené v zahraničí uzatvárali množstvo kartelových dohôd zameraných predovšetkým na ochranu trhu. V roku 1931 došlo k preloženiu hlavného sídla závodu z Karlových Varov do Ústí nad Labem (koncernu bol stále vyčítaný veľký nemecký vplyv a dochádzalo k určitému tlaku na jeho zmiernenie). V polovici tridsiatych rokov sa stal Spolok a jeho podniky veľmi dôležitou súčasťou hospodárstva ČSR. Akciová spoločnosť Spolok zabezpečovala v roku 1937 až 75% produkcie chemického priemyslu v štáte. Po množstve majetkových a záujmových spojení sa Spolok pretransformoval na podnik koncernového typu. Dôležitou aktivitou bola takisto vysoká akciová účasť vo firme SOLO Praha, vďaka ktorej od roku 1933 spoločne spravovali priemysel celulózy a papierenské výrobky v štáte. V roku 1938 ovládal aj množstvo podnikov na Slovensku ako chemické závody v Ži-

² Kol. autorov: *Dílo sedmi generací (150 let Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem)*, Spolek pro chemickou a hutní výrobu, akciová společnost v Ústí nad Labem, 2008, s. 17 – 18.

³ Kol. autorov: *Dílo sedmi generací*, s. 20.

⁴ TEICHOVÁ, Alice: *Mezinárodní kapitál a Československo v letech 1918 – 1938*. Praha : Karolinum, 1994, s. 182.

line, Handlovej či Novákoch, časť drevárskeho priemyslu, výrazný podiel vo výrobe celulózy a papiera, ťažbu uhlia v Handlovej alebo viacerom menších podnikov.

Valná hromada spoločnosti v júni 1936 rozhodla o presune sídla spoločnosti z Ústí nad Labem do Prahy. Generálnym riaditeľom sa stal Antonín Basch, čelný predstaviteľ Národnej banky.

V roku 1938 prevzal Spolok fúziou firmu SOLO, spojené sirkárny a chemické továrny a.s. a získal tým okrem výroby zápaliiek, výrobu celulózy, papiera, impregnovaných papierových obalov a kovových fólií, ktorú rozšíril o továrenskú výrobu spracovania továrenských vlákien ako aj iných výrobkov z papiera a podobných hmôt vznikajúcich spracovaním buničiny. Vznikol koncern CHEMI-SOLO postupne ovládajúci chemický, drevársky a papierenský priemysel v republike. Fúziou s firmou SOLO získal SCHaHV aj dôležité podniky na území Slovenska.

Koncom roku 1937 dochádza aj k snahám o spojenie belgického (Solvay) a britsko-francúzskeho kapitálu (Imperial Chemical Industries, Société de Dynamite) proti aktivitám nemeckého I. G. Farben pri jeho prieniku do koncernu Spolku pre chemickú a hutnú výrobu. Pred „Mníchovom“ podnikol I. G. Farben kroky k preniknutiu do Spolku cez bratislavský podnik Dynamit Nobel. Hlavní akcionári, Živnostenská banka a Solvayov koncern, ale neprejavili ochotu na kapitálovom prepojení Spolku s bratislavským koncernovým podnikom I. G. Farben. Do prijatia „Mníchovskej dohody“ tak nedošlo k priamemu prieniku a vplyvu I. G. Farben do najväčšieho chemického koncernu v Československu.⁵

Rozpad Československej republiky však už v marci 1939 pomohol k rýchlejšiemu prieniku nemeckých spoločností do strednej a juhovýchodnej Európy a tým pádom aj k ďalšej etape v budovaní veľkopriestorového hospodárstva.

Spolku pre chemickú a hutnú výrobu okrem početných závodov v českých krajinách a na Slovensku patrila celá sústava chemických podnikov v Rakúsku, Maďarsku a na Balkáne. Spolok mal dvoch hlavných akcionárov – belgický koncern Solvay a českú Živnostenskú banku. Ako sme uviedli vyššie, závody Spolku v strednej a juhovýchodnej Európe boli už pred rokom 1938 v zornom poli záujmu I. G. Farbenindustrie. Pokusy nemeckého koncernu o spoluprácu so Spolkom, napríklad cez svoju účasť v bratislavskom Dynamit Nobel, však skončili neúspechom. Situáciu zásadne zmenilo až obsadenie pohraničných území českých krajín, kde mal Spolok situované hlavné závody. Tieto pripadli koncernu I. G. Farben spojenému s Deutsche Bank. Ovládnutiu centrály Spolku, presunutej včas do Prahy, však zabránila skutočnosť, že akcionár bel-

⁵ TEICHOVÁ, A.: *Mezinárodní kapitál a Československo*, s. 190.

gický Solvay mal vlastnú nemeckú vetvu a dlhodobé prepojenia s I. G. Farben. Z tohto dôvodu odmietal opustiť kapitálové pozície v strednej a juhovýchodnej Európe. Postavenie v regióne si do značnej miery udržal i po obsadení Belgicka Nemeckom v roku 1940, čo prispelo k zotrvaní samostatnosti koncernu. Od presunu centrály do Prahy však Spolok pre chemickú a hutnú výrobu pôsobil v strednej Európe ako Pražský spolok. Vplyv I. G. Farben sa aj napriek tomu rozšíril cestou diktátu vo sfére výrobnej orientácie a obchodu. O Spolok mali eminentný záujem aj iné nemecké koncerny a banky, medzi nimi peňažný ústav Kreditanstalt der Deutschen reprezentujúci sudetonemecký kapitál. Prostredníctvom ríšskeho protektora K. H. Franka dosadil Kreditanstalt na miesto riaditeľa Spolku svojho exponenta Dr. Bernharda Adolfa, ktorý v koncerne získal rozhodujúce postavenie. Týmto nemecký kapitál prevzal pod svoju kontrolu aj Spolok pre chemickú a hutnú výrobu. Bernhard Adolf osobne riadil podniky Spolku na území Slovenska.⁶

Prienik I. G. Farben na Slovensko sa uskutočnil cez spomínaný bratislavský chemický koncern Dynamit Nobel. Cez staršie kapitálové prepojenie s bratislavským koncernom prevzal aj bratislavskú rafinériu Apollo a množstvo ďalších chemických podnikov v strednej a juhovýchodnej Európe. Po rozpade Československa a vzniku Slovenskej republiky (1939 – 1945) si nemecký mamutí koncern vynútil aj spoluprácu so Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu, ktorý na Slovensku ovládal viaceré podniky chemického, celulózovo-papierenského a dreárskeho priemyslu.⁷

Po zásadných štátoprávných zmenách v marci 1939 došlo aj k zmenám na vedúcich postoch a generálnym riaditeľom Spolku sa stal Karel Martínek. Začiatkom roka 1942 však pre chorobu odstúpil (po jeho odstúpení sa vytvorila skupina popredných predstaviteľov koncernu okolo Dr. Viktora Ettela). V roku 1941 bola vytvorená funkcia druhého generálneho riaditeľa a tým sa stal spomínaný liberecký Nmec Bernhard Adolf. Z funkcie prezidenta spoločnosti odstúpil J. Preiss a nahradil ho Jan Dvořáček – hlavný riaditeľ Živnobanky.⁸

V zmysle strategických opatrení štátu rozhodoval už vo funkcii centrálného riaditeľa Spolku o začiatku výstavby chemických závodov na Slovensku. Postupne začali byť aj na základe výsledkov ústeckých vý-

⁶ HALLON, Ľudovít: *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka 1939 – 1945*. Bratislava : VEDA HÚ SAV, 2015, s. 131 – 132; TEICHOVÁ, A.: *Mezinárodní kapitál a Československo*, s. 188-192; HOLEC, Roman: *Dejiny plné dynamitu. Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1945)*. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 84, 98 – 102; LIPTÁK, Ľubomír: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom (1939 – 1945)*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1960, s. 77 – 79.

⁷ HALLON, Ľ.: *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka*, s. 32.

⁸ Kol. autorov: *Dílo sedmi generací*, s. 22.

skumných pracovísk realizované projekty výstavby závodov v Novákoch, Zemianskych Kostol'anoch, Hodoníne a Handlovej. Ešte pred začiatkom druhej svetovej vojny sa podarilo uviesť podniky do prevádzky.⁹

Nástup Adolfa Hitlera k moci v Nemecku tak znamenal pre bezpečnosť ČSR, a takisto pre jeho hospodársku oblasť, ohrozenie. Aj z tohto dôvodu, a z priameho ohrozenia závodov Spolku v sudetskej oblasti, sa koncern rozhodol pre rozšírenie výroby na Slovensku. Prevzatím podniku Handlovské uhoľné bane boli vytvorené podmienky k výstavbe závodu na výrobu karbidu vápnika.¹⁰ V Novákoch začal Spolok urýchlene s výstavbou závodu, do ktorého inštaloval posledný typ svojich elektrolyzéroov na výrobu chlóru.¹¹ Podobne tu tajne pripravoval výrobu bojových chemických látok. Z rovnakého dôvodu sa začalo s modernizáciou výroby kyseliny sírovej v žilinskom závode a výroby celulózy v Ružomberku.

Od vzniku ČSR SCHaHV postupne získal na Slovensku nasledujúce závody: Nováky, Žilina, Handlová, Ružomberok, Poprad, Banská Bystrica, Slovenská Ľupča a Liptovská Osada. V roku 1940 boli podniky zlúčené do osobitnej slovenskej spoločnosti, ktorá disponovala kapitálom 110 mil. Ks.¹² Okupáciou českých krajín v roku 1939 a vznikom Protektorátu Čechy a Morava sa dostal pod nemecký vplyv český finančný aj priemyselný sektor, cez ktorý sa postupne začali nemecké záujmy presúvať aj na Slovensko.

Rok 1939 znamenal novú etapu nielen v slovenskom politickom živote, ale svoju štruktúru zmenilo aj hospodárstvo novovzniknutého štátu. Popredné pozície v slovenskom hospodárstve razantne preberal nemecký kapitál, čo bolo vzhľadom k danej geopolitickej situácii prirodzeným javom. Prenikanie nemeckého kapitálu uľahčila na jednej strane veľká závislosť slovenského priemyslu od českých a iných zahraničných subjektov, na druhej strane sa aj zmluvne riešilo využívanie výrobných síl na Slovensku na základe medzištátnych a viacerých čiastkových dohôd medzi Nemeckom a Slovenskou republikou (1939 – 1945). Prienik nemeckého kapitálu do dôležitých československých podnikov, cez ktoré získaval významné kapitálové pozície na Slovensku, bol v podstate pokračovaním procesu, ktorý začal na jar 1938 po ovládnutí

⁹ Kol. autorov: *Dílo sedmi generací*, s. 132.

¹⁰ V roku 1936 bola získaná väčšina akcií v Handlovských uhoľných baniach a. s. a Spolok vybudoval v Handlovej závod na výrobu karbidu vápnika. V roku 1938 získava koncern účasť v Spojených elektrárnach severozápadného Slovenska.

¹¹ V roku 1939 začala elektrolyza chloridu sodného v koncernovom závode v Novákoch. Najvyšší výkon dosiahla v roku 1941.

¹² KRÁL, Václav: *Otázky hospodárského a sociálneho vývoje v českých zemích 1938 – 1945 II*. Praha : ČSAV HÚ, 1958, s. 261.

Rakúska. Výsledkom bolo aj vytlačenie českých koncernov a bánk z rakúskych podnikov a finančnej sféry krajiny. Druhá etapa nastala po „Mníchove“, keď nemecké priemyselné a finančné koncerny ovládli filiálky československých bánk a ďalších peňažných inštitúcií v obsadenom pohraničí. Prostredníctvom filiállok bánk následne prenikal ríšsko-nemecký kapitál do správnych orgánov a obchodného vedenia najväčších peňažných ústavov a koncernov zanikajúceho Československa.¹³

Do záujmovej sféry nemeckého kapitálu sa dostali taktiež slovenské celulózy a papierne, v ktorých nemecký priemysel zastával silné pozície alebo svoj vplyv presadzoval cestou nátlaku, predovšetkým cez české koncerny vo sfére výrobnnej orientácie a obchodu.

V rokoch 1939 – 1945 patrili medzi najväčšie slovenské celulózy Ružomerská továreň na celulózu a papier, martinská a žilinská celulóžka. Ako väčšina najvýznamnejších slovenských drevárskych podnikov a celulóžok boli situované v priestoroch stredného Slovenska. Rozmiestnenie drevospracujúcich podnikov v stredoslovenskom regióne bolo determinované, samozrejme, v prvom rade dostatkom drevnej hmoty. Dominantný vplyv v najväčších slovenských celulózkach postupne získal Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe, ktorý bol majoritným účastinárom menovaných podnikov.

Žilinská továreň na celulózu

Hlavným závädom SCHaHV na Slovensku bola žilinská celulóžka – ostatné závody boli oficiálne vedľajšími. Pár mesiacov po vyhlásení Slovenskej republiky (1939 – 1945) sa 31. 7. 1939 konalo valné zhromaždenie, na ktorom boli zvolení noví členovia Správnej rady a ako člen dozornej rady bol menovaný riaditeľ Živnostenskej banky v Žiline¹⁴ Bohumir Šmidt. Členmi správnej rady boli Anton Hancko – poslanec, Štefan Kreutman – farár a Vojtech Tvrdý – poslanec a starosta Žiliny.¹⁵ Žilinská celulóžka podala 11. 10. 1939 žiadosť o schválenie

¹³ HALLON, L.: *Slovensko v hospodárskom priestore Nemecka*, s. 107.

¹⁴ Po záverečnej etape koncentrácie bankového sektoru na Slovensku na prelome rokov 1942/1943 zostali na Slovensku iba dve samostatné filiálky českých bánk: Moravská banka a Živnostenská banka. Na základe výsledkov, ktoré zistila v roku 1939 osobitná komisia Slovenskej národnej banky, mala Živnostenská banka účasti v týchto spoločnostiach: Poistovňa Domov a Slovakia, podniky Apollo, Handlovské bane, Karbónia, Montánia, Slovenská papiereň, Slovenské cementárne, Kablo, Dynamitka, Železiarne Prakovce a i. Táto priama účasť predstavovala 67 500 000 Ks. Ťažisko angažovanosti v slovenskom priemysle však bolo v nepriamej účasti, a to prostredníctvom podnikov jej koncernového priemyslu. Účasti Živnobanky v podnikoch sa samozrejme pod vplyvom nemeckého kapitálu postupne menili. Pozri: HORVÁTH, Štefan – VALACH, Ján: *Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945*. Bratislava : ALFA – vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, 1978, s. 157.

¹⁵ Štátny archív Bytča – pobočka Žilina, fond: Okresný úrad Žilina (OU ZA) 1923 – 1945, šk. č. 219, inv. č. 26 304/1939/prez.

novo menovaných predstaviteľov. Na žiadosť odpovedalo 23. 12. 1939 ministerstvo hospodárstva (MH) tým, že po dohode s ministerstvom národnej obrany (MNO) dalo Okresnému úradu v Žiline pokyn k schváleniu členov správnej rady. V prípade Bohumira Šmidta MH z dôvodov verejného záujmu neschválilo jeho voľbu za člena dozorného výboru.¹⁶ Nedôveru v štátnych orgánoch vyvolávalo aj exportné oddelenie celulózky, o ktoré sa začala zaujímať Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB). ÚŠB sledovala predovšetkým silné pozície českého kapitálu a zamestnávanie českých pracovníkov v podniku a ich kontakty s Protektorátom.

Vedúce postavenie českej Živnostenskej banky sa však prejavovalo i naďalej. Na valnom zhromaždení Žilinskej továrne na celulózu úč. spol. 2. 8. 1940¹⁷ boli zvolení do vedúcich orgánov: Emil Gyuriss – advokát, predseda správnej rady a výkonného výboru, Otto Šmidt – riaditeľ Živnostenskej banky v Bratislave, Prokop Čípera – riaditeľ Živnostenskej banky v Prahe a Ladislav Novák – Praha. Pri ich schválení argumentovala žilinská továreň tým, že menovaní už dlhé roky zastupujú záujmy továrne a sú zasvätení do vedenia podniku.¹⁸

Už 14. 1. 1941 však došlo na zasadnutí správnej rady k zmene majiteľa žilinskej celulózky. Novou majiteľkou majority účastín podniku sa stala Ružomerská celulózka a papiereň úč. spol. v Ružomberku. Do správnej rady podniku boli následne kooptovaní zástupcovia novej majiteľky spoločnosti: Karel Martínek – generálny riaditeľ Spolku pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe a člen správnej rady Ružomerskej celulózky a papierne úč. spol. v Ružomberku, Andrej Smieško – riaditeľ v Ružomberku a člen správnej rady Ružomerskej celulózky a papierne úč. spol. v Ružomberku.¹⁹

Okrem výrobných aktivít so sebou priniesol rok 1942 voľbu členov správnej rady a dozornej rady, na ktorej sa posilnilo dominantné postavenie hlavného akcionára v podniku. Valné zhromaždenie konané 11. 9. 1942 zvolilo na obdobie troch rokov do správnej rady: Bernharda Adolfa – gen. riaditeľ Spolku pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe,²⁰ zvolený

¹⁶ ŠA By – p. Za., f. OÚ ZA 1923 – 1945, šk. č. 219, inv. č. 32 279/1939/prez.

¹⁷ Čo sa týka koncoročnej bilancie Žilinskej továrne na celulózu úč. spol., bola v prevádzke skoro celý rok 1940. Výrobu zastavila iba na mesiac a to od 10. 11. 1940 do 11. 12. 1940. V tomto roku zamestnávala 68 úradníkov a 550 robotníkov. Jej ročný obrat bol 94 miliónov Ks a čistý zisk predstavoval 2 800 000 Ks. Kapacita výroby bola 38 000 ton celulózy. ŠA BY – p. ZA, f. OÚ ZA 1923 – 1945, šk. č. 43, inv. č. 91/1941/prez.

¹⁸ ŠA By – p. Za., f. OÚ v ZA 1923 – 1945, šk. č. 601, inv. č. D 657/1945/adm.

¹⁹ ŠA By – p. Za., f. OÚ ZA 1923 – 1945, šk. č. 601, inv. č. D 657/1945/adm.

²⁰ Okrem žilinskej celulózky bol Spolok pre chemickú a hutnú výrobu takisto majiteľom chemického závodu v Žiline. Rok založenia chemického podniku v Žiline je 1890. Továreň na kyselinu sírovú a superfosfát v Žiline bola pôvodne majetkom spoločnosti „Hungaria“ A. G., Budapešť. V roku 1920 bola továreň nostrifikovaná ako Žilinská továreň na umelé hnojivá. Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu bola získaná fúziou od 1.1.1932. Výrobný

za predsedu správnej rady, Antona Srbu – riaditeľ Spolku pre chem. a hut. výrobu v Prahe, Alojza Kovalíka – min. radca, Bratislava, Antona Hancka – poslanec, Žilina. Zloženie vedenia podniku tak jasne svedčilo o dominancii majoritného účastinára celulózky – Spolku pre chemickú a hutnú výrobu.

Ružomerská továreň na celulózu a papier

Svojho majiteľa zmenila v roku 1939 aj Ružomerská továreň na celulózu a papier. Bývalý majiteľ, firma SOLO, spojená úč. spol. zápalkárne a lučobné továrne v Prahe, zanikla po fúzii so Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe. Po fúzii oboch spoločností sa musela riešiť otázka koncernových podnikov nachádzajúcich sa na území Slovenska. Touto otázkou sa zaoberala správna rada spoločnosti 13. 6. 1939 pri oficiálnom zasadnutí, na ktorom sa rozhodlo o zriadení filiálneho závodu v Ružomberku.²¹

K zmene v závode dochádza 27. 8. 1939, keď sa ružomerská spoločnosť stala koncernovým podnikom pražského Spolku pre chemickú a hutnú výrobu. Súčasne prevzala do majetku slovenské drevárske podniky firmy J. Ph. Glesinger, a to pily v Turčeku²², Kežmarku, Poprade²³, Spišskom Podhradí, Hranovnici a debnárň²⁴ v Poprade.²⁵ Pražský podnik ako majiteľ ružomerského závodu vlastnil v tomto období

proces závodu: kyselina sírová, superfosfát a kombinované hnojivá miesením iných hnojív so superfosfátom, skalica modrá, ložiskové kovy a mäkké pájky.

²¹ ŠA BY, f. Krajský súd v Ružomberku (KS v RK) 1876 – 1949, č. škat. 1173, č. j. 735/1940. Podnik v Ružomberku bol závodom s vysokým počtom zamestnancov a v celulózke v roku 1939 pracovalo: úradníci 102 – 112, majstri 5, podmajstri a laboranti 18 – 23, robotníci 1127 – 1304.

²² Závod v Turčeku bol odštepným závodom hlavného podniku v Českom Tešíne, prevádzkovaným od roku 1906 firmou J. Ph. Glesinger. Firma sa zaoberala prevádzkovaním pilových podnikov a obchodom s drevom. Podľa hlásenia Krajského súdu v Ružomberku „[...] bola firma J. Ph. Glesinger v Turčeku prevzatá firmou Ružomerská továreň na celulózu a papier v Ružomberku 28. 8. 1939 a od tých čias židovská firma Glesinger nejestvuje“. Štátny archív Banská Bystrica, f. Zoznam firiem, šk. č., 42, č. j. 1730/1941.

²³ Ružomerská továreň na celulózu a papier získala aj popradský podnik, o čom svedčí nasledujúci oznam: „[...] mocou ktorého mesto Poprad týmto úradne a hodnoverne dosvedčuje, že firma J. Ph. Glesinger svoj podnik v Poprade odpredala 25. 8. 1939 firme Ružomerská továreň na celulózu a papier, úč. spol., ktorá podnik od tejto doby ďalej vedie“. Štátny archív Levoča – pobočka Poprad, f. Obvodný notársky úrad v Poprade 1923 – 1945, šk. č. 34, č. j. 10 276/1940. V prvých troch mesiacoch dosiahla debnárň v Poprade dobré výsledky. Ako najväčší a najmodernejší závod na Slovensku dokázal pokryť potrebu domácich podnikov a prebytok výroby vyvážal do cudziny. ŠA BY, f. KS v RK 1876 – 1949, šk. č. 1134, č. j. 382/1941.

²⁴ Debňárň v Poprade zabezpečovala aj zásobovanie koncernových podnikov brúsny a banským drevom, smrekom na lúpanie a rezivom. Správa správnej rady za r. 1939 zo dňa 27. 12. 1940.

ŠA BY, f. KS v RK 1876 – 1949, šk. č. 1134, č. j. 382/1940.

²⁵ Tamže.

20 000 účastní spoločnosti z celkových 25 000. Oproti stratovému roku 1938 dosiahol závod za rok 1939 čistý zisk 106 774 Ks. Tento zisk sa následne presunul na zníženie straty z predchádzajúceho roka.²⁶

Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe musel po fúzii podať oficiálnu žiadosť Ministerstvu hospodárstva Slovenskej republiky na jej schválenie. Stalo sa tak 11. 11. 1939. Slovenské ministerstvo hospodárstva odpovedalo, že vzhľadom k fúzii firiem so sídlom v Protektoráte Čechy a Morava nie je kompetentné dať požadovaný súhlas. Súčasne oznámilo, že až do konečného vyriešenia právneho pomeru vedľajších závodov podnikov z Protektorátu uznáva zmeny v právnych pomeroch hlavného závodu. Ministerstvo hospodárstva tiež nemalo námietky, aby fúzia, a s ňou súvisiace zvýšenie kapitálu, bolo zaznamenané v príslušných registroch Slovenskej republiky.²⁷

Ružomerská továreň mala široký výrobný proces, ktorý zahŕňal výrobu: baliaceho papiera, grafického papiera, papierových výrobkov, drevoviny, nebielenej celulózy, bielennej celulózy, viskózovej celulózy. Plánovaná bola aj výroba sulfitového liehu a z odpadového luhu sa vyrábala zahustený sulfitový lieh a celulózová smola.

Po zmene vlastníka dochádzalo postupne k úprave jednotlivých zmlúv súvisiacich s výrobným procesom. V októbri 1939 bol medzi Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu závod v Ružomberku (Chemiso) a Ružomerskou továrňou na celulózu a papier úč. spol. v Ružomberku (Celulózka) uzatvorený spoločný protokol.

Továreň na papier v Poprade

Veľmi blízke výrobné a majetkové prepojenie existovalo v sledovanom období medzi továrňou na papier v Poprade a ružomerskou celulózkou. V polovici tridsiatych rokov 20. storočia došlo k zmene nájomcu popradského závodu a spoločnosť SOLO sa po prepočtoch rozhodla, že uvedenie popradskej papierne do prevádzky a jej odkúpenie od pôvodného nájomcu „Žilinskej celulózky“ by bolo výhodné. Na základe rozhodnutia Vlastimila Ondruška, vrchného riaditeľa spoločnosti SOLO, z 24. 4. 1937 a následných rokovaní spoločnosti so žilinskou celulózkou sa 30. apríla 1937 rozhodlo, že ružomerský celulózový podnik spoločnosti SOLO prevezme prevádzku popradského závodu.

Papiereň v Poprade sa tak stala prevádzkovým oddelením podniku SOLO spojené akciové československé sirkárny a lučební továrny, filiálka v Ružomberku, ktorému bola podriadená technicky a administratívne. Popradský závod pracoval na výrobe papiera, ktorý následne expedoval podľa dispozícií daných Ružomberkom. Predpísané výrobné a

²⁶ ŠA BY, f. KS v RK 1876 – 1949, šk. č. 1134, č. j. 382/1940.

²⁷ Tamže.

expedičné dispozície museli byť presne dodržiavané a nemohli sa zásadne zmeniť bez súhlasu Ružomberka. O prevádzke podniku sa každodenne posielala správa do materského podniku v Ružomberku.²⁸

V hektickom období koncom tridsiatych rokov došlo k fúzii medzi spoločnosťou SOLO a SCHaHV, čím prešli majetkové práva na nového vlastníka, čo sa týkalo i prenájmu popradskej papierne. Postupne nastávali problémy s prenájmom závodu, hlavne pokiaľ išlo o rentabilnosť výroby.

Následne sa uskutočnila celková zmena vlastníka podniku v Poprade a na základe kúpnopredajnej zmluvy z 10. 11. 1941, 18. 3. 1942 a dodatku z 18. 3. 1942 sa podľa uznesenia súdu vložilo vlastnícke právo popradskej papierne, Spolku pre chemickú a hutnú výrobu, reprezentácia pre Slovenskú republiku v Bratislave.

K transakcii s Popradom mala ale výhrady SNB a žiadala, aby plate nie bolo upravené tak, že Spolok – Praha poskytne do výšky kúpnej ceny pôžičku Spolku – Slovensko, ktorý kúpi popradskú továreň.²⁹ Následne Walter Reinthaler v mene vlastnom, ako aj v zastúpení dedičov uzavrel s firmou Spolok Praha kúpnu zmluvu. Musela tam byť už spomínaná zmena, že vlastníkom je Spolok Bratislava.

Napokon, žiadosť Spolku Praha zo dňa 28. 2. 1942 schválilo ministerstvo hospodárstva SR ako prevod papierne Hamburger a spol. v Poprade na Spolok pre chemickú a hutnú výrobu reprezentácia pre územie Slovenskej republiky v Bratislave.³⁰

Po prechode Továrne na papier v Poprade do majetku SCHaHV na Slovensku sa zrušil prenájom medzi žilinskou továrňou na celulózu a bývalým majiteľom popradskej papierne (firmou W. Hamburger, Wien), takisto sa novému vlastníkovi zrušil „podpachtovný“ (nájomný) pomer voči žilinskej celulózke z titulu podnájmu a užívania všetkých práv, hlavne kontingentov popradskej papierne. Vzájomné vyúčtovanie sa dohodlo na sumu 500 000 Ks v prospech žilinskej celulózky a čiastka sa mala vyplatiť: 350 000 Ks k 1. 7. 1941 a 150 000 Ks k 31. 12. 1941. Stanovenú sumu mal zaplatiť ružomerský závod. Prenajímacia zmluva s firmou Hamburger bola žilinskou celulózkou uzavretá do 14. 7. 1943 a podnájom medzi žilinskou a ružomerskou celulózkou rovnako do 14. 7. 1943. Podľa vzájomnej dohody zmluvy skončili svoju platnosť 31. 7. 1941.³¹

²⁸ Národný archív Praha (NA Praha), f. Spolok pre chemickú a hutnú výrobu (SCHaHV), šk. č. 1766, Ružomberok – Protokol medzi SOLOM a Žilinskou celulózkou 22. 5. 1937.

²⁹ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 1766, Bratislava SCHaHV 15. 11. 1941.

³⁰ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 1766, Uznesenie okresného súdu v Spišskej Sobote 23. 4. 1942.

³¹ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 1766.

Továreň na celulózu v Martine

Výnimkou v procese majetkového ovládnutia významných slovenských celulóziek nebola ani martinská Továreň na celulózu, úč. spol. V prípade martinskej „Celulózky“ sa podarilo nemeckým koncernom získať vplyv v podniku prostredníctvom medzičlánkov, teda bánk a spoločností, ktoré boli dcérskymi pobočkami nemeckých bánk a podnikov. V prípade Továrne na celulózu v Martine boli majoritnými akcionármi Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe, ktorý bol pod výrazným vplyvom I. G. Farben Industrie a Česká eskomptná banka a úverový ústav Praha, v ktorej si silné pozície vyhradila nemecká Dresdner Bank.³² Slovenským partnerom týchto spoločností bola Bratislavská obchodná a úverová banka, Bratislava, ktorá sa pretransformovala na Nemeckú obchodnú a úverovú banku.³³ Majoritný vplyv na výrobný proces a obchodnú politiku v martinskej celulózke teda mali prostredníctvom akcionárov nemecké záujmy.

Na riadnom valnom zhromaždení spoločnosti 30. 6. 1942 boli zvolení noví členovia správnej rady a dozorného výboru, v stanovách spoločnosti boli uskutočnené niektoré zmeny a bol rozdelený zisk za rok 1941. Rozdelenie zisku bolo možné hlavne z dôvodu lepšej prevádzky závodu ako v predchádzajúcom roku. Dôležitým bodom valného zhromaždenia bolo aj menovanie nových členov správnej rady a dozorného výboru. Na ďalšie dvojročné obdobie boli do riaditeľstva spoločnosti zvolení predstavitelia najsilnejších účastinárov: Ernst Bäumlér – veľkoobchodník, Bratislava, Arnošt Hochberger – riaditeľ, Ružomberok, Ernst Kanzler – riaditeľ Českej eskomptnej banky, Praha, Heinrich Schneider – riaditeľ Nemeckej obchodnej a úverovej banky úč. spol. ,

³² Vplyv na slovenské hospodárstvo mali hlavne štyri nemecké spoločnosti: Deutsche Bank, Dresdner Bank, Herman Göring Werke a I. G. Farben Industrie, ktoré ovládali hlavne strojárské, chemické a drevárske závody. Nemecké spoločnosti sa snažili o prienik do slovenského hospodárstva rôznymi cestami. Bolo to kontaktmi s pôvodnými pozíciami nemeckého kapitálu, cez české alebo československé bankové a priemyslové koncerny a aj cez nemecko-slovenský clearing. Pozri: HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: *Peňažníctvo na Slovensku*, s. 180.

³³ Bratislavská obchodná a úverová banka patrila od roku 1935 Českej eskomptnej banke a úverovému ústavu v Prahe. Už v roku 1938 však musela v rámci okupácie pohraničia odstúpiť svoje filiálky v pohraničí Dresdner Bank. Po rozpade ČSR sa dostala úplne pod vplyv Dresdner Bank a spolu s ňou aj bratislavská finančná inštitúcia. Bratislavská banka sa premenovala na Nemeckú obchodnú a úverovú banku. Účastinný kapitál sa zvýšil z 3 750 000 Ks na 30 mil. Ks. Dresdner Bank získala 26 250 000 Ks a jej súčasť Länderbank vo Viedni 3 702 000 Ks. Pozri: HORVÁTH, Š. – VALACH, J.: *Peňažníctvo na Slovensku 1918 – 1945*, s. 180. Okrem nej bola nemeckou bankou Union banka a malá Čerehátska banka. Aj prostredníctvom spomínaných bánk nemecký kapitál prenikal do slovenského hospodárstva. Union banka napr. asistovala pri preberaní a výstavbe najväčšieho drevárskeho podniku na Slovensku, Spojenej drevárskej a priemyselnej úč. spol. Turany, nemeckým vlastníkom Süd-Ost-Holz Berlín.

Bratislava, Andrej Smieško – riaditeľ továrne, Ružomberok, Anton Srba – hlavný riaditeľ Spolku pre chemickú a hutnú výrobu³⁴, Praha, Ján Straka – riaditeľ Tatra banky, filiálky v Turč. Sv. Martine.³⁵

Menovanie členov správnej rady a dozorného výboru prebehlo bez vážnejších komplikácií až na osobu Gejzu Koreňa. Tohto najskôr Okresný úrad v Martine z dôvodu verejného záujmu neodsúhlasil. Po intervencii martinskej celulózky „...k tomu dovoľujeme si poznamenať, že menovaný nie je len účtovníckym a bilančným odborníkom, ale aj dôverníkom Spolku pre chemickú a hutnú výrobu, ktorý má majoritu našich účastín. Tento náš účastinár má najvyšší záujem na tom, aby mu tento dôverník v našej dozornej rade ostal zachovaný“,³⁶ nakoniec Okresný úrad jeho menovanie do dozornej rady schválil.

Handlovské uhoľné bane

V roku 1936 bola získaná väčšina akcií v Handlovských uhoľných baniach a. s. Spolkom pre chemickú a hutnú výrobu. Spolok vybudoval v Handlovej závod na výrobu karbidu vápnika. S prevádzkou sa začalo v roku 1938.

Na mimoriadnom valnom zhromaždení 1. 2. 1939 došlo k zmene sídla spoločnosti Handlovské uhoľné bane, úč. spol. a hlavným sídlom firmy sa namiesto Bratislavy stala Žilina.

V marci 1939 sa v Česko-Slovensku uskutočnili závažné politické zmeny, ktoré znamenali vznik Slovenskej republiky (1939 – 1945) a Protektorátu Čechy a Morava. Neobišli ani hospodársku oblasť a v roku 1939 dochádza aj k určitým zmenám v organizácii vlastníckych vzťahov Spolku pre chemickú a hutnú výrobu k jeho podnikom na Slovensku. Jednou z nich bola aj nutnosť potvrdiť árijské vlastnícke pozadie spoločnosti. Uvedené potvrdenie musel zaslať SCHaHV Handlovským uhoľným baniam krátko po vzniku Slovenského štátu: „Potvrdzujeme, že sme vlastními 153 600 kusov akcií Vašej spoločnosti a v zmysle nariadenia ríšskeho protektora v Čechách a na Morave z 21. júna 1939 sme podnikom árijským.“³⁷

³⁴ Martinská továreň na celulózu patrila spolu so žilinskou a ružomerskou celulózkou medzi koncernové podniky pražského Spolku pre chemickú a hutnú výrobu v Prahe. O jasnom vplyve pražského Spolku svedčí napr. aj príkaz generálneho riaditeľstva zo 4. 12. 1943, v ktorom svojim koncernovým podnikom nariadilo spoločný postup pri rokovaní so slovenským ministerstvom národnej obrany. Podľa uznesenia spoločného výboru sa mali hodinu pred rokovaním s MNO stretnúť zástupcovia slovenských celulózk, aby si dohodli spoločný postup. Slovenský národný archív Bratislava, f. Ústredňa slovenských celulózk v Bratislave 1939 – 1948, šk. č. 27, inv. č. 68.

³⁵ ŠA BY – p. Martin (MT), f. Okresný úrad v Martine (OÚ Martin) 1923 – 1945, šk. č. nespracované, inv. č. 4244/1943.

³⁶ ŠA BY – p. MT, f. OÚ Martin 1923 – 1945, šk. č. nespracované, inv. č. 4244/1943.

³⁷ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 285.

O dôležitosti Handlovských uhoľných baní v štruktúre slovenského hospodárstva svedčí návšteva vysokých štátnych predstaviteľov 13. 7. 1939, ktorú v uhoľných baniach uskutočnili minister dopravy Július Stano a minister hospodárstva Gejza Medrický.

Na porade Handlovských uhoľných baní 17. 10. 1939 predstavil gen. riaditeľ Martínek stav podniku v poslednom roku. Vzhľadom k pasivite závodu ho označil za katastrofálny. Prevzatím Handlovej „Spolkom“ bola zvýšená možnosť odbytu uhlia. Ťažba od roku 1936 stúpala a očakávalo sa, že toto zvýšenie a pravidelný odbyt bude mať priaznivý vplyv na finančný stav baní. Spolok investoval do dolov aj elektrárne a očakávali sa priaznivé výsledky. Opak bol však pravdou a dostavila sa pasivita závodu, ktorá v roku 1939 dosiahla veľké rozmery. Riaditeľ tak požadoval jasné plány stabilizácie spojené s presnými číslami ťažby, predaja a spotreby uhlia.³⁸

Na záver riaditeľ konštatoval, že otváracie práce v jalovine nebudú zbytočne forsírované a rozložia sa na dlhšiu dobu. Všetko malo smerovať k zvýšeniu výkonu. Obmedziť sa takisto mali všetky práce na povrchu a práce, ktoré neboli nevyhnutné pre ťažbu. Uvoľnených robotníkov bolo potrebné zamestnať pri ťažbe uhlia. Výrazne sa malo šetriť s používaným materiálom, aby sa znížili výrobné náklady. Na zasadnutí sa vyčlenila investícia pre závod v Novákoch vo výške 250 000 Ks.

Situáciu v Handlovských uhoľných baniach hodnotil vo svojej správe z 22. 4. 1941 aj M. Kianička. Dovoz zahraničného uhlia bol minimálny a prakticky neprichádzal do úvahy. V zmysle uznesenia komitétu hospodárskych ministrov museli handlovské bane prednostne vybavovať objednávky pre priemysel. Dodávky hráškového uhlia pre ústredné kúrenie sa museli úplne zastaviť a predaj pre domáce kúrenie sa obmedzil na minimum. Došlo k dohode s Ústrednou predajňou uhlia o dodávkach uhlia pre jednotlivé podniky. Vyskytli sa ťažkosti, kde si podniky ako napr. Svit v Batizovciach, či martinská celulózka museli uhlie samostatne drviť. Výrazne sa obmedzili dodávky pre železnice. Handlová značne vypomáhala žilinskej celulózke a podniky Spolku boli v dodávkach uhlia prvoradé. Vzhľadom k zlej situácii s počasím nemohli byť splnené viaceré objednávky. Na podnik bol vyvíjaný tlak na zvýšenie ťažby uhlia a urýchlený začiatok dolovania uhlia v Novákoch.

Krajský súd v Trenčíne 26. 2. 1941 zobral na vedomie spisy riadneho valného zhromaždenia konaného dňa 25. 11. 1939 a záverečné účty za rok 1938. Zároveň došlo k zmenám pri členoch správnej rady. Vymazaní boli: Milan Ivanka a Ján Paulíny Tóth. Zapísali sa noví členovia: Karol

³⁸ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 285, Zápis z porady o Handlovských uhoľných baniach. Handlová, 17. 10. 1939.

Mederly – podpredseda snemu, Karel Martínek – generálny riaditeľ, Silvester Jung – dekan – farár vo sv. Michale, Ján Žirko – riaditeľ reálneho gymnázia v Prievidzi, Jozef Fundárek – univerzitný profesor v Bratislave, Max Ludwig Rohde – riaditeľ. Kolektívna prokúra sa zapísala Milošovi Kianičkovi – riaditeľ Bratislava, Samo Hlôška – nám. Banského riaditeľa v Handlovej, Vojtech Bortnýák – nám. Banského riaditeľa v Handlovej, Stanislav Jáchymka – technický riaditeľ v Bratislave.³⁹

V úradných miestnostiach Handlovských uhoľných baní sa 22. 2. 1941 uskutočnila schôdza správy spoločnosti, na ktorej sa predsedníctva v správe vzdal Ján Dvořáček a členstva sa vzdali Martin Sokol a Jozef Fundárek. Predsedom správnej rady sa stal generálny riaditeľ Karel Martínek. Za nového člena bol navrhnutý Štefan Ravasz – konzul dánskeho kráľovstva v Bratislave. Zo spoločnosti zároveň odišiel Hugo Brief a vedením spoločnosti bol poverený Miloš Kianička.⁴⁰

Chemický závod v Novákoch

Ďalším významným podnikom Spolku pre chemickú a hutnú výrobu na Slovensku bol chemický závod v Novákoch. Spolok vlastnil bane v Handlovej či budoval podnik v Novákoch predovšetkým z dôvodu zásobovania svojich podnikov uhlím, ktoré bolo hlavným energetickým zdrojom pre výrobu celulózy, papiera a pod. Druhým dôležitým dodávateľom boli ostravské bane.

V roku 1940 sa dokončila elektrolýza v Novákoch na výrobu chlóru a jeho derivátov. Jednotlivé výrobné boli postupne uvedené do prevádzky. Dané výrobky sa len čiastočne vyvážali do Protektorátu. Inak boli umiestňované v tuzemsku. Suroviny sa dovážali z Maďarska a Poľska a strojné súčiastky z Protektorátu a Nemecka.

Dňa 10. 4. 1941 sa uskutočnila porada v Bratislave o otváracích prácach v Novákoch. Prítomní boli: J. Chorvát, M. Kianička, Ing. Bortnýák, Ing. Halyák, Ing. Horinka a Ing. M. Ursíny. Riaditeľ Kianička uviedol, že na ministerstve hospodárstva bol upozornený na nedostatok uhlia na Slovensku. Z tohto dôvodu sa konštatovalo, aby otváracie práce v Novákoch boli urýchlené, aby sa čím skôr začalo s ťažbou. Ďalej poznamenal, že Chemický priemysel úč. spol. Bratislava začne od januára 1942 prevádzku a takisto bude potrebovať dostatok uhlia. Pokiaľ išlo o objednávku strojov a materiálu pre závod v Novákoch, centrálné riaditeľstvo spolu s ministerstvom hospodárstva podniklo potrebné kroky. Elektrické vedenie mala dodať firma

³⁹ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 258, Zmeny a dodatky pri zapísaných firmách. Trenčín, 26. február 1941.

⁴⁰ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 258, Zápisnica zo schôdzy správy Handlovských uhoľných baní úč. spol., Bratislava. Bratislava, 22. 2. 1941.

Expanzia Spolku pre chemickú a hutnú výrobu do slovenskej podnikovej sféry ...

„Zbrojovka“ a koľajnice pre úzkokoľajku boli objednané v železniarňach v Podbrezovej.⁴¹

V závode v Novákoch sa po rozbehnutí výroby mesačne vyrábalo v prvej polovici roka 1944 asi 1000 ton lúhu sodného⁴² s použitím troch meničov elektrického prúdu. Kapacita týchto meničov stačila aj na rozšírenie výroby, ktoré bolo plánované na október. Vyrábať sa malo 1500 ton. Slovenská spotreba lúhu bola 1050 – 1100 ton mesačne, 95% tejto spotreby smerovalo do tovární na výrobu umelých vlákien. Spotreba bola krytá výrobou podniku a zvyšok zo sesterského podniku v Nestomiciach. Súčasne v Neratoviciach pri Prahe budovala firma veľkovýrobnú umelých vlákien, ktorá sa mala spustiť v októbri a do úplnej prevádzky začiatkom roka 1945. Do Neratovic sa mal požičať aj menič prúdu z Novák. V prípade premiestnenia meniča prúdu do Neratovic by výroba lúhu klesla na 850 ton mesačne a po rozšírení výroby v októbri na 990 ton. Zvyšok spotreby plánovali vykryť dovozom lúhu sodného z Neratovic.

* * * * *

Spolok pre chemickú a hutnú výrobu získal taktiež niektoré menšie podniky na Slovensku fúziou s firmou SOLO. Konkrétne išlo o továreň na výrobu zápaliel v Banskej Bystrici. Fúziou so SOLOm prešla na Spolok takisto predajná organizácia zápalkárni „Plama“, „Luma“ v Prahe, podiel v predajnej organizácii „Iskra“, úč. spol. v Ružomberku, podiely v karteli celulózy (Sulfit, Praha) a v karteli papierní (Predajňa spojených papierní a.s. Praha).⁴³

Spolok pre chemickú a hutnú výrobu vlastnil na Slovensku aj menšie podniky so špecifickým typom výrobného procesu. Takýmto podnikom bola továreň na výrobu bronzových a tlačiarenských farieb v Slovenskej Lupči. Jediná továreň svojho druhu na Slovensku. Slovenský trh zásobovala tlačiarenskými a bronzovými farbami. V roku 1940 stúpali ceny surovín a pomocných látok, čo malo vplyv na cenu hotových výrobkov. Rentabilita výroby bola nízka, keďže oddelenie bronzových farieb pre nedostatok surovín pracovalo obmedzene.⁴⁴ Závod mal tri oddelenia: tlačiarenských farieb, bronzových farieb, atramentov. Na oddeleniach pracoval pomerne malý počet zamestnancov,

⁴¹ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 285, Zápisnica z porady v Bratislave o otváracích prácach v Novákoch. 10. 4. 1941.

⁴² NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 231, Z vyrobených 1000 ton išlo asi 270 ton do Ríše a Protektorátu. Z Ríše mali záujem hlavne o chlór, pričom však nastal problém s tankovými vozňami na dopravu chlóru z Novák do Nemecka.

⁴³ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 2378.

⁴⁴ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 2172, Výročná správa pre Ústredné združenie slovenského priemyslu v Bratislave. Bratislava, 15. 4. 1941.

konkrétne v roku 1939 to bolo 21 až 27 robotníkov, majstri a strojníci: 1, úradníci: 5 – 6.⁴⁵ Vzhľadom k počtu zamestnancov išlo skôr o regionálny závod.

Spolok pre chemickú a hutnú výrobu tak v konečnom dôsledku rozširoval svoje kapitálové aktivity na Slovensku už od 20. rokov 20. storočia, čo následne vyvrcholilo koncom tridsiatych rokov a po vzniku Slovenského štátu. Kanály pri získavaní podnikov na Slovensku boli rôzne či už išlo o priamy kapitálový vstup, fúziu spoločností, alebo nepriame ovládanie podniku prostredníctvom materských centrál. Výsledkom bol rozsiahly koncern podnikovej sféry zahŕňajúci rôzne odvetvia priemyslu od veľkých slovenských celulózok zamestnávajúcich viac ako tisíc zamestnancov, až po menšie podniky so špecializovanou výrobou s niekoľkými desiatkami zamestnancov. Mamutí chemický koncern (v pozadí s nemeckým I. G. Farbenindustrie) tak získal výrazný vplyv na samotné smerovanie celulózovej, papierenskej a chemickej výroby na Slovensku počas druhej svetovej vojny.

⁴⁵ NA Praha, f. SCHaHV, šk. č. 2485.

Kolektívne práva a povinnosti poddaných Zvolenského panstva (listiny Ľudovíta I. a Žigmunda a ich konfirmácie)

PAVOL MALINIÁK

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Group rights and obligations of subjects of the Zvolen estate (charters issued by Louis I. and Sigismund and their confirmations)

Abstract: In the seat of the Austrian State Archives in Vienna, a simple transcription of medieval charters had been preserved in the material from 1543 in a fund traditionally called Hungarica. The series of charters brings new knowledge about the legal, economic and social status of the subjects of the royal estate in Zvolen. To our knowledge, the charters had not yet been known. The Hungarian king Louis I. of Anjou issued the oldest one in 1360. He had exempted gamekeepers from the villages of Badín, Hájniky and Rybáre (part of the village of Sliač nowadays) from paying the *lucrum camerae* tax. In 1410, king Sigismund of Luxembourg issued another charter at the request of subjects from the villages of Badín, Veľká Lúka, Rybáre, Hájniky, Kováčová, Trnie and Trebuľa (seclusion near the village of Kováčová). The king had confirmed their freedoms they had been following during the reign of his predecessor Louis I. Moreover, the document had also specified how much the subjects should pay in kind. A true analogy is another charter of king Sigismund, issued in 1410 for the subjects of the adjacent castle Vígl'aš. At the request of the specifically named subjects of the Zvolen castle, both charters from the years 1360 and 1410 were confirmed in 1457 by king Ladislaus the Posthumous and subsequently in 1465 by king Matthias Corvinus. Another charters from the years 1457 and 1465 created a parallel to them, addressed by kings to the subjects as freemen from the villages of Hájniky and Rybáre. The last document is a transcription (*transumpt*) of the charter of Matthias Corvinus. The transcription was issued in 1543 at the request of subjects from the monastery in Hronský Beňadik. All charters stated above are published unabridged and provide suggestions for further research.

Keywords: rights and obligations of subjects, royal gamekeepers, castle estate of Zvolen, transcriptions of medieval charters.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.87-104>

Sociálne a právne postavenie poddaných na stredovekých hradných panstvách vo väčšine prípadov pramene približujú len nepriamo, bez osobitne zameraných písomností. O to väčšiu poznávaciu hodnotu preto nadobúda súbor dokumentov, ktoré v krátkom časovom slede usta-

novujú a ďalej upravujú vzťah vidieckeho obyvateľstva voči zemepanskej vrchnosti na základnej i rozšírenej úrovni. V sídle Rakúskeho štátneho archívu vo Viedni, vo fonde Uhorské aktá (vecná skupina Všeobecné aktá), nazývanom skrátene *Hungarica*, sú uložené početné, ale pomerne málo známe dokumenty zo začiatku novoveku s dôrazom najmä na majetkové a administratívne pomery na územiach podliehajúcich korune. Sporadicky sa medzi nimi nachádzajú aj odpisy stredovekých listín. V konkrétnom prípade ide o listiny určené pre poddaných Zvolenského panstva vydávané a potvrdzované jeho vlastníckmi, uhorskými kráľmi. V materiáli z roku 1543 je zaradený neoverený odpis tranzumtu vydaného hodnoverným miestom v Hronskom Beňadiku 22. júna 1543 na žiadosť poddaných z dedín Rybáre a Hájniky (dnes obe súčasť mesta Sliač). Text vyhotovený jednou písárskou rukou na niekoľkých foliách tvorí husto popísaná, ale úhladná humanistická kurzíva asi z polovice 16. storočia, ktorá môže datovať dokument priamo do roku 1543. Tranzumt obsahuje listinu vydanú Matejom Korvínom 24. marca 1465, ktorou konfirmoval listinu vydanú Ladislavom Pohrobkom 7. apríla 1457. Aj v prípade Ladislava Pohrobka ide o konfirmáciu potvrdzujúcu dve staršie listiny – Žigmunda Luxemburského z 1. mája 1410 a Ľudovíta I. z Anjou z 25. júla 1360.¹ Ako uvidíme ďalej, listiny sa s veľkou pravdepodobnosťou zachovali v plnom znení. Datovanie najstaršej z nich je pritom otázne. Hoci materiál z fondu *Hungarica* už dlhodobo študujú historici a editori stredovekých prameňov,² podľa našich vedomostí vyššie uvedené listiny ešte neboli publikované a kriticky zhodnotené.

Dôvody, prečo došlo v roku 1543 k tranzumovaniu a k zaradeniu odpisu medzi Uhorské aktá nepoznáme. Samotný tranzumt takéto údaje neobsahuje a jeho súčasný odpis nezahŕňa vysvetľujúce kancelárske poznámky. Okrem toho, na základe súčasného stavu poznania ide o jediné známe zachovanie uvedeného prameňa.³ Vzhľadom na charakter fondu (v ktorom je bežne zastúpená korešpondencia županov

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-17-0063.

¹ Österreichisches Staatsarchiv Wien (ďalej ÖStA), Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (ďalej HHStA), Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 49r-54v.

² Napr. v roku 1889 Smičiklas, 1894 Bunyitay, 1929 Iványi, 1934 Lukinich. ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, priložené zoznamy bádateľov v konvolúte a fascikli.

³ Vo fonde hodnoverného miesta sa koncept ani rovnopis tranzumtu podľa všetkého nenachádzajú. Porov. Slovenský národný archív v Bratislave (ďalej SNA), fond Hodnoverné miesto Konventu benediktínov v Hronskom Beňadiku, Autentický protokol A (1411 – 1551), B (1518 – 1549), C (1526 – 1600), ktoré som študoval. V rámci listín v uvedenom fonde o tranzumpte chýba zmienka v mennom indexe k fasc. 1 – 124. Za informáciu ďakujem Marekovi Púčíkovi, pracovníkovi SNA.

s panovníckym dvorom) nemožno vylúčiť, že odpis tranzumtu medzi *Hungarica* zabezpečil vtedajší zvolenský župan a zároveň správca Zvolenského panstva. Zvolenským županom a hradným kapitánom bol v rokoch 1542 – 1546 pôvodom český šľachtic Mikuláš Prusinovský z Víckova. Podliehal uhorskej kráľovnej vdove Márii Habsburskej, ktorej v tom čase patrilo Zvolenské panstvo a ďalšie majetky ako jej vdovské zabezpečenie.⁴

Podľa zachovaného znenia najstaršiu spomedzi inzerovaných listín vydal kráľ Ľudovít I. vo Zvolene 25. júla 1360. Datovanie otvára ďalšie otázky, lebo podľa dosiaľ známych poznatkov pobyt panovníka vo Zvolene v tom čase nebol doložený.⁵ V predchádzajúcich i nasledujúcich dňoch Ľudovít I. vydával listiny na Vyšehrade (Visegrád), čo však nevyklučuje jeho cestu do Zvolena.⁶ Ak by to tak nebolo, v datovacej formulke nemožno vylúčiť chybu, ktorá mohla vzniknúť pri prepisovaní dokumentu. Podľa listiny s datovaním 25. júla 1360, kráľ oslobodil svojich poddaných – bližšie nemenovaných hájnikov z dedín Badín, Hájniky a Rybáre vo Zvolenskej stolici od povinnosti platiť komorský zisk (*exactiones seu solutiones pro lucro camere nostre*). Vyberačom komorského zisku kráľ zároveň prikázal, aby ho od poddaných v Badíne, Hájnikoch a Rybároch nevyberali.⁷ Listina je pomerne jednoducho koncipovaná, má však osobitný význam pre dejiny osídlenia, poznanie administratívnych pomerov a zamestnania obyvateľstva. Vzhľadom na jej zachovanie v mladšom neoverenom odpise, treba za problematickú považovať ortografiu. Trojicu sídiel uvádza v tvaroch *Badin*, *Haynyk*, *Halazekfalwa*. V prvom prípade je zápis *Badin* v listine z vrcholného a rovnako aj z neskorého stredoveku neobvyklý. Sídlo vystupuje v originálnych písomnostiach pod inými označeniami.⁸ Naopak, v prípade sí-

⁴ MATULAY, Ctibor: Kongregačný protokol Zvolenskej župy z r. 1506 – 1579. In: *Historické štúdie* XI. 1966, s. 198; KENYERES, István: Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548. In: *Maria von Ungarn (1505 – 1558). Eine Renaissancefürstin*. Hgg. Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi, Münster : Aschendorff Verlag, 2007, s. 202 – 203.

⁵ Príslušný zväzok z edície *Anjou-kori oklevéltár XLIV (1360)* v súčasnosti pripravuje Ferenc Sebők zo Segedínskej univerzity (Szegedi Tudományegyetem), ktorému ďakujem za informáciu.

⁶ Listiny z 22. júla 1360 vydané in *Wyssegrad*. NAGY, Emericus – NAGY, Johannes Baptista – VÉGHÉLY, Desiderius (eds.): *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő III*. Pestini : Editio Societatis Histor. Hung., 1874, s. 186 – 187, č. 126; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Budapest (ďalej MNL OL), Diplomatikai levéltár (ďalej DL) 77 283, 41 582, Diplomatikai fényképgyűjtemény (ďalej DF) 244 324. Ďalšie datovanie in *Wyssegrad* v listine z 1. augusta 1360. MNL OL DL 104 926.

⁷ Znenie listiny v prílohe č. 1.

⁸ ĎURKOVÁ, Mária: Vývoj osídlenia Zvolenskej a Pliešovskej kotliny v stredoveku. In: *Historický časopis*. roč. 44, č. 2, 1996, s. 169; MALINIÁK, Pavol: Osídlenie od 13. storočia do konca stredoveku. In: *Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice*

diel Hájniky a Rybáre sa použité formy zápisov nemuseli príliš odchyľovať od označení používaných počas stredoveku. Relatívne ustálené zápisy typu *Haynyk* alebo *Haynik* prevažujú aj v ďalších listinách.⁹ Pestrejšie podoby zapisovania nadobudli susedné Rybáre. Zápis v tvare *Halazekfalwa* možno rekonštruovať v maďarskom znení Halászokfalva. Ako ešte uvidíme pri konfirmáciách pôvodnej listiny, toto označenie vytvorené písmami mohlo viesť k súbežnému používaniu dvoch názvov pre rovnaké sídlo.

Listina Ľudovíta I. z roku 1360 poskytuje údaj o prítomnosti kráľovských hájnikov, o ktorých v Badíne a Hájnikoch nachádzame doklady už v 13. storočí, avšak z mladšieho obdobia takéto doklady chýbali. Doterajšie bádanie opakovane sústredovalo pozornosť predovšetkým na pôvod, počiatky, rozšírenie, organizáciu a pôsobnosť hájnikov a kráľovských lesov s dôrazom na obdobie vlády Arpádovcov. O pokračovaní, pretváraní a zániku tejto inštitúcie v mladšom období sa zachovalo menej dokladov, pričom uvedeným témam venovala menšiu pozornosť i historiografia. Najstaršie pramene sa pokúsili prepojiť s dokladmi z neskorého stredoveku najmä László Zolnay a Eszter Magyar. Zreteľnú medzeru napriek tomu naďalej tvorilo obdobie vlády Anjouovcov.¹⁰ Listina z roku 1360 preto môže doplniť odmlku v doposiaľ skúmanom a známom materiáli. Od starších prameňov k inštitúcii hájnikov v regióne sa navyše líši tým, že panovník oslobodenie od daní adresoval naraz trom dedinám. Hoci listina to výslovne neuvádza, na základe mladších prameňov vieme, že uvedené dediny patrili pod správu Zvolenského hradu.

19. storočia. ed. Oto Tomeček, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 70 – 71. Ďalšie zápisy v tvaroch *Bagyon* a *Bagion* porov. MNL OL DF 287 107, 254 203.

⁹ MALINIÁK, P.: Osídlenie od 13. storočia, s. 76.

¹⁰ ZOLNAY, László: *Vadászatok a régi Magyarországon*. Budapest : Natura, 1971, s. 103 – 104, 113 – 115, 150 – 161, 185 – 195; BOROSY, András: Adatok az udvar- és erdőispánságok történetéhez az Árpád-korban. In: *Agrártörténeti Szemle*. XIX. évf., 3-4 sz., 1977, s. 328 – 329, 331 – 332; CSÖRE, Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1980, s. 139 – 143; MAGYAR, Eszter: A királyi erdőkezelés kiváltságolt népcsoportjainak továbbélése a bakonyi erdőispánság területén. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. szerk. László Kredics, Veszprém : Kiadja a Veszprém Megyei Levéltár, 1984, s. 104 – 105, 110 – 116; KRISTÓ, Gyula: *A vármegyéek kialakulása Magyarországon*. Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1988, s. 377 – 382; ĎURKOVÁ, Mária: Osídlenie historického mikroregiónu Zvolen a inštitúcia custodes silvarum z pohľadu najstarších písomných prameňov. In: *Zvolen 1243 – 2008. Zborník príspevkov z vedeckých konferencií*. zost. Júlia Ragačová – Pavol Maliniak, Zvolen : Mesto Zvolen, 2008, s. 105 – 108; ULÍČNÝ, Ferdinand: *Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí*. Bratislava : Veda, 2013, s. 239 – 240, 246, 253 – 257, 262 – 263; HUDÁČEK, Pavol: Kráľovské lesy a dynastické majetky Arpádovcov v 11. – 12. storočí (Porovnanie so západnou Európou). In: KOVÁČ, Dušan a kol.: *Slovenské dejiny v dejinách Európy. Vybrané kapitoly*. Bratislava : Veda, 2015, s. 38 – 66.

V poradí druhým spomedzi potvrďovaných dokumentov je listina kráľa Žigmunda vydaná na Vígl'aši 1. mája 1410. Podľa publikovaného itinerára sa panovník v tom čase skutočne zdržiaval na hrade Vígl'aš.¹¹ Prívlastok Vígl'aša použitý v datovacej formulke (podľa príslušnosti k Zvolenskej stolici) uvádza aj iná listina vydaná Žigmundom v rovnaký deň.¹² Podľa nami skúmanej listiny nemenovaní kráľovskí poddaní (*cives et iobagiones nostri regales*) z Badína, Veľkej Lúky, Rybárov, Hábnikov, Kováčovej, Trňa a Trebule predstúpili pred kráľa Žigmunda a predniesli sťažnosť na kastelánov a vicekastelánov Zvolenského hradu, ktorému podliehali. Poddaných zaťažovali neprimeranými daňami, dávkami, službami a používaním väčšej miery. Žigmund preto potvrdil ich slobody, ktorými sa riadili počas vlády jeho predchodcu Ľudovíta I. Zároveň určil, aby každý poddanský dvor odvádzal štyri vozy sena, štyri vozy dreva a obilie v takej miere, s akou sa obchoduje na miestnom trhu. Dávky mali každoročne odvádzat' na miestach a v termínoch určených oddávna. Mimoriadne dávky potravín mohli od nich kasteláni alebo vicekasteláni vyžadovať len vtedy, ak kraj navštívil panovník. Kastelánom, vicekastelánom a ich úradníkom Žigmund prísne nariadil, aby ustanovenia dodržiavali.¹³ Označenie *cives*, použité popri *iobagiones*, a následne i *populos* mohlo v danom prípade označovať určitý rozsah práv a slobôd, ktorými poddaní disponovali. Z hľadiska obsahu a adresátov je zaujímavá ďalšia Žigmundova listina vydaná rovnako 1. mája 1410. Kráľ ju vydal na žiadosť poddaných zo Zvolenskej Slatiny, Očovej a Zolnej, ktoré podliehali hradu Vígl'aš. Ide o analogický dokument – má rovnaký obsah a len v niektorých častiach odlišnú štylizáciu.¹⁴ Navonok jednoduché a iba čiastočne spresnené povinnosti v podobe naturálnych dávok časom viedli k úpravám a navyšovaniu. Vidíme to práve v prípade Vígl'ašského panstva, kde po zmene feudálneho vlastníka s niekoľkogeneračným odstupom rozsah povinností poddaných výrazne narástol.¹⁵ Zvolenské panstvo zostalo naďalej v kráľovských rukách a zrejme i preto úpravy povinností nepoznáme.

¹¹ ENGEL, Pál – TÓTH, Norbert C.: *Itineraria regum et reginarum (1382 – 1438). Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1*. Budapest : Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 2005, s. 91.

¹² *Datum in castro nostro Wegles Zolyensi*. MÁLYUSZ, Elemér (ed.): *Zsigmondkori oklevéltár II/2*. (ďalej ZsO II/2) Budapest : Akadémiai Kiadó, 1958, s. 349, č. 7537.

¹³ Znenie listiny v prílohe č. 2.

¹⁴ ZsO II/2, s. 350, č. 7541. Inzert v konfirmácii Rudolfa I. z roku 1598. MNL OL, A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár (ďalej MKL), Libri regii I, pag. 390-391. Pasáž s odchýlkami v ortografii uverejnil WENZEL, Gusztáv: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1887, s. 291.

¹⁵ MNL OL DL 63 398; BORSA, Iván (ed.): *A Justh család levéltára 1274 – 1525*. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1991, s. 175 – 176, č. 477. Podrobnejšie formulované povinnosti, zvlášť odovzdávanie potravín, porov. PACH, Zsigmond P.: *The Development of Feudal Rent in*

Žigmundova listina vydaná v roku 1410 pre poddaných Zvolenského hradu uvádza sídla, z ktorých pozostávalo hradné panstvo: Badín, Veľká Lúka, Rybáre, Hájniky, Kováčová, Trnie a Trebuľa (*Badin, Velkeluka, Rybar, Haynyk, Kowacho, Thernye, Treble*). V prípade, ak zachovaný odpis odráža formy zápisov podľa originálnej predlohy, vybočuje z doposiaľ známych stredovekých dokladov označenie Veľkej Lúky, ktorej názov pisári zrejme kvôli zrozumiteľnosti obvykle prekladali do maďarského znenia Nagy-rét.¹⁶ Príslušenstvá Zvolenského panstva podľa listiny tvorilo sedem sídiel. Zdá sa, že išlo o celé majetky bez podielov. Z roku 1424, keď kráľ Žigmund daroval panstvo svojej manželke Barbore Celjskej, pochádza úplnejší zoznam hradných majetkov. Vystupujú v ňom podiely v dedinách Lieskovec a Kráľová, dediny Rybáre, Hájniky, Veľká Lúka, Lukavica, Badín s mýtom, Trebuľa, Trnie a Môťová.¹⁷ Okrem Lieskovca a Kráľovej vieme, že panstvo vlastnilo podiel aj v Lukavici. Posledné sídlo Môťová malo v rámci panstva osobitné postavenie, preto zrejme tiež nefigurovalo v súpise z roku 1410. Naopak, prekvapuje, že súpis z roku 1424 nespomína Kováčovú.¹⁸ Napriek chýbajúcej evidencii majetkových podielov, Žigmundova listina z roku 1410 podľa súčasného stavu poznania predstavuje najstarší známy súpis Zvolenského panstva. Prispieva tak k spresneniu rozsahu panstva a príslušenosti jednotlivých majetkov k nemu.

Listinu Ľudovíta I. z roku 1360 aj Žigmundovu listinu z roku 1410 konfirmoval v roku 1457 kráľ Ladislav Pohrobok. V Budíne 7. apríla 1457 pred panovníka predstúpili Bartolomej Brazovič – alebo Pražovič – (*Brazowyth, Prazowith*) z Rybárov a Juraj Bobor so synom Ondrejom z Hájnikov. V mene svojich spoluobyvateľov, ako aj v mene ostatných poddaných Zvolenského hradu z Badína, Veľkej Lúky, Kováčovej, Trnia a Trebule požiadali o odpis a potvrdenie vyššie uvedených listín. Druhý zo suplikantov najprv vystupuje v tvare Gregor Bobor, následne Juraj

Hungary in the Fifteenth Century. In: *The Economic History Review*. Second Series, Vol. XIX, No. 1, 1966, s. 7 – 9; SOKOLOVSKÝ, Leon: *Správa stredovekej dediny na Slovensku*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2002, s. 52 – 55.

¹⁶ MALINIAK, P.: Osídlenie od 13. storočia, s. 112. V roku 1501 poznáme názov len nepriamo, keď vystupuje zvolenský mešťan Ondrej *Welkyluczky*. Štátny archív v Banskej Bystrici (ďalej ŠA BB), pracovisko Archív Zvolen (ďalej p. AZv), fond Magistrát mesta Zvolen (ďalej MMZv), škat. 1, Mestská kniha I, fol. 6r.

¹⁷ *portionibus in villis Lyskowet et Kyralfalwa habitis, nec non aliis villis Halazy, Ardo, Nagreth, Lwkocza, Bagyon cum tributo ibidem habito, Trebuya, Themye et Mothfalwa appellatis*. MNL OL DF 287 107; NEUMANN, Tibor – TÓTH, Norbert C. (eds.): *Zsigmondkori oklevéltár XI*. Budapest : Kiadja a Magyar Országos Levéltár, 2009, s. 232, č. 584; WENZEL, Gusztáv (ed.): Okmányi adalék Borbála és Erzsébet magyar királynék birtokáról. In: *Magyar történelmi tár XII*. 1863, s. 275. K ojedinelému označeniu Hájnikov v podobe *Ardo* porov. KARÁCSONYI, János: Mit jelent e helynév „Ardó?”. In: *Ethnographia*. 13. évf., 1902, s. 349; HUDÁČEK, P.: Kráľovské lesy, s. 56, pozn. 116.

¹⁸ MALINIAK, P.: Osídlenie od 13. storočia, s. 81 – 82, 85 – 86, 91 – 92.

Bobor.¹⁹ Podobu krstného mena spresňuje ďalší prameň. Rovnako v roku 1457, len krátko pred vydaním novej konfirmácie, kráľ Ladislav Pohrobok vydal na žiadosť Ondreja a Tomáša, synov Juraja Bobora, donáciu na ich usadlosť v Hájnikoch. Podobu mena Juraj Bobor preto možno považovať za hodnovernejšiu. Donačná listina nijako nespresňuje sociálne postavenie adresátov. Panovníkov mandát adresovaný Turčianskemu konventu nariaďujúci ich vvedenie do držby za účasti zástupcu Zvolenskej stolice akoby naznačoval ich príslušnosť k zemanom.²⁰ Konfirmácia z roku 1457 však Juraja a Ondreja Bobora zaraduje k poddaným. S prihliadnutím na mladšie pramene vieme, že Boborovci z Hájnikov spočiatku patrili medzi slobodníkov a až po nobilitácii od 16. storočia figurovali medzi zemanmi.²¹

Vo vzťahu k použitej ortografii možno upozorniť na súbežné označovanie dediny Rybáre dvomi názvami. Bydlisko prvého zo žiadateľov, Bartolomeja, listina uvádza v maďarskom tvare *Halazekfalwa*. Medzi ostatnými sídlami podliehajúcimi Zvolenskému hradu nachádzame opäť Rybáre, ale tentoraz v slovenskom tvare *Rybar*. Susedné Hájniky sú zapísané pri odkaze na pôvod žiadateľov iba vo forme *Haynyk*. Listina ich preto duplicitne neuvádza. Vzhľadom na zachovanie prameňa v neskoršom odpise nemožno vysloviť jednoznačný záver. Môžeme len predpokladať, že pisára ovplyvnili dve rôzne podoby názvu Rybárov zaznamenané v listinách z rokov 1360 a 1410, ktoré nedokázal identifikovať a zjednotiť. Rovnaký postup pozorujeme aj v konfirmácii z roku 1465.

Zástupcovia poddaných Zvolenského panstva po zmene panovníka znovu predstúpili so žiadosťou o potvrdenie svojich práv a povinností. Informuje o tom listina vydaná Matejom Korvínom 24. marca 1465. Lokálna formulka v nej nie je uvedená. Pohľad do Matejovho itinerára naznačuje, že kráľ sa vtedy mohol zdržiavať vo Zvolene, presnejšie na Zvolenskom zámku.²² O vydanie konfirmácie požiadali Pavol Žember a On-

¹⁹ Znenie listiny v prílohe č. 3.

²⁰ Listina Ladislava Pohrobka vydaná v Budíne 19. marca 1457 sa zachovala v odpise z roku 1771. SNA, špecializované pracovisko Slovenský banský archív v Banskej Štiavnici, fond Komorské panstvo Zvolen – Dobrá Niva, inv. č. 510, nr. 16. K obsahu viac MALINIÁK, Pavol: *Človek a krajina Zvolenskej kotliny v stredoveku*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 2009, s. 115.

²¹ MNL OL, P 46, Beniczky család, 1. tétel, 1. csomó, 1564/nr. 10; MNL OL, Magyar Kamara Archivuma (ďalej MKA), E 158, Conscriptiones portarum, Comitatus Zoliensis 1566, pag. 411; ŠA BB, fond Zvolenská župa (ďalej ZŽ), Kongregačný protokol I, pag. 454 – 455; CHERVEN, Flóris: Jelentés Zólyom-megye levéltáráról. In: *Századok*. IX. évf., 1875, s. 121; FÖGLEIN, Antal: Családtörténeti adatok Zólyom vármegyéből. In: *Magyar Családtörténeti Szemle*. 10. sz., 1937, s. 71.

²² Pobyť kráľa vo Zvolene 26. – 27. marca 1465 dokladá HORVÁTH, Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458 – [1476] – 1490)*. Budapest : História – MTA Történettudományi Intézet, 2011, s. 78.

drej *Kernath* z Badína. Spolu s nimi boli žiadateľmi aj Gregor, syn Matúša, a Bartolomej Psár z Rybárov. Nemožno vylúčiť, že prímeno *Kernath* znelo Kernáč alebo Krnáč, hoci jeho rekonštruovanie (kvôli zachovaniu v odpise) je problematické.²³ Vzhľadom na zamestnanie a povinnosti obyvateľov je pozoruhodné prímeno Psár. Môže vypovedať o prítomnosti kráľovských psiarov, ku ktorým patrila Bartolomej alebo jeho predkovia (ak prímeno zdedil). Suplikanti z Badína a Rybárov požiadali o odpis a potvrdenie konfirmácie Ladislava Pohrobka z roku 1457. Zároveň predniesli žiadosť aj v mene poddaných z Hájnikov, Veľkej Lúky, Kováčovej, Trnia a Trebule, ktoré podliehali Zvolenskému hradu.²⁴ Okrem uvedenej konfirmácie Matej Korvín v rovnaký deň potvrdil i ďalšie písomnosti z regiónu. Kráľ vydal 24. marca 1465 aj konfirmáciu donačnej listiny kráľa Ľudovíta I. pre Juraja, syna Mikuláša Kováča, a jeho príbuzných na usadlosť v Rybároch (podobne, ako v prípade Boborovcov, išlo zrejme o slobodníkov).²⁵ S rovnakou datovacou formulkou a znovu bez uvedenia miesta vydal Matej Korvín aj listinu pre mesto Zvolen, ktorá sa zachovala v origináli. Na žiadosť zástupcov mesta vtedy konfirmoval výsadné listiny vydané Belom IV. a Ladislavom IV.²⁶

Celý rukopis, v ktorom sa zachovali inzerované listiny pre poddaných Zvolenského panstva, tvorí tranzumpt hodnoverného miesta v Hronskom Beňadiku. Vydaný bol 22. júna 1543, pričom o tranzumovanie listiny Mateja Korvína z roku 1465 požiadali Juraj Rác a Matej Bál, zástupcovia obcí Rybáre a Hájniky. Ďalšie sídla sa pritom už neobjavujú.²⁷ Prvého zo žiadateľov následne nachádzame v Rybároch vo funkcii richtára.²⁸ Tento údaj podporuje logický záver, že medzi suplikantmi obvykle vystupovali richtári a prisažní z jednotlivých dedín. Druhé prímeno azda znelo Bál alebo Balko, ako to naznačujú mladšie údaje z obidvoch dedín.²⁹ Okrem

²³ Súpis poddaných Zvolenského panstva z roku 1652 spomína v Badíne obývanú aj pustú usadlosť s prímenom *Zember*. MNL OL, P 1291, Esterházy család zólyomi ágának levéltára (ďalej Esterházy cs. lt.), Uradalmi iratok, 89 csomó, fol. 24r. Znenie druhého prímena naznačuje údaj z blízkej Kremníčky. V roku 1558 tam vystupuje poddaný s prímenom *Kernacz*. ŠA BB, ZŽ, Kongregačný protokol I, pag. 350.

²⁴ Znenie listiny v prílohe č. 4.

²⁵ Inzert v konfirmácii Leopolda I. z roku 1692. MNL OL, A 57, MKL, Libri regii XXI, pag. 267 – 268. Odpis obsahuje neúplné vročenie listiny Ľudovíta I. vydané v Slatine (*Zalat-hna*) 25. júla 13[...]. J. Illéssy listinu bez bližšej argumentácie datoval do roku 1372. ILLÉSSY, János: Községi kiváltságlevellek jegyzéke. Harmadik közlemény. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. 5. évf., 1898, s. 353.

²⁶ ŠA BB p. AZv, MMZv, Listiny, škat. 2, inv. č. 22.

²⁷ Znenie listiny v prílohe č. 5.

²⁸ *Iudex Georgius Racz*. MNL OL, MKA, E 158, Conscriptio portarum, Comitatus Zolien-sis 1549, pag. 164.

²⁹ Súpis poddaných z roku 1652 spomína v Rybároch pustú a v Hájnikoch obývanú usadlosť s prímenom obyvateľov *Balkouiech*. MNL OL, P 1291, Esterházy cs. lt., Urad. iratok, 89 cs., fol. 20r, 22v.

skutočnosti, že tranzumpt zaznamenal predchádzajúce konfirmácie a pôvodne vydané listiny, môže o prebiehajúcich zmenách vypovedať už len prítomnosť dvoch dedín a ich zástupcov medzi žiadateľmi a adresátmi.

V rámci obsahovo blízkyh prameňov k stredovekým dejinám Zvolenského panstva boli známe a bádateľmi využívané iba výsady kráľovských hájnikov z Môťovej, ktoré v roku 1464 vydal, resp. obnovil Matej Korvín.³⁰ Na rozdiel od tohto prameňa, ktorý bol určený pre komunitu obyvateľov jednej obce, kolektívne práva a povinnosti pre poddaných z rokov 1360 a 1410 môžu vo väčšom rozsahu charakterizovať hospodárske, sociálne i právne pomery takmer na celom Zvolenskom panstve. Napriek problematickej ortografii ovplyvnenej mladším odpisom možno zoznamy sídiel (príslušenstiev) najpravdepodobnejšie považovať za hodnoverné. Skúmaný súbor prameňov preto umožňuje presnejšie sledovať rozsah hradného panstva. Dominantné sa pritom javia Badín, Hájniky a Rybáre, ktorým bol určený najstarší z dokumentov. Zástupcovia uvedených troch dedín azda aj z tohto dôvodu opakovane žiadali o odpis a potvrdenie mladších listín. Osobitnú pozornosť bude vyžadovať obsah ustanovení a formulácie použité v listinách, kde sa môže uplatniť porovnávací výskum. Napokon, výpovednú hodnotu majú aj konfirmácie z rokov 1457 a 1465. Nerozširujú síce práva a povinnosti poddaných, uvádzajú však mená žiadateľov. Platí to zvlášť na Zvolenskom panstve, kde chýbajú početnejšie stredoveké doklady o menách obyvateľov jednotlivých dedín. Vzhľadom na široké možnosti ďalšieho skúmania a interpretácie uverejňujeme podľa platných transkripčných a edičných pravidiel listiny v prílohe v plnom znení.

³⁰ Inzert v konfirmácii Maximiliána II. z roku 1573. MNL OL DL 24 339. Porov. TAGÁNYI, Károly (ed.): *Magyar erdészeti oklevéltár I.* Budapest : Pátria Irod. Vállalat Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1896, s. 27 – 28, č. 94; ILLÉSSY, János: Községi kiváltságlevelek jegyzéke. Második közlemény. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*. 5. évf., 1898, s. 282; ZOLNAY, L.: *Vadászatok a régi Magyarországon*, s. 190, 195; CSÖRE, P.: *A magyar erdőgazdálkodás története*, s. 174; MAGYAR, E.: A királyi erdőkezelés kiváltságolt, s. 113 – 115; MALINIÁK, P.: *Človek a krajina*, s. 182 – 183.

Prílohy

1

Zvolen, 25. júla 1360

Uhorský kráľ Ľudovít I. z Anjou oslobodzuje kráľovských hájnikov z dedín Badín, Hájniky a Rybáre vo Zvolenskej stolici od platenia komorského zisku. Vyberačom komorského zisku prikazuje, aby ho od poddaných v uvedených troch dedinách nevyberali.

Originál listiny sa nezachoval. Jej text z confirmácie kráľa Ladislava Pohrobka zo 7. apríla 1457, ktorej text sa zachoval v confirmácii kráľa Mateja Korvína z 24. marca 1465, ktorej text sa zachoval až v tranzumpťe hronskobeňadického konventu z 22. júna 1543, uloženom v ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 50r-v.

Nos Ludovicus Dei gratia rex Hungarie memorie commendamus significantes tenore presentium, quibus expedit, universis, quod nos iobagionibus nostris, qui custodes silvarum nostrarum dicuntur in comitatu Zoliensi in tribus villis nostris, videlicet iuxta villam Badin, in Haynyk et in Halazekfalwa commorantibus gratiose annuimus, quod iidem iobagiones nostri exactiones seu solutiones pro lucro camere nostre solvere non teneantur. Vobis igitur universis lucri camere nostre exactoribus modernis et futuris firmiter precipiendo mandamus, quatenus nullas solutiones sive exactiones pro lucro^a camere nostre a predictis iobagionibus nostris petere vel recipere presumatis, quia eosdem iobagiones trium villarum, videlicet iuxta villam Badin^b existentes, de Haynyk et de Halazekfalwa commisimus super premissis harum serie literarum perpetuo expeditos. Datum Zolii in festo Beati Jacobi Apostoli millesimo tricentesimo sexagesimo.

^a Opravené z lucrí. ^b Opravené. V zachovanom znení listiny de villa iuxta Badin. Na margu dopísané rovnakou rukou: villam.

2

Vígľaš, 1. mája 1410

Uhorský kráľ Žigmund Luxemburský na žiadosť poddaných z dedín Badín, Veľká Lúka, Rybáre, Hájniky, Kováčová, Trnie a Trebuľa potvrdzuje ich slobody, ktorými sa riadili počas vlády jeho predchodcu Ľudovíta I. Kasteľáni Zvolenského hradu poddaných zťažovali neprimeranými daňami, dávkami, službami a používaním väčšej miery. Žigmund určuje, aby každý

poddanský dvor odvádza štyri vozy sena, štyri vozy dreva a obilie v takej miere, s akou sa obchoduje na tamomšom trhu. Dávky majú každoročne odvádzať na miestach a v termínoch určených oddávna.

Originál listiny sa nezachoval. Jej text z konfirmácie kráľa Ladislava Pohrobka zo 7. apríla 1457, ktorej text sa zachoval v konfirmácii kráľa Mateja Korvína z 24. marca 1465, ktorej text sa zachoval až v tranzumpte hronskobeňadického konventu z 22. júna 1543, uloženom v ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 50v, 51r-v.

Nos Sigismundus Dei gratia rex Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. marchioque Brandenburgensis etc. Sacri Romani Imperii vicarius generalis et regni Bohemie gubernator memorie commendamus per presentes, quod fideles cives et iobagiones nostri regales in possessionibus seu villis Badin, Velkeluka, Rybar, Haynyk, Kowacho, Thernye et Treble vocatis ad castrum nostrum regium Antiqui Zoliensem in comitatu Zoliensi habitum spectantibus commorantes ad nostre serenitatis accedentes conspectum humotenus^a provoluti, lamentabili cum querela nostre claritati, conquesti sunt in hunc modum, quod castellani sive vicecastellani in predicto castro nostro pro tempore constituti, census seu collectas nec non ligna, faena, avenam, blada et alia datia ac victualia et servitia de ipsorum medio prefatis nostris castellanis annuatim in dictis temporibus et locis ad hoc deputatis provenire solitos et administrari debentia, non prout iidem et eodem tempore quondam serenissimi principis foelicis reminiscencie domini Lodovici incliti regis, soceri nostri charissimi, exigebantur et administrabantur, sed tempus ante debitum in solutione et administratione eorundem tunc observari consuetum et cum maiori mensura non sine eorum incommodis et gravibus ad hec compulsionibus^b singulis annis tam superflue et impassibiliter dicarent et exigenter, quod iidem ad extreme paupertatis inopiam et irrecuperabile detrimentum iam de facto attingentes ulterius nullo modo suffere valerent^c seu tollerare. Supplicantes exinde nostro culmini^d subiective et devote, ut ipsos ab huiusmodi dictorum castellanorum nostrorum oppressionibus exonerandos eos in eisdem antiquis libertatibus eorum et gratiarum prerogativis, quibus ipsi tempore dicti quondam Lodovici regis pacifice freti et gavisii fuissent, tenere et conservare facere dignaremur gratiose. Nos itaque querulosis supplicationibus, iustis et iuriconsonis prefatorum civium et iobagionum nostrorum favorabiliter exauditis^e ipsos per huiusmodi inconsuetas et superfluas dicationes, exactiones et administrationes dictorum censuum, victualium et servitiorum ulterius^f nullo modo opprimi, sed potius ut iidem sicuti immo sic et fideliter de cetero augeantur eisdem

in premissis antiquis ipsorum libertatibus et gratiarum prerogativis, quibus ipsi tempore prefati quondam domini Lodovici regis usi fuere et gavisi illibate et pacifice conservare volentes. Decrevimus et presentis scripti nostri patrocinio inter alia stabilimus, ut singuli predictorum civium et iobagionum nostrorum in pretactis possessionibus commorantes de singulis fundis curiarum ipsorum in eisdem habitis et situatis, singulos quattuor currus foeni et totidem plaustra lignorum, preterea blada et avenam cum eadem mensura, qua eedem in foro publico ementur et venduntur, annuatim in locis et terminis ad hec antiquitus institutis prefatis nostris castellanis seu vicecastellanis seu officialibus eorundem more solito et non aliter dare et administrare teneantur. Ceterum sanximus, ut dicti castellani seu vicecastellani nostri predictos nostros fideles cives et iobagiones ad dictorum aut quorumcunque aliorum censuum, victualiorum et servitiorum ipsis de medio eorundem pervenire debent nullum terminum solutionis seu administrationis eorundem anticipando vel postergando, nequamque in aliis preterquam in locis et terminis ad hec deputatis astringere possint, seu coercere. Sanximus denique, ut^g sepefati nostri castellani seu vicecastellani super dictos nostros cives, iobagiones et populos nusquam alias dumtaxat, quando nostra maiestas partes suas Zolienses visitaturum attingeret,^h ad aliquorum victualium inconsuetorum seu superfluum administrationem astringere presumant modo aliquali in aliis aut omnibus eisdem et singulis collectis, libertatibus et servitiis, quibus iidem tempore dicti quondam Lodovici regis quomodolibet de iure vel de consuetudine uti soliti fuerunt pacifice, irrefragabiliterⁱ et absque omni impedimento salvis eorum rebus et personis libere gaudeant et secure potiantur sub nostra protectione et tutela speciali harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Quocirca vel fidelibus nostris castellanis vel vicecastellanis sepedicti castri nostri Antiqui Zoliensi ac officialibus eorundem modernis scilicet et futuris, presentium notitiam habituris firmissime precipimus et omnino volentes mandamus, quatenus habitis presentibus a modoque temporibus perpetuo affuturis, prefatos fideles cives, populos et iobagiones nostros in dictis possessionibus pro tempore commorantes, pro quibus presentes exhibite fuerint in premissis specificatis et nominatis, nec non quibuslibet aliis et singulis eiusdem libertatibus, immunitatibus, laudabilibus, consuetudinibus et graciaram prerogativis in exactione et administratione collectarum, dationum, victualium et servitiorum de ipsorum medio vobis provenire solita et debenda, quibus ipsi vivente prelibato quondam excellentissimo principe domino Lodovico rege, socero nostro charissimo usi fuere et gavisi, pacifice illese irrefragabiliter at absque aliquali impedimento tenere et conservare debeatis superflua et

inconsueta datia, victualia aut servitia post decessum eiusdem quondam domini Lodovici regis ab ipsis hactenus peti et exigi solita, nullatenus ab eiusdem petere aut exigere presumendo, aliud sub obtentu nostre gratie nullomodo facere audeatis in premissis, nec sitis ausi modo aliquali, presentes quoque post lecturam/ semper reddi iubemus presentanti.^k Datum in castro nostro Wegles Zoliensi in festo Ascensionis Domini anno eiusdem millesimo quadringentesimo decimo.

^a Opravené z unotenus. ^b Opravené z coinpulsionibus. ^c Opravené z valiture. ^d Opravené z talium. ^e Opravené z exaudire. ^f V zachovanom znení napísané dvakrát za sebou ulterius. ^g Opravené z et. ^h Opravené z visitatur attingerit. ⁱ Opravené z irrefragiabiliter. ^j Opravené z per literas. ^k Opravené z presentati.

3

Budín, 7. apríla 1457

Uhorský kráľ Ladislav Pohrobok na žiadosť poddaných z dedín Rybáre a Hájniky, aj v mene ostatných poddaných z Badína, Veľkej Lúky, Kováčovej, Trnia a Trebule vydáva konfirmáciu listín svojich predchodcov Ľudovíta I. a Žigmunda. Obsah a ustanovenia obidvoch listín Ladislav Pohrobok v plnom rozsahu schvaľuje a potvrdzuje.

Originál listiny sa nezachoval. Jej text z konfirmácie kráľa Mateja Korvína z 24. marca 1465, ktorej text sa zachoval v tranzumpťe hronskobeňadického konventu z 22. júna 1543, uloženom v ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 49v, 50r, 51v, 52r.

Nos Ladislaus Dei gratia Hungarie, Bohemie, Dalmatie, Croatie etc. rex ac Austrie et Stirie dux, nec non marchio Morauie etc. memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod fideles nostri Bartholomeus Brazowyth in Halazekfalwa ac Georgius^a Bober et Andreas filius eiusdem, iobagiones nostri in Haynyk possessionibus nostris commorantes nostre maiestatis venientes in presentiam in ipsorum ac universorum iobagionum nostrorum in eisdem ac Badyn, Velkelaka, Rybar, Kobacho, Tyrnie et Treple vocatis possessionibus nostris ad castrum Antiqui Zoliensem pertinentibus commorantium personis exhibuerunt et presentaverunt nobis quasdam duas literas excellentissimorum principum, unam quondam domini Ludovici super exemptione a solutione lucris camere, alteram per eundem dictis iobagionibus suis in pretactis possessionibus Hala-secfalwa, Haynyk et Badin commorantibus facta et aliam quondam domini Sigismundi similiter huius regni nostri Hungarie etc. regum

foeliciū recordationū avi et predecessorum nostrorum charissimorum, quibus mediante idem quondam dominus Sigismundus rex id prefatis iobagionibus suis in dictis possessionibus Badin, Velekeluka, Rybar, Haynik, Cabacho, Thyrnye et Treble vocatis commorantibus, ut singuli predictorum iobagionum suorum in pretactis possessionibus commorantium de singulis fundis curiarum ipsorum in eisdem habitis singulos quattuor currus foeni et totidem plaustra lignorum, preterea blada et avenam cum eadem mensura, qua eedem in foro publico emebantur et vendebantur annuatim in locis et terminis ad haec antiquitus institutis castellanis prefati castri sui seu vicecastellanis aut officialibus eorundem more solito dare et administrare tenerentur statuisse ita, quod alia statuta eisdem iobagionibus suis sub dictis conditionibus clausulis et articulis inferius in tenore earundem literarum suarum manifestata fecisse dinoscitur ad relationem comitis Simonis de Rozgon, magistri curie sue, ambas in pergameno sigillis eorundem dominorum Ludovici et Sigismundi regum ratas, gratas et acceptas habendo literisque nostris privilegialibus verbotenus inseri et inscribi faciendo ipsis et prefatis universis iobagionibus nostris ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis innovando perpetuo valituras confirmando^b dignemur, quarum quidem literarum unius scilicet prefati quondam Ludovici regis tenor talis^c est:¹ Alterius vero videlicet prefati quondam domini Sigismundi regis continentia verbalis hec est:² Nos itaque humillimis et devotis supplicationibus prefatorum Bartholomei Prazowith, Georgii Bober et Andree filii eiusdem in ipsorum et aliorum, quorum supra nominibus et in personis per eos maiestati nostre premissio modo porrectis regia benignitate exauditis clementer et admissis prescriptas literas antefactorum quondam dominorum Ludovici et Sigismundi regum etc. non abrasas, non cancellatas, nec aliqua ipsarum parte suspectas, immo mere et sincere veritatis integritate prepollentes^d de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali presentibus nostris literis privilegialibus inseri et inscribi faciendo, quoad omnes earundem continentias, clausulas et articulos acceptamus, approbamus et ratificamus, easque nihilominus mera regia autoritate et potestatis plenitudine ex certaue nostrae maiestatis scientia et animo deliberato de prelatorumque et baronum nostrorum consilio eatenus quatenus eedem rite et legitime existunt emanate et viribus earum veritas suffragatur pro prefatis Bartholomeo, Georgio et Andrea ac aliis iobagionibus in pretactis possessionibus nostris commorantibus ipsorumque heredibus et posteritatibus universis innovando perpetuo valituras confirmamus presentis scripti nostri patrociniū mediante iuribus nostris et aliorum semper salvis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus literas nostras privilegiales penden-

tis et autentici^e secreti sigilli nostri, quo ut rex Hungarie utimur muniendo roboratas. Datum Bude feria quinta proxima ante dominicam Ramis Palmarum anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo septimo, regnorum autem nostrorum anno Hungarie etc. decimo septimo, Bohemie vero quarto.

^a Opravené z Gregorius. ^b Opravené z firmando. ^c Opravené z is. ^d Opravené z propellentes. ^e Opravené z attentici.

¹ Nasleduje znenie listiny vydaney Ľudovítom I. z Anjou 25. júla 1360. Porov. listinu č. 1.

² Nasleduje znenie listiny vydaney Žigmundom Luxemburským 1. mája 1410. Porov. listinu č. 2.

4

[Zvolen], 24. marca 1465

Uhorský kráľ Matej Korvín na žiadosť poddaných z dedín Badín a Rybáre, aj v mene ostatných poddaných z Hájnikov, Veľkej Lúky, Kováčovej, Trnia a Trebule vydáva konfirmáciu listiny svojho predchodcu Ladislava Pohrobka. Obsah a ustanovenia listiny Matej Korvín v plnom rozsahu schvaľuje a potvrdzuje.

Originál listiny sa nezachoval. Jej text z tranzumpty hronskobeňadického konventu z 22. júna 1543, uloženého v ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 49r-v, 52r-v, 53r.

Mathias Dei gracia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomirie, Comanie, Bulgarieque rex omnibus Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presentium notitiam habituris salutem in omnium salvatore. Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod fideles nostri circumspecti Paulus Sember et Andreas Kernath in Badin ac Gregorius filius Mathei, nec non Bartholomeus Psar, iobagiones nostri in Halazfalwa possessionibus nostris commorantes, nostre maiestatis venientes in presentiam in ipsorum ac universorum iobagionum nostrorum in eisdem ac Haynyk, Velkeluka, Rybar, Kowacho, Thernie et Trebli vocatis possessionibus nostris ad castrum nostrum Antiqui Soliensem pertinentibus commorantium personis exhibuerunt nobis quasdam literas quondam serenissimi principis domini Ladislai similiter regis Hungarie etc. immediati predecessoris nostri sigillo suo secreto, quo ut rex Hungarie utebatur in pendentem consignatas tenores^a quarundam literarum quondam excellentissimorum principum dominorum Ludovici et Sigismundi similiter regum Hungarie etc. predecessorum nostrorum foelicium recordationum super rela-

xacione lucri camere, nec non statutis et limitationibus censuum ipsorum sub certis conditionibus, clausulis et articulis inferius in tenoribus earundem literarum contentis confectarum et emanatarum confirmative in se continentem tenorum infrascriptorum, supplicantes maiestati nostre humiliter, ut easdem literas, ratas, gratas et acceptas habentes literisque nostris privilegialibus de verbo ad verbum inseri faciendo, approbando easque et omnia in eis contenta ipsis et eorum communitati innovando perpetuo valituras confirmare dignemur. Quarum quidem literarum tenor talis est:¹ Nos igitur humilibus supplicationibus annotatorum Pauli, Andree, Gregorii et Bartholomei per eos suis ac aliorum, quorum supra nominibus maiestati nostre porrectis regia benignitate exauditis et clementer admissis prefatas literas non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas presentibusque literis nostris privilegialibus de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali insertas, quo ad omnes earum continentias, clausulas et articulos eatenus, quatenus eedem rite et legitime existunt emanate viribusque earum veritas suffragatur acceptamus, approbamus et ratificamus easque nihilominus et omnia in eis contenta pro prefatis populis et iobagionibus nostris et eorum communitati innovando perpetuo valituras confirmamus presentis scripti nostri patrocinio mediante, in cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus literas nostras privilegiales pendentis et autentici^b sigilli nostri duplicis munimine roboratas. Datum per manus reverendissimi in Christo patris domini Stephani ecclesiarum Colocensi et Bachiensi archiepiscopi locique eiusdem Colocensi comitis perpetui, aule nostre summi cancellarii fidelis nostri dilecti anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto, nono kalendas Aprilis regni nostri anno octavo, coronationis vero primo, venerabilibus in Christo patribus dominis eodem Stephano Colocensi archiepiscopo, Joanne episcopo ecclesie Waradiensi et postulado Strigoniensi, Ladislao Agriensi, Nicolao Transsylvaniensi, Zagradiensi sede vacante, Joanne Quinqueecclesiensi, Albertho Wesprimiensi, Augustino Jauriensi, Vincentio Vaciensi, Albertho Chanadiensi, Thome Nytriensi, Boznensi sede vacante, Urbano Sirmiensi, Marco Tuminensi,^c Segniensi sede vacante, Nicolao Modrusiensi ecclesiarum episcopis, ecclesias Dei foeliciter gubernantibus, item magnificis Michaelae Orzag de Gwth regni nostri Hungarie predicti palatino, Emerico de Zapolya regni Bozne gubernatore, Nicolao de Wylack et Joanne Pangracz de Dengeleg waywodis Transsylvanis, comite Ladislao de Palocz iudice curie nostre, eodem Emerico de Zapolya Dalmatie, Croatie et Sclauonie regnorum nostrorum et prefato Nicolao de Wylack Machoviensi banis honore banatus Zewriniensi vacante, Joanne de Rozgon thavernicorum, altero Joanne Thuz de Lak ianitorum, Nicolao de Al-

solyndwa et Emerico de Palocz prefata pincernarum, Stephano de Perren et Ladislao de Bathor dapiferorum, Ladislao de Kanysa et Pertholdo^d Ellerbach de Monyarokerek agazonum nostrorum regalium magistris, Andrea Paronikyrhar [Posoniensi]^e et Petro de Zakol Themesiensi [comitibus]^f

^a Opravené z tenor. ^b Opravené z attentici. ^c Tak v zachovanom znení. V origináli zrejme Tininiensi. Ide o kninského biskupa Mareka. Porov. ŠA BB p. AZv, MMZv, Listiny, škat. 2, inv. č. 22. ^d Nasleduje prečiarknuté de. ^e V zachovanom znení chýba označenie úradu, ktorý dopĺňam. V origináli zrejme Pawmkyrhar Posoniensi. Porov. ŠA BB p. AZv, MMZv, Listiny, škat. 2, inv. č. 22. Ide o bratislavského župana Ondreja Baumkirchera. ^f V zachovanom znení chýba titul županov. Dopĺňam comitibus.

¹ Nasleduje znenie listiny vydanéj Ladislavom Pohrobkom 7. apríla 1457. Porov. listinu č. 3.

5

Hronský Beňadik, 22. júna 1543

Konvent v Hronskom Beňadiku na žiadosť poddaných z dedín Rybáre a Hájničky vydáva tranzumpt listiny uhorského kráľa Mateja Korvína. Konvent potvrdzuje, že listina nie je poškodená, porušená, ani podozrivá a je prepísaná bez umenšenia alebo zväčšenia.

Jednoduchý odpis z roku 1543, na papieri, latinsky. Na poslednom fóliu poznámky mladšou rukou: atramentom „22 Jun.“ a ceruzou „1543“. ÖStA, HHStA, Ungarische Akten, Allgemeine Akten, Fasc. 52 (1543. VI-IX.), Konv. A, fol. 49r, 53r.

Nos conventus ecclesie Sancti Benedicti de iuxta Gron memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit, universis, quod prudentes et circumspecti Georgius Raacz et Mathias Baal nominibus et in personis totius communitatis possessionum Halaz et Haynyk ad castrum Veteri Zoliensem spectantium et pertinentium commorantibus nostram personaliter veniens in presentiam exhibuerunt et presentaverunt auctas quasdam literas pie memorie serenissimi principis quondam domini Mathie regis Hungarie etc. privilegialiter sub sigillo eiusdem emanatas subinserendo, quod easdem literas propter locorum discrimina inopinate emergendo in spem cum ipsis deferre vel per homines suos ubique locorum iuxta necessitatis exigendo deferri facere non audeverit, petiverunt igitur nos iidem prefati Georgius Raacz et Mathias Baal modo premissis debita videlicet cum instantia, ut nos easdem literas transcribi et transummi facere ac paria

earundem in transcripto literarum eisdem dare dignaremur iura eorum maiorem ad^a cautelam, quarum tenor talis est:¹ Nos itaque iustis et condignis petitionibus prefatorum civium Georgii Raacz et Mathie Baal suorum et aliorum, quorum supra nominibus et in personis totius communitatis possessionum Halacz et Haynyk ad castrum Veteri Zoliensem spectantem et pertinentem commorantium per eos nobis porrectis favorabiliter inclinati easdem literas non abrasas, non cancelatas, nec in aliqua sui parte vitiatas aut suspectas, sed omni prorsus vitio suspicionis carens de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali transummi et transcribi ac presentibus literis nostris privilegialibus inseri faciendo paria earundem in transumpto presentium literarum nostrarum eisdem prefatis iuris ipsorum ad cautelam duximus concedendo. Datum ex praefato claustro abbacie Sancti Benedicti de iuxta Gron in festo Decem Millia Martirum anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo tertio.

^a *Nadpísané ad rovnakou rukou.*

¹ *Nasleduje znenie listiny vydanej Matejom Korvínom 24. marca 1465. Porov. listinu č. 4.*

Kánonická vizitácia kysáčskej evanjelickej cirkvi z roku 1835

JANKO RAMAČ¹ – DANIELA MARČOKOVÁ²

*Oddelenie slovakistiky a Oddelenie rusinistiky Filozofickej fakulty
Univerzity v Novom Sade, Srbsko*

The canonical visitation of the Evangelical Church in Kysač from 1835

Abstract: In the historiography of Slovaks in Southern Hungary/Yugoslavia/Serbia, an important place is given to monographs of individual settlements occupied by Slovaks in most or a significant number. The monograph on Kysač describes in detail the process of settling Slovaks, but much more modestly the wider context of their social and political life until the mid-19th century. About this period, a fair amount of data offers Hronika of local Evangelical a. c. Church by the author František Jesenský, but also this resource is underutilized. Also, practically as historical sources about the history of Kysač at the end of the 18th and in the first half of the 19th century, the records of canonical visitations from 1798, 1810, 1818, 1825 and 1835 remained unknown and unused. The aim of this paper is to, by publishing a record of the canonical visitation from 1835 in both the original Latin and Slovak translation, make available to researchers a resource, which provides a wealth of data from the economic and social life of this national and ecclesial community.

Keywords: Slovaks in Southern Hungary, Kysač, Evangelic a. c. Church in Kysač, canonical visitation, school.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.105-130>

Zápisnice o kánonických vizitáciách ako cirkevné protokoly primárne vznikli pre potreby cirkví. Vyššie cirkevné vrchnosti vykonávajú kontrolu jednotlivých cirkevných spoločenstiev vo svojej oblasti o tom viedli podrobné zápisnice, ktoré majú prvoradý význam pre cirkevné dejiny. Zvyčajne ponúkajú prvotriedne autentické údaje o stave cirkevných objektov, inventári, o pomeroch vo farnosti, obyvateľstve a veriacich, o cirkevných služobníkoch, najmä o samotnom kňazovi, o školách a učiteľoch, o cintoríne, o cirkevných sviatkoch, často aj o obyčajach

¹ Príspevok predstavuje parciálne výsledky v rámci projektu *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije* (17002), ktorý financuje Ministerstvo osvet, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

² Príspevok predstavuje parciálne výsledky v rámci projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktorý financuje Ministerstvo osvet, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

súvisiacich s nimi. Ako vynikajúci historický zdroj zápisnice o kánonických vizitáciách často ponúkajú cenné údaje aj o ekonomických pomeroch, o úrodách a cenách obilia, o prácach na niektorých objektoch, o obyčajoch a živote veriacich, často aj o morálnom živote spoločenstva alebo jednotlivcov a o mnohých iných pomeroch a udalostiach.

Cirkevný zbor v Kysáči bol prvýkrát kánonicky vizitovaný v 18. storočí, v roku 1798, ale tú zápisnicu sa nám doposiaľ nepodarilo nájsť.³ Neskoršie, v prvej polovici 19. storočia, v rokoch 1810, 1818 a 1825, boli kánonicky vizitované evanjelické cirkevné zbory v Báčke a v Srieme, ale z týchto rokov neboli nájdené zápisnice pre Kysáč. Našťastie, zápisnice kánonických vizitácií evanjelických cirkevných zborov v Báčke a v Srieme z roku 1835 sú väčšinou zachované.⁴ Zdá sa, že údaje zo zápisníc kánonických vizitácií evanjelických cirkví v Báčke, Srieme a Banáte z roku 1835/1836 sú najviac používané v *Dejinách slovenského evanj. a v. cirkevného sboru v Kovačici* Jána Čaploviča.⁵ Keďže zápisnica kánonickej vizitácie evanjelického cirkevného zboru v Kysáči z roku 1835 nebola doteraz v historiografii použitá, prikladáme ju v preklade z latinského jazyka s nevyhnutnými vysvetlivkami v presvedčení, že budúci bádatelia budú z tohto zdroja čerpať údaje pri vypĺňaní medzier v doterajších zisteniach o celkovom spoločenskom a hospodárskom živote Slovákov v Kysáči.⁶

³ Hoci zápisnica o prvej kánonickej vizitácii evanjelického a. v. cirkevného zboru v Kysáči z roku 1798 sa nenašla, niektoré údaje z nej sú zapísané v *Pamätnici historických zápisov, starších a novších, o povstaní a ďalšom zveľďovaní cirkvi, počnúc od r. 1773* F. Jesenského. Táto kronika sa nachádza v Archíve slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi v Kysáči. Písaná je prevažne v latinskom jazyku, no niektoré jej časti sú v slovenskom či v nemeckom jazyku. Podrobnejšie údaje nachádzame u Samuela Čelovského (ČELOVSKÝ, Samuel: Podiel osadníkov zo slovenských obcí v Maďarsku pri osídľovaní Kysáča v Báčke od roku 1773. In: *Kysáč 1773 – 2013: zborník prác*. Zost. V. Valentík, Báčsky Petrovec : Slovenské vydavateľské centrum, Matica slovenská v Srbsku; Kysáč : Rada Miestneho spoločenstva, 2013, s. 41 – 52) a u Jána Babiaka (BABIAK, Ján: Začiatky slovenského Kysáča (prvých 25 rokov Slovákov v tejto obci). In: *Kysáč 1773 – 2013: zborník prác*. Zost. V. Valentík, Báčsky Petrovec : Slovenské vydavateľské centrum, Matica slovenská v Srbsku; Kysáč : Rada Miestneho spoločenstva, 2013, s. 52 – 66).

⁴ *Protocolla visitationis Ecclesiarum E[van]g[e]licarum Bacs-Sirmiensem, instituta anno 1835, mensibus Septembri et Octobri*. (EOL – Evangélikus Országos Levéltár, Budapest). Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/Banyai_04_1835_Bacs_Szerem/?query=kisz%C3%A1cs&pg=0&layout=s [prístup 23. 8. 2020].

⁵ ČAPLOVIČ, Ján: *Dejiny slovenského evanjelického a. v. cirkevného sboru v Kovačici*. Kovačica : SEAVCS, 1928.

⁶ Kiszács – Ecclesia Aug. Confess. Addict. Evangelica Kiszacsiensis in Icottu Bács Bodrogiensi sita Slavica. In: *Protocolla visitationis Ecclesiarum E[van]g[e]licarum Bacs-Sirmiensem, instituta anno 1835, mensibus Septembri et Octobri*. (EOL – Evangélikus Országos Levéltár, Budapest). Dostupné na: https://library.hungaricana.hu/en/view/Banyai_04_1835_Bacs_Szerem/?query=kisz%C3%A1cs&pg=0&layout=s [prístup 23. 8. 2020].

Kysáč sa ako osídlené miesto prvýkrát spomína v roku 1461 pod názvom Alch (Alcs), v roku 1464 ako Kys Alcz a neskoršie, v rokoch 1457 a 1504, ako Nagalcs.⁷ V literatúre sa v samotných začiatkoch prisťahovania Slovákov do Kysáča vyzdvihuje úloha grófa Anreja Hadíka, ktorý si, pravdepodobne kvôli slovanskému pôvodu, prial svoje Futocké panstvo osídlit čím väčším počtom svojich súkmeňovcov.⁸ Michal Vardžík (1736 – 29. 11. 1812) bol prvým Slovákom, ktorý sa roku 1773 prisťahoval do Kysáča.⁹ Významný historický materiál, ktorý objasňuje lokálne špecifickosti a najmä pôvod Kysáčanov je kronika farára Františka Jesenského, v ktorej sú obsiahnuté vzácne súpisy obyvateľstva s uvedením mena hlavy rodiny, pôvodnej stolice a obce, ako i roku prisťahovania. Podľa tejto *Pamätnice* intenzívny primárny proces sťahovania Slovákov do Kysáča prebiehal do konca 18. storočia, v rokoch 1773 – 1798, teda v priebehu jedného štvrtstoročia. Slovenskí osadníci prichádzali z 55 obcí; najviac rodín prišlo z Novohradu, potom z Hontu, z Liptova, z Turca, ako i z Nitrianskej, Zvolenskej, Peštianskej, Békešskej a Tolľanskej stolice, no prichádzali aj z báčskych obcí Petrovec, Hložany, Kulpín a Selenča. Na základe vlastných výskumov Čelovský uvádza, že sa do Kysáča prisťahovalo obyvateľstvo z 87 rozličných obcí a z 19 stolíc.¹⁰ Prvá vlna sťahovania Slovákov do Kysáča trvala desať rokov s výrazným vrcholom v rokoch 1776 – 1777. V tom časovom úseku prišlo asi 90 slovenských rodín, čo bolo viac ako dvojnásobok rodín starousadlíkov – Srbov.¹¹ Vydanie Tolerančného patentu roku 1781 podnietilo príchod novej vlny prisťahovalcov roku 1783. Sťahovanie dosiahlo vrchol roku 1786, keď do Kysáča prišlo až 74 rodín. Podľa zápisov komisára Báčskej stolice Andreja Virága z roku 1789 v Kysáči bolo 919 Slovákov. Mali svoju školu, ktorá bola súčasne modlitebnica aj fara. Keďže plocha kysáčekeho chotára bola relatívne malá, nedostatok obrábacej pôdy a voľných usadlostí zastavili príchod ďalších slovenských osadníkov.¹² Posledná väčšia skupina Slovákov, spolu 35 rodín, prišla do tejto obce v roku 1790. V poslednom desaťročí 18. storočia prišli menšie húfy slovenských rodín už iba v symbolickom počte.¹³ Bez ohľadu na veľmi nepriaznivé spoločenské a ekonomické pomery, Slováci evanjelici v Kysáči už v prvých rokoch od začiatku sťahovania nachádzali silu a spôsob organizovať sa ako národnostné a náboženské spo-

⁷ CSÁNKI, Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, II.* Budapest, 1894, s. 142.

⁸ BOROVSZKY, Samu: *Bács-Bodrog vármegye, I.* Budapest, 1909, s. 128.

⁹ ČELOVSKÝ, S.: Podiel osadníkov zo slovenských obcí, s. 45.

¹⁰ ČELOVSKÝ, S.: Podiel osadníkov zo slovenských obcí, s. 47.

¹¹ BABIAK, J.: Začiatky slovenského Kysáča, s. 56.

¹² ČELOVSKÝ, S.: Podiel osadníkov zo slovenských obcí, s. 47.

¹³ BABIAK, J.: Začiatky slovenského Kysáča, s. 56.

ločenstvo. Vlastným angažovaním sa a odriekaním zbierali prostriedky do fondu pre založenie školy a cirkvi. Tak bol roku 1799 ustanovený fond pre výstavbu evanjelického chrámu, keď 52 rodín zozbieralo 206 forintov a 54 grajciarov.¹⁴

Už letným porovnaním zápisníc o kánonických vizitáciách Kysáča, Petrovca a Kulpína (z roku 1835) a Kovačice (z roku 1836) bolo možné všimnúť si početné podobnosti, pretože miestnym správcom cirkevných spoločenstiev zo strany vyšších cirkevných vrchností boli zaslané tie isté otázky, na ktoré odpovedali v písomnej forme. Zaznamenané sú aj menšie či väčšie rozdiely v súvislosti s organizovaním cirkevného a školského života spoločenstva v postrehoch, pripomienkach alebo požiadavkách komisie ohľadom spoločenstva, kňaza alebo učiteľa s cieľom, aby sa niektoré nedostatky alebo neakceptovateľné javy a praktiky zlepšili alebo odstránili. Hoci sa odpovedalo na tie isté otázky, zápisnice sa navzájom odlišujú v dĺžke, pretože kňazi formulovali odpovede rozličným spôsobom. Všetky zápisnice sú písané v latinskom jazyku, ale i tu existujú značné rozdiely, pretože niektorí správcovia cirkevných spoločenstiev lepšie ovládali tento jazyk a iní, napríklad kysáčsky kňaz Juraj Jesenský, o niečo horšie.

Počas prípravy na publikovanie originálneho textu zápisnice o kánonickej vizitácii v Kysáči z roku 1835 sme sa snažili vo všetkom vyhovieť požiadavkám publikovania pôvodného historického materiálu s minimálnymi zásahmi v dekódovaní skratiek a s pridávaním nevyhnutných komentárov v poznámkach.

Skratky dekódujeme v hranatých zátvorkách. Obvyklé skratky nebudeme dekódovať, aby sme text dodatočne nezaťažovali, ale uvedieme, ktoré sú to skratky (zväčša názvy peňažnej meny a jednotiek miery) s uvedením ich plného názvu a významu. Skratky názvov mesiacov sme nedekodovali, ako ani niektoré všeobecne známe skratky napr.: A., a. – annus – rok, N. Testamentum – Novum Testamentum a podobne. Interpunkciu a interpunkčné znamienka, ako i použitie veľkého začiatočného písmena sme, hoci sa ich použitie môže zdať nelogické a nedôsledné, neopravovali ani nemenili. Tiež sme nechali originálne zápisy radových číselníkov, ktoré neboli vždy dôsledne písané – kombinované boli rímske a arabské číslice pre niektoré zápisy rokov, arabské číslice pre zapísanie dĺžky, množstva, objemu, dátumu a roku. Mená osôb a miest sú uvedené v latinskom origináli a v zátvorke sú zapísané podľa pravidiel slovenského pravopisu. Pred začiatkom kánonickej vizitácie evanjelických cirkevných spoločenstiev v Bážke, v Srieme a v Banáte roku 1835/1836 každé cirkevné spoločenstvo dostalo od vyššej cirkev-

¹⁴ Arhiv Vojvodine, Fond Bač-bodroška županija, 286a/1778; 1092/1780.

nej vrchnosti uniformné otázky v latinskom jazyku (ktoré sa nám nepodarilo nájsť), na ktoré mal miestny kňaz odpovedať. Text tejto zápisnice tvoria odpovede na otázky položené v písomnej forme, ktoré dával miestny farár Juraj Jesenský. Nachádzajú sa tu aj komentáre a pokyny komisie, ktorá vykonala kánonickú vizitáciu.

Komisia prichádzajúca do každého cirkevného spoločenstva kontrolovala odpovede kňaza a faktický stav na tvári miesta a do zápisnice vnášala mienku o kňazovi, jeho duševno-morálnom charaktere a na konci zápisnice pripomienky alebo eventuálne explicitné nariadenia s cieľom nápravy nedostatkov. Obvyklé skratky, ktoré sa často objavujú v texte dekódujeme v hranatých zátvorkách iba pri prvom výskyte, ako napríklad:

ARD, AA RR DD – Admodum Reverendus Dominus, Admodum Reverendi Domini – ctihodný pán/ctihodní páni

a.c., Aug. Con. – Augustanae Confessionis – augsburského vierovyznania

C.v. – konvencionálna valuta/mena

Dnica – Domenica – nedeľa

D, Dnus. – Dominus – pán

Eccla. – Ecclesia – cirkev, cirkevný zbor

Ev. Egl., Eglic. – Evangelicus, a. – evanjelický

F, flo. – florenus – florén, forint

I., Inc. – Inclytus – slávny

V., Ven., – Venerabilis – vysokostený

V. D. M. – Verbi Domini Minister – Slova Božieho kazateľ (Služobník Slova Božieho)

V – valuta – mena

W.W., W.V., v.v. – Wiener valute, Wiener währung, Wiener valute – viedenskej meny

Xr – crucifer – grajciar

Kiszács

Ecclesia Aug[ustanae] Confess[ionis] Addict[a] Evangelica Kiszacsiensis in I[ncl]yti Co[m]munit[at]u Bács-Bodrogiensi sita Slavica

1. Origo eiusdem Eccl[esi]ae ab anno 1785 nacta facultatem intertenendi L[udi] Rectorem, dein 1788 etiam Parochum.

2. Vicissitudinibus nullis obnoxia.

3. Numerat animas mater 2060, filia vero 107, summam 2167; sexus masculini 1017, sexus sequioris 1150, confessionis capaces 1118 in utraque, paria coniugum Evangelicorum 489 summam, mixta nulla habet. Natos 1834 nacta 129, ac eodem anno in mortuis amisis 69; copulati sunt 38. Cum anno praefato 70 catechumenos 30 e

sexu mascul[ini], 40 sexus sequior[is] instituisssem, anno decurenti institutionem ideo missam feci, quod nullae proles idoneae adfuerint.

4. Templum longitudinis 10 orgiarum, latitudinis vero 5 – 1 pedis et 6 pollicum. In parte anteriori formae quadratae, in posteriori ovalis, ex tegulis ustis, 1795. 29 Junii aedificari coeptum et cum turri 1799. sub initium Junii finitum. Anno 1816 imbricibus tectum et 1834 diebus Aug[usti] et Septembris reparatum unaque ab intus et extus dealbatum. In Templo videtur Sacra Cathedra, super mensam arae intra duas columnas marmorisata; altare ex tegulis, duas super mensam columnas habens; baptisterium ex tegulis ad dextram arae partem, operculo et patinula provisum laminea; chorus absque organo, quo nos cum tempore providebimus; sellis ex ligno abietino gaudemus; inscriptionibus autem in templo nullis.

5. Clenodia Ecclesiae. Calices duo, alter stanneus, unius sextarii,¹⁵ cum inscriptione: Eccl[esi]a Kiszacs curavit sz; alter a[nno] 1811 emtus, cuius poculum unius sextarii argenteum inauratum; patella laminea, at bene inaurata; ciboria pixis laminea; canthari duo laminei; patina laminea, candellabra quatuor lignea; muntilia quinque, horum duo sericea; tegumenta altaris aequae quinque, duo peneque ex his sericea, cum fimbriis denticulatis unum; alba una, ferramenta duo pro hostiis pinsendis; Biblia; Thesaurus precum Jacobaei, Meditationes Kreuzbergi; Transcius; Agenda slavica seu rectius Rituale; Crucifixum per Perill[ustrem] D[omi]num V[ice] Insp[ectorem] Ven[erabilis] Senioratus Bács-Sirmiensis Samuelem Parwy de Czécze donatum; Sigillum 1818 emtum, cujus in margine degitur: Sigillum Ecclae Eglicae A. C. Kiszács, in medio corona et citatio haec 1 Thess. v. 12.

6. Turris 1816 altius elevata et lamine tecta. Muro eiusdem, lapis marmoreus ex Comitatu Komaromiensi Possessione Marmor Süttö 1801 allatus impositusque 1802 in Junio cum sequenti inscriptione autore Parocho Francisco Jeszenszky

EXCIta
SCeptra FranCIsCo patrIae tenente
GaLLICo strages popULO Clente
Peste trans IstrUM stIgo fUrente
sUrreXI
GaLLUs teLa VIBrans tUrres DUM Verberat aLTas
KIszács In VILI sUrgIt tIbI tUrRIs, arena
StrassnI Mor Wten čas k WLasti se zbLIžUge
ZbItečné žItI sUChota zbraňUge

¹⁵ Pravdepodobne ide o 1 pintu, starú uhorskú mieru, ktorá v prvej polovici 19. storočia v prepočítanej hodnote merala dve holby, t. j. 1,66 litra.

Franka UkrUtnost krWe ňestanVge
kDIž klsač toto staWenI WzbUzUge.

Campanae tres, **prima** librarum 84 cum inscriptione: *Feri Brunner goss mich in Offen 1787*; **altera** emta 1801 librarum 276 cum inscriptione: *Eccla Eglica Aug. Conf. Kiszacsiensis, curavit sub Rev. Parocho Franc. Jeszenszky an. MDCCCI*, superius: *gegossen in Pest von Heinrich Eberhard*; **tertia** comparata annno 1802, librarum 492, cum Inscriptione: *In usus suos curavit Ecclesia Evangelica Aug. Conf. Kiszacsiensis MDCCCII*, superius: *gegossen in Pest von Heinrich Eberhard*.

7. Proventus Eccle[si]ae Colliguntur ex tintinabulo; offertoriis utpote: Festo Novi Anni, D[ome]nica Trinitatis, D[ome]nica post Festum Petri Pauli, D[ome]nica Eucharistica, D[ome]nica post feriam omnium sanctorum et D[ome]nica 1.a Adventus; oblationibus benevolis; ex pulsu funebri, sed praeprimis ex adrepartita annue in autumnno praestanda avena; quodvis par praestat 1/3 pestanae Met[retae] totidem aequae a quovis quadrante collonialis sessionis. Dominium I[n]clytum] praeter 5 orgias lignorum focalium annue Eccl[esi]ae nil praestat. Tenuta seu latifundia nulla possidet Eccl[esi]a.

Duas cassas Eccl[esi]a habet. Maior me svasore 1829 enata et exclusive in usum templi devota; ex minori Parochus, L[udi] Rector et Aeditui salarisantur. Licet ex priori, anno transacto in Autumno, in reparationem templi 965 f. 36 xr. expenderimus, tamen capitali activo 4152 f. W. gaudemus. Fructificat pecunia haec apud Ecclesianos Kiszacsien[si]bus legale interusurium ferendo, neque obtinet quispiam ex summa illa, in fidejussorem habeat in obligatorialibus subscriptum. Hucdum nil perditum nec periclitatur pecunia elocata, cum exiguae summae et omnino a proportionem virium et latifundiorum petentis seu summentis distribuatur. Minoris Veteris casse perceptionis summa 1834 effecit 988 et 37 W, erogationis vero 772 f. 44xr W., adeoque status cassae in 215 f. V. et 53 xr. mansit.

Cassa maior ex praeattacta avena exsurgens administratur per Andream Orgowany colonum Kiszacsiensem, qui ex summis elocatis 1-a D[ome]nica Adventus aut paulo serius rationes presbyterio convocato praestat; posterior per curatorem, aeditum et loc[alis] Parochum, quoque, illo eodem tempore revidetur, ita quidem, ut notarius localis perceptionis et erogationis summas computet secundum usum receptum. Cassa minor conservatur in aedibus parochialibus, a Cistula clavibus curatore et aedituo habentibus. Influxus in rem pecuniariam Parochi consistit in eo, quod summulas per aeditus latas aut vero extradatas adnotet accurate.

Lites nullas habet.

8. Libri Ecclesiae. Biblia cum N[ovo] Testamento, Thesaurus precum Jacobaei, Meditationes Kreuzbergi, Tranoscus, Postilla Blahiana, Agenda slavica, rectius Rituale.

a. Documenta habet: Copian Intimati, quoad inducendum L[udi] Rectorem et quoad aedificandum templum.

b. Matricam in uno volumine Baptisatorum, Copulatorum et Mortuorum ab Anno 1787 dein vicissim Matricam Baptisatorum ab Anno 1823 et denique matricas punctim Copulatorum et Mortuorum ab Anno 1832.

c. Protocollum Eccl[esi]ae Intimatorum, currentalium, conventuum.

d. Libri supraattacti et insuper Nowý modlitebny poklad od P. Ondrege Palumbiniho.

e. Inventarium nullum.

f. Coemeterium est versus occidentem prope pagum vetus et novum, utrumque fossato cinctum, eorundem area singillative efficit 150 orgias □, recentius ab Anno 1820 emetitur, cujus usum capit Parochus.

B. Filia Neo Piros lias Remanentia, cum Matri omnino advicinet, nullum oratorium nullamque Scholam habet. Ex Matre ante quinquenium eo emigrarunt, ad eamque Spiritualis solatii capiendi gratia veniunt, imo et cadavera mortuorum ad coemeterium Matris deducunt. Licet tantisper isolati, tamen competentias suas rite pendunt et Matrem pro posse sublevant.

II Directio Eccl[esi]ae politico Oeconomica

Inspectorem Eccl[esi]a non habet; Conventus aut in Parochia aut vero in Schola per Parochum indicti habentur; Rationum censuram peragit Loc[alis] Notarius 1-a D[ome]nica Adv[tus] aut serius Presbyterio convocato Curator Georgius Bartko et Aeditus Joannes Ferko a biennio officio defunguntur, instructione provisi et adiurati sunt. In officii admonentur, pecunias incassant; et quantum necesse est laboribus Parochialibus et Scholasticis circa campestria attendunt. Renummeratio eorum: proventus ex tribus offertoriis, secunda feria Nat[ali], Paschali et Pentecostali; unum par calceorum, quibus me suadente addita subductura et braccae resolutae, immunitas a portionali quanto et laboribus cuiscunque generis Co[m]m[un]it[at]ensibus et domesticis.

Presbyterium efficiunt selecti ac adiurati homines, eorum officium est, dum per Parochum Conventus indicuntur comparere, et de iis maturo iudicio discutere, quae bonum et florem Eccl[esi]ae provehant.

III Status Ecclae internus moralis religiosus

Templum selose frequentant, crebrius vero hiemis ac aestivo tempore. Dies dominicae laboribus minime profanantur, et talibus aut festis quibuscunque iudex ex officiose in diversorio constituitur, qui juventutem caligine vespertina prodeunte domum abire jubet. Notorie

Contemtores cultus divini nulli sunt. Indifferentes erga D[omini] Coenam aequae nulli. Lecturae et Scripturae paucissimis senibus exceptis omnes gnari. Liberi ad Scholam diligenter mituntur; transacto anno 257 frequentarunt Scholam.

Libros non solum sacros, verum et argumenti varii sibi comparant. Testimonio est autumnus anni praeteriti, quo ex Čitankis per Venerab[ilem] Kollár 100 Ex[emplaria] Submissis, actu vel 40 ex[emplaria] distraherim.

Sunt compta et satis urbani -- at proh! Aliqui vinolentiae dediti. A decursu 15 annorum non nisi una proles spuria nata.

Circa emendandos notorice peccantes observatur regula Christi Math. XVIII rarissime influit Magistratus civilis.

Matrimonia arbitrarie soluta sunt duo.

In carceribus publicis ex Eccl[esia] Kiszács nulli genuunt.

Superstitiosi non sunt.

Zelo beneficiendi sunt percisi.

IV. Primus Parochus apud Kiszacienses erat Michael Szlamay ab anno 1788 usque 1794-um, qui ob ebullientem Parochus omnino inconvenientem affectum (:casus calamus vetat prolixior emendationem:) amotus Bajasae Sacram Cathedram nactus.

Secundus Parochus venit legitime vocatus 1794 ex Eccl[esi]a Tót Sztamoriensi¹⁶ A.R.D. Franciscus Jeszensky de Ead VIR de Eccl[esi]a Kiszács omnino meritissimus, prius Dec[anus]. J[n]clyti Ven[erabilis] Senioratus Bacs Sirmiensi dein Ord[inarius] Notarius. Eodem Rectore templum cum turri exstructum, campanae duae maiores emptae, domus usibus ad Rectorum destinata, reparata, nova sedes parochialis ferme perfecta, complura protocolla Ecclesiastica conscripta diligenter. Mortuus praemature 11. Nov[embris] 1805 anno.

Tertius Parochus erat A.R.D. Michael Laukonides, qui Szarvaszini apud Reverendissimum ac Amplissimum D[omi]num Hamaliar Capellanus, provocationi Kiszaciensium assurrexit a. 1806. 29. Febr[uarii] comparuit. Et hic vir assiduitate SUA multum contulit ad florem Eccl[esi]ae, et enim turris 1816 est elevata, horologium structum serius eodem Rectore. Anno 1827 mortuus 28-a Junii apoplexia tactus, qua emeritus senior I[n]slytum ac V[enerabilem] Senioratus Bacs-Szirmiensi.

Quartus sum ego Georgius Jeszenszky 15 II 1799 parentibus R. D. Francisco Jeszensky de Ead[em]¹⁷ et Catharina Fabry in Kiszács natus.

¹⁶ Tótsztamora – dnes Stomora Germană – obec v Rumunsku v Tamišskom okrese. V obci najprv žili Slováci a neskoršie, koncom 18. storočia sa tu usídlili aj Nemci.

¹⁷ František Jesenský pochádzal z Veľkého Jasena (de Nagy-Jeszen) v Turčianskej župe. ČAPLOVIČ, J.: *Dejiny slovenského evanjelického a. v. cirkevného sboru*, s. 31.

Humaniora MBERinii¹⁸ audivi, dein septennium Posonii transegi. Filosofico-theologicis studiis 1824 finitis ex pulveribus praefati Lycei veni eodem anno ad pulveres denuo NVerbaszinum,¹⁹ electus eram per I[n]clytum Jac. Ven[erabilem] Senioratum Bacs-Sirmiensem pro Professore Scholae Gramaticalis. Cathedre musagetarum tenellorum praefui duobus annis ii 1824/25 et 1825/26 at hanc Cathedra musis sacram communicavi cum aequae sacra Kuczuriensi Ecclesiastica, posteaquam praevis ordinibus sacris per R[everendissim]um ac amplissimum D[omi]num Adamum Lovich redimitus fuisset. In Kuczura sesquialterum annum exegi, dein fatisfuncto A.R.D. Michaelae Laukonides provocationi Kiszacsiensium assurexi; in Kiszacs Dei gratia ab Octennio officio ministri defungor.

Linguas calleo praeter latinam, slavicam, germanicam, illiricam, valachicam, et magyricam.

A. Muneris Sacri Administratio

1. Conciones scribuntur.

In concionibus auditores fidelitatis erga principem et Magistratui testandae obedientiae admonentur.

2. Catechisationes aestivae a 1-a: Trinit[atis] usque mens[is] Decemb[ris] (secund[um] Herderum) habentur, sed nimis negligenter frequentarunt praeprimis anno Cur[ente]. Catechumeni tempore Quadragesimae instituuntur et die Viridum solenniter confirmantur. Neogamorum institutio in Kiszacs ab octennio est in usu, ut id quod neglectum est private in parochiae institutione compensatur.

3. Cultus Divinus dominicalis peragitur secundum Rituale seu morem in Eccles[ias]. Ev[angelicis] Slavicus V[enerabilis] Senioratus receptum; in liturgicis nihil additum nihil denitum. Quotidianus cultus habetur cum praelectione.

4. Neonati baptizantur publice in precibus praesente populo vel diebus solis. Sacra D[omi]ni Coena propinatur: Festo N[ovi] Anni – Nativitatis, Paschatos, Pentecost[alis], Joannis et Michaelis interruptim et 4 vel 5 dominicis pro ratione venientium.

5. Morbidorum provisio et Spiritualis et Physica fit, medicus si necessum advehitur et insicionem variolarum sibi commendatam habet praeferenter.

6. Scholam inexpectatus visitare soleo saepissime ut calcar addam L[udi] Rectori – consiliorum sanorum acceptandorum capaci.

¹⁸ Mezőberény (slov. *Pol'ný Berinčok*) – mesto v Maďarsku v Békešskej župe.

¹⁹ Neu Verbas/Nový Vrbas – dnes Vrbas vo Vojvodine, v Srbsku.

7. Nonnisi maturae aetatis postquam tribus distinctis vicibus secundum B[enigni] Patentale promulgati fuissent, observata jurisjurandi formula, matrimonio junguntur.

8. Cadavera mortuorum ante 48 horas non efferuntur nisi in casibus dispensatis.

9. Matricae, protocolla, rationes accurate ducuntur.

B. Character moralis. *Vir parum doctus, sed superbus. Pastor negligens; graviter se prehensus.*

C. Bibliotheca: *pulveribus tecta.*

D. Habitatio. Anno 1806 aedificium parochiale tribus cubilibus et camera fructum haud commodum, at neros intendemus ut commodius nanciscamur.

E. Proventus V[erbi] D[omini] Ministri.

1. In fixo singulum par coniugatum solvit 20 xr in con. m.

2. Tritico terra collonicali gaudentes et domiciliati unam tertiam metretae pestanae.

Subinquilini in tritico medietatem praestant at in pecunia 20 x. c.m.

3. Media sessio cultivatur una cum prato et horto per Ecclesianos.

4. Quatuor currus foeni.

5. Ab introductione puerperae 18 x c.m.

6. A copula 1 f c.m., a promulgatione 10 x c.m., introductione sponsae 18 x c.m., assatura vini media.

7. A funera minori 18 x c.m., a maiori cum sermone 1 f. c.m.

8. Numus confessorius – hujus sextalitas est Rectoris et tria offertoria feriis anniversariis, ex quibus tertiam partem accipit L[udi] Rector.

9. Colleda, tertialitem hujus obtinet Rector.

10. Ligna focalia orgiae sex.

11. Commolitio frugum.

12. Currus necessarii s[ancta] vectura.

13. A singula domo pullum.

Accurate et bono ordini asveti rite dependunt competentias imo et plus una vel etiam duabus orgiis lignorum. Contractus transactione est melioratus 19. Dec[embris] 1803. Agri attamen melius cultivari possent, sunt vallati.

V Scholae.

A. Scholae Rector est Samuel Mitralovits annorum 21 antea Palankae per trium mensium temporis spatium, dein in Kulpin duobus annis, nunc vero apud nos a duobus mensibus L. Rector. Studuit N[eo]Verbaszini et MBerinii.

a. Juvenis bonos mores praesefert – et est omnino obsequiosus.

b. Hoc mense Septembris prima vice apud nos proles instituere inchoavit, quali vero successu effectus docebit. Bell-Lankasterianam Methodum sequi debet – crescente numero scholarium.

B. N[ume]rus discipulorum 1834/5 scholam frequentantium effecit 257.

C. Proles ultra 12-um annorum frequentare solent et debent in Kiszacs. 1-a Septembris conveniunt et mense Junio dimituntur.

c. Objecta doctrinalia, praeter lecturam, scripturam, cantum, catechesim, tractatur physica, historia naturalis, geografia, catechesis sanitatis, historia biblica et arithmetica.

d. Utitur praeter alios plures libros et Čitanka.

D. Aedificium scholasticum una cum habitatione L[udi] Rectoris est commodum.

E. Proventus L[udi] Rectoris sunt sequentes:

1. In fixo a pari coniugato accepit 15 xr. walut. et medietatem unius sic dictae vecae,²⁰ ab iis, qui terras possident ac domiciliati sunt; a subinquinis vero sextalitem seu portionem vulgo – unius Pest[inae] M[etretae].

2. Quadrans sessionis cultivatur ab Ecclesianis, non absimiliter etiam hortus.

3. Duae orgiae lignorum quercinorum.

4. A quavis prole Scholam frequentante 15 x V. V.

5. Gregorisatio, Blaseatio, farinatio et hostiatio.

6. A minori funere 18 x W. a maiori cum carmine 30 x.

7. Currus necessarios.

8. Commolitionem frugum pro domestica necessitate.

9. Ex offertoriis 3-um festorum anniversariorum tertiam partem

10. Ex nummo confessario sextalitem.

11. Ex Colleda tertiam partem.

Didactra haud accurate solvuntur.

F. Fundatio pro Schola eadem, quae pro templo.

G. Inspector Scholae est localis Parochus.

H. Libri Scholastici: Historia Hübneri, Biblia cum N[ovo] Testamento, Tranoscus, 2 Ex[emplaria] Čitankae

I. A.R.D. Decanus praescribere solet seriem lectionum seu rectius objecta scholaribus doctrinalia proponenda.

VI Obstetrices due adiuratae, formulam baptismi norunt officiisque admonentur. Solutio eorum libo panis et 6 grossi²¹ W.

²⁰ Veka – štvrtina peštianskej merice.

²¹ Gross (groš) – rakúsko-uhorská drobná minca nazývaná aj grajciar, päťák, šesták, desaťhaliernik, dvadsaťhaliernik; peniaz malej hodnoty.

VII Vespillo una et campanator in aede per Eccl[esi]am aedificata ab omnibus praestationibus libera degit. Foveas justae profunditatis parat. Salarium eius 19 metretae Pestinae et a quovis pari grossus. Pati mortui infantes sepeliuntur in coemeterio. Idem fieret si autochires ex morbo quod Deus avertat, reperirentur.

VIII Instituta caritativa nulla. Hospitia pro vidualibus R[everendo- rum] D[ominorum] Ministrorum et L[udi] Rectorum nulla.

IX Annua devotiones

Sermo eucharisticus post messem esse solet.

Memoria Nativitatis regnantis Principis cum sermone celebratur.

Dominica post 1.-a Novembr[is] sermo inauguralis judicum est in usu, qua occasione, iudex cum juratis adiurantur.

X Postulata et gravamina

1. Ex parte Ecclesiae.

2. Ex parte V[erbi] D[omini] Ministri – commodiorem habitationem anhelarem.

3. Ex parte L[udi] Rectoris, si didactra in fixum mutantur.

XI Abusus abrogandi proponuntur

1. Nocturna festo Natalitiorum Jesu Christi sacra non sunt in usu.

2. Turpissima bachanalia ultioris tribus diebus etiam pridem abolita.

3. Balneatio festo Paschatos proh! Viget.

4. Comessiones profussae encaeniorum tempore apud nos minime instituuntur.

5. Convivia baptismalia vigent, nuptalia et quadriduo durant, silicernia aequae in usu sunt.

6. Conciones funerales nonnisi iis dicuntur qui iam confirmati vel Sacrae D[omi]ni Coenae participes redditi; tecto sarcophago vero funera duci solent.

Conscripsit Georgius Jeszenszky Ecclesiae Augustano Evangelicae Kiszacsiensis V[erbi] D[omini] Minister die 30 Septembris 1835.

Peracta die 30. Septembris 1835 Ecclesiae Evang[elicae] Kiszacsiensis Canonica Visitatione per Reverendissimum et Amplissimum Dominum Joannem Szeberínyi, Montanum Superintendantem, praesentibus: Venerabili D[omini] Seniore Joanne Sztehlo, AA RR. item DD. Daniele Kolenyi, Joanne Rohonyi, Ludovico Musculy atque Joanne Scultety, Notario, denique Peril[ustri] D[omini] Conv[entus] Assessore Martino Mártonfy – sequentia pro stricto observamine inculcata sunt:

1. Pro Catechisationibus adolescentes aequae ac puellae in futurum diligentius compareant, in qua institutione Ministro Catechesis Herderi pro filo commendata est.

2. Calix argenteus inscriptione Ecclesiae et anni, quo paratus est, provideatur; pro morbidis autem alter minor comparetur.

3. Hostie ex nobiliori farina parentur.

4. Pixis laminea purius conservetur, immo alia stanno adminus obducta comparetur.

5. Canthari aequae novi stanei pro vino asservando procurentur.

6. Biblia atque duo attrita Protocolla novis membranis provideantur.

7. Ecclesiani moniti, ut a Cantationibus F. Natalitiorum sub fenestris posthac abstineant; Balneatio autem F[esto] Paschatos penitus est inhibitur.

8. Penes Convivia baptismalia, nuptialia et silicernia moderatio commendata est.

9. Visitatione peracta praesentibus pluribus qui Actui Visitationis interfuere, Reverendissimus Dominus Superintendens accerbissimum dolorem suum palam manifestavit, tum quod Ecclesiam non, uti oporteret, constitutam repperit, et inprimis juventutem in doctrina religionis nimis neglectam observavit, tum quod ob officium debite actum a V[erbi] D[omini] Ministro inhumanitatem et laesionem expertus fuerit.

Sign[at]um] In Kiszács die 30-a Septembris 1835.

Ioannes Sztehló Evangelicorum A[ugustinae] C[onfessionis] Bács-Sirmiensem h[ujus] t[empore] Senior

Ioannes Scultety, Incl[ytic] et Vener[abilis] Senioratus A[ugustinae] C[onfessionis] Bács-Sirmiensis, una et huius Canonice Visitationis Notarius

Ioannes Szeberinyi Montanus Superintendens

«Kysáč

Slovenská cirkev augsburského evanjelického vierovyznania v Kysáči, v Báč-bodrožskej stolici

1. Za začiatok tejto cirkvi možno považovať povolenie o uvádzaní učiteľa roku 1785 a potom i farára roku 1788.

2. Niet nijakých zmien.²²

3. Matkocirkev počíta 2060 duší a fília 107, spolu 2167 duší. Z toho mužov 1017, žien 1150, už confirmovaných 1118 oboch pohlaví. Manželských párov evanjelikov bolo 489, zmiešaných manželstiev niet. Roku 1834 narodených 129 a v tom istom roku zomrelo 69; sobášených 38 párov. V tomto roku 70 konfirmandov: 30 mužských, 40 ženských. V

²² Predpokladáme, že sa pod tým bodom vyžadovala odpoveď, či od poslednej kánonickej vizitácie boli zmeny na mieste farára v cirkevnom zbore.

bežnom roku som tiež vykonal konfirmáciu a ani jedno dieťa schopné konfirmácie nevystalo.

4. Chrám dlhý 10 siah, široký 5 [siah], 1 stopu a 6 palcov.²³ Z prednej strany štvorcového tvaru, zo zadnej oválneho, vybudovaný je z pečenných tehál. S výstavbou sa začalo 29. júna 1795 a zakončený je stavaním veže začiatkom júna roku 1799. Chrám bol roku 1816 pokrytý škridlami a roku 1834 v auguste a v septembri bol vynovený a olíčený zvnútra a zvonku. V chráme je svätá kazateľňa nad bohoslužobným stolom medzi dvoma mramorom obloženými stĺpmi. Oltár je z tehál, a nad ním sú dva stĺpy. Krstiteľnica je tiež z tehál z pravej strany oltára, má plechový kryt a plechovú konvicu. Na chóre nie je organ, ale ho v dohľadnej dobe zadovážime, máme lavice z jedľového dreva. V chráme nie sú žiadne nápisy.

5. Cirkevný inventár. Dva kalichy, jeden je cínový, kupa objemu jednej šestiny miery²⁴ s nápisom: *Cirkev Kysáč, zadovážil SZ*; druhý kalich kúpený roku 1811, objemu tiež jednej šestiny z pozláteného striebra; plechová obetná miska pekne pozlátená; cibórium plechové;²⁵ dve plechové konvice, plechová miska; štyri drevené svietniky; päť obrúskov, z ktorých sú dva hodvábné; päť oltárnych prestieradiel, z toho dve hodvábné prestieradlá so strapcovými a ozubenými okrajmi; jedna alba;²⁶ dve kovové krájadlá na krájanie oblátok; Biblia; Kniha modlitieb Jakubových; Kreuzbergove meditácie, Transcius; slovenská Chrátová agenda; krucifix – dar od velebného pána, viceinšpektora Báčsko-sriemského seniorátu vysokodôstojného Samuela Parwyho de Čeče. Pečiatka z roku 1818, na okraji ktorej je napísané: *Pečiatka cirkvi A. V. Kysáč*, v strede koruna a citát: 1. Sol, 12.

6. Veža nadstavaná roku 1816 a pokrytá plechom, na jej stene mramorový kameň z Komárňanskej stolice z dediny Süttő donesený roku 1801 a položený roku 1802 v júni s nasledujúcim nápisom autora kňaza Františka Jesenského:

Ked' František držal žezlo vlasti
a francúzske vpády otriasali ľuďom
(*iný preklad: a francúzske vpády volali ľuď do zbrane*)
a strašný mor spoza Dunaja prišiel
bola som postavená.

²³ Siaha bola stará uhorská miera pre dĺžku a predstavovala zhruba 1,9 metra (alebo 6 vienských stôp); 1 stopa – 32 cm; 1 palec – 2,6 cm. V presne prepočítanej hodnote bol chrám dlhý 19 m a široký 9,5 m a 47, 6 cm.

²⁴ Pravdepodobne ide o 1 pintu, starú uhorskú mieru, ktorá v prvej polovici 19. storočia obsahovala dve holby, t. j. 1,66 litra.

²⁵ Nádoba na oblátky k Večeri Pánovej.

²⁶ Kňazovo bohoslužobné biele rúcho, kamža.

Aby zrel blížiacich sa Francúzov
vysokú si bdelý Kysáč postavil vežu.²⁷

Má tri zvony: prvý má 84 libier,²⁸ s nápisom: *Feri Bruner ma odlial v Budíne roku 1787*; druhý kúpený roku 1801 má 276 libier s nápisom: *Cirkev evanjelická A. V. Kysáč zadovážila počas farára Františka Jesenského roku 1801* a nad tým píše: *V Pešti odlial Heinrich Eberhard*. Tretí je kúpený roku 1802; má 492 libier, s nápisom: *Pre vlastné použitie zadovážila cirkev evanjelická A. V. Kysáč roku 1802* a nad tým píše: *V Pešti odlial Heinrich Eberhard*.

7. Cirkevné dôchodky sa zbierajú zo zvončeka; od darov najmä na Nový rok, v nedeľu Svätej Trojice, v nedeľu po sviatku Petra a Pavla, v nedeľu Eucharistie, v nedeľu po sviatku Všetechvätých a v prvú nedeľu adventu; ako dobrovoľné príspevky; zo zvonenia pre nebohých, a predovšetkým v jeseň z ročných dávok v ovse: každý manželský pár dáva jednu tretinu peštianskej merice,²⁹ tak isto aj každý, kto používa štvrtinu sesie.³⁰ Zemepán dáva cirkvi iba päť siah dreva na kúrenie ročne a nič viac. Vlastných pozemkov a majetkov cirkev nemá.

Cirkev má dve kasy. Väčšia, ktorá je zadovážená podľa môjho návrhu roku 1829, určená je výlučne pre použitie v cirkvi. Z menšej sa vyplácajú farár, učiteľ a kostolník. V minulom roku v jeseň sme z prvej pre renovovanie chrámu stovili 965 forintov³¹ a 36 grajciarov a máme v kase 4152 forintov W.³² „Oploďňuje“ sa peniaz tento u veriacich Kysáčanov legálnymi úrokmi. Nikto nedostáva z tejto sumy, kým nepodpíše obligáciu ako záruku. Doposiaľ sa nič nestratilo, neriskujú sa vybrané peniaze, pretože sú požičané sumy malé a iba podľa možnosti a vlastníctva pôdy tých, ktorí sa pôžičky dožadujú. V menšej, staršej, kase sme roku 1834 mali príjmy 988 forintov a 37 grajciarov viedenskej meny a výdavkov bolo 772 forintov a 44 grajciarov viedenskej meny, takže v kase zostalo 215 forintov a 53 grajciarov.

Veľkú kasu, ktorá sa plní od spomenutého ovsa, vedie Andrej Orgován, sedliak Kysáčan, ktorý v prvú nedeľu adventu alebo trochu neskôršie okolo tohto sviatku, keď sa zvolá presbytérium, podáva správu spo-

²⁷ Preklad je prevzatý od S. Čelovského (ČELOVSKÝ, Samuel: Najstaršia epigrafická pamiatka Slovákov v Srbsku. In: *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodine*. Báčsky Petrovec : MOMS, 2010, s. 341).

²⁸ Libra/viedenský funt – 0,56 kg.

²⁹ Peštianska merica – 94 litov.

³⁰ Sesia v Báč-bodrožskej župe vynášala 32 jutár ornej pôdy a 22 jutár pasienkov, počítajúc jutro pasienkov a jedno jutro intravilánu, počítajúc, že 1 uhorské jutro pôdy I. triedy v Bácske vynášalo 1100 štvorcových siah.

³¹ 1 forint = 60 grajciarov (od r. 1780 – do r. 1876).

³² W/Wiener währung – viedenskej meny.

lu s kostolníkom, kurátorom a miestnym farárom. Miestny notár potom prepočítuje príjmy a výdavky podľa platných predpisov. Menšia kasa sa uschováva na fare v krabici, od ktorej kľúče majú kurátor a kostolník. Kňaz má na otázku peňaží iba taký vplyv, že presne zaznamenáva malé sumy, ktoré kostolník vkladá alebo berie z kasy.

[Cirkevný zbor] nemá súdne spory.

8. Cirkevné knihy: Biblia s Novým zákonom, Kniha modlitieb Jakubových, Kreuzbergove meditácie, Transciscus, Postilla Blahiana,³³ slovenská Chrámová agenda.

a. Uschováva nasledujúce dokumenty: Kópiu intimátu o uvedení učiteľa a výstavbe chrámu.

b. Matriku pokrstených, sobášených a zosnulých v jednom zväzku z roku 1787 a ďalej od roku 1823 osobitne matriku pokrstených a po tomto osobitne matriky zosobášených a zosnulých od roku 1832.

c. Protokol cirkevných intimátov, cirkulárov a konventov.

d. Horespomenuté knihy a okrem toho *Nový modliteľný poklad od P. Ondreje Palumbiniho*.

e. Inventár nijaký.

f. Cintorín je pri obci zo západnej strany starý a nový je zo všetkých strán obkolesený priekopou, povrch každého osobitne vynáša 150 štvorcových siah. Novší, v roku 1820 vymeraný, jeho použitie začal farár.

B. Fília Novi Piroš, inak Remanencija, v susedstve je s matkocirkvou, nemá ani cirkev, ani školu. Z matkocirkvi sa tam pred piatimi rokmi odsťahovali, ale prichádzajú do nej, aby si ukojili duchovné potreby a aj telá nebožtíkov donášajú na hrobitov matkocirkvi. Hoci sú doteraz izolovaní, predsa svoje povinnosti poctivo vykonávajú a matkocirkev podľa možnosti podporujú.

II. Správa cirkvi politicko-ekonomická

Cirkev nemá inšpektora. Konvent, ktorý zvoláva farár, usporadúvajú buď na fare, alebo v škole. Prehliadku účtov vykonáva lokálny notár. V prvú nedeľu adventu alebo neskoršie, keď sa zvolá presbyterstvo, kurátor Ďuro Brtko a kostolník Ján Ferko, ktorí na dva roky vykonávajú funkciu a zložili prísahu, podávajú správu. Vo vykonávaní práce sa povzbudzujú, peniaze inkasujú a nakoľko je potrebné, práce na fare, v škole a v okolí vykonávajú. Ich úlohou je podávať rekapituláciu: príjmy z troch zdrojov milodarov: v druhú nedeľu Vianoc, na Veľkú noc a Turí-

³³ Matúš Blaho: *Nábožné kázania na všetky nedele a sviatky celého roku cirkvi 1 – 2*, Levoča 1828, 1829 (PETRÍK, Borislav – RYBÁR, Peter (eds.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava : BoPo, 2001, s. 272).

ce. Dostávajú pár topánok a na môj návrh rozhodnuté je, aby sa k tomu pridali kožuch a nohavice. Okrem toho, oslobodení sú od dane a všetkých druhov stoličného a panského robotovania.

Presbyterstvo pozostáva z vybraných ľudí, ktorí zložili prísahu, a ich úlohou je, aby prišli, keď farár zvolá konvent a múdro rokovali o všetkom, čo prispieva pokroku a rozkvetu farnosti.

III. Vnútný, mravnónáboženský stav zboru

Kostol usilovne navštevujú, častejšie v zimnom, ako v letnom období. Nedel'u prácou veľmi málo zneuctievajú a počas sviatkov každému, kto sa ocitne v krčme, dedinský richtár po služobnej povinnosti rozkazuje, aby išiel domov, ako i mládeži, ktorá sa po večernej tme zjaví vonku. Verejných protivníkov kultu Božieho niet. A aj tých ľahostajných voči Večeri Pánovej niet. Okrem málopočetných starších osôb, všetci ostatní sú gramotní a vynachádzajú sa v cirkevnej literatúre a v knihách.

Deti do školy radi posielajú. V minulom školskom roku školu navštevovalo 257 detí. Knihy, nielen tie cirkevné, ale aj iné, kupujú. O tom svedčí aj fakt, že v 100 exemplároch donesená čítanka autora Kollára³⁴ je už predaná v 40 exemplároch.

Veriaci sú slušní, vychovaní a vlúdni. Ale sú aj takí, ktorí holdujú alkohol. Za posledných 15 rokov bolo narodené iba jedno nemanželské dieťa.³⁵

³⁴ KOLLÁR, Ján: *Čítanka anebo kniha k Čítánj pro mládež we sskolách slowenských v městech a w dědinách*. W Budíne 1825.

³⁵ Prekvapivo nízka miera narodenia nemanželských detí nebola neobvyklá ani v iných slovenských cirkevných zboroch. V kánonických vizitáciách z roku 1835 sa uvádza počet mimomanželských detí v rôznych časových intervaloch. Uvádza sa, že v Kovačici sa na 2160 príslušníkov slovenského evanjelického cirkevného zboru v roku 1834 narodili dve mimomanželské deti, kým v Selenči (na 1149 duší), v Padine (na 2525 duší) a v Aradáči (na 1835 duší) ani jedno nemanželské dieťa. V matkocirkvi Hložany, ktorá v roku vizitácie mala 1537 príslušníkov, mimomanželské deti za posledné štyri roky neboli, v Srieame jedno (sem patrili obce: Čerevič, Banoštor, Grabar, Sviloš, Susek, Neštin, Ilok a mali úhrne 247 duší) a roku 1835 sa jedno narodilo aj v Palanke (z úhrnného počtu 311 duší). V Bajši bolo v roku vizitácie 1245 duší a v poslednom desaťročí sa narodili štyri mimomanželské deti. V Kulpíne, ktorý mal pri poslednom súpise 1110 duší, sa za posledné tri roky narodilo iba jedno mimomanželské dieťa. V Petrovci, v ktorom v roku vizitácie bolo 5031 duší patriacich slovenskému evanjelickému cirkevnému zboru, neuvádza sa počet nemanželských detí, iba pripomienka, že sa také zriedka rodia. V Laliti (na 880 duší) a v Pivnici (na 1635 duší) mimomanželské deti v roku 1835 nie sú. Najväčší počet nemanželských detí sa vyskytol v Starej Pazove na Vojenskej hranici, ktorá počítala 2631 duší v čase konania vizitácie: z 1745 pôrodov bolo 15 mimomanželských detí a to s cudzincami – no neuvádza sa o aký časový interval ide. (*Protocola visitationis Ecclesiarum E[van]g[e]licarum Bacs-Sirmiensiū, instituta anno 1835, mensibus Septembri et Octobri*. [EOL – Evángelikus Országos Levéltár, Budapest. Dostupné na: https://library.hungarica.na.hu/en/view/Banyai_04_1835_Bacs_Szerem/?pg=123&layout=s] [prístup 23. 8. 2020].

Voči tým, ktorí sú verejní hriešnici, uplatňuje sa zákon Christi Math XVIII, ale civilný magistrát zriedkakedy má do činenia s takými.

Boli dva prípady arbitrárneho rozvodu manželstva.

Vo verejných väzniciach z Kysáča nie je nikto.

Poverčivých niet.

Dobrovoľné príspevky radi dávajú.

IV. Prvý kňaz v Kysáči bol Michal Slamay,³⁶ od roku 1788 do roku 1794, keď pre svoje neskrotné správanie sa, ktoré vôbec nesvedčí kňazovi („statočnosť pera však nedovoľuje obširnejšie sa o tom zmieňovať“), vyhnaný bol do Bajše.

Druhý kňaz prišiel legálne pozvaný roku 1794 z cirkvi v Slovenskej Stamore – ctihodný pán František Jesenský,³⁷ muž za cirkiev v Kysáči

³⁶ Pavel Michal Slamay narodený v Slovenskom Pravne alebo v Mošovciach. Bol prvým učiteľom v Starej Pazove, odkiaľ prišiel do Kysáča za farára 16. marca 1788. Odtiaľto 25. júla 1793 odišiel do Bajše, kde bol farárom do roku 1803. Nakoniec sa stal farárom v Mokrej, kde náhle umrel. Szlamay bol mužom veľmi nepokojného charakteru, s ktorým mal seniorát veľké problémy (BIERBRUNNER, Gustáv: *A Bács-szerémi ág. hitv. ev. egyházmegye monográfiája az egyházmegye megbízásából összeállítottá*. Újvidéken. Ivkovic György könyvnyomdája 1902, s. 77, 105). O ňom podrobnejšie písal František Jesenský, druhý kysácsky farár vo svoje kronike, tiež Maliak (MALIAK, Jozef: Kysáč. In: *Národný kalendár*. Zost. S. Štarke, Petrovec : Kníhtlačiareň úč. spol., 1925, s. 41 – 50) a O. Marčok (MARČOK, Ondrej: *Z dejín slovenského evanjelického a. v. cirkevného zboru v Kysáči*. In: *Kysáč 1773 – 2013: zborník prác* (Vladimír Valentík, ed.). Báčsky Petrovec : Slovenské vydavateľské centrum, Matica slovenská v Srbsku; Kysáč : Rada Miestneho spoločenstva, 2013, s. 239).

³⁷ František Jesenský (3. apríl 1764 – 11. november 1805) pochádzal zo zemianskej rodiny z Veľkého Jasena v turčianskej župe. Školil sa v Necpaloch, v Prietrži, v Šajó-Gemerí a v Bratislave. Po ukončení bohosloveckého štúdia ho hneď roku 1786 povolali za farára do Bardáňa. Čoskoro sa obyvateľstvo Bardáňa kvôli ťažkým pomerom (povodne, súdne spory a nespravodlivosť zemepánov) odsťahovalo a veľká časť cirkevníkov sa spolu s farárom Františkom Jesenským presťahovala do Ečky. Roku 1792 prijal pozvanie cirkevného zboru zo Slovenskej Stamory. Tu ho čoskoro prepadli zloději, pričom ho zranili a oslepol na pravé oko, takže si na seniorálnom konvente žiadal službu na pokojnejšom mieste. Na konci roku 1793 prijal pozvanie cirkevného zboru v Kysáči za farára, kde bol 16. marca 1794 uvedený do úradu. Počas jeho pôsobenia v Kysáči bol vystavaný chrám, veža, škola a fara (ČAPLOVÍČ, J.: *Dejiny slovenského evanjelického a. v. cirkevného zboru*, 1928, s. 31, 55). Jeho nástupca Michal Laukonides v *Pamätníci* zapísal, že F. Jesenský v novembri roku 1805 viezol syna Samuela do latinskej školy do Poľného Berinčoka, ochorel a zomrel od zhubnej horúčky. Pochovaný bol 11. novembra 1805 (JESENSKÝ, František: *Pamätnica historických zápisov, starších a novších, o povstaní a ďalšom zveľadovaní cirkvi, počnúc od r. 1773*. Archív SECAV, Kysáč). V matrike pochovaných sa uvádza horespomenutý dátum pohrebu, nie deň úmrtia, ani príčina, iba pripomenka, že F. Jesenský umrel ako 37-ročný. Pochovával ho Juraj Ribay, toržiansky farár (Archív SECAV, Kysáč: *Matricula Baptisatorum Copulatorum Mortuorum Ecclesia Evang. A. C. Addicty. Kisáč ab Anno 1787*). V literatúre sa rôzne uvádza deň narodenia F. Jesenského. Ondrej Marčok tento dátum uvádza ako 14. apríl 1765 a deň úmrtia ako 8. november 1805 (MARČOK, O.: *Z dejín slovenského evanjelického a. v. cirkevného zboru*, s. 239).

veľmi zaslúžilý. Najprv bol dekanom Velebného seniorátu Báčsko-sriemského a potom aj notárom. Počas služby tohto správcu, vystavaný je chrám s vežou, kúpené sú dva väčšie zvony, určený je a renovovaný dom pre potreby učiteľa, nová, veľmi pekná, budova fary; veľmi starostlivo prepísané mnohé cirkevné protokoly. Umrel mladý 11. novembra roku 1805.

Tretí kňaz bol ctihodný pán Michael Laukonides,³⁸ ktorý bol kaplánom u ctihodného pána Hamaliara v Sarvaši. Na pozvanie Kysáčanov prišiel 29. februára roku 1806. Aj tento muž svojou usilovnosťou veľmi prispel k rozkvetu cirkvi, lebo počas jeho služby bola vystavaná veža roku 1816 a vstavané vežové hodiny. Umrel 28. júna 1827 od apoplexie (mozgovej príhody) ako emeritný senior velebného seniorátu báčsko-sriemského.

Štvrtý kňaz som ja, Juraj Jesenský,³⁹ narodený 15. februára 1799 od rodičov otca ctihodného pána Františka Jesenského z Veľkého Jasena (Jeszenszky de Nagy Jeszen) a Kataríny Fábry v Kysáči. Skončil som školu (Humanioru) v Mezoberényi (Poľnom Berinčoku) a potom sedem rokov pobudol v Požúne (Bratislave). Keď som skončil Filozoficko-teologické štúdiá roku 1824, toho roku som z tohto lýcea sám znovu odišiel do Nového Vrbasu, kde som zvolený od vznešeného seniorátu báčsko-sriemského za profesora Gramatickej školy. Bol som správcom katedry pre chlapcov dva školské roky 1824/25 a 1825/26 a keď som odišiel z tejto Katedry múz a po prijatí obradu vysvätenia od dôstojného pána Adama Loviča prešiel som do podobnej služby v cirkevnom zbore v Kucure. V Kucure som pobudol rok a pol a po smrti Michaela Laukonidesa som prijal pozvanie Kysáčanov a, chvála Bohu, v Kysáči už osem rokov vykonávam kňazskú službu.

Okrem latinského jazyka, ešte viem po slovensky, po nemecky, po srbsky, po rumunsky a po maďarsky.

A. Povinnosť vedenia cirkevnej služby

1. Kázne sa píšú.

V kázňach sa poslucháči vyzývajú k poslušnosti voči vládcovi a vrchnosti.

2. Katechizácie letné – od prvej nedele Svätej Trojice až do 6. decembra (podľa Herdera) sa konajú, ale príliš neriadne dochádzajú,

³⁸ Michal Laukonides (1775 Tó Gyork, Peštianska župa – 1827 Kysáč). Bol kaplánom v Sarvaši, skadiaľ ho povolali Kysáčania, inštalovaný bol 2. marca 1806. Bol seniorom Báčsko-sriemského seniorátu. Počas jeho pôsobenia v Kysáči po jeho boku ako kaplán pôsobil Juraj Hlaváč, neskoršie kucurský farár (MARČOK, O.: Z dejín slovenského evanjelického a. v. cirkevného zboru, s. 239).

³⁹ Dátum úmrtia: 3. február 1864 (MARČOK, O.: Z dejín slovenského evanjelického a. v. cirkevného zboru, s. 239).

zvlášť tohto roku. Konfirmandi sa počas štyridsaťdňového pôstu pripravujú na konfirmáciu a na Zelený štvrtok sviatočne prijímajú spoveď. Už osem rokov sa praktizuje inštitúcia mladých manželských párov (mladomanželov) aby sa to, čo je zanedbané súkromne, kompenzovalo vo farnosti inštitucionálne.

3. Obrad nedeľnej bohoslužby sa odjavuje podľa *Rituálu* t. j. podľa zaužívanej obyčaje slovenských evanjelických cirkevných zborov vznešeného seniorátu; v bohoslužbe sa nič nepridáva ani nevyníma. Každodenný obrad odjavujú čítaním textov.

4. Novorodenci sa krstia verejne počas modlitieb v prítomnosti ľudu alebo v iných dňoch. Svätá Večera Pánova sa prisluguje na sviatok Nového roka – na Vianoce, na Veľkú noc, na Turíce, na Svätého Jána, na Svätého Michala a štyri alebo päť nedeľ podľa dohody/potreby veriacich.

5. Chorým sa poskytuje obrad duchovnej a fyzickej podpory. Lekára, ak je potrebné, dovážajú a ak sa odporučí, predtým sa dáva vakcína proti osýpkam.

6. Školu navštevujem často a bez oznámenia, aby som učiteľa pozval a aby prijal dobré rady.

7. Hoci ešte nie sú v zrelom veku, podľa Cisárskeho patentu, po troch vykonaných ohláškach a po skladaní prísahy uzavierajú manželstvo.⁴⁰

8. Zosnulých nepochováajú skôr, ako uplynie 48 hodín, vyjmúc v dovolených prípadoch.

9. Matriky, protokoly, účty sa pravidelne/úhladne vedú.

B. Morálny charakter: *Muž málo vzdelaný, ale hrdý. Farár je nedbanlivý a neprístupný.*⁴¹

C. Knižnica: *pokrytá prachom.*⁴²

D. Byt: budova fary vystavaná roku 1806 má tri izby a špajzu; nevhodujúci, veľmi sa snažíme dobudovať vhodnejší.

E. Dôchodok Služobníka Slova Božieho.

1. Fixný: každý manželský pár platí 20 grajciarov v konvencionálnej mene.

2. Tí, ktorí používajú pôdu a majú domy, dávajú jednu tretinu peštianskej merice pšenice. Subinkvilni polovicu z peštianskej merice pšenice a v peniazoch 20 grajciarov v konvencionálnej mene.

3. Polovicu sesie [mu] spolu s lúkou a záhradou obrábajú veriaci.

4. Štyri vozy sena.

⁴⁰ Dolná hranica sobášneho veku podľa vtedajších predpisov bola 18 rokov pre mužov a 16 rokov pre ženy.

⁴¹ Časť písaná kurzívou je v originálnom zdroji písaná iným rukopisom.

⁴² Časť písaná kurzívou je v originálnom zdroji písaná iným rukopisom. Naráža sa na nezáujem Služobníka Slova Božieho o používanie kníh.

5. Od uvádzania šestonediel'ky/porodenej ženy 18 grajciarov. k.m.

6. Od sobášu 1 f. k.m., od ohlášky budúcich mladomanželov 10 grajciarov k.m. a od úvodu mladuchy 18 grajciarov k.m., pečené mäso a vína pol.⁴³

7. Malý pohreb 18 grajciarov k.m. a veľký s kázňou 1 forint.⁴⁴

8. Z peňazí zo spovede šestina patrí učiteľ'ovi a z trikrát do roka (na sviatky) zbieraných milodarov tretina patrí učiteľ'ovi.

9. Tretina z koledy patrí učiteľ'ovi.

10. [Dostáva] šesť siah dreva na kúrenie.

11. Mletie obilnín.

12. Voz pre potreby svätého obradu.

13. Z každej domácnosti kohúta.

Presne a pravidelne podľa obyčaje platia záväzky, aj viacej, jednu alebo dve siahly dreva. Zmluva poplatkov je zlepšená 19. decembra roku 1833. Pôdu by mohli lepšie obrábať, ohradená je priekopou.

V. Škola.

A. Školský učiteľ' Samuel Mihalovič má 21 rokov, predtým tri mesiace [pracoval] v Palanke, potom dva roky v Kulpíne a teraz je u nás učiteľ'om dva mesiace. Školil sa v Novom Vrbasi a v Poľnom Berinčoku.

a. Mladík má pekné maniere, je veľmi poslušný.

b. Tohto mesiaca v septembri u nás deti prvýkrát spievali v chóre, čo je veľký úspech dosiahnutý v učení. Potrebné je, aby pracoval podľa Bel Lankasterovej metódy,⁴⁵ aby sa zväčšil počet žiakov.

B. Počet žiakov v školskom roku 1834/35, ktorí navštevovali školu 257.

C. Deti do 12 rokov v Kysáči navštevujú školu, školský rok sa začína 1. septembra a končí sa v júni.

c. Vyučujúce predmety: okrem čítania, písania, spievania, katechizmu, majú aj fyziku, prírodné vedy, prírodopis, zemepis, zdravotný katechizmus, biblickú históriu a aritmetiku.

d. Okrem mnohých iných učebníc používajú aj Čítanku.

D. Školská budova spolu s bytom učiteľ'a je dostatočne priestranná.

E. príjem/plat učiteľ'a je nasledujúci:

⁴³ Neuvádza sa miera.

⁴⁴ Pod malým pohrebom sa rozumie pochovávanie mladších alebo tých, ktorí nie sú konfirmovaní. Takí sa pochovávali bez kázne.

⁴⁵ Táto organizačná forma vyučovania vznikla na sklonku 18. storočia, keď nezávisle jeden od druhého anglikánsky farár Andrew Bell (1773 – 1832) a učiteľ' Josef Lancaster (1771 – 1838) počnúc rokom 1798 vo svojej práci zapájali starších žiakov do vyučovania tak, že pomáhali učiteľ'ovi pri vyučovaní mladších spolužiakov (Potkonjak – Šimleša, 1989: 47).

1. fixný – od manželského pára dostáva 15 grajciarov v peniazoch a polovicu tzv. veky⁴⁶ (v obilninách) od tých, ktorí vlastnia pôdu a ktorí majú dom. A od subinkvilínov iba šiestu čiastku peštianskej merice alebo ľudovo povedané – porciu podľa peštianskej merice.

2. Štvrtinu sesie, ktorú obrábajú veriaci a taktiež záhradu.

3. Dve siahly dubového dreva na kúrenie.

4. Od každého dieťaťa, ktoré chodí do školy, dostáva 15 grajciarov viedenskej meny.

5. Pasenie dobytky,⁴⁷ mletie múky a pohostenie.

6. Od malého pohrebu 18 gr. viedenskej meny a od veľkého so spievaním 30 gr.

7. Podľa potreby voz.

8. Mletie obilnín pre domáce potreby.

9. Od darov na tri sviatky každoročne má tretinu.

10. Má od dávok konfirmandov.

11. Od koledy tretinu.

Plat učiteľovi sa dosť nepravidelne platí.

F. Škola má také fondácie ako cirkev.

G. Inšpektor školy je miestny farár.

H. Školské učebnice: Hübnerove Dejiny, Biblia s Novým zákonom, Transcius 2 exempláre, Čítanka.

I. Vážení pán dekan obyčajne navrhuje a určuje sériu lekcí alebo predmetov, ktoré sa majú vyučovať.

VI. Dve babice,⁴⁸ ktoré zložili prísahu, vedia formulu krstu, podporujú sa vo vykonávaní povinností. Dostávajú plat jeden chlieb a 6 grošov viedenskej meny po jednom pôrode.

VII. Hrobár je súčasne aj zvonár, býva v byte, ktorý cirkev vybudovala a oslobodený je od všetkých poplatkov. Kope jamy zodpovedajúcej hĺbky, jeho plat vynáša 19 peštianskych meríc obilnín a od každého manželského pára groš. Mŕtvi novorodenci sa pochovávajú na cintoríne. Tiež aj samovrahovia, ktorí pre chorobu (nech im Pán Boh odpustí) spáchali samovraždu.

VIII. Nemajú nijakú charitatívnu ustanovizeň, nemajú ani dom pre vdovcov farárov a učiteľov.

IX. Ročné spovede

Po eucharistii býva kázeň. Vo vianočnej kázni sa spomína aj vládca. V nedeľu po prvom novembri kázeň a inauguračia richtára a prísažných.

⁴⁶ Veka – štvrtina peštianskej merice.

⁴⁷ Právo pasenia svojho dobytky na obecnom pastvisku.

⁴⁸ Dnes pôrodné asistentky.

X. Žaloby a obvinenia

1. Zo strany cirkvi.
2. Zo strany farára – komfortnejší byt si želám.
3. Zo strany učiteľa: aby sa plat pre vyučovanie zmenil na fixný.

XI. Navrhuje sa, aby sa zrušilo pre zneužívanie:

1. Nočná služba na sviatok narodenia Ježiša Krista sa nemá nepraktizovať.
2. Aby sa prestalo s bezuzdnými zábavami (bakchanáliami) v nasledovné tri dni, čo aj skôr bolo zrušené.
3. Oblievacky na Veľkú noc! Beda! Veľmi rozšírené.
4. Veselé a bohaté zábavy na deň cirkvi sa u nás veľmi málo praktizujú.
5. Hostiny (slávnostné obedy) po krstínach sú veľmi rozšírené, svadby trvajú aj štyri dni, kar (pohrebná hostina pre zosnulých) sa tak tiež praktizuje.
6. Kázne na pohrebe sa praktizujú pre tých, ktorí už prijali konfirmáciu alebo prijali Večeru Pánovu. Praktizuje sa prenášanie zosnulého v pokrytej truhle.

Zapísal Juraj Jesenský cirkvi A.V. kysácskej Služobník Slova Božieho, 30. septembra roku 1835.

30. septembra roku 1835 vykonaná je kánonická vizitácia evanjelickej cirkvi v Kysáci. Vykonali ju superintendent⁴⁹ Banského dištriktu dôstojný Pán Ján Seberíny v prítomnosti vznešeného seniora Jána Stehlu a čestných pánov Daniela Kolényiho, Jána Rohonyiho, Ludvika Muskuliho a Jána Škultétyho zapisovateľa a váženého pána prísediaceho konventu Martina Martonfiho, zapísali nasledujúce o tej kánonickej vizitácii:

1. Aby sa o mladých konfirmandoch, aj mládencoch, aj dievkach, v budúcnosti svedomitejšie staralo. Pre túto aktivitu Služobníkovi Slova Božieho sa ako vzor odporúča Herderov Katechizmus.
2. Na strieborný kalich sa má zaobstarat' nápis cirkvi s uvedením roku kúpy a pre chorých sa má kúpiť malý kalich.
3. Oblátky sa majú pripravovať z múky najlepšej kvality.
4. Kovová krabica sa má čistejšie udržiavať alebo sa má zaobstarat' iná, z postriebného olova.
5. Taktiež sa majú zadovážiť nové konvice z postriebného olova pre držanie vína.
6. Biblia a dva doslúžilé protokoly sa majú dať do novej tvrdej väzby.

⁴⁹ Roku 1883 je titul superintendent nahradený titulom biskup (PETRÍK, B. – RYBÁR, P. (eds.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*, s. 354).

7. Veriaci sa majú vyzvať, aby sa zdržali od spievania na Vianoce pod oknami a v čase Veľkej noci celkom zakázať oblievačky.

8. Na hostinách po krstínach, uzavretí manželstiev a na karocho odporúča sa striedmosť.

9. Keď vizitácia bola vykonaná, v prítomnosti mnohých, ktorí účinkovali vo vizitácii, dôstojný pán superintendent vyjadril veľkú ľútosť preto, že cirkev nenašiel v zodpovedajúcom stave, tak ako by bolo treba, na prvom mieste zanedbané je učenie mládeži v kresťanskej virove. Tiež sme zistili, že súčasný kňaz službu neslušne, provokujúco vykonával.

V Kysáči, dňa 30. septembra roku 1835

Ján Stehlo, senior báčsko-sriemsky

Ján Škultety, notár Báčsko-sremskeho seniorátu a súčasne notár tejto kánonickej vizitácie

Ján Seberíný, superintendent»

Zápisnica o kánonickej vizitácii evanjelického a. v. cirkevného zboru v Kysáči z roku 1835 má ako primárny zdroj mimoriadny význam pre dejiny tohto cirkevného spoločenstva a Slovákov v Kysáči, ale i širšom kontexte v dejinách Slovákov v južnom Uhorsku (na Dolnej zemi), pretože ponúka množstvo nových údajov, ktoré sa predovšetkým vzťahujú na cirkevný a školský život tohto náboženského a národnostného spoločenstva.

V Zápisnici sú aj iné údaje relevantné pre spoločenské a historické dejiny, ktoré by v značnej miere mohli prispieť k všestrannejšiemu osvetleniu spoločenského a hospodárskeho života Slovákov v Kysáči a na Dolnej zemi od konca 18. do polovice 19. storočia, v období, ktoré je doposiaľ nedostatočne preskúmané.

Keďže kánonická vizitácia prebehla štyri roky po prvej cholerovej epidémii v Bážke, dalo by sa očakávať, že budú zaznamenané nejaké poznámky, napr. vo forme pohrebov, prípadne osobitného cintorína. Podľa údajov v matrike zomrelých sa však dá usúdiť, že cholera roku 1831 Kysáč obišla.⁵⁰

⁵⁰ Prvý prípad cholery bol zaznamenaný 23. septembra roku 1831, podľaohol jej 27-ročný Martin Dobrovský. V októbri bolo 13 úmrtí, v novembri jedno a 17. decembra roku 1831 bol poslednou obeťou cholery 39-ročný Jozef Gašpar. V tomto roku umrelo 154 obyvateľov Kysáča (75 mužského a 79 ženského pohlavia), takže 16 prípadov úmrtia na cholery sa môže považovať za ojedinelé prípady a nie za epidémiu. V Bážke bola zaznamenaná druhá vlna cholery roku 1836. Hoci sa v kysáčskej matrike pochovaných počas celého roka neuvádza príčina smrti zosnulých, podľa zaznamenaného veľkého počtu pochovaných v auguste a v septembri predpokladáme, že išlo o cholery (počet pochovaných v januári bol 8, vo februári 8, v marci 7, v apríli 4, v máji 3, v júni 3, v júli 3, v auguste 42, v

Konštatujeme, že podrobná analýza a publikovanie ďalších zápisníc kánonických vizitácií z iných vojvodinských obcí, v ktorých žili, resp. žijú Slováci vo väčšom počte by zodpovedala stanovenému cieľu práce. Zápisnice sú bohatým zdrojom údajov dôležitých pre doplnenie obrazu vypovedajúceho o minulosti tohto národnostného spoločenstva.

septembri 71, v októbri 8, v novembri 4, v decembri 5) (Archív SECAV, Kysáč: *Matricula Baptisatorum Copulatorum Mortuorum Ecclia Evang. A. C. Addicty. Kisáč ab Anno 1787*).

W poszukiwaniu idealnych Słowian – o wojowniczości i pacyfizmie jako cechach charakteru narodowego w dociekaniach polskiej historiografii w XIX wieku

PIOTR BORÓŃ

Instytut Historii, Uniwersytet Śląski, Katowice, Polska

In search of perfect Slavs – about belligerence and pacifism as national traits in the investigations of Polish historiography in the 19th century

Abstract: The article presents the formation of two different stereotypes of the ancient Slavs – as a warlike people and pacifist. Based on the Polish historiography of the nineteenth century, it was shown how the appropriate stereotype was used in the historiographic or literary representation of the ancient Slavs. The starting point for the consideration of many historians were numerous historical sources from the 6th–7th century, showing the Slavs as a belligerent, as well as one information about the peaceful attitude of this people. And it was the message of Theophylact Simocatta that won the recognition of many researchers living in the 18th and 19th centuries, who inscribed it in the romantic vision of Slavs based on J. G. Herder's historiosophy. The article refers to opposite theories of Alexander Sapieha or Jan Paweł Woronicz. An attempt was also made to reconcile two opposing visions of the ancient Slavs in the theory of conquest, commonly accepted in the 19th century.

Keywords: Historiography, Slavs, national stereotypes, theory of conquest.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.131-146>

Stosunek wczesnośredniowiecznych Słowian do wojny i pokoju jest i pozostanie dla nas nieznany. Trudno bowiem wnioskować na podstawie tekstów spisywanych przez obcych, niesłowiańskich pisarzy, najczęściej słabo znających ten lud. Pomimo to jednak, od wielu lat funkcjonuje przekonanie o pewnych wzorcowych, wojennych bądź pokojowych postawach (żeby nie mówić o etosie) Słowian. Problem, który pragnę tu przedstawić nie dotyczy miejsca wojny i pokoju w świecie wyobraźni słowiańskiej czy w sposobach postępowania. Takie poznanie jest dla nas niedostępne. Dostrzegamy jednak ogromną ilość wypowiedzi na ten temat, tworzących pewne przeciwstawne sobie, literackie, czy też historiograficzne obrazy Słowianina – raz wojownika, innym razem miłośnika pokoju, czyli pacyfisty.

Problem wojowniczości, czy pacyfizmu Słowian pojawia się w większości charakterystyk, zarówno tych stworzonych przez pisarzy śre-

dniewiecznych, jak też badaczy średniowiecza. We współczesnej nauce kwestia ta nie jest już rozpatrywana, co nie znaczy, że w świadomości potocznej nie funkcjonuje pewien stereotypowy obraz wzorcowego Słowianina. Takie stereotypowe postrzeganie Słowian widzimy, co najzupełniej naturalne, w średniowieczu. Co najciekawsze, niemal identyczny, ale doprowadzony do skrajności, sposób widzenia Słowian pojawił się w nowoczesnej historiografii, czyli od drugiej połowy XVIII wieku i trwał do wieku dwudziestego, podlegając zmianom i modyfikacjom. Nie wynikały one jednak z postępu badań naukowych, lecz ze zmian w zapotrzebowaniu współczesnych. Inaczej mówiąc, problem wzorca wojownika czy miłośnika pokoju nie dotyczy Słowian rzeczywistych, lecz wyobrażonych i przedstawionych. Rzecz więc dotyczyć będzie nie historii, ale naszych o niej wyobrażeń czy złudzeń.

Teksty greckich, niemieckich i arabskich pisarzy są na ogół dość zgodne co do nastawienia Słowian do wojny – są oni jej miłośnikami i nieźli z nich wojownicy. O ich umiejętnościach wojennych pisał Jan z Efezu u schyłku VI wieku, że „przeklęty lud Słowian” wtargnął do Helady, Tesalii i Tracji, zniszczył tamtejsze miasta, i o dziwo tam pozostał. Mieszkają i siedzą spokojnie (niezagrożeni) w ziemiach Rhomajów bez troski i strachu, plądrując i podpalając, bogacąc się i przywłaszczając sobie złoto i srebro, tabuny koni i mnóstwo broni; a nauczyli się prowadzić wojnę lepiej niż Rhomajowie.¹ Słuchać tu swoiste zdziwienie – nie tylko weszli i złupili kilka cesarskich prowincji, ale jeszcze w nich pozostali, a nie widać szansy na ich pokonanie. Umiejętności wojenne musieli mieć zatem znaczne, a pokój chyba nie był dla nich najcenniejszy. W mniej więcej tym samym czasie w Bizancjum powstał traktat o taktyce, autorstwa tak zwanego „Pseudo-Maurycego”. Przedstawiono w nim bardzo szczegółowe informacje o Słowianach, a przede wszystkim o sposobach walki z nimi. Wskazano także, jak wielkie problemy miała armia bizantyńska w walkach ze Słowianami.

O zdolnościach wojennych Słowian informuje nas Prokopiusz z Cezarei, opisując bitwę podobną do słynnego starcia pod Termopilami. Oto w czasie wojen Bizancjum z Gotami w Italii (547 rok), wódz Rhomajów, Tulianus, „zebrawszy wieśniaków, strzegł najwęższego przejścia, aby przeszkodzić wrogom wtargnąć do Lukanii. Razem z nimi straż pełniło 300 Antów, których wcześniej postawił tam Jan na prośbę Tulianusa. Barbarzyńcy ci zdolni są do walki, szczególnie w trudnym terenie. Gdy Totilla się o tym dowiedział, uznał, że nie jest konieczne wysyłanie tam Gotów; zebrał wielu wieśniaków, dodając im kilku Go-

¹ JAN Z EFEZU. *Historia kościelna*, cap. VI, roz. 25. Tłumaczenie PLEZIA, Marian (ed.): *Greckie i łacińskie źródła do najstarszych dziejów Słowian, cz. 1 (do VIII w.)*. Kraków : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1952.

tów, i rozkazał podjąć próbę zdobycia tego przejścia wszelkimi siłami. Kiedy doszło do spotkania, wywiązała się walka, Antowie jednak dzięki swemu męstwu, a także dlatego, że trudny teren im sprzyjał, wraz z wieśniakami z otoczenia Tulianusa zmusili wrogów do ucieczki”.² Owych 300 Antów jawi się tu niemalże jako 300 Spartan walczących z Persami. Trudno powiedzieć, czy Prokopiusz nawiązywał do tej tradycji. Na pewno starał się umniejszyć znaczenie tego zwycięstwa, sugerując brak po drugiej stronie liczniejszych oddziałów gockich. Totilla wysłał tylko wieśniaków. Zauważmy jednak wyraźne wskazanie wojowniczości, czy po prostu przekonanie o dobrej wojskowej postawie Słowian.

Nie jedyny to przypadek informacji o zamiłowaniu do wojny, właściwemu temu ludowi. Menander, zwany Protektorem, opisując konflikt Słowian z Awarami, wywołany żądaniem od Słowian trybutu, przekazał informację o dumnej odpowiedzi na awarskie żądania: „Kim jest człowiek, który przyszedł na świat i ogrzewa się w promieniach słońca, a który chce naszą potęgę uczynić sobie poddaną? Zwykliśmy bowiem panować nad cudzymi ziemiami, a nie aby inni nad naszą ziemią panowali. Jesteśmy tego pewni, dopóki są wojny i miecze”.³ W dłuższej perspektywie okazało się, że Słowianie, przynajmniej ich część musiała poddać się Awarom. Warto jednak odnotować tę wzmiankę Menandra, jako egzemplifikację przekonania o wojowniczej naturze Słowian.⁴

Kilka wieków później, w innym kręgu kulturowym znajdujemy podobne spostrzeżenia. Oto w kontekście opowieści o wojnach ze Słowianami prowadzonych przez króla niemieckiego w X wieku (czasy margrabiego Gerona) wspomina Widukind o częstych wyprawach królewskich na Słowian, które niosły im śmierć, zniszczenie i wszelkie nieszczęścia. „*Illi vero nichilominus bellum quam pacem elegerunt omnem*

² PROKOPIUSZ Z CEZAREI. *O wojnach*, Tłumaczenie za BRZÓSTOWSKA, Alina – SWOBODA, Wincenty (ed.): *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka. Zeszyt 2. Pisa-rze z V-X wieku*. Prace Slawistyczne nr 63, Warszawa 1989, s. 64, VII, 22, 2-5.

³ MENANDER PROTEKTOR. *Historia*. In: NIEBUHR Bartold Georg (ed.): *Corpus Scripto-rum Historiae Byzantinae*. T. 1, Bonnae 1829, s. 281-444. Tłumaczenie za BRZÓSTOW-SKA, A. – SWOBODA, W. (ed.): *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka. Zeszyt 2*, s. 126.

⁴ O stereotypach i topicznych określeniach Słowian por. TYSZKIEWICZ, Lech Aleksander: Motywy oceny Słowian w Kronice Thietmara. In: HECK, Roman et al. (ed.): *Studia z dzie-jów kultury i ideologii ofiarowane Ewie Maleczyńskiej w 50 rocznicę pracy dydaktycznej i naukowej*. Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968, s. 104–118; TYSZKIEWICZ, Lech Aleksander: Z badań nad narodzinami stereotypów Słowian w historiografii zachodniej wczesnego średniowiecza. In: WRZESIŃSKI, Wojciech (ed.): *Wokół stereotypów Niemców i Polaków*. Acta Universitatis Wratislaviensis 1136, Historia 79, Wrocław 1991, s. 27–47; TYSZKIEWICZ, Lech Aleksander: Slavi genus homi-num durum. In: WRZESIŃSKI, Wojciech (ed.): *Wokół stereotypów Niemców i Polaków*. Acta Universitatis Wratislaviensis 1554, Historia 114, Wrocław 1993, s. 3–14.

miseriam carae libertati postpontos".⁵ Bo też i taki to rodzaj ludzi – wyjąśnia – twardych i uporczywych w pracy, przyzwyczajonych do nędznego pożywienia, a walczących o wolność w obliczu grożącej niewoli. Słowiańskie uwielbienie wojaczki i zgoła niepokojowy charakter przedstawia nam także neutralny światopoglądowo pisarz – sefardyjski Żyd – Ibrahim ibn Jakub, tak charakteryzując Słowian: „na ogół Słowianie są skorzy do zaczepki i gwałtowni i gdyby nie ich niezgoda, wywołana mnogością rozwidleń ich gałęzi i podziałów na szczepy, żaden lud nie zdołałby sprostać im w sile.”

Co ciekawe, o niechęci do wojen i umiłowaniu pokoju informuje nas tylko jeden przekaz. Piszący w pierwszej połowie VII w. historyk Teofylakt Simokatta, przy okazji opowiadania o wojnie z Awarami za panowania cesarza Maurycyego (582 – 602), mającej miejsce zapewne w roku 595 opowiada:

„Trzej ludzie pochodzenia sklawińskiego, nie mający przy sobie żadnego żelaza ani sprzętu bojowego, schwytani zostali przez gwardzistów cesarskich: nieśli jedynie kitary, a niczego poza tym nie mieli. Cesarz wypytywał ich z jakiego są plemienia, gdzie mają swoje siedziby i dlaczego znaleźli się na terytorium rhomajskim. Oni zaś odparli, że pochodzą ze szczepu Sklawinów, mieszkają nad brzegami Oceanu Zachodniego i że chagan aż tam wysłał posłów dla zgromadzenia sił zbrojnych, a przywódcom poszczególnych szczepów ofiarował wielkie dary. Oni jednak wzięli dary, odmówili mu pomocy zbrojnej, twierdząc, że odstrasza ich przestrzenie do przebycia, a do chagana wysłali ich właśnie, obecnie schwytanych, z wymówką, że sami drogę tę odbywać musieli piętnaście miesięcy. Chagan jednak, zapominając o prawach przysługujących posłom, postanowił nie pozwolić im na powrót. A oni zasłyszawszy o narodzie rhomajskim, niezmiernie słynnym z bogactwa i życzliwości, skorzystali z odpowiedniej chwili i przedostali się do Tracji. Noszą zaś kitary, ponieważ nie są przyzwyczajeni odziewać się w zbroje, bo ich ziemia nie zna żelaza i dlatego pozwala im żyć w spokoju bez waśni; grają na lirach, ponieważ nie umieją dąć w surmy bojowe, a ludziom, którzy nigdy nie słyszeli o wojnie, zbyteczne są oczywiście surowsze rodzaje muzyki. Cesarz tedy z wielkim zajęciem słuchał opowieści o tym plemieniu, ugościł łaskawie tych barbarzyńców, a nadziwiwszy się ich wzrostowi i wspaniałej budowie, wyprawił ich do Heraklei”.⁶

⁵ *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei*. In: HIRSCH, Paul – LOHMANN, Hans E. (ed.): *Monumenta Germaniae Historica*. Bd. 60. Hannover 1935, cap. II, 20.

⁶ *Theophylacti Simocattae Historiarum*. In: NIEBUHR Bartold Georg (ed.): VI, 2. Tłumaczenie za BRZÓSTOWSKA, A. – SWOBODA, W. (ed.): *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka. Zeszyt 2*, s. 259n.

Relacja tych trzech, pochwyconych dość przypadkowo Sklawenów wywarła, jak słyszymy, spore wrażenie na cesarzu. Ile w niej prawdy – tego możemy się tylko domyślać. Można wyrazić przypuszczenie, że ci trzej Słowianie nałgali Rhomajom o obyczajach swych rodaków, a mieli świadomość, że ich opowieści nikt nie będzie w stanie zweryfikować. Czy cesarz im uwierzył, tego Teofylakt Simokatta wprost nie pisze. Co jednak dla nas istotne, w tę relację uwierzyło wielu nowożytnych historyków, przyczyniając się w dużym stopniu do powstania stereotypu pokojowego Słowianina, któremu obca była wojna i zaborczość, a który ponad wszystko przedkładał spokojną pracę na roli oraz grę na cytrze. Ten opis pokojowej natury ludów słowiańskich jest sprzeczny z wszystkimi doświadczeniami Rhomajów, wyniesionymi z walk ze Słowianami. Trudności w walce opisują traktaty wojskowe i kronikarze. Zestawiając wiadomości Teofylakta z współczesnym mu opisem Prokopiusza z Cezarei, stwierdzić wypada, że w opisie Słowian zgodni są co do jednego faktu – Słowianie nie noszą zbroi. Prokopiusz pisze: „Stając do walki, na ogół pieszo idą na nieprzyjaciela, mając w ręku tarczę i dzidę, pancerza natomiast nigdy nie wdziewają. Niektórzy nie mają ani koszuli, ani płaszcza, lecz jedynie długie spodnie podkasane aż do kroku i tak stają do walki z wrogiem.”

Opowieści o trzech Sklawinach zapisanej przez Teofylakta nie sposób traktować poważnie. To swego rodzaju ciekawostka czasów wojennych. Stała się ona jednak jednym z głównych filarów stworzenia obrazu Słowian-pacyfistów. Karierę w nauce i literaturze ten wzorzec zaczyna w XVIII wieku. Znakomicie dopasował go do swej koncepcji historiozoficznej Johann Herder. Ten pochodzący z Prus Wschodnich filozof dał podstawy do romantycznych wizji narodu – jedności pokoleń. Historię pojmował jako continuum, realizację boskich planów. Świat miał opierać się na łańdzie, podobnym do tego panującego w przyrodzie – pięknej, wzniosłej i pełnej sensu. Człowiek poprzez rozum i wolność współuczestniczy w dziejach, a przez swe działania stworzył tradycję – według Herdera – łańcuchem kultury. Boski plan wobec ludzkości nakazuje zastanowić się przeznaczeniem narodu i jednostki. Naród to jedność pokoleń przeszłych, obecnych i przyszłych.

W swych dociekaniach nad procesem rozwojowym ludzkości, J. Herder wyrażał wiarę w powstanie nowego społeczeństwa, opartego na idei człowieczeństwa, w którym zaistnieją warunki godziwego życia ludzkiego. Wyjątkowe miejsce przypadało w tej wizji narodom słowiańskim, ze względu na ich odpowiedni do nowych, przyszłych warunków, charakter i wartości moralne. Słowianie mimo ucisku niewoli, w jakim żyli, zachowali ową młodzieńczą świeżość, która pomóc im miała w poprowadzeniu ludzkości do nowego człowieczeństwa, czego

nie zdołali dokonać wcześniej ani Rzymianie ani Germanie. Na historyków słowiańskich mocno musiał oddziaływać opis: „Słowianie osiedlali się wszędzie, by objąć w posiadanie kraje, opuszczone przez inne ludy, by jako osadnicy, pasterze lub rolnicy ziemie te uprawiać i użytkować. Po wszystkich poprzednich spustoszeniach, przemarszach i wędrówkach ich cicha, pracowita działalność przyniosła krajom tym niewątpliwe korzyści. (...) Byli uczynni, gościnni aż do rozrzutności, byli miłośnikami wiejskiej swobody, ale przy tym ulegli i posłuszni, byli wrogami rabunku i grabieży.”⁷ Taki obraz dziejów słowiańskich dawał nadzieję na wspaniałe jutro, w którym dojdzie do odrodzenia narodowych, swojskich elementów kulturowych. Świetlana przyszłość ludów słowiańskich wskazana przez Herdera była szczególnie ważna dla filozofów, historyków czy literatów pochodzących z krajów słowiańskich, a żyjących w I połowie XIX wieku. Tylko jeden naród słowiański – rosyjski posiadał wówczas własne państwo, reszta natomiast znajdowała się pod rosyjskim właśnie, niemieckim, węgierskim czy tureckim panowaniem. Jednocześnie była to podnieta do podjęcia badań nad słowiańską przeszłością.⁸

Zainteresowanie życiem i dziejami dawnych Słowian ma istotne znaczenie dla rozstrzygnięć dotyczących tzw. charakteru narodowego. Oto w czasach Oświecenia rozwija się dość powszechne przekonanie, że każdy naród ma swą duszę, swój charakter, swoje cechy. Wawrzyniec Surowiecki, prekursor polskich badań nad dziejami i kulturą Słowiańszczyzny zaprezentował dość powszechne wówczas przekonanie o istnieniu narodowych cech oraz i dziedziczności. W swej rozprawie, czytanie publicznie w 1809 roku napisał: „Najpóźniejsze pokolenie dziedziczą pospolicie przymioty swych przodków; obyczaje, mniemania, przesady, oświecenia, wady i cnoty, które dziś władają naszymi postępami, biorą częstokroć swe źródło z nayodleglejszych epok nadddziałów.”⁹ Istnieje zatem łączność między współczesnymi a minionymi pokoleniami:

„Aże oni są oycami naszymi, ich sława iest naszą; możemy się nią sprawiedliwie szczić, bo dla nas samych była przysposobiona; zasługi ojców spadają na synów.”¹⁰ „Wśród najokropniejszych zaburzeń barbarzyństwa, wśród ciemnoty, gwałtów i przemocy powszechnej,

⁷ HERDER, Johann Gottfried: *Wybór pism*. Wrocław etc.: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1987, s. 491n.

⁸ BOROŃ, Piotr: Odezwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk jako inspiracja badań nad wczesnymi dziejami Polski i Słowiańszczyzny. In: *Miscellanea Historico-Archivistica*. T. 14, Warszawa 2002, s. 97.

⁹ SUROWIECKI, Wawrzyniec: Rozprawa o sposobach dopełnienia historii i znajomości dawnych Słowian... czytana na posiedzeniu publicznym Towarzystwa Przyjaciół Nauk, dnia 19 stycznia 1809 roku. In: *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*. T. 8, 1812, s. 85.

¹⁰ SUROWIECKI, W.: Rozprawa o sposobach, s. 97.

Polacy umieli ciągle utrzymywać powagę szlacheckiego i niepoldeglego narodu. Z tej strony ich chwała wcale nie jest wątpliwa, wszystkie podania i ślad ukazują nam ją w każdej epoce. A że oni są ojcami naszymi, ich sława jest naszą, możemy się nią sprawiedliwie szczycić, bo dla nas samych była przysposobiona: zasługi ojców spadają na synów”.¹¹

To właśnie w dziejach najwcześniejszych tkwić miał klucz do zrozumienia losów narodu, mianowicie te cechy, które zwano charakterem narodowym. W Polsce szeroka dyskusja o przyczynach upadku państwa akcentowała również ten element – cechy charakterologiczne.¹² „Charakterem narodowym zwiemy przymioty i wady, czyli raczej dobre i złe nałogi, które, jak okrętem kierujące wiatry na obszernej go wieków pochylają przestrzeni i albo na szczyt chwały wynoszą, albo pogrążają w przepaści” – czytamy w *Odezwie Towarzystwa Przyjaciół Nauk*.¹³ Badanie owego narodowego charakteru sięgać winno przeszłości najdawniejszej, kiedy formował się ów naród ocierający się z dzikości, jak pisze jeden z wybitniejszych ówczesnych badaczy, Samuel Linde.¹⁴ Historyzm, rodzący się jako dominujący styl myślenia w XIX stuleciu, w Polsce nabierał szczególnego oblicza, gdyż przeszłość stawiała się nie tylko przedmiotem rozważań przyczyn narodowej klęski, jaką były rozbiory i upadek niepodległego państwa, ale też w przeszłości tkwić miały źródła odrodzenia.¹⁵ Rozważania o przyrodzonym charakterze narodowym stanowiły poważny element propagandy politycznej. W *Odezwie Rządu Narodowego do obywateli Litwy, Wołynia, Podola i Ukrainy* z 13 maja 1831 roku, tekście jak najbardziej polityczny, z czasów powstania listopadowego, przeczytać możemy: „Narody nagle i przymusem pierwiastków swego bytu zmieniać nie mogą i nie powinny. Mają one swój klimat, swój przemysł, swoją religię, swoje obyczaje, swój charakter, swój stopień uprawy, swoją historię”.¹⁶

¹¹ SUROWIECKI, W.: Rozprawa o sposobach, s. 97.

¹² WIERZBICKI, Andrzej: *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w.* Warszawa : Collegium civitas et al. 1993, s. 30nn.

¹³ Odezwa Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk w sprawie prospektu Historii Narodu Polskiego. In: KRAUSHAR, Aleksander: *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800-1832 : monografia historyczna osnuta na źródłach archiwalnych.* Kraków – Warszawa 1902, t. 2, cz. 2, s. 218-227.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 25, Raport do St. Staszica w sprawie prospektu historii narodu Polski.

¹⁵ WITKOWSKA, Alina: *Sławianie, my lubim sielanki.* Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972, s. 3.

¹⁶ Biblioteka Czarotoryskich, rękopis IV, 5275, k. 15. Także wersja dostępna w bibliotece digitalnej Polona: <https://polona.pl/item/obywatele-litwy-wolynia-podola-i-ukrainy-bracia-nasi-inc-rzad-narodowy,NTk5MzEzNjU/0/#item>. [Dostęp 9-01.2020].

Tym sposobem prądawna Słowiańszczyzna stawiała się w wyobraźni wielu historyków pierwszej połowy XIX stulecia (bez określania ideowych podstaw przez nich reprezentowanych – oświeceniowych czy romantycznych) zjawiskiem wręcz sakralnym, którego badanie i opisywanie było obowiązkiem o charakterze nadnaturalnym.¹⁷ Wawrzyniec Surowiecki ten obowiązek rozumiał jako nabyty z racji urodzenia, wspólnoty etnicznej: „*Tak, to jest prawda, że trzeba być Słowianinem, ażeby poznać i odmalować Słowianina*”.¹⁸ Pomiedzy badaczem a badanym przedmiotem istnieje zatem silny związek uczuciowy i bliskość etniczna. Co ciekawe, słowa te napisał człowiek o bardzo trzeźwych poglądach na świat, wychowany w duchu oświeceniowego racjonalizmu. W tej samej pracy przedstawia bardzo istotny dla badacza przeszłości postulat: historyk, gdy nie chce bez pożytku zapuszczać się w świat dawny, musi wprzód zapomnieć o tym wszystkim, co go dziś otacza...¹⁹ Według Surowieckiego badacz nie może zapominać o tym, kim jest i dla kogo pisze.

Utożsamianie się z przeszłością zauważyć można także w pracach Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. Według niego, w badaniach historycznych staramy się objaśniać, „*najdawniejszy stan nasz*”. Nasz – czyli Polaków, a szerzej Słowian. W jego wypowiedziach zauważyć można znaczącą identyfikację z dziejami Słowian.²⁰ Badania historyczne mają jak najbardziej utylitarny cel – poznanie przeszłości nas samych. Dzieje najdawniejsze, wręcz bajeczne mówić mają przede wszystkim o nas, przeglądamy się w nich jak w zwierciadle.

Przekonanie o pokojowym nastawieniu Słowian było powszechne. Historyk nietuzinkowy i zwykle bardzo krytyczny – Jerzy Samuel Bandtkie pisał, że Słowianie znajdowali się pod panowaniem Gotów, Hunów, w końcu Awarów. „*czego tym łatwiej mogli dokonać, gdyż większa część Słowian była bezbronna. Podobno dopiero w VI wieku zaczęli Słowianie brać się do oręża. Może bydyż, że wtedy dopiero nastali u nich wodzowie, wojewodowie, książęta (...)*”²¹ Dopiero udział w wojnach zmienia pierwotny ustrój gminowy w arystokratyczny, a nastawiony dotąd pokojowo i zajęty uprawą roli lud wkroczył do historii.

Aby nie koncentrować się tylko na polskich historykach, oddajmy głos ojcu-budzielowi czeskiej i słowackiej nacji, pochodzącemu z dzi-

¹⁷ WITKOWSKA, A.: Sławianie, my lubim sielanki, s. 29.

¹⁸ SUROWIECKI, W.: Rozprawa o sposobach, s. 95.

¹⁹ SUROWIECKI, W.: Rozprawa o sposobach, s. 90.

²⁰ OSSOLIŃSKI, Józef Maksymilian: *Początki Sławian. Rozprawy 1-4*. In: *Czasopismo Naukowe od Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Vol 1. 1831, s. 11.

²¹ BANDTKIE, Jerzy Samuel: *Dzieje królestwa polskiego, t. 1*. Wrocław : Wydawnictwo B. Korn, 1820, s. 53. Także BANDTKIE, Jerzy Samuel: *Dzieje narodu polskiego, t. 1*. Wrocław: Wydawnictwo W. B. Korn, 1835, s. 39.

siejszej Słowacji, Pawłowi Szafarzykowi.²² W swej pracy o Słowiańskich starożytnościach pisze on tak: „Dawne dzieje daleko więcej nam pamiątek zachowały o narodach bojowych i łupieżczych, jakimi byli Celto- wie, Sarmaci i Germanie, niż o narodach spokojnych i rolniczych, do jakich należeli Słowianie”.²³ „Dawni Słowianie, jeśli dobrze ich dzieje rozumiemy, jako ludzie łagodni, pokój, orzbę, rzemiosła i kupiectwo miłujący, prowadząc ciągle żywot obronny niż podbojowy, u obcych historyków, mianowicie greckich i rzymskich, wlokących się zwykle za szczękiem oręża i wojny, a mało ceniących cichą wielkość narodów, daleko mniej zasłynęli niż inne drapieżne, świat niszczące narody (...) jest to odwieczna wada dziejów, że obyczajem pospółstwa zawsze chętniej zwracają wzrok swój na zewnętrzne, głośnie krwawe i silnie zmysły uderzające czyny, niż na bogumiłe zjawiska wewnętrznego żywota narodów. Słowianie dopiero przykładem Hunów, Bułgarów zagrzani, częścią krzywdą doznawana od sąsiadów przymuszeni, zaczynają toczyć krwawe boje z Grekami nad Dunajem – wtedy stają się przedmiotem bacznej uwagi pisarzy”. (...) Jednakże przy wszelkiej skłonności w swojej do spokojnego żywota i do skromnych zatrudnień nie byli dawni Słowianie do sztuki wojennej naprost niesposobni, i nie należy domniemywać się, że w ich ojczyźnie ciągle się bez bojów obe- szło, że oni każdemu ciemieńczy stawiali karki swoje, bez odporu wprzegając je w niewolę i jarzmo. Umieili Słowianie, gdzie tego potrzeba wymagała, tak mężnie władać bronią jak i inni jacykolwiek najzwyczaj- niejszy ich nieprzyjaciele. Różnica między nimi a ich nieprzyjaciółmi była jedynie ta, że u nich wojna nie była rzemiosłem ku powszedniemu pożywieniu, jak u Sarmatów Gotów, Wandalów i innych, że broń nosili tylko do obrony, nigdy napaści.²⁴

To bardzo ważne stwierdzenie, kształtujące wyobraźnię czytelników – nasi przodkowie nie unikali wojny, ale miłując pokój, toczyli tylko wojny obronne, czyli sprawiedliwe. To zagadnienie samo w sobie, rozważane w literaturze, poczynając od Cyserona czy św. Augustyna. W usprawiedliwianiu wojny często sięgano po kategorię wojny obronnej. Tu wskazano na przyrodzone cechy Słowian, nie pragnących cudzego, ale broniących swego. Wizja Szafarzyka koresponduje z uwagą zamieszczoną przez W. Surowieckiego, o tym, że „Nareszcie inne zdobyw- cze narody wprowadzone do życia wojennego, przelatywały z miejsca na

²² KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepi- sectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha : Naklada- telství Lidové noviny, 1997, s. 230-234.

²³ SZAFARZYK, Paweł J.: *Starożytności Słowiańskie. Oddział dziejopisny, cz. 1*. Poznań : Wydawnictwo W. Stefańskiego, 1844, s. 371.

²⁴ SZAFARZYK, P. J.: *Starożytności Słowiańskie*, s. 684.

miejsce w przerażających tłumach, szukając nieprzyjaciół na to tylko, żeby ich gnębić, i wydzierać gotowe łupy; Słowianie niestraszni z oręża, łagodni z przyrodzenia, przez wolne wędrowki szukali jedynie ziemi, którą by potem własnego czoła upłodnić mogli.”²⁵

Po wędrowce Słowian nie zadali oni ostatecznego ciosu Cesarstwu wschodniemu „częścią przywiązania iego do rządu gminowładnego, który nie dozwalał zgromadzać się w znaczniejszej liczbie pod iednego Wodza, częścią mniejszej skłonności szukania łupów bogatych niż osad spokojnych.” Po zajęciu niezmięrzonych krain, Słowianie „nie myśleli iuż o niczem więcej, iak tylko o uprawie tey nowej dziedziny i o obronie iey od wszelkiej napaści obcey”.²⁶

Wizje pokojowo nastawionych Słowian nie znalazły jednak powszechnego uznania. Obraz Słowianina – wojownika, aczkolwiek przyśłonięty przez romantycznych zwolenników Słowianina-pacyfisty pojawia się u różnych pisarzy. Czasem widać, że przekonanie, że wojowniczość przystoi Słowianom niczym żałoba Elektrze, jest bezdyskusyjne. Jeden ze światlejszych i wyjątkowo trzeźwo myślących intelektualistów początku XIX w., Aleksander Sapieha w swych relacjach z podróży do krajów słowiańskich zdaje się nie znać zupełnie obowiązujących powszechnie wizji Herderowskich.

Aczkolwiek Sapiechę uznaje się dość powszechnie za prekursora słowianofilstwa, a jednym z głównych inspiratorów słowianofilstwa był Herder, to nic w pracach Sapiehy nie wskazuje, aby czerpał z jako wizji przeszłości ludów słowiańskich. Wręcz przeciwnie, jego wyobrażenie Słowian odbiega od Herdera. Różnica tkwi w podejściu do spraw wojny i pokoju. Herder przedstawia Słowian jako naród nastawiony zdecydowanie pokojowo, rysuje wręcz obraz słowiańskiej sielanki. Słowianie to lud miłujący pokój. U Sapiehy natomiast Słowianie to lud rozmiłowany w wojnie i broni. Wojowniczość jest dla niego jednym z głównych wyznaczników słowiańskości.

Opisując różnych mieszkańców wybrzeży Adriatyku, zwraca Sapieha często uwagę na ich strój i obyczaje, szukając elementów słowiańskich. W charakterystyce mieszkańców wyspy Velia – dziś modny wśród turystów Krk – miał wątpliwości, co do ich słowiańskiego pochodzenia. Przyczyną tych wątpliwości jest wstręt tamtejszych mieszkańców do spraw wojskowych. Pokolenie Słowian miały być bitne z samej swej natury, stąd mieszkańcy Krk mogli według Sapiehy pochodzić od Sarmatów, gdyż ci również nosili według Strabona czarne

²⁵ SUROWIECKI, Wawrzyniec: *Śledzenie Początków Narodów Słowiańskich: rozprawa czytana na publiczném posiedzeniu Królewsko-Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Warszawa 1824, s. 6.

²⁶ SUROWIECKI, W.: *Rozprawa o sposobach*, s. 96.

odzieniu. Te wyjaśnienia wydają się dziś mocno naiwne, ale wówczas uważano je za normalne. Dość często w *Podróżach* ... pojawia się przekonanie, że wojowniczość jest jedną z głównych cech ludów słowiańskich. Noszenie broni jest jednym z głównych oznak tej cechy.²⁷

Co ciekawe wątek wojowniczości Słowian pojawił się także w apokryfach. W *Słowie o pułku Igora* przedstawia wzorzec wojowniczości – miłości do wojny.²⁸ Poemat ten kończy się wezwaniem: „Niech żyją książęta i drużyna, walcząca za chrześcijan z wojskami pohańców. Sława książętom a drużynie”. Zwycięstwo nad Połowcami opisywane w kontekście ogromnych zdobyczy i chwały dla Igora i jego wojsk: „Zgnietli niewierne pułki połowieckie i rozsypawszy się jak strzały po stepie, zagarnęli piękne dziewczęta połowieckie, a z nimi tkaniny i drogie złotogłowia; okryciami, opończami i kozuchami zaczęli mosty mościć na błotach i grzęzawiskach – wszelkimi ubiorami połowieckimi. Czerwony znak, biała chorągiew, czerwony buńczuk, srebrne drzewce – dla męznego Światosławowicza”.²⁹ Wojny Rusinów przyrównane są w tym apokryfie do czasów trojańskich, ewidentnie wskazując na wątek rycersko – wojenny.

Przekonanie o wojowniczości Słowian odnaleźć można w innych apokryfach. Staroczeskie pieśni Wacława Hanka można nazwać poezją rycerską z doby pogaństwa. Inny twórca fałszerstw, polski szlachcic Jan Antosewicz, nie mając pewności, jak to z duchem narodowym Słowian było, sięgnął do wątku podboju, gnuśnych pacyfistów, przez rzutkich wojowniczych Lechitów. Ponieważ musiał się zmierzyć z panującym dość powszechnie przekonaniem o pokojowym nastawieniu Słowian oparł się w swym dziele na apokryfie – pismach wojewodów Żelizów (prawdopodobnie przez niego samego sprokurowanym), i wyjaśnił dwoistość lechickiej (nie słowiańskiej) natury wskazując na różnych przodków. Oto pokojowo nastawione ludy Wandalów, Gotów, Sarmatów i innych, zamieszkujące kraj nad Wisłą, zostały podbite przez znakomicie zorganizowanych i zamiłowanych w wojaczce Słowian przywiedzionych tu przez Lecha.³⁰

²⁷ SAPIEHA, Aleksander: *Podróże w krajach słowiańskich odbywane*. Wrocław etc : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1983, s. 60. Szerzej ten wątek w pracy BORŃ, Piotr: *Myśl historyczna w „Podróżach w krajach sławiańskich Aleksandra księcia Sapiehy”*. In: STĘPNIK, Krzysztof (ed.): *Sapiehowie epoki Kodnia i Krasieczyna*. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2007, s. 503-516.

²⁸ Przychyłam się do zdania tej grupy naukowców, którzy uznają tekst poematu za apokryf. Opinie w tej kwestii omówił HODANA, Tomasz: *Najnowsze spory o autentyczność „Słowa o wyprawie Igora”*. In: *Przegląd Rusycystyczny*. 2011, nr 3, s. 5-32.

²⁹ OBRĘBSKA-JABŁOŃSKA, Antonia (ed.): *Słowo o wyprawie Igora*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1954, s. 156.

³⁰ BORŃ, Piotr: „Przeciw upodleniu dziejów Polski i w obronie prawdy” – Jana Andraulta de Buy Antosewicza Obrona Kałubka i Długosza. In: WISZEWSKI, Przemysław – ROSIK, Stanisław (ed.): *Cor Hominis. Wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad*

Antosiewicz zamienił siedemnastowieczną wizję pochodzenia narodu szlacheckiego od Sarmatów, zdobywców kraju nadwiślańskiego, zamieszkałego przez pokojowo nastawionych, gnuśnych nieco rolników na skonstruowaną przez siebie opowieść o Słowianach podbijających Sarmatów. Wzorzec Słowianina – pacyfisty był mu obcy, hołdował etosowi wojownika, zatem musiał wyjaśnić rozbieżności między swymi wyobrażeniami a stanem faktycznym, czyli aktualnym stanem chłopstwa. Teoria podboju była tu bardzo przydatna. Nie można tu także wykluczyć inspiracji literackiej, przez dość szeroko rozpowszechniony wówczas poemat biskupa Jana Pawła Woronicza – Lechiada. Woronicz zaczynał swój poemat:

„Niepożyci wiekami Sławiańscy Lachowie!
Szerokowładnych w świecie Sarmatów wnukowie,
Godni w samych zwaliskach litości i cześci!
Posłuchajcie o Lechu starożytnej wieści,
Jako do was z kroackiej przeszedłszy ziemicy,
Dał wam imię i mury pierwszej wzniosł stolicy,
A wspólnej krwi Heneckiej żeniąc z wami początek
Lackiej gałęzi Sławian zaszczepił początek”³¹

Ten początek ludu, składającego się z dwu różnych „charakterologicznie” składników wyjaśniać miał pomieszanie wzorców – wojownika i miłośnika pokoju.

Tak jak zwolennicy Słowian – wojowników posługiwali się teorią podboju, tak samo wykorzystana została przez osoby hołdujące pokojowej, pradziejowej sielance. To zwolennicy pokojowego gminowładztwa musieli wyjaśnić, dlaczego nasi przodkowie przestali żyć w pokoju, rządzić się i rozsądzać spory na demokratycznych wiecach. I tu teoria najazdu okazała się idealnie wpisywać w określoną wizję przeszłości. Geneza państw słowiańskich oparta była bowiem na podboju – najeździe brutalnych, wojowniczych plemion czy grup, które uzależniły pokojowo nastawionych, łagodnych Słowian. Teoria podboju miała w historiografii europejskiej doby romantyzmu swoje określone miejsce. Wypracowali jej podstawy tacy uczeni jak Francois Guizot i Augustin Thierry.³² W polskiej i rosyjskiej historiografii teoria podboju posiadała jednak zupełnie inne, wcześniejsze umocowanie. Najazd i podbój był podstawą ideologii szlacheckiego sarmatyzmu w Polsce, zaś w Rosji niepodważalny był w czasach o których mowa, udział Normanów w

przeszłością. Wrocław 2007, Acta Universitatis Wratislaviensis 3049, Historia t. 176, s. 101-108.

³¹ WORONICZ, Jan Paweł: *Poezye*. T. 1. Kraków : Wydawnictwo J. Czecha, 1832, s. 149.

³² WIERZBICKI, Andrzej: *Historiografia polska doby romantyzmu*. Wrocław : Fundacja na rzecz Nauki Polskiej, 1999, s. 428.

kształtowaniu się państwa.³³ Wystarczyło tylko nadać nowe znaczenia poszczególnym warstwom społecznym. Ojciec polskiej historiografii, Joachim Lelewel stworzył teorię najazdu gminu kmiecego przez Lechitów, przodków szlachty. To Lechici podbili ten „łagodny w usposobieniach lud”.³⁴ Ten wątek wykorzystany został przez Vaclava Hanke w osławionym czeskim apokryfie – Rękopisie Zielonogórskim, gdzie w „Sądzie Libuszy” Lechici występują jako warstwa społeczna. Teoria podboju w polskiej literaturze XIX wieku była adoptowana przez coraz to nowych badaczy. Fryderyk Henryk Lewestam stworzył teorię najazdu celtyckiego,³⁵ zaś August Bielowski teorię illiryską.³⁶ Zawsze skory do puszczania wodzów fantazji Karol Szajnocha sięgnął natomiast po wątek normański.³⁷ Lechickie teorie najazdu sfalsyfikował ostatecznie dopiero pod koniec XIX wieku Antoni Małecki.³⁸

Warto w tym miejscu wspomnieć o najwartościowszym (oczywiście od względem literackim) dziele prezentującym teorię podboju. Mam tu na myśli tragedię Juliusza Słowackiego „Lilla Weneda”. Wenedzi, rdzenni mieszkańcy okolic Gopła, a pewnie i całej Polski zostali najechani przez Lechitów. Tych jednak Słowacki odmalował w wyjątkowo czarnych barwach. To tak naprawdę brutalni, nieokrzesani wojownicy, w których opisie łączą się elementy zaczerpnięte z wyobrażeń rzymskich o Celtach i chrześcijańskich o Normanach.

Ich charakterystykę Słowacki (nb. dobry znajomy Lewestama)³⁹ wkłada w usta jednego z bohaterów – Ślaza, który w IV akcie na pytanie czy jest Lechitą, odpowiada:

„Lecz mówić, że ja Lechita! — mnie? — w oczy! —
Gdybym nie mienił to być uchybieniem,
Plunąłbym w oczy temu, kto zapytał,
Czy ja Lechita. — Cóż to? czy mi z oczu
Patrzy gburostwo, pijaństwo, obżarstwo,
Siedem śmiertelnych grzechów, gust do wrzasku,

³³ АЛПАТОВ, Михаил Антонович: *Русская историческая мысль и Западная Европа (XVII – первая четверть XVIII века)*. Москва : Издательство “Наука”, 1985.

³⁴ LELEWEL, Joachim: Historyczny rozbiór prawodawstwa polskiego cywilnego i kryminalnego do czasów jagiellońskich. In: *Polska wieków średnich czyli w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 3. Poznań : Wydawnictwo J. K. Zupańskiego, 1851, s. 15.

³⁵ LEWESTAM, Fryderyk Henryk: *Pierwotne dzieje Polski*. Warszawa 1841.

³⁶ BIEŁOWSKI, August: *Wstęp krytyczny do dziejów Polski*. Lwów : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1850.

³⁷ SZAJNOCHA, Karol: *Lechicki początek Polski. Szkic historyczny*. Lwów : Wydawnictwo Karola Wilda, 1858.

³⁸ MAŁECKI, Antoni: *Lechici w świetle historycznej krytyki*. Lwów : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1897.

³⁹ SAWRYMOWICZ, Eugeniusz: Wstęp. In: SŁOWACKI, Juliusz: *Lilla Weneda*. Wrocław : Ossolineum, 1954, s. 10.

Do ukwaszonych ogórków, do herbów;
Zwyczaj przysięgać in verba magistri;
Owczarstwo — czy to wszystko mam na twarzy?
Jeśli tak, wodą mię zlejcie gorącą,
Niechaj oblezie ze mnie pierwsza skóra.” (Lilla Weneda, akt IV)

Niepochebny to obraz dominujących odtąd w Polsce Lechitów, a biorąc pod uwagę powszechną wiarę w charakter narodowy, także ich potomków – polską szlachtę.

Teoria najazdu, jak zatem widać, mogła być wykorzystywana przez zwolenników różnych ideologii. I nieważne jak nazywano dawnych Słowian, zawsze gdy u źródeł przekonania o ich wojowniczej czy pacyfistycznie łagodnej naturze stały potrzeby współczesności, a wiedza o przeszłości miała dostarczyć argumentów. Co jednak szczególnie istotne, podziały wśród historyków, często pojawiające się w opracowaniach z dziedziny historii historiografii wydają się zupełnie nieprzydatne przy wskazywaniu zwolenników określonych tez czy teorii. Mam tu na myśli podziały na monarchistów i republikanów, lelewelistów i antylelewelistów, optymistów i pesymistów itp. Wizja Słowianina jako wojownika bądź pacyfisty zależała od indywidualnych wizji poszczególnych autorów, ich przekonań, bądź potrzeb współczesności.

Zamykając problem zróżnicowania wizji pradawnej Słowiańszczyzny, należy zauważyć, że zmiana w obrazie tego ludu dokonała się w drugiej połowie XIX wieku. Romantyczna idylla i sielanka zostały porzucone. Na skutek przemian, które dokonały się w polskiej nauce historycznej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku doszło do powstania nowej, „krytycznej szkoły historycznej”.⁴⁰ W przeszłość odeszły (a przynajmniej deklarowano ich odejście) wyobrażenia o charakterze narodowym. W scjentystycznym sposobie pojmowania świata naród był sumą jednostek, nie mógł więc posiadać „duszy” czy charakteru.⁴¹ Nie znaczy to jednak, że historycy zerwali z tworzeniem stereotypowych obrazów. Zmieniły się jedynie sposoby opisywania przeszłości. Słowianie według Władysława Smoleńskiego, prezentującego szerokiej publiczności dzieje narodu polskiego byli: niesforni,

⁴⁰ GRABSKI, Andrzej Feliks: *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972, s. 215n; MATERNICKI, Jerzy: *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*. Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009, s. 134n.

⁴¹ MODZELEWSKI, Wojciech: *Naród i postęp. Problematyka narodowa w ideologii i myśli społecznej pozytywistów warszawskich*. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977, s. 130; WIERZBIŃSKI, Andrzej: *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*. Warszawa : Collegium civitas etc.: 2010, s. 189n.

leniwi, lekkomyślni, niedbali o przyszłość. Ociężali z natury, z trudnością zdobywali się na działanie i łatwo wpadali w apatię⁴². Fakt, że jak pisał Smoleński, nie mieli skłonności do wojny,⁴³ nie był skutkiem przyjęcia pewnej, pacyfistycznej wizji Słowian. To efekt postrzegania Słowian niemal zgodnie z tezą zaprezentowaną przez Jana Peiskera, jako zapóźnionego cywilizacyjnie ludu, do którego wyjątkowo późno docierała cywilizacja. Romantyczna wizja ludu, nosiciela wszystkich cnót odeszła w przeszłość, zastąpił ją nakaz niesienia oświaty. W związku z odejściem od społecznie zaangażowanej nauki historycznej, zmieniło się także nastawienie do problemu charakteru narodowego. Krytyczne stanowisko Smoleńskiego wobec pradawnych Słowian nie było wyjątkiem. Podobne opinie przedstawiało wielu innych historyków. Taki obraz docierał wreszcie do szerokich mas. Taki właśnie obraz Słowian przynosi nam szeroko rozpowszechniona praca Michała Bobrzyńskiego „Dzieje Polski w zarysie”. Słowianie przedstawiono tam jako lud z natury pokojowy, o niewielkich zdolnościach organizacyjnych. Nastawiona na pokojowe trwanie Słowiańszczyzna nie była zdolna według Bobrzyńskiego do poważniejszych działań organizacyjnych. Píše on, że „najłatwiej organizowała się luźna rzesza słowiańskich ludów w silny naród i państwo tam, gdzie wskutek podbojów dostała się do krwi słowiańskiej przymieszka jakiejś krwi obcej, pochopniejszej do życia politycznego, do którego Słowianie wskutek tradycyjnej swojej niezgody i przesadnego zamiłowania wolności nie byli jeszcze dojrzały”.⁴⁴

Pod koniec XIX stulecia zniknął z kart prac historycznych Słowianin – ideowy pacyfista, sięgający po broń tylko dla obrony. Pojawił się obraz leniwego, apatycznego i lekkomyślnego przodka, którego nie interesuje wojna, który łatwo poddaje się w niewolę, wreszcie zupełnie nie myśli o jutrze. Pomimo deklaracji „scjentyistycznych” nie zanikły stereotypy i przekonania o duchu czy charakterze narodowym. Literatura i historiografia mocno ulegały pewnym powszechnym przekonaniom, przejmując i przekazując dalej wypracowane wcześniej wizje. Można tu powtórzyć opinię wyrażoną kiedyś przez Zbigniewa Zielonkę: „Stereotypy pojęć i sądów unoszą się w powietrzu niby bakterie, które wchłaniamy nie wiedząc jak i kiedy”⁴⁵ Zapewne podobne stereotypowe opinie pojawiały się w historiografii XX-wiecznej, obecne są także współcześnie, jakkolwiek boleśnie dla nas by to nie brzmiało. W znacznym stop-

⁴² SMOLEŃSKI, Władysław: *Dzieje narodu polskiego. Wykład popularny na podstawie ostatnich badań naukowych. Cz. 1*. Warszawa 1898, s. 15.

⁴³ SMOLEŃSKI, Władysław: *Historia Polski*. Warszawa etc.: Gebethner i Wolff, 1925, s. 18.

⁴⁴ BOBRZYŃSKI, Michał: *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974, s. 77.

⁴⁵ ZIELONKA, Zbigniew: *Henryk Prawy*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1982, s. 6.

niu można zgodzić się w Franklinem Ankersmitem, twierdzącym że „historia to malowanie obrazów pobudzających wyobraźnię czytelnika”.⁴⁶ Nie da się ukryć, że charakterystyki Słowian, zarówno te średniowieczne (mówiąc brzydko źródłowe), jak też opisy historyków pobudzają wyobraźnię czytelnika. Z realnymi Słowianami nie mają jednak wiele wspólnego. Pytanie, czy Słowianie byli miłośnikami pokoju czy też wojownikami wydaje się dziś dość naiwne. W obrazach stworzonych przez historyków można jednak odnaleźć odpowiedź. Nie są to jednak Słowianie realni, a jedynie wyobrażenia. Pacyfiści czy wojownicy – wydaje się, że wszystko zależy tego, jakimi będziemy ich ujrzyć. Szukając wzorcowych Słowian, poszukując prawdy o ich stosunku do wojny i pokoju odnajdujemy przede wszystkim wizje historyczne i literackie. Czyli każdy ma takiego Słowianina, jakiego sobie wyobrazi.

Zhrnutie:

Hľadanie ideálnych Slovanov – o bojovnosti a pacifizme ako o znakov národného charakteru vo výskumoch poľskej historiografie v 19. storočí

Článok predstavuje vznik dvoch rôznych stereotypov starých Slovanov – ako bojovných ľudí a pacifistov. Na základe poľskej historiografie 19. storočia sa ukázalo, ako sa vhodný stereotyp použil pri historiografickej alebo literárnej reprezentácii starých Slovanov. Východiskom pre stanovisko mnohých historikov boli historické pramene zo 6. – 7. storočia, ktoré predstavovali Slovanov ako bojovníkov, ako aj jedna informácia o mierumilovnom postoji tohto ľudu. Bola ňou správa Theofylakta Simokatta, ktorá získala uznanie mnohých vedcov žijúcich v 18. a 19. storočí, podľa romantickej vízie Slovanov založenej na historiozofii J. G. Herdera. Článok sa odvoláva na opačné teórie Aleksandra Sapiehu alebo Jana Pawła Woronicza. Pokúsil sa tiež zosúladiť dva protichodné pohľady na starých Slovanov v teórii dobývania, všeobecne prijatej v 19. storočí.

⁴⁶ ANKERSMIT, Frank Rudolf: *History and tropology History and Tropology. The Rise and Fall of Metaphor*. Berkeley – Los Angeles – Oxford : University of California Press, 1994; RADOMSKI, Andrzej: Sztuka jako źródło do badania historii. Czy historiografia jest sztuką? (na przykładzie literatury). In: *Kultura i Historia*. 2001, nr 1; ANKERSMIT, Franklin: Narracja jako przedstawienie. In: POMORSKI, Jan (ed.): *Metodologiczne problemy narracji historycznej*. Lublin 1990.

Fenomén fikcie v dejinách Kremnice

DANIEL HAAS KIANIČKA

NBS – Múzeum mincí a medailí Kremnica

Phenomenon of fiction in the history of town Kremnica

Abstract: Subject of fiction has become a permanent part of humanities research in the recent decades. Philosopher Alexius Meinong wrote that our cognition of objects does not depend on their real existence. Our mind reacts to thoughts, desires and feelings as well. A man is surrounded not only by real, but also by imaginary entities. The issue of the fiction theory had also been a research subject of some other philosophers, sociologists and literary scientists. There are many types of fiction. One of them is a literary fiction, which in the case of Kremnica can be studied through works written by Ján Kollár or Jozef Cíger Hronský. Fiction in the form of a game or prank had also been an important phenomenon in the history. There had been many associations in the world based on the principle of fiction. In Kremnica, this type of association is represented by the Casino association and its Book of Swamps (Sumpfbuch) with fictitious names of members of the association and a number of fictional stories. Mythology related to the world of fictitious mining ghosts had also played a role in the environment of the town Kremnica. It is interesting that history itself can be presented with the help of fiction, as Barbara Balážová showed in her book *Pictorissa Cremniciensis*. In the first part, she had created a fictitious diary of Kremnica painter Johanka Emerencia Rothenstein (beginning of the 18th century). Fiction had also been used as a part of national revival efforts. In Kremnica, this phenomenon is represented by the existence of a fictitious "ancient" inscription on the hill Velestúr. It is important to know that through fiction it is possible to develop the imagination, analogous and logical thinking and creativity of man.

Keywords: fiction, theory of fiction, literary fictive worlds, fiction as a game and prank, activities of burges societies, miner's mythology, educative fiction, fiction and a national narrative, creative function of fiction.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.147-166>

Motto:

*Veľmi dobre viem, ako nesmierne miluješ nič –
nie však pre jeho zanedbateľnú cenu,
ale pre pôvabnú ľahkosť a veselú hravosť,
ktorú to slovo ponúka.*

Johannes Kepler, 1611¹

¹ Pozri: KEPLER, Johannes: *O šestiúhelné sněhové vločky. Poutavé čtení o „ničem“*. Praha : MatfyzPress, 2016, s. 7.

Úvod

Problematika fikcie sa v posledných desaťročiach stala pevnou súčasťou skúmania humanitných vied. Z pohľadu filozofie je tematika pomyselných súcien tak súčasťou ontologickej, ako aj analytickej filozofie. V spojitosti s fikciou sú veľmi podnetné napríklad Meinongove a Searlove filozofické reflexie.

Alexius Meinong vo svojom diele o teórii objektu (*The Theory of Objects*, 1960) hovorí o tom, že súčasťou nášho poznávania sú tvrdenia o veciach (objektoch) bez ohľadu na ich ontologickú existenciu. Naše vedomie vytvára pojmy nielen na základe zmyslovej recepcie, ale aj na základe reprezentácií, myšlienok, túžob a pocitov. Tie odrážajú svet objektov (predmetov), ktoré však nemusia byť fyzickými telesami. Alexius Meinong v tejto súvislosti zaviedol pojem tzv. intencionálneho objektu, keď každému psychickému aktu (myšlienke, túžbe zodpovedá určitý „objekt“, ktorý „existuje“. Skúsenosť pozostáva z reflexie existujúcich vecí, ale aj z akceptácie pomyselných súcien, na ktoré poukazujú naše mentálne akty. Meinong rozoznáva reálne existujúce objekty poznávané na základe empirie a tvrdenia, ktoré niečo označujú, no v reálnom svete im nezodpovedajú žiadne fyzické telesá. Ide o fiktívne a nemožné predmety (zlatá hora, okrúhly štvorec, údolie bez vrchov). Úlohou Meinongovej teórie objektov je možnosť posúdenia pravdivosti či nepravdivosti v prípade nereálnych objektov – intencionálnych pomyselných objektov. Aby sme v prípade uvedeného príkladu zlatej hory mohli vyriechnúť pravdivý alebo nepravdivý súd (hora vyzerá ako zo zlata, pretože je zložená z určitého žltého lesklého materiálu), resp. uzáver, že neexistuje (existencia zlatej hory nie je možná), musí táto hora existovať minimálne ako intencionálny objekt v našom vedomí.²

Ďalšia z teoretických reflexií sa nazýva pragmaická teória, ktorá vychádza z úvah Johna R. Searla o úlohe fikcie v poznávaní človeka (*Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge 1979). Podľa nej je jazyk, ktorý používame natoľko plastický, že umožňuje skúmať nielen empirický svet, ale aj sémantickú povahu pojmov a zámery v pozadí komunikácie. Práve odhaľovanie motívácií rečových aktov umožňuje poznávať dôvody používania fikčných foriem majúcich, a to nielen v kontexte umenia, schopnosť niečo zvýrazniť. Napríklad, nie všetky historické diela, v ktorých existujú entity majúce povahu výtvoru dobovej predstavivosti možno považovať za súčasť umeleckej

² JENÍK, Lukáš: Niektoré perspektívy a výzvy filozofického skúmania fikcie. In: *Studia Aloisiana*, roč. 4, č. 2, 2013, s. 5-10. [online]. Dostupné na internete: <<http://studiaaloisiana.tftu.sk/wp-content/uploads/2013/07/Luk%C3%A1%C5%A1-Jen%C3%ADk-Niektor%C3%A9-perspekt%C3%ADvy-a-v%C3%BDzvy-filozofick%C3%A9ho-sk%C3%BAMA-nia-fikcie.pdf>> [Cit. 2016-11-07].

literatúry (literatúra je naratívna a pracuje s fikčnými svetmi) a ani výskyt fiktívnych entít v týchto dielach nemusí znamenať, že ide o fikciu. Ide, okrem iného, aj o stredoveké beštiáre. Jednorožce či fénixovia sa v nich pokladali za reálne existujúce bytosti a mali rovnaký ontologický status ako v prírode existujúce zvieratá a vstupovali do kauzálnych súvislostí v rámci reálneho sveta. Beštiáre nevznikali ako fikcie (fabulácie), ale boli výsledkami odborných skúmaní v rámci dobových kritérií vedeckosti. Sú teda historickými vedeckými spismi, no aj fikciami z dnešného pohľadu umeleckej literatúry. Fikčné svety sa v tejto spojitosti interpretujú úplne rovnako ako faktické tvrdenia, avšak o nefaktických entitách a vzťahoch. Podľa Johna R. Searla je fikcia osobitnou kategóriou tvrdenia, ktoré nie je odlišné v zmysle doslovnosti (mnohé fiktívne príbehy charakterizuje doslovný a realistický jazyk príbehu, hoci, prirodzene, majú nevážny charakter na rozdiel od faktu; napríklad fiktívny detektív Sherlock Holmes by mohol byť pre neznalých skutočnou historickou postavou), ale v rovine pragmatického jazyka – od vážneho (i úplne klamlivého) tvrdenia ho odlišuje aktivita predstierania. Nejde teda o zavádzanie, ale o hru, na ktorej sa zúčastňuje autor i adresát fikčného deja. Autori fikcie sa nás na rozdiel od faktografických tvrdení neusilujú presvedčiť o existencii fiktívnych entít mimo ich fikčných svetov (napríklad spomenutý Sherlock Holmes).³ Prirodzene, situácia sa komplikuje v prípade, ak niekto fikciu prezentuje ako skutočnosť, teda pri fikčnej hre vlastne „hrá“ iba jedna zo strán. Z uvedených skutočností vyplýva, že fiktívne postavy a príbehy napriek svojej nefaktickosti reálne ovplyvňujú naše myslenie i konanie. Fikcia môže mať dôležitú informatívnu a edukatívnu hodnotu. Pôsobí pozitívne na rozvíjanie predstavivosti, fantázie a analogických schopností v rámci spoločenských vzťahov. Negatívom „nepochopenej“ fikcie je skreslené podávanie informácií o osobách a veciach.

Pri tom všetkom je potrebné zdôrazniť, že aj fiktívne, či fikčné svety musia mať svoju vnútornú koherenciu – držia sa určitých pravidiel, aby v ich existenciu ako paralelných fiktívnych svetov bolo možné uveriť. To, prečo skúmame fikciu (veda), má pôvod v schopnosti fikčných svetov formulovať motívy aktuálneho sveta v paralelnom obraze umenia (ale aj vedy). Tým sa rozvíja kreativita a logické myslenie človeka. Viac, ako o pravde vo fikcii, tak možno hovoriť o pravde prostredníctvom fikcie. Fikčný svet môže akcentovať niektoré v realite prehliadané skutočnosti, resp. zvýrazňovať určité aspekty reality. Kontrast reality a fikcie nás učí nielen predstavivosti, ale takisto posilňuje našu schopnosť neopierať sa pri posudzovaní vecí len o presvedčenie a požadovať

³ JENÍK, L.: Niektoré perspektívy..., s. 11-16.

aj rozumové zdôvodnenia.⁴ Ak to zhrnieme, tým, že pri myslení zohľadňujeme aj fiktívne entity, prepožičiavame im punc „reality“ – reálne môžu ovplyvniť naše skutky. Keďže aj fikcia má určitý cieľ či poslanie a ovplyvňuje nás, stáva sa reálnou historickou udalosťou. Je napríklad svedectvom úsilia niektorých vlasteneckých vzdelancov 19. a 20. storočia o zdôraznenie historických nárokov a práv svojho národa na dané štátne územie.

K podobným záverom možno dospieť aj pri skúmaní falzifikátov či konšpiračných teórií. Napríklad sociológ Niklas Luhmann rozvinul v jednej zo svojich prác systémovú teóriu popisu sociálnych mechanizmov (*Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie*, 1984). Jej základom je chápanie komunikácie ako prelínania aktivít medzi odosielateľom a príjemcom. Prvý oznámi druhému určitú informáciu, pričom nejde len o jednoduché oznámenie zmyslových dát, ale aj o porozumenie obsahu informácie. Tak vzniká spätná väzba, ktorá sa realizuje v nasledujúcej komunikácii. Peter Deutschmann aplikoval túto teóriu v praxi, a to na známe české falzifikované rukopisy – kráľovedvorský a zelenohorský. V štúdiu *Mystifikace z prvního až n-tého stupně* z roku 2014 píše, že dôležitá pri oznámení o existencii rukopisov nie je ani tak skutočnosť, či sú rukopisy autentické, ale fakt, že medzi odosielateľom a prijímateľom oznámenia došlo ku komunikácii, a to už od aktu porozumenia informácii. Podstatné je, že príjemca pochopil niečo ako stredoveký text. Protikladom k tomu by teda nebola identifikácia pravosti rukopisov, ale ich „neobjavenie“. Porozumenie tvorí komunikácia a mení stav príjemcu. Či už veríme v autenticitu rukopisov alebo nie, informácia o ich existencii nás zmenila – vyvolala komunikáciu, teda polemiky, ktoré trvajú vlastne až dodnes (diskusia o rukopisoch). Systémovú teóriu v zásade nezaujíma otázka pravosti rukopisov, ale zdôrazňuje spoločenskú relevanciu komunikácie – mystifikácia v tomto prípade bezpochyby predstavuje komunikačnú prax, ktorej sociálna relevancia (dopad na spoločnosť) je veľmi vysoká.⁵ Zhrnúť to možno tak, že mystifikácia patrí v tomto konkrétnom prípade jednoznačne do dejín národného obrodzenia. Stala sa „skutočnou“ historickou udalosťou, ktorá zmenila českú kultúru a spoločnosť.

To isté platí aj pri konšpiratívnych teóriách, ktorých obsah je „nereálny“, no ich vzťah k skutočnosti v rámci komunikácie je „reálny“. Umberto Eco v jednej zo svojich esejí o konšpiráciách citoval slová filozofa a sociológa Georga Simmela o tom, že „tajomstvo prepožičiava svojim

⁴ JENÍK, L.: Niektoré perspektívy..., s. 20-22.

⁵ DEUTSCHMANN, Peter: *Mystifikace z prvního až n-tého stupne*. In: HRDINA, Martin – PIORECKÁ, Kateřina (eds.): *Historická fikce a mystifikace v české kultuře 19. století*. Praha: Academia, 2014, s. 29-31.

majiteľom výlučné postavenie [...] Je v zásade nezávislé od svojho obsahu, ale v každom prípade tým účinnejšie, čím širšie a významnejšie je jeho vlastníctvo... spoločným účelom je [...] posilniť neznámo prostredníctvom predstavivosti a prisúdiť mu takú váhu, ktorá nie je zjavným skutočnosťam vyhradená. Eco tento citát komentuje slovami: „Paradoxným dôsledkom toho je, že za každým falošným sprisaháním sa možno vždy skrýva sprisahanie niekoho, v záujme ktorého je prezentovať nám falošné sprisahanie ako niečo skutočné.“ Napokon Eco svoj text uzatvára glosovaním myšlienky vykonšpirovaných konšpiračných teórií Noama Chomského: „Z fantazírovania o zdanlivom sprisahaní najviac profitujú práve inštitúcie, ktorým chcú konšpiračné teórie uškodiť. Napríklad, keď si predstavíme, že George Bush zavinil útok na dvojičky a ich likvidáciu, pretože chcel tak ospravedlniť zásah v Iraku, začíname sa pohybovať medzi preludmi a prestávame analyzovať skutočné dôvody, ktoré viedli k útoku na Irak, to zvädza k podozreniu, že informácie o Bushovom sprisahaní rozšíril sám Bush...“⁶ Fikcia, mystifikácia, fantazírovanie a konšpirácia tak bez ohľadu na svoj vzťah k realite vytvárajú také množstvo spleťtých komunikačných vzťahov, že tie vyvolávajú reálne reakcie prijímateľov informácií o fiktívnych entitách.

Vo filozofii a sociológii fikcia predstavuje „skutočnú“ entitu, pretože reálne dokáže ovplyvňovať naše myslenie a skutky, hoci reprezentuje neexistujúce udalosti, veci a vzťahy. Fikcia sa tak z pohľadu historickej vedy stáva skutočnou historickou udalosťou s faktickým dopadom na človeka a spoločnosť.

Problematickou fikcie sa zaoberá aj psychológia (či dokonca psychiatria). V psychológii osobnosti je imaginácia a fantázia ponímaná ako forma obrany proti ohrozeniu stability hlbokých štruktúr osobnej iden-

⁶ Uvedené citáty a súvislosti pozri: ECO, Umberto: *Od hlouposti k šílenství. Zprávy o tekuté společnosti*. Praha : Argo, 2016, s. 119, 127. Citát znie v originále: „Das Geheimnis gibt der Persönlichkeit eine Ausnahmestellung, es wirkt als ein rein sozial bestimmter Reiz, prinzipiell unabhängig vom Inhalt, den es hütet, aber natürlich in dem Maße steigend, in dem das ausschließliche besessene Geheimnis bedeutsam und umfassend ist [...] wirken dem Unbekannten gegenüber zu dem gleichen Ziel, es durch die Phantasie zu steigern und ihm eine Aufmerksamkeit sbetonung zuzuwenden, die die offenbarte Wirklichkeit meistens nicht gewonnen hätte.“ SIMMEL, Georg: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot, 1908, s. 360 (kapitola Das Geheimnis und die geheime Gesellschaft). Dostupné na internete: <<https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/54620>> [Cit. 2020-06-02]. Aby bolo možné správne porozumieť tomuto komplikovanému citátu, je potrebné preložiť ho voľne. Možný je aj nasledujúci preklad: Tajomstvo poskytuje osobnosti výnimočnosť a predstavuje sociálne podmienenú škálu podnetov, je v princípe nezávislé od obsahu, ktorý chráni, rozširuje sa však celkom prirodzene v množstve, pričom disponuje výlučnosťou, má svoj význam a je komplexné... cieľom je vygradovať neznáme prostredníctvom fantázie a pritiahnúť k nemu pozornosť, ktorú by väčšinou zjavná skutočnosť nedokázala vzbudiť.

tity človeka. Fantázia (fikcia) môže vyjadrovať potlačené priania. Zároveň však ide o spôsob vyrovnávania sa so zmenami a modifikáciami, s ktorými sa človek poča života stretáva.⁷ Fikcia môže byť okrem psychologického mechanizmu adaptácie na zmeny aj hrou, ktorej poslaním je zlepšovať analogického myslenia a kreativity, čo tiež reprezentuje mechanizmus psychologickej adaptácie. Uvažovanie o fikcii podnecuje človeka k tomu, aby sa učil myslieť kriticky a hľadal logické zdôvodnenia pre svoje myšlienkové závery a skutky.

Špecifický prístup k fikcii má literárna veda, resp. vedy o výtvarnom umení. Vo vede o literatúre sa hovorí o fikčných svetoch, teda svetoch literárnych diel, ktoré nemajú priamu referenciu k skutočnosti, no otvárajú nové možnosti reálneho bytia tým, že vytvárajú analógie medzi textom a realitou a medzi autorom textu a čitateľom. Z toho vyplýva, že fikčné svety, hoci v súčasnosti neexistujú, je možné reálne vytvoriť. Ponúkajú nové možnosti a alternatívy bytia a sú charakteristické imagináciou odvíjajúcou sa od skutočného sveta. Odkazujú na to, ako sa udalosti mohli stať alebo ako by sa mohli odohrať.⁸ Hoci *Slovník súčasného slovenského jazyka* pozná iba slovo fiktívny vo význame spočívajúci vo fikcii, v skutočnosti neexistujúci, vymyslený, v spomenutých vedách, predovšetkým bádaniach o literatúre, filme a divadle sa používa aj adjektívum fikčný.⁹ To označuje entity, ktoré síce v danom momente neexistujú, no ich existencia je možná. Prídavné meno fiktívny sa skôr vzťahuje na vymyslené skutočnosti, pričom sa primárne neuvažuje o ich vzťahu k skutočnosti a realizácii. Ide o čiru fantáziu. Medzi používaním jednotlivých pojmov je preto potrebné rozlišovať.

Literárna fikcia

V spojitosti s Kremnicou a fikciou viazanou na literárne dielo treba pripomenúť predovšetkým príklad známeho básnika, filológa a bádateľa v oblasti archeológie, etnografie a folkloristiky Jána Kollára. S Kremnicou ho spájalo štúdium na tunajšom nižšom evanjelickom gymnáziu (1806 – 1809). Cestou domov zo štúdií na univerzite v Jene nadviazal v Prahe kontakty s J. Dobrovským, V. Hankom a J. Jungmannom a v Bratislave

⁷ NAKONEČNÝ, Milan: *Psychologie osobnosti*. Praha : Academia, 1995, s. 189, 190.

⁸ MAGÁLOVÁ, Gabriela: Fikčné svety – referencia prvého a druhého radu. In: MAGÁLOVÁ, Gabriela: *Slovenský jazyk v primárnom vzdelávaní 2*. Trnava : Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013. [online]. Dostupné na internete: <<http://pdf.truni.sk/e-ucebnice/sjvpv2/data/c879a40d-744f-4f01-82a9-d9c4ee4ea78e.html?ownapi=1>> [Cit. 2020-06-11].

⁹ BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra: *Slovník súčasného slovenského jazyka A – G*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2006, s. 974. Fikcia = umelo vytvorená predstava, zdanie, výmysel, uplatnenie fantázie v rozprávaní príbehu; fikcia existuje aj v právnej teórii (právna domienka na súde v rozpore so skutočnosťou).

s F. Palackým (1819). Kollár bol prívržencom slovanskej vzájomnosti a česko-slovenskej jazykovej jednoty (písal v slovackizovanej češtine).¹⁰

Ján Kollár bol tvorcom ideológie slovanskej jednoty. V rámci svojich bádaní navštívil aj severné Taliansko, kde počas dvoch študijných ciest v rokoch 1841 a 1844 hľadal stopy po staršom slovanskom osídlení. Publikačným výstupom z týchto ciest boli dve diela, a to *Cestopis obsahujúci cestu do horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko, se zvláštním ohledem na slavný život roku 1841* (1843) a posmrtné vydaná *Staroitalia slavný* (1853). Kollár sa v Taliansku popri štúdiu pamiatok antiky a renesancie zaoberal najmä výskumom slovanstva – jeho osídlení, jazyku a pamätihodnostiam. Pritom využíval, tak ako to konštatoval Zdeněk Hrbata, „syntézu myšlienok, faktov, pamiatok, súdobých znalostí, vágných stôp a imaginárnych prvkov“. Pomocou filológie a etymológie pátral po slovanských názvoch, menách a ich koreňoch. Napríklad o Benátkach (Venezia) predpokladal, že ich založil slovanský kmeň Venedov (Veneto-Slávi). Podobne fantasticky považoval za ich staré sídlo aj Miláno (Medulán). O Slovanoch tvrdil, že v tejto oblasti žili už pred Keltami.¹¹ V historiografii sú tieto pokusy chápané ako produkt fantastiky (hoci sú Kollárove národnoobrodenecké zámery pochopiteľné) a nevedeckej metodiky zo slovanskej archeológie a etnografie. Autorovo etymologizovanie stojí na nekritických základoch (za slovanský jazyk považuje dokonca už latinčinu). Pavol Jozef Šafárik označil jeho postupy za „učenú fantastiku“. Historici však zároveň upozorňujú na to, že význam Kollárovho diela nespočíva vo vede, „ale v koncepcii slovanstva a v literárno-umeleckej tvorbe, ktorá odzrkadľuje národné a slovanské myslenie českej a slovenskej obrodeneckej spoločnosti dávajúc mu myšlienkový systém.“¹²

Vzhľadom na tému fikcie sú Kollárove práce viažuce sa k „hornej Itálii“ exemplárnym príkladom využitia literárnej fikcie vo „vedeckom“ diele. Ján Kollár s nadšením prijal napríklad aj „objav“ staročeských rukopisov zelenohorského a kráľovedvorského (1817), ktoré ako fikcia

¹⁰ Ján Kollár (1793, Mošovce – 1852, Viedeň) V rokoch 1806 – 1809 študoval na nižšom evanjelickom gymnázii v Kremnici (1806 – 1809). Neskôr Kollár absolvoval štúdiá na gymnázii v Banskej Bystrici, lýceu v Bratislave a univerzite v Jene (štúdium teológie v rokoch 1817 – 1819). Potom až do roku 1849 pôsobil ako kazateľ a farár slovenskej evanjelickej cirkvi v Pešti. Posledné tri roky života bol profesorom slovanskej archeológie na univerzite vo Viedni. MAŤOVČÍK, A. et al.: *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. III. zväzok. Martin : Matica slovenská, 1989, s. 145.

¹¹ HRBATA, Zdeněk: „Slavovlašská“ Itálie a „naši předci Galové“. Komparativní pohled na některé konstrukty slovanomanie a keltomanie. In: HRDINA, M. – PIORECKÁ, K. (eds.): *Historická fikce...*, s. 146, 150-151.

¹² KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2009, s. 251-252.

mali potvrdiť to, že česká národná (teda slovanská) kultúra siaha hlboko do stredoveku. Dokonca na kráľovedvorský rukopis Kollár zložil ódu:

*KRÁLOVODVORSKÝ RUKOPIS*¹³

...

*Řek má Homéra, s bardy si hrá Němec,
kde Hekla soptí, tamť Osian zněje:
Jen náš uchem vnuk darmo bystrým
háje němé Slovanů naslýchá.*

*Vy, věštcí dávní, jimž zvuky Bůh v jazyk
kládl, by svou vy v ně ste duši vdechli;
jenž ste prvý hláhol slovanský
v šat století vinuli – kde pak jste?*

...

*Ha, co slyším tam králova od hradu?
Prst z oblaků ční, ted', vece, jsou cosi:
Patřím a ve mlhe zmizlo heslo:
Příteli! příteli! Tam ta pod'me.*

*Zde jsou, zde! v krásném, viz hle, leží hrobě;
smích jich-li temné tknouti se zástěry?
Aj, tak sloní mi truhlu záře,
v níž s varytem svazeček zpěvů bdí.*

...

*Vzhůru pocit'ěž, pěstověků spalí
Čestmíre, Oldro, Zaboji, Jarslave!¹⁴
Vás, slyšte, vás k padlé měděnný
vlasti jazyk věže této křísí.*

...

*I vy, kdo svých jste, starci, bohů haslé
ohniště uzříc zoufali, vraťte se:
Novou založme z těchto dávné
si zbořenin vzdelanosti pevnost.*

Jána Kollára možno označiť za čistokrvného literáta a až sekundárne za vedca. Jeho literárna činnosť ho úzko viazala k literárnej fantastike. Je zjavné, že mal bohatú predstavivosť a obrazotvornosť. A bolo tomu

¹³ KRAUS, Cyril: *Slovenský klasicizmus. Poézia*. Bratislava : Slovenský Tatran, 2004, s. 207-208.

¹⁴ Čestmír, Oldřich, Záboj a Jaroslav sú názvami básní v kráľovedvorskom rukopise. V nich sa popisujú bájne skutky týchto mýtických fiktívnych postáv (s výnimkou kniežaťa Oldřicha).

tak už od detstva, ako to dokazujú aj jeho študentské roky strávené v Kremnici. Vo svojich pamätiach prezentoval zaujímavú schopnosť „vymýšľať a rozprávať rozprávky bez akejkolvek prípravy“. Popísal to takto: „U pani Špánikovej [v Kremnici – pozn. D. H. K.] bývalo nás druhý rok asi 10 žiakov. Večer potme i v posteli v noci rozprávali sme si obyčajne rozličné rozprávky. Temer každý zo žiakov vedel mnoho takýchto rozprávok, ktoré počúval v detstve, iba ja nie [...] Jednako, nechcel som sa dať zahanbiť alebo predstihnúť. Vypomohol som si vlastnou obrazotvornosťou: vymýšľal som si rozprávky, nikdy predtým neslýchané. A nedal som na seba znáť, že ich sám skladám, ale vyhlasoval som ich za staré. Spolužiaci, počúvajúc tieto nové veci o tvoroch, potvorách, o krajoch a príbehoch, pozliezali z postele, obklúčili moje lôžko a veľmi pozorne nastavovali uši [...] Rozprával som o akejsi zelenej kačici, o bezdomom jazere, ktorého vody siahali až na druhú stranu zeme, o začarovanom zámku a bohvie ešte o čom, kam práve chvíľka zanesla moju myseľ.“¹⁵ Predstavivosť Jána Kollára bola teda už vo veku 13 – 14 rokov plná fiktívnych príbehov a postáv.

V rámci témy literárna fikcia možno uviesť aj príklad spisovateľa, učiteľa a redaktora Jozefa Cígera Hronského.¹⁶ Popri prozaickej tvorbe pre dospelých sa venoval aj tvorbe literatúry pre deti a mládež. V Kremnici založil spolu s J. Kejzlarom edíciu kníh Mládež, v rámci ktorej vyšli štyri jeho knižky – *Najmladší Závodský*, *Kremnické povesti*, *Janko Hrášok* a *Pod kozúbkom*. V literárnej práci Hronský využíval fikciu. Jeho Kremnické povesti (1924) sú plné fiktívnych literárnych postáv mytologického charakteru – rohatý človek, kremnický obor (Kovoklad), horský duch, vodná víla, šťastlivý pastier, čierny rytier, zlatnícky učeň, strigy, čertova nevesta, trpaslíci atď.¹⁷ Aspoň na okraj uvedme, že jeho najznámejšia literárna postava Jozef Mak patrí takisto k fiktívnym románovým hrdinom. V rovnomennom románe z roku 1933 využil Hronský literárne postupy realizmu kombinované s naturizmom a vytvoril psychologický prototyp Jozefa Maka, pasívneho človeka odovzdaného osudu. Je pozoruhodné, že táto fiktívna postava sa dostala aj do bežnej slovenskej frazeológie (Jozef Mak – človek milión) a ľudia o „jozefmakovčine“ hovoria dodnes.¹⁸

¹⁵ KOLLÁR, Ján: *Pamäti z mladších rokov života*. Liptovský Mikuláš : Tranoscius, 1997, s. 55.

¹⁶ Jozef Cíger Hronský (1896, Zvolen – 1960, Luján, Argentína) študoval na učiteľskom ústave v Leviciach. Pôsobil ako učiteľ na ľudových školách v Horných Mladoniciach (1914), Senohrade (1916 a 1917), Krupine (1920 – 1923) a v Kremnici (1923 – 1927). Po presídlení do Martina vyučoval na tamojšej meštianskej škole (1927 – 1933) a pracoval v Matici slovenskej (ako jej tajomník 1933 – 1940 a správca 1940 – 1945). Po druhej svetovej vojne emigroval cez Taliansko do Argentíny. VALENTOVIČ, Š. et al.: *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. II. zväzok. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 415 a 416.

¹⁷ HRONSKÝ, Jozef Cíger: *Kremnické povesti*. Kremnica : Mládež, 1924.

¹⁸ HRONSKÝ, Jozef Cíger: *Jozef Mak*, s. 206. Dostupné na internete: <<https://drive.google.com/file/d/0BxUWYlJ63zl5S2Y0Vkp0RndxUjQ/view>> [Cit. 2017-03-20]

Fikcia ako hra a recesia

Mnohé spolky a spoločnosti majúce za cieľ zábavu, hru a recesiю majú pôvod v 19. storočí. K najznámejším patria spolky Šlarafie (z nem. zem blahobytu), z ktorých najstarší vznikol v Prahe v roku 1859. Šlarafia sa neskôr rozšírila do ďalších, hlavne nemecky hovoriacich krajín a komunít, a to aj v zámorí. Základom recesie v sieti šlarafijských spolkov bola úcta k fiktívnej autorite, ktorú predstavoval výr (Uhu). Na jednej strane boli spolky ukotvené vo fiktívnom svetovom poriadku, na druhej v historizme (inšpirácia renesanciou, stredovekým rytierstvom, dvorskou literatúrou a šľachtictvom – členovia prijímali fiktívne mená s predikátmi) s presahmi do nedávnej minulosti a súčasnosti (napríklad úcta k hudobným skladateľom ako boli Mozart či Beethoven; založenie nového letopočtu – rok 1859 = 1 anno Uhui). Typická pre tieto spolky bola ceremoniálnosť i sakralita viazaná na mytológiu. Charakteristické boli takisto alúzie či persifláže na cirkevné obrady.¹⁹

Pritom je potrebné si uvedomiť, že pri Šlarafii nešlo iba o kuriózne a recesistické prvky (pivné súboje, zosmiešňovanie kultúrnych vzorov), ale aj o to, že ich existencia vychádzala zo všeobecných antropologických potrieb 19. storočia ako to konštatoval vo svojej podnetnej štúdii Martin Pelc. Spolky Šlarafie mali pevné sociálne ukotvenie – ich členmi mohli byť iba muži s určitým spoločenským postavením a dobrou povestou, ako aj s patričným vzdelaním (kultúrny rozhľad bol predpokladom porozumenia humoru v týchto spolkoch). Zároveň boli jednotlivé spolky začlenené do sociálnej siete ostatných spolkov usporiadaných do jednotlivých „ríš“. Pri obradoch v Šlarafiách išlo o hru (antropologický fenomén), pri ktorej nebola dôležitá súťaživosť, ale recesia, fikčná fantastika a mystifikácia. Hra pritom nebola bezúčelová, ale mala svoje poslanie. Mircea Eliade konštatoval, že moderný človek žije v neohraničenom a neistom profánnom čase a čelí pádu do nekonečnosti času. Tejto nekonečnosti sa človek usiluje vzdorovať viacerými prostriedkami. Jedným z nich je aj hra (M. Pelc), prostredníctvom ktorej sa človek vracia do sústredeného magického (posvätného) času. Hráč žije vo „fiktívnej skutočnosti“ (Roger Caillois). Hrou človek na jednej strane čelí každodennej skutočnosti (kompenzuje ju), na strane druhej prostredníctvom sakrality ukotvuje svoj život. To bol aj dôvod, prečo sa solídni muži v recesistických spolkoch venovali „nesolídny“ aktivitám.²⁰ „Prevrátené“ hodnoty sa v spolkovom živote strednej Európy vyskytovali často. Prostredníctvom vtipu a irónie sa členovia týchto

¹⁹ PELC, Martin: Recesistické spolky Šlarafie. Herní prvek v kultuře 19. století. In: HRDINA, M. – PÍORECKÁ, K. (eds.). *Historická fikce...*, s. 249-252.

²⁰ PELC, M.: *Recesistické spolky...*, s. 252-256 (tu je uvedené aj spojenie „fiktívna skutočnosť“ Rogera Cailloisa).

spolkov vyrovnávali so sociálnou a politickou realitou života v habsburskej monarchii.²¹

Mimochodom, v zbierkovom fonde NBS – Múzea mincí a medailí Kremnica sa nachádza aj niekoľko medailí s tematikou spolkov Šlarafie. Jednu z nich vytvoril nemecký medailér Adolf Schwerdt (Stuttgart). Na averze medaily je alegorická ženská postava so šašovskou (šlarafijskou) čiapkou kladúca veniec na hlavu druhej alegorickej ženskej postave v pokľaku, vľavo dole je výr sediaci na knihe. V kruhopsi sú slová SCHLARAFFIA METIS 1585 a datovanie – anno Uhui 51 (1910). Na reverze je korunovaný štít s dvojkrížom a tromi výrimi hlavami a kruhopsné heslo IN ARTE VOLUPTAS (v umení je rozkoš). Medaila bola vyrazená z bronzu a postriebrená, jej priemer je 45 mm. Podľa čísla 1585 by malo ísť o Šlarafiu vo Viedenskom Novom Meste. Druhá z medailí je českého pôvodu, viaže sa k Prahe. Na averze má v gotickej kružbe výra, šlarafijskú čiapku a čašu, kruhopsi znie: SCHLARAFFIA IN ARTE VOLUPTAS. Na reverze je v kružbe lýra a vavrínová vetvička. Text v páske a stuhe hovorí o tom, že ide o záslužnú medailu z roku 1874. Medaila je bronzová a jej priemer je 42 mm. Tretia medaila bola vyrazená pri príležitosti 40. výročia založenia prvej Šlarafie v Prahe (1859 – 1899). Na averze má plastické poprsie muža s fúzmi, šlarafijskou čiapkou a v obleku s výrom, kruhopsi sa týka spomenutého výročia. Na reverze je trojriadkový text: *Allschlaraffia ihrem glorreichen Führer* (celá Šlarafia svojmu slávnemu vodcovi). Medaila bola vyrazená z bronzu a má priemer 75 mm.²²

Českým ekvivalentom Šlarafií boli „spolky kosů“ (drozdov), pričom jednotlivé spolky tejto siete sa označovali ako hniezda (prvé, tzv. prahniezdo vzniklo v Chrudimi).²³ Pozoruhodné je, že podobná spoločnosť vznikla aj v Kremnici, a to v rámci Kasína (Casino), ktoré malo spoločenský a kaviarenský charakter. Povestnými sa stali najmä jeho sobotňajšie schôdzky organizované na prelome 60. a 70. rokov 19. storočia.²⁴ V Kasíne v tomto období vznikol aj spolok „vtákov močarín“ (*Sumpfvögel*). V Štátnom archíve v Kremnici sa zachovala z roku 1872 kniha žartovných, prevažne pijanských zápisov tohto spoločenstva, tzv. Kniha močarín (*Sumpfbuch*). Čo sa týka frazeológie, bolo by v tomto prípade možné hovoriť v slovenčine o „kamarátoch z mokrej štvrte“

²¹ MANNOVÁ, Elena: „Mužský svet“. Spolky a armáda v 19. storočí. In: SEGEŠ, Vladimír – ŠEĎOVÁ, Božena (eds.): *Miles semper honestus. Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla*. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2007, s. 123.

²² NBS – Múzeum mincí a medailí Kremnica, fond medailí, pr. č. 2003/0697, 2003/0698 a 2014/0466.

²³ PELC, M.: *Recesistické spolky...*, s. 249-250.

²⁴ LAMOŠ, Teodor: *Archív mesta Kremnice. Spríevodca po fondoch a zbierkach*. Bratislava : Slovenská archívna správa Povereníctva vnútra, 1957, s. 137-138.

(pijanoch). Kniha močarín je písaná prevažne v nemeckom jazyku, no nachádza sa v nej aj jeden slovenský a jeden maďarský zápis. Aké bolo poslanie spolku a spisovania zápisov, uvádza sa v úvode ku knihe: „[...] *ide o nenahraditeľnú príručku pre všetkých vtákov močarín (Sumpfvögel), ktorá aj ,nemočinárom' do dvadsiatichtštyroch hodín odhalí, ako sa stat' močiarnym vtákom [...] ako vrecková nápomocná kniha a so zreteľom na praktickú formu dostala odo mňa dolu podpísaného primerané meno ,vták močarín vo vrecku vesty'.* Kniha obsahuje nielen rôzne produkty ducha talentovaných močarinných vtákov, a to vo forme obrazu, básne alebo všeobecnej prózy, ale aj systematiku močarinového živočíšstva, začínajúc po poradí od ropuších ikier až po nanajvýš pozoruhodného a nami vytvoreného kráľa močarín [...] s rýdzim úctivým klepotom Bocian, 3. 10. 1872.“²⁵ Tak ako tomu bolo pri spolkoch Šlarafie, aj pri kremnickej spoločnosti si jej členovia dávali fiktívne recesistické mená. V knihe je aj malý zoznam niektorých členov spolku obsahujúci tak hodnosti, fiktívne vtácie prezývky, ako aj k nim priradené občianske mená: kráľ močariny – tantalus nenásytný – A. Klosska, vardajn močariny – bocian – Hermann Kunz, pisár močariny – volavka – A. Mayer, kantor močariny – ibis – J. L. Bella (známy slovenský skladateľ), Cicero močariny – plameniak červený – C. Tuczek, advokát močariny – vtáko-pysk – Gyurgyik, vták močariny – žeriav – Hans Bühler.²⁶ Na ukážku odcitujeme dva konkrétne zápisy: „*Močarina, 12. november 1872 – 12. novembra sa rozhodli zidení močarinoví vtáci zagratulovať prezidentovi Spojených štátov amerických k jeho znovuzvoleniu do funkcie, predseda-júcemu Tantalovi sa uložilo v mene novej republiky Sumpf (močarina) telegrafovať nasledovné: ,Prezident Grant, New York, prezident močariny zasiela kolegovi srdečné šrum, Tantalus', uvedená depeša bola na doručenie odovzdaná Krokodílovi, Volavka.*“²⁷ Druhý zápis je slovenskou recesistickou básňou²⁸:

*Hurra! Bratia! Chyt'me sa pohára!
Pime tú vlahu otca Gambrina,
Pivo to žitiu nebe otvára –
Sem pivo! Sem sa švárna dievčina.
Sumpf! Močarina! je naše heslo,*

²⁵ Štátny archív Banská Bystrica (ďalej ŠA BB), pracovisko Archív Kremnica (ďalej p. AK), fond Kremnické Kasíno, Sumpfbuch z roku 1872, nestránkované (Vorwort – predslov).

²⁶ ŠA BB p. AK, fond Kremnické Kasíno, Sumpfbuch z roku 1872, nestránkované (Verzeichniss sämtlich vorhandenen „Sumpffgethieres“ – nasleduje za predslovom).

²⁷ ŠA BB p. AK, fond Kremnické Kasíno, Sumpfbuch z roku 1872, nestránkované (zápis z 12. novembra 1872).

²⁸ ŠA BB p. AK, fond Kremnické Kasíno, Sumpfbuch z roku 1872, nestránkované (jediný slovenský zápis Hurra! Bratia!...).

*Kto chce slávne žiť – stane medzi nás!
Už keď sme v „sumpfe“ – treba nám veslo –
A to je myslím pívový pohár.-
Tak pime bratia – pime do rána,
Zakopme starosť; mladosť ta chce žiť –
Já som – jak ríman vraví, len mála „rana“
No lež držím sa toho: len vždy piť!-
Kňežovič, Kampfhan²⁹*

V nemeckom prostredí Kremnice na začiatku 70. rokov 19. storočia vznikol spolok, ktorý bol príbuzný Šlarafiám i českým spolkom drozdov. Išlo v ňom o zábavu a recesiú, no takisto, ako pri iných spoločnostiach aj o hru, pri ktorej mala dôležitú úlohu fikcia a mystifikácia a ktorá mala aj svoj sakralizujúci rozmer.

So symbolikou, zábavou a recesiou sa však v Kremnici možno stretnúť aj v staršom období. Zaujímavým je príklad z 18. storočia. Typickou pre banské mestá bola mytológia banských duchov (*Berggeist*) – ich personifikáciou boli fiktívni banskí démoni, piadimužníci, škriatkovia a permoníci (z nemeckého *Bergmännlein*). Najstaršia písomná zmienka o permoníkoch sa viaže k roku 1487 (Schneeberg). Výzor týchto mytologických postáv popísal už Georgius Agricola v diele *Bermannus sive de re metalica* z roku 1530. Opisuje ich ako tri piade vysokých mužičkov, oblečených do dlhej banskej haleny (s kutňou) prepásanej opaskom a ošliadom (banskou kožou) pokrývajúcim stehná.³⁰ Viera v existenciu banských duchov sa oslabila v 18. storočí. Permoníci prestávali strašiť (ale aj pomáhať) a zaradili sa k symbolickej výbave banských miest, stali sa predmetom hier, zábavy a neskôr aj recesie. Zaujímavým spôsobom bola využitá permonícka tradícia počas návštevy cisára Františka Lotrinského v Kremnici v roku 1751. Po vstupe panovníka na námestie ho pred komorským domom privítali zástupcovia banskej správy a duchovenstva. Cisára obdarovali zlatou rudou. To sa udialo pozoruhodným spôsobom. Rudu mu podal permoník (banský trpaslík – *Berg = Zwerch*), ktorého zdvihol do výšky panovníka sediaceho na koni jeden z dôstojníkov (*Flügelmann*).³¹ Kto však bol oným permoníkom? Ušitie šiat pre neho stálo komorskú správu 11 zlatých a 28 ½ grajciara, čo

²⁹ Kampfhan = bojový kohút.

³⁰ HEILFURTH, Gerhard: *Bergbau und Bergmann in der deutschsprachigen Sagenüberlieferung Mitteleuropas. Band I – Quellen*. Marburg : N. G. Elwert Verlag, 1967, s. 103, 107 a 113.

³¹ ŠA BB, pracovisko Archív Banská Štiavnica, fond Mestský magistrát Banská Štiavnica, Protokol mesta Banskej Štiavnice z roku 1751 – na konci protokolu je pripojený popis pobytu cisára v stredoslovenskej banskej oblasti, s. 61 (dodatočné číslovanie v rámci uvedeného popisu).

bola pomerne vysoká suma.³² Totožnosť permoníka pomohol odhaliť zápis v kremnickom kuriálnom protokole (kniha zápisov zo zasadnutí mestskej rady) z roku 1751. Pri 17. auguste tohto roku je uvedené, že permoníka predstavoval Lorenz Daubner zo Skleného (dedina v Turci patriaca Kremnici) a že cisársky radca a maršal gróf Jozef Esterházi požiadal o jeho vyslanie do Viedne, kde ho do konca života hmotne zabezpečí.³³ Z uvedeného vyplýva, že Lorenz Daubner bol s veľkou pravdepodobnosťou liliputánom. Gróf Esterházi ho iste chcel mať na svojom dvore ako kuriozitu, ktorú hodlal využívať v rámci spoločenského života na dvore (hry, zábava, „recesia“).

Fikcia ako forma edukácie

Zaujímavým dokladom využitia vzdelávacieho potenciálu fikcie je kniha *Pictorissa Cremniciensis* z roku 2004 od historičky umenia Barbary Balážovej pochádzajúcej z Kremnice.³⁴ Kniha sa skladá z troch častí. Prvá, denníková kapitola je, ako uvádza autorka na záložke knihy, „fiktívnym pohľadom jednej ženy, Johanky Emerencie Rothenstein na sklonku jej života (v roku 1723 mala 67 rokov), manželky maliara a snád' i maliarky [...] konštruované denníkové záznamy tejto skutočnej postavy striktné vytvorené na podklade reálnych pramenných materiálov zoznámi čitateľa s rôznorodými udalosťami ovplyvňujúcimi a podmieňujúcimi osudy ľudí, zvlášť meštianskych maliarov a sochárov raného novoveku [...]“.³⁵

V záznamoch sú doložené historické fakty vsadené do určitej dejovej schémy, ktorá pútavou formou približuje čitateľovi život ranonovovekej spoločnosti. Všetky v nich vyskytujúce sa postavy sú pramenne doložené (v knihe je bohatý poznámkový aparát), dostávajú sa však do určitých čiastočne vyfabulovaných vzťahov v rámci každodenného života. V denníkovom zápise vystupuje napríklad konkrétny maliar a pojednáva sa v ňom o jeho konkrétne doloženom alebo dodnes existujúcom výtvarnom diele, no to, že si ho objednávatel' objednal u umelca vo svojom dome v určitý deň a v určitú hodinu, a pritom ho domáca pani ponúkla pomarančmi, je fikciou či polofikciou. Jej úlohou je prostredníctvom vnemov a pocitov priblížiť čitateľovi život umelca v danom období. Mimochodom, to že sa v tom čase vskutku jedli aj exo-

³² KAŠIAROVÁ, Elena – SÍKOROVÁ, Elena: Finančné náklady spojené s cisárskou návštevou Banskej Štiavnice a Kremnice v roku 1751. In: KOWALSKÁ, Eva – ČELKOVÁ, Mária (eds.): *Zlatá a strieborná cesta cisára Františka Štefana Lotrinského po stredoslovenských banských mestách – Die goldene und silberne Reise des Kaisers Franz Stephan von Lothringen in die mittelslowakischen Bergstädte*. Banská Bystrica : Merkantil, 2001, s. 122-123.

³³ ŠA BB p. AK, fond Mestské úradné knihy 1490 – 1923, Kuriálny protokol z rokov 1747 – 1752, s. 610.

³⁴ BALÁŽOVÁ, Barbara: *Pictorissa Cremniciensis*. Bratislava : [vlastným nákladom], 2004.

³⁵ BALÁŽOVÁ, B.: *Pictorissa Cremniciensis*, záložka na obale knihy.

tické pomaranče je takisto v Kremnici pramenne dokladované. Pre názornosť z knihy zacitujeme: „*Rok 1728. 15. februára. Popoludní sa tu zastavila pani jedného z kremnických mešťanov, ktorá si objednala u môjho muža zhotovenie podobizne. Hoci už nie je najmladšia, chcela by byť vyobrazená v parádnych vyšívaných brokátových šatách s hlbokým výstrihom, aké sa v Kremnici vonkoncom nenosia, ale presne také vraj videla pri svojej ostatnej návšteve Viedne.*“ K záznamu sa viaže očíslovaná poznámka: „*Typ ženského meštianskeho portréту prvej tretiny 18. storočia v Kremnici ilustratívne reprezentuje portrét neznámej ženy z Amonovskej rodiny, NBS – MMM, p. č. 187/71.*“³⁶

V zápisoch sa uvádzajú z veľkej väčšiny mená skutočných historických postáv. V uvedenom zázname z 15. februára 1728 sa spomína „pani jedného z kremnických mešťanov.“ Ide teda o dve fiktívne postavy, ale vlastne len na prvý pohľad, pretože obe reprezentujú objednávateľov konkrétného umeleckého diela, ktoré je citované v uvedenej poznámke. Tieto postavy nie sú teda úplne fiktívne, skôr reprezentujú predpokladaných (s veľkou mierou pravdepodobnosti) objednávateľov, ktorých mená nie sú doložené v prameňoch. Fiktívnymi tak zostávajú predovšetkým určité vzťahy, vykreslenie prostredia a situácie. To všetko má svoj účel – lepšie porozumieť danej dobe a aktivitám výtvarnej komunity v Kremnici.

Z vedeckého pohľadu by sa takto poňatá kniha blížila skôr literatúre faktu, resp. historickej beletrii. Monografia Barbary Balážovej má však aj ďalšie dve časti. Opäť citácia zo záložky: „*Život a dielo dvanástich kremnických barokových umelcov odhaľujú malé biografie v ďalšej, druhej časti knihy, pričom záznamy o niektorých, doteraz celkom neznámych menách poskytujú množstvo priestoru pre ďalší, osobitne umeleckohistorický výskum. Úlohou tretej časti knihy, vedeckej štúdie, by malo byť, nielen kunsthistorikovi, ale i zvedavému čitateľovi, vysvetliť a na príkladoch ilustrovať všetky predpoklady i triky, ako sa stať úspešným človekom a umelcom v štandardnej meštianskej spoločnosti raného novoveku našej krajiny.*“³⁷ Práve spojenie beletrizovanej kapitoly založenej na motívoch fikcie s biografickými medailónmi a vedeckou štúdiou robí knihu výnimočnou. Ak to zhrnieme, umožňuje pútať, no zároveň vedecky artikulovanou formou preniknúť do života umeleckej komunity v Kremnici medzi rokmi 1723 – 1736. Vďaka forme knihy môžeme vybranú historickú etapu uchopiť oveľa plastickejšie. Na záver uveďme pre zaujímavosť názvy všetkých troch kapitol knihy *Pictorissa Cremniciensis*: 1) Johanka Emerencia Rothenstein, vdova, maliarka, asi 80-ročná, 2) Koho v Štiavnicí neuväznia, v Bystrici neobesia a v Kremnici neoženia, ten

³⁶ BALÁŽOVÁ, B.: *Pictorissa Cremniciensis*, s. 18 a 97 (pozn. č. 51).

³⁷ BALÁŽOVÁ, B.: *Pictorissa Cremniciensis*, záložka na obale knihy.

môže hovoriť o veľkom šťastí, 3) Sochári sú slobodní umelci a nevykonnávajú žiadne remeslo.

Fikcia ako súčasť národného príbehu

Súčasťou národnoobrodeneckých procesov v jednotlivých krajinách boli aj rôzne „objavy“ dokladajúce starobylosť toho-ktorého etnika. S fabuláciami týkajúcimi sa národných dejín sa stretávame po celej Európe. Zaujímavé sú české príklady. Z nich k najznámejším patrí objav rukopisov zelenohorského a kráľovedvorského. Existujú však aj ďalšie prípady. Niektoré sa viažu dokonca už k 18. storočiu. Osvietenké myšlienky prepojené s romantickou konštrukciou veľkého stredovekého českého majstra viedli k zrodu postavy gotického majstra Tomáša z Mutiny. Jeho diela boli datované do 13. storočia a malo ísť o najstaršie diela na svete maľované olejovými farbami. Údaj o Tomášovi sa dostal aj do diela Jána Kollára. V jeho *Slovníku slavianskych umelcov všechých kmeňov* z roku 1843 sa o ňom píše, že je to „nejstarší slavný český malíř olejem“. Podľa Kollára žil medzi rokmi 1250 – 1297. Ešte na konci 18. a začiatkom 19. storočia sa však ukázalo, že v prípade uvedených diel ide o talianskeho majstra Tommasa Barisiniho da Modena (1325/26 – 1379). Klasickým obdobím mystifikácií spojených s národným obrodním bolo 19. storočie, no príklady sa nájdu aj v 20. storočí. Napríklad Jakub Arbes popísal v poviedke *Škrétův poslední souboj* (1941) viacerých historických českých maliarov, z ktorých časť dokonca ani neexistovala. K písomnej kultúre sa viažu súvisia objavy spisovateľa a archeológa Václava Krolmusa, ktoré súviseli aj so staroslovanskými bádaniami Jána Kollára. Napríklad na nádobe objavenej v Drahelčiciach v roku 1858 rozpoznal staroindický text. Jeho najznámejším „objavom“ je však nález staroslovanskej modlitebne na jednom statku v Skalsku neďaleko Mladej Boleslavi v roku 1852. V nej boli okrem iného aj dva kamene s runovými nápismi, ktoré mali odkazovať na boha podzemia Černoboha. K definitívnemu vyvráteniu jeho teórie došlo v roku 1864 na základe expertízy Františka Beneša z Národného múzea v Prahe.³⁸

Na Slovensku je podobných romantických objavov menej. Jeden z nich sa viaže k mestu Kremnica, resp. k vrchu Veleštúr ležiacemu neďaleko mesta v Kremnických vrchoch. Ide o nápis na skale, ktorý mal byť vysekaný do skaly v dávnej minulosti v runovom „slovenskom“ písme. Tento výklad s nadšením prijímajú rôzni laici, resp. historici – laici nadšenci, oficiálna historiografia má však jasný názor – nápis je falzifikátom, fikciou.

³⁸ VLNAS, Vít: Slavní a vymyšlení – praotcové českého výtvarnictví. Božetěch – Tomáš z Mutiny – Zbyšek z Trotiny. In: HRDINA, Martin – PIORECKÁ, Kateřina (eds.). *Historická fikce...*, s. 121, 122 a 127-131; LUTOVSKÝ, Michal: Archeologie 19. století. Ráj fikcí i peklo omylů. In: HRDINA, Martin – PIORECKÁ, Kateřina (eds.). *Historická fikce...*, s. 203-205.

Z historikov sa kritickej analýze nápisu venovali najmä Michal Matunák, Vlado Uhlár a najnovšie i Patrik Fuzák. Nestor slovenskej historickej vedy, zvlášť medievistiky, Richard Marsina napísal vo svojom príspevku o Matici slovenskej a počiatkoch slovenskej vedy nasledujúce slová: „V Letopise MS bola uverejnená prvýkrát aj správa Pavla Križka o (údajných) starobyľých nápisoch na Kremnickom pohorí (o ktorých neskôr Michal Matunák dokázal, že sú modernými falzifikátmi) spolu s dodatkom od Jozefa Božetecha Klemensa, ktorý ich už nazýval „runoslovanskými“ (slovenskými runami); tzv. starožitným (antickým) nápisom sa venoval aj evanjelický farár v Hornej Lehote Samo Chalupka. Zrejme vtedy mladá slovenská historiografia tak, ako už o niečo skôr iné národné historiografie, musela aj týmto spôsobom splatiť svoju daň snahe po dokazovaní čo najväčšej starobylosti svojho národa.“³⁹

Objaviteľom veľestúrskeho nápisu bol kremnický učiteľ (neskôr historik a archivár) Pavol Križko. Svoj objav z roku 1864 prvýkrát publikoval v časopise Sokol v roku 1865, s prekladom textu prišiel v roku 1868.⁴⁰ Sám sa síce neskôr vo svojom živote už k tomuto nápisu nevrátil a ani vo svojich najdôležitejších prácach z dejín Kremnice ho nespomenul, napriek tomu si téma nápisu našla medzi laikmi množstvo pokračovateľov brániacich rôznymi spôsobmi jeho autenticitu. V roku 2016 dokonca vyšla samostatná knižná publikácia Pravda o Veľestúre – tajné dejiny od Jána Ducára z Prešova, ktorá si za cieľ vytýčila obhájiť pravosť nápisu, interpretovať ho, datovať a očistiť meno jeho objaviteľa Pavla Križka, očierneného zmieneným kremnickým historikom Michalom Matunákom. Ako Ján Ducár napísal: „Účelové lži jeho nepravnička – maďarána Michala Matunáka (skrývajúceho sa v Matici slovenskej) o tom, že nápis vytvoril Križko (s pomocou Klemensa a Moravčíka) považujem za vykonštruovaný prejav pomsty za odhalenie plagiátorstva kuručských piesní samotného Matunáka. Okrem toho je pamflet Matunáka proti Križkovi výrazom konfesionalnej pomsty (katolík Matunák proti evanjelikovi Križkovi), o čom sa do terajších dní medzi občanmi Kremnice stále živo rozpráva.“ Okrem toho spochybnil aj prácu historikov: „Poctivý (nestranný amatérsky) bádateľ sa dokáže pri objektívnom výskume dopracovať bližšie k pravde ako človek, ktorý počas štúdia archeológie alebo histórie na vysokej škole dostane okrem množstva naozaj pravdivých informácií aj tradované pravdy, informácie – stále a dookola prepisované ‚fakty‘ zo starších učebníc, ktoré sa tvária ako pravdy, hoci sú

³⁹ MARSINA, Richard: Matica slovenská a počiatky slovenskej vedy. Dostupné na internete: <<http://www.kultura-fb.sk/new/old/archive/13-3-17.htm>> [Cit. 2017-03-16].

⁴⁰ KRIŽKO, Pavel: Dva novoodкрыté starobyľé nápisy na kremnickom pohorí. In: *Sokol*, roč. 4, č. 1, 1865, s. 11-12; KRIŽKO, Pavel. Starobyľé nápisy na kremnickom pohorí. In: *Letopis Matice slovenskej*, roč. 5, č. 2, 1868, s. 75-96.

často už modernou vedou vyvrátené.“ Zhrňme výsledky, ku ktorým došiel Ján Ducár vo svojej knihe. Veľestúrsky nápis pokladá jednoznačne za autentický, v podstate súhlasí aj s Križkovým prekladom textu (udalosť v ňom popisovanú však kladie do roku 958). Na rozdiel od iných bádateľov, ktorí dávali nápis do 3. či 16. storočia, však na základe výskumov Jiřího Riegera z Mělníka prichádza s vlastným datovaním. Píše: „*Ten, kto zostavil nápisy, nemohol byť žiadny amatér. Veľestúrska abeceda je najdomyselnejšia domáca abeceda vedľa cyriliky. Čerpá nielen z italicických abecied, ako z runovej abecedy, ale je doplnená i typmi z hlaholiky. Jej autorom musel byť vzdelaný kňaz. Podľa toho, že veľestúrsky nápis obsahuje kalendárny kryptogram podľa metód benediktínskych mníchov (viď Kensingtonský runový kameň a iné runové severské nápisy), musíme uvažovať, že zostavovateľom abecedy i nápisov bol mních benediktín.*“ Za autora textu považuje ostrihomského arcibiskupa Radlu – Astrika, ktorý do Uhorska prišiel so sv. Vojtechom a predtým bol opäť benediktínskeho kláštora v Břevnove a opäť kláštora v Pannonhalme. To datuje nápis do začiatku 11. storočia. Ján Ducár dokonca vidí v texte kryptogram Astrikovho mena. Vidí ho v prvom, druhom a šiestom písmene dvojíc písmen nachádzajúcich sa na začiatku prvých troch riadkov textu a v štvrtom riadku na jeho konci (M-P-D-A-A-S-T-R-I-CH) – teda Astrik zvaný v češtine aj „Bďa“ (Bďící). Ján Ducár uzatvára: „*Z pa-lindromu v Rukopise zelenohorskom vieme, že sa nazýval aj „Čuvateľ“, čo je to isté ako „Bďa“.*“⁴¹

Proti pravosti nápisu sa už pred takmer 90 rokmi postavil historik Michal Matunák. Poznatky k tejto problematike publikoval v monografii *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice* z roku 1928. Matunák kritizoval v prvom rade skutočnosť, že Pavol Križko sa pri preklade textu a jeho interpretácii opieral o dielo istého Jána Bolského *Memorabilia septem montanarum civitatum* z roku 1627. Také dielo však nikde nenašiel, takže prišiel k záveru, že si ho Križko vymyslel. Podľa údajnej Bolského práce mala Kremnica brániť od juhu bohaté mesto Eturum (Eburum) nachádzajúce sa v Turci. Toto mesto založil knieža Marahanov Thaur, čiže Tur (Tur = Turiec), neskôr v ňom vládol Conesius, zvaný Banius. V roku 280 n. l. však Eturum dobyli Silingovia (slovanského pôvodu). Tí nechali zbúrať aj trojitú opevnenie stojace pri Kremnici. Mimochodom, baníčiť v Kremnici sa malo začať už v roku 770, pričom v tom čase tu vládlo slovanské knieža Samomer. Pre úplnosť doplníme Križkov preklad nápisu na Veľestúre: „*Prišiel Silian od severu, sboril Kremnicu a Turov (Eturum) a všetky hrady, i bol rok po Turu dvestoosemdesiaty.*“ Zhrňme ďalšie Matunákov argumenty proti

⁴¹ DUCÁR, Ján: *Pravda o Veľestúre. Tajné dejiny*. Bratislava : Eko-konzult, 2016, s. 167-168 a 183 (na týchto stranách sú aj všetky uvedené citáty).

autenticite nápisu. Jeho autorom mal byť samotný Križko, ktorý pri preklade textu urobil gramatickú chybu – prvé slovo *préchach* uviedol v 1. osobe jednotného čísla (prišiel som), aj keď malo mať podobu *prěchaaše* (prišiel). Matunák argumentoval tým, že zo žiadnej inej oblasti nie sú známe slovanské runové nápisy („*prečo nie sú také runy na Devíne, Bratislave, Velehrade, Prahe, Krakove...*“) a nespomínajú sa ani v kremnickom archíve, ako aj tým, že Križko nápisy pred ním (ani vo svojich zreých historických dielach) nikdy nespomínal. Proti pravosti nápisu mala byť aj skutočnosť, že bol vytesaný do trachytovej skaly, ktorá rýchlo zvetráva. Za „kresliča“ textu určil Matunák Jozefa Božetecha Klemensa, v pozostalosti ktorého sa zachovalo mnoho kresieb veleštúrskeho nápisu a ktorý sám o nápise aj písal, a za jeho „rytca“ Karola Moravčíka (Moravtsika), obuvníka z Kremnice, pretože v jednej z kremnických záhrad bol kameň s podobným „runovým“ textom ako na Veleštúre a pri ňom bolo vysekané Moravčíkovo meno. Matunák poukázal aj na to, že vrch sa pôvodne nevolal Veleštúr (slovanské božstvo), ale Verešďúr (z maďarčiny). Podľa neho vytvorili všetci traja spomenutí nápis „v rámci národnej horlivosti a romantizmu“, pričom boli inšpirovaní Jánom Kollárom a jeho dielom *Staroitalia slavjanská* (Križko otvorene napísal, že mu pomohlo pri bádaní).⁴²

„Objavy“ rôznych „starobylých“ textov v národných jazykoch boli prirodzenou súčasťou národného vývoja v 19. storočí. Pritom sa v nich vyskytovalo množstvo fiktívnych postáv a udalostí. V prípade veleštúrskeho nápisu to boli kmene Marahanov a Silingov a kniežatá Tur, Conesius (zvaný Banius) a Samomer. Fiktívnou bola aj existencia ríše Turov (Eturum) a jej pád v roku 280 n. l.

Z historikov sa v nedávnej minulosti nápisu venoval Patrik Fuzák a vylúčil autenticitu nápisu. Takisto ako Michal Matunák, poukázal na spojitosť Križkových výskumov s Kollárovou *Staroitaliou slavjanskou*. Upozornil aj na skutočnosť, že podľa spisovateľa Gustáva Kazimíra Zechentera Laskomerského (od roku 1868 pôsobil v Kremnici ako banský lekár, tam aj v roku 1908 zomrel) bol už na konci 19. storočia text slabo čitateľný. Podľa jeho hypotézy je autorom nápisu Jozef Božetech Klemens, ktorý bol archeológom, paleografom, maliarom a sochárom v jednej osobe. Osobne sa priatelil s Václavom Hankom, „objaviteľom“ kráľovedvorského rukopisu, a podieľal sa aj na publikovaní správy o objavení runových falzifikátov českého vlasteneckého kňaza Václava Krolmusa na Skalsku (1852). Križko sa v rámci tejto hypotézy „*stal pravdepodobne obeťou romanticko-vlasteneckej nástrahy Klemensa*“. Patrik

⁴² MATUNÁK, Michal: *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice*. Kremnica : Mesto Kremnica, 1928, s. 47-52.

Fuzák uzavrel svoju štúdiu konštatovaním, že Klemens ani nemusel považovať nápis za falzifikát, ale z jeho strany mohlo ísť skôr o rekonštrukciu možného písma našich predkov.⁴³

Historická obec je plne presvedčená o falzifikácii nápisu na kremnickom Veľestúre. Do budúcnosti však historikov čaká náročná úloha zosumarizovať poznatky k nápisu, rozanalyzovať ich a podať definitívny vedecký dôkaz o jeho nepravosti.

Záver

Videli sme, že fikcia je charakteristická svojou „reálnou“ existenciou, ktorá ovplyvňuje ľudské myslenie a konanie. Pomocou nej je možné rozvíjať tak predstavivosť, ako aj analogické a logické myslenie a kreativitu. Nezanedbateľný je jej edukatívny rozmer. Fikcia má dôležitú úlohu v ľudskom živote – je možné využiť ju na rôzne pozitívne zamerané aktivity. Prirodzene, ako všetko, dá sa využiť aj v neadekvátnych konotáciách, napríklad na zosmiešňovanie, zavádzanie či komerčné využitie. Ako príklad uveďme kolekcie medailí razené v kremnickej mincovni v nedávnej minulosti. Medaily nechala raziť súkromná podnikateľská skupina. Išlo o súbory *Vládcovia Slovanov* z roku 2000, *Nekorunovaní králi Slovenska* z roku 2002, *Údelné kniežatá veľkomoravské* z roku 2002 a *Predslovanskí panovníci* takisto z roku 2002. Vyrazené boli zo zlata v hodnote jedno-, dvoj-, päť- a desať-dukátov. Na medailách sú fiktívne portréty „vládcov“, ktorí figurujú v neadekvátnych historických kontextoch. Napríklad, ako nekorunovaný kráľ Slovenska sa označuje magnát Matúš Čák Trenčiansky, ako veľkomoravská údelná vládkyňa nemenovaná dcéra Mojmíra II. a ako predslovanskí vládci na dnešnom území Slovenska Attila a Marcus Aurelius.⁴⁴ Projekt mal čisto obchodné poslanie bez ohľadu na fiktívnosť s ním spojených tvrdení.

Pri prvotnom pohľade na dejiny Kremnice to vyzeralo tak, že tu nebude možné k problematike fikcie a fiktívnych postáv zozbierať väčšie množstvo podkladového materiálu. Napokon sa však ukázalo, že aj malé mesto má čo ponúknuť v spojitosti s touto problematikou. V dejinách Kremnice sme sa stretli s tradičnou literárnou fikciou, fikciou majúcou edukatívne poslanie, s fiktívnymi postavami a spolkami, ktoré mali zábavný a recesistický charakter, ale aj špecifickým, osobitne spracovávaným problémom fikcie ako súčasti národno-emancipačných snáh.

⁴³ FUZÁK, Patrik: Nápis na kremnických vrchoch. In: *Acta historica Neosoliensia*, tom. 3, 2000, s. 190, 191 a 193.

⁴⁴ SOLEJ, Peter: *Prehľad medailérskej tvorby kremnickej mincovne 1993 – 2002*. Prešov : Victoria, 2002, s. 171-174, 200-202, 213-216, 230-232.

Восстания в Казахстане против царской власти в 1916 году и советской политики в 1921-22 гг.: сходства и различия (на основе материалов Акмолинского и Атбасарского уездов)

ТЛЕГЕН САДЫКОВИЧ САДЫКОВ – САЯН ТАЛГАТУЛЫ НАБИЕВ

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Республика Казахстан*

Kazakhstanian uprisings against tsarist government in 1916 and Soviet policy in 1921–1922: analogy and specifics (based on material of Ak-mola and Atbasar uyezd)

Abstract: The article describes the causes and conditions leading to the eruption of the uprisings in 1916 and during 1921–1922 in Kazakhstan. The study analyses moods of the masses represented as the driving force of the national liberation uprisings of this period. Specific historical facts based on archival research and reconnaissance of historical sources are presented here as well. In the end of the study, the authors analyze internal context of the uprisings against tsarist dominance (1916) and the establishment of Soviet power (1921–1922) in the country, revealing analogous features and specifics of researched events.

Keywords: tsarist policy in Kazakhstan, period of war communism in Kazakhstan, uprisings in Kazakhstan in 1916 and 1921–1922, national liberation movements in Central Asia.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.167-181>

Введение. В исторических исследованиях независимого Казахстана особенно актуально всестороннее изучение проблематики национально-освободительных движений, определение места и роли видных деятелей – лидеров этих движений в гражданской и политической истории казахского народа. Поэтому события 1916 года выступают в отечественной истории одной из значимых вех в борьбе за свободу нации, занимают важное место в комплексном исследовании истории казахского народа. В этом контексте задачи восстановления исторической истины, объективной оценки с новых позиций освободительной борьбы того периода возлагают большую ответственность на сообщество историков.

Исследование внутренней взаимосвязи восстаний против царского правительства (1916 г.) и советской власти (1921-1922 гг.) предоставляет возможности для восстановления исторической

истины. Выявление сходных черт и особенностей указанных событий посредством введения в научный оборот новых сведений требует пересмотра хронологических рамок восстаний, прошедших в первой четверти XX века, оценки роли их руководителей. В частности, восстания 1916 года в Акмолинском и Атбасарском уездах, по административно-территориальному статусу относившиеся в то время к Акмолинской области, продолжались до первых дней правления советской власти. Для этого актуальным является вопрос определения характера восстаний тех лет, оценки исторической значимости указанных событий, их причин, движущей силы.

Сведения и методы исследования. В процессе написания статьи были исследованы материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан, Президентского Архива Республики Казахстан, госархивов Акмолинской и Костанайской областей, архивов городов Нур-Султан, Жезказган, Кызылорда, Аркалык. Некоторые из этих материалов вводятся в научный оборот впервые.

Сведения о социально-экономическом и политическом развитии исследуемого края в рассматриваемые периоды взяты из следующих сборников и журналов: «Журнал совещания о землеустройстве киргиз» (С. Петербург, 1907), «Киргизское хозяйство в Акмолинской области Т-V» (С. Петербург, 1910), «Сельскохозяйственный обзор Акмолинской области за 1915 г.», (Омск, 1917), «Обзор сельскохозяйственной жизни заселяемых районов Азиатской России за 1913 г.», (С. Петербург, 1914), «Экономическая жизнь Киргизского края» (1921), «Известия Киргизского областного комитета» (1922), «Стенографический отчет 11-го съезда Советов КирССР 4-10 октября 1921 года».

Были также использованы сведения из первого сборника документов и материалов под редакцией Б.С. Сулейменова «Восстание 1916 года в Казахстане»¹ и сборника документов «Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане»², изданного в 1960 году. Значительная часть документов, вошедших в указанные издания в свое время были опубликованы впервые.

Для издания сборника «Восстание 1916 года в Казахстане» был консолидирован большой коллектив ученых-историков, в работе нашли отражение свыше 500 документов из архивов республик Средней Азии, Казахстана, Москвы. В указанных сборниках встречается много сведений касательно исследуемого нами региона.

¹ *Царская колонизация в Казахстане. По материалам русской периодической печати XIX века.* Сост. Ф.М. Оразиев. Алматы: Рауан, 1995, с. 368.

² АЛДАБЕРГЕНОВ, К.М.: *Направления и итоги колониальной политики России в Казахстане (По материалам 1860-1918 гг.).* Алматы: Рауан, 2000, с. 285.

Особенно точно описывают ход событий, картину тех лет дополняют телеграммы предводителей Атбасарской и Акмолинской карательных армий. В частности, можно привести сведения по известному Каражарскому сражению, состоявшемуся 23 сентября 1916 года в Атбасарском уезде между ополченцами волости Баганалы и карательной армией³.

Несмотря на то, что в советское время на страницах печатных изданий публиковалось достаточно фактов из жизни руководителей, видных фигур восстания 1916 года и воспоминаний о них, специальных научных исследований в данном направлении не проводилось. Хотя в отдельных статьях и упоминаются имена героев восстания 1916 года в Атбасарском уезде – Хасена Сандыбаева, Ахмета ишана Оразаева, М. Жанайдарова, алашординца С. Жылкыайдарова, Ж. Ниязбекова и других – их жизнь и борьба должным образом не изучена по сей день, даже в период суверенитета и независимости Казахстана. В трудах А. Байжана, М. Сулейменова⁴ говорится об еще одной известной личности восстания – Кейки Кокембаеве,⁵ однако там нет сведений о борьбе Кейки батыра в 1920-22 годах в Атбасарском регионе.

Публикация в 1997 году сборника документов и материалов «Суровый 1916 год» в двух томах считается большим достижением для расширения документальной основы данной темы⁶. Кроме того, в ходе работы над статьей были использованы материалы, сборники, воспоминания, опубликованные в годы независимости.

Рассматриваемый нами период также находился в центре внимания западных исследователей. Начиная с 80-х годов XX века, интерес западных ученых к этому вопросу возрос. Мнения некоторых из них сошлись в том, что «сталинская политика имела целенаправленный характер, чтобы как этнос, как класс уничтожить казахов, украинцев и другие нации». Конечно, на переднем плане стоит книга британского историка Роберта Конквеста «Жатва Скорби: советская коллективизация и террор голодом», увидевшая свет в 1986 году. «Голод в Казахстане был создан искусственно, другими словами, он повторяет голод 1921 года, возникнув в результате непродуманной и идеологизированной политики кол-

³ ДУЛАТОВА, Д.И.: *Историография дореволюционного Казахстана*. Алма-Ата: Наука, 1984, с. 480-481.

⁴ 1916 год. Рассказы, стихи и эпосы. Алматы: Рауан, 1996, с. 130, 150.

⁵ См.: БЕКМАГАНБЕТОВ, У. Ж.: Кейки (Нурмаганбет) Кукембаулы – одна из первых жертв советской репрессивной системы в Казахстане. In: *Acta historica Neosoliensia*, 22(1), 2019, с. 78-88.

⁶ *Суровый 1916 год: Сборник документов и материалов. Т.2*. Алматы: Казахстан, 1998, с. 58.

лективизации. Известно, что последствием этой политики явилось массовое восстание народа», – пишет Р. Конквест⁷.

В том же ключе рассуждает и американский эксперт Марта Брилл Олкотт. В своей книге «Коллективизация в Казахстане» она указывает, что «самая большая проблема для советолога – это понять и правильно интерпретировать события 1930-х годов»⁸. А в 1997 году был издан первый фундаментальный справочный труд международного коллектива историков С. Куртуа, Н. Верта, Ж.-Л. Панне, А. Пачковского, К. Бартошека, Ж.-Л. Марголена под названием «Черная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии». Авторы книги «Годы голода. Советское сельское хозяйство. 1931-1933 гг.» Р.У. Дэвис и С.Г. Уиткрофт на основе документальных сведений и воспоминаний очевидцев предприняли попытку осветить цикл аграрной политики СССР, начиная с посевов и до периода планирования в 1931 году. Большинство западных ученых делают заключение о том, что политика коллективизации И.В. Сталина специально проводилась против украинцев и других национальных групп⁹.

Труды австралийца С. Уиткрофта «Советская статистика о продовольствии и смертности в период голода 1917-1922 и 1931-1933 гг.», итальянского исследователя Николо Пианчиола «Голод в степи. Коллективизация сельского хозяйства и казахских скотоводов», французского историка Изабель Огайон «Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.)», книги Н.М. Неймарка «Геноциды Сталина» и Шейлы Фицпатрик «Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня» были использованы в качестве необходимых источников информации для нашего исследования¹⁰.

При написании статьи применялись историко-системный, историко-сравнительный, хронологический, исторический, историко-социальный методы исследования, а также метод наблюдения и другие.

Обсуждение. Один из периодов отечественной истории, требующий повторного изучения и исследования с теоретико-методологической точки зрения – это борьба казахского народа за свободу. Настало время, когда проводить исследования восстаний нашего народа против колониальной политики нужно в новом

⁷ <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>

⁸ <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>

⁹ <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>.

¹⁰ <https://e-history.kz/kz/contents/view/925>

формате. Здесь, на наш взгляд, есть ряд актуальных вопросов, на которые следует обратить внимание в первую очередь.

В истории разных народов в тяжелые времена появлялись свои герои. К примеру, из башкирского народа против российской колониальной политики впервые в 1755 году восстал Абдолла Алиев, позже его дело продолжил Салават Юлаев. У подножия Кавказских гор сплотили дагестанский народ и повели на борьбу Шайх Мансур и его последователь имам Шамиль. В Мексике это Мигель Идальго-и-Костилья и Хосе-Мария Морелостар, погибшие в ходе борьбы против испанских конкистадоров, позже их дело продолжил Бенито-Пабло Хуарес. Это и известный предводитель осводительного движения алжирского народа против французского гнета Абд-аль Кабир и другие сильные, неслигаемые личности. Почему в числе таких известных всему миру героев других наций, нет имен наших национальных героев?

Среди них особого упоминания заслуживают имена Сырыма Датұлы и других людей, стоявших в авангарде многовековой борьбы казахов против русского колониализма. Пора заявить о том, что он равнозначная фигура с вышеназванными деятелями. Жизнь и деятельность Сырыма совпали с началом всестороннего укрепления Российской империи, приращения ее территории. Очевидно, что пример такой самоотверженной борьбы спустя века сделал возможной нашу Независимость.

Начало первой мировой войны 1914 года и привлечение в войну царской России еще больше увеличило налоги, налагаемые на российскую колонию. Если согласно положению от 25 марта 1891 года налог, уплачиваемый кочевыми казахами, составлял 4 рубля, то в октябре 1914 года был издан указ о том, что на кочевых казахов, не исполнивших воинскую повинность, накладывался военный налог в размере 4 рублей. То есть теперь размер налога, собираемый с каждого дома, вырос до 8 рублей. Некоторые казахские семьи были не в состоянии выплачивать такой налог.

В результате вытеснение казахских крестьян с родной земли, разрушение их хозяйства, а тем более увеличение размера налогов стало причиной того, что казахи стали движущей силой восстания 1916 года, причем казахи превосходили по численности.

Если число призывников согласно указу от 25 июня 1916 года о призыве казахов на тыловые работы фронта из Атбасарского уезда составило 5 тыс. человек в возрасте от 19 до 31 лет, общее число призывников по Акмолинский области было зарегистрировано в количестве 11 870 человек. В целом в уезде проживало 98 274 казахов из 126 сел 26 волостей. Согласно списку людей,

привлекаемых царской администрацией на тыловые работы по Акмолинской области в уезде было 47 волостей, 289 сел, в которых проживало 211 280 человек. То есть, по сравнению с численностью жителей Атбасарского уезда население было больше в полтора раза. Из числа, указанного в переписи населения 25 815 человек были люди призывного возраста, из которых 9 000 человек должны были быть отправлены на тыловые работы в первую очередь.¹¹

Казахи, целью которых было неповиновение указу, поступившему сверху, начали группироваться по племенному признаку, стали избирать своих ханов и вооружаться. В частности, воины волостей, относящихся к племени аргын стали готовиться к открытому сражению и избирать воинов. Многочисленное войско возглавили мулла Балкожа, бай Жакал Мырзакожин, Хасен Жанибеков, а также Ашыгайулы Жусип из племени бабас, ему было за шестьдесят. Решившие для себя, что не пустят мужчин исполнять воинскую повинность и что лучше погибнуть в сражении с царским войском, около 800 воинов собрались у подножия горы Жыланды.¹²

Вооруженное нападение восставших на русских рабочих Карсакбайского, Жезказганского, Байконырского предприятий началось после 20 июля. В сведениях начальника Атбасарского уезда от 16 августа говорится, что в 70 километрах восточнее от Улытау собралось около 7 тысяч восставших.¹³ Увеличение рядов восставших и их вооружение показало царской администрации, что реализация указа мирным путем, без кровопролития невозможно. Он сообщил об этом в своей телеграмме от 18 июля, адресованной генерал-губернатору степного края, Министру внутренних дел Б.В. Штрюмеру, в которой подчеркивалось: «были предприняты меры по подавлению беспорядков и обеспечению безопасности русских».¹⁴

Был создан карательный отряд под командованием полковника Иванова – атамана карательного военного подразделения. В состав этого подразделения вошли 2 отряда пехотинцев и 1 конный отряд, было также 2 пулемета. Вместе с тем, в Омск из Атбасара дополнительно были доставлены 150 винтовок, 20 ящиков с патронами. Помощник военачальника военного округа генерал Яготкин

¹¹ ПР РК, фонд 811, т. 1-80, дело 15, с. 94 (Памятник И.В. Дееву),

¹² ПР РК, фонд 811, т. 6, дело 233, с. 27 (Памятник С. Исакову).

¹³ ОГААО, фонд 427, т. 9, дело 53, с. 533 (Протоколы Атбасарского уездного партийного комитета).

¹⁴ Фонд редких рукописей центральной научной библиотеки НАН РК, 1019 том, 1013 том, с. 512 (*Материалы экспедиции, посвященной 20-летию восстания 1916 года под руководством академика А.Х. Маргулана, писателя С. Шарипова 1916 года*).

приказал начальникам гарнизонов обеспечить казаков стрелковым оружием в полном объеме для подавления восставших.¹⁵

Восстание казахов смежного Акмолинского уезда сразу быстро разрослось во всенародное. Так как начало восстания пришлось на период переселения казахов на летовки, расположенные вблизи рек Нура, Есиль, Куланотпес, Жарлы, Талды, их борьба за освобождение была тесно связана с восстанием казахов Атбасарского уезда.

Казахи Акмолинского уезда открыто выразили свое несогласие и неповиновение с царским указом от 25 июня и стали вооружаться. Нельзя было найти ни одного казаха, который бы исполнил указ по своей инициативе: все мужчины 7 волостей племени тама, 4 волостей племени кыпшак, 5 волостей племени тинали, 11 волостей племени акимбай, 4 волостей племени темеш, 5 волостей племени керек, 2 волости племени канжыгалы, которые могли держаться в седле, твердо решили умереть во время сражений на родной земле. С.С. Сейфуллин, видевший выражение лиц людей, вышедших на борьбу, так описал ход событий в романе «Тар жол, тайғақ кешу»: «У нас не будет лучшей мечты, чем умереть в борьбе с русским царем, который отобрал у нас землю, воду, а теперь дошел и до нас самих». Все население приготовилось к сражению, вскочив на своих лошадей. Мужчины стали выходить группами, обнажая свои боевые секиры и копья. Но, как бы там ни было, мощной поддержки у них не было».¹⁶

Политика империи на региональном уровне была слишком медленной по сравнению с политикой в центре, чтобы изолированные от внешнего мира казахские села не пострадали от Февральской революции, вызванной кризисом. И. Кумач и Ф. Калюта в работе «В акмолинских степях» писали: «Февральская революция пришла в Атбасар с опозданием и не принесла особых изменений. Старая казахская администрация все еще сохраняла свою власть. Только в апреле было организовано земское управление»¹⁷. Это указывает на то, что в Атбасар, административный и политический центр уезда, весть о революции не дошла вовремя. Член Атбасарского революционного комитета Г.Ф. Иванов в своих воспоминаниях писал: «Весть о Февральской революции распространилась по Атбасару, а прежняя власть осталась прежней в городе и районе»¹⁸.

¹⁵ *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы.* Москва: Наука, 1960, с. 94.

¹⁶ СЕЙФУЛЛИН, С.С.: *Тар жол, тайғақ кешу.* Алматы: Жазушы, 2009, с. 84.

¹⁷ *Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Документы и материалы.* Москва: Наука, 1960, с. 510.

¹⁸ *Журнал совещания о землеустройстве киргиз.* С. Петербург, 1907.

Многие казахи приветствовали известие о свержении императора. Была уверенность, что новое правительство перестанет нанимать нелегальных рабочих и наступит мир. 15 июня 1917 года около 15 представителей большевиков Атбасарского района, в том числе Х. Сандыбаев, Х. Бекходжин, И. Толеубаев, О. Жанайдаров и другие, направили телеграмму председателю исполкома Государственной думы в Санкт-Петербурге. «Сегодня, услышав о манифесте, прочитав в местной мечети Коран и попросив у Аллаха мощи Российской державе, мы считаем своим священным долгом быть рядом с вами. Мы признаем новое правительство. Мы ожидаем от него справедливости, равенства и свободы в политических и экономических отношениях», – говорилось в телеграмме¹⁹.

Такого рода документы, которые часто встречаются в архивах, показывают, что партийные работники восприняли сбор налогов как «войну». Теперь областная продовольственная комиссия поручила губернским комиссиям принимать самые решительные меры, в неподчиняющиеся волости и села направить воинские части и ревизионный суд. Крестьяне также были предупреждены, что воинские части будут отозваны, если они будут вовремя платить налоги, а инспекторы будут привлечены к ответственности, если налоги не будут собраны должным образом²⁰.

«Фронт» сбора налогов использовался для запугивания партийных работников. 27 октября 1921 года решением губернского совнархоза Верховному суду было передано дело людей, отказавшихся идти на продовольственный фронт и не подчинявшихся решениям губернского исполнительного комитета²¹. Таким образом, когда бедные казахские семьи не могли выплачивать налоги и сборы, партийным работникам не оставалось ничего, кроме как забирать то, что у них было.

Выполнение строгих указаний сверху превратилось в кампанейщину. 9 октября 1921 г. партийный комитет Атбасарского уезда в обращении ко всем ячейкам заявил, что «девизом сегодняшнего дня должна быть всемерная помощь центру»²². Кое-где были допущены перегибы. В 1922 году Красный караван в информации о посещенных районах сообщал, что Акмолинский областной продовольственный комитет первоначально удвоил размер установленного налога, в результате чего в 1921 году 90%

¹⁹ *Киргизское хозяйство в Акмолинской области* Т-V. С. Петербург, 1910.

²⁰ *Сельскохозяйственный обзор Акмолинской области за 1915 г.* Омск, 1917.

²¹ *Обзор сельскохозяйственной жизни заселяемых районов Азиатской России за 1913 г.* С. Петербург, 1914.

²² *Экономическая жизнь Киргизского края. 1921 г.*

всей сельскохозяйственной продукции составляли только молоко и сено без хлеба²³.

Сборщики налогов, в руках которых были высшие полномочия, вышли в народ и, наряду с использованием оружия при выполнении возложенных на них обязанностей, допускали различные своевольные и недисциплинированные поступки. В информации о политической ситуации уезда в январе – феврале 1921 года Атбасарское уездное управление не скрывало того факта, что нетактичное отношение сборщиков налогов с местным населением, неумение установить с людьми конструктивное взаимодействие и их грубое обращение с народом вызывали акты протеста и волнений в уезде.²⁴

Продолжение имеющих место во времена царского правительства политики превосходства в казахских селах, узурпаторства, насилия и бесчинства еще больше возмутили и довели народ до отчаяния. Казахи убедились в том, что девиз большевиков «равенство, свобода, справедливость» это всего лишь пустые слова.

Таким образом, выражению сопротивления продовольственной политике правительства способствовало насилие сборщиков налогов и милиционеров. Конечно, большая часть участников восстания – это бедняки, лишившиеся последнего вследствие сдачи налогов. На заседании бюро Акмолинской губернии, проходившем в конце апреля 1921 года ясно было сказано о том, что «большинство участников восстания – бедняки-казахи, они страдают от голода и получают помощь не от советской власти, а напротив, от кулаков».²⁵ Несмотря на то, что на заседаниях бюро Акмолинской губернии и срочных сообщениях краевого военного чрезвычайного комиссариата направленных в Москву открыто сообщалось о том, что большинство участников восстания – голодные бедные казахи и что они, объединяясь меж собой, поддерживают бандитов на местах, на повестку дня стал подниматься вопрос «борьбы с бандитизмом» и рассматривались пути его подавления.

Восставшие против советской власти северного и юго-восточного побережья Атбасарского уезда воссоединились с контрреволюционными силами, сгруппированными на земле Акмолинского уезда. Этому в значительной степени способствовало проведение агитационно-пропагандистских мероприятий контрреволюционными организациями среди казахов. Политическое бюро при Ак-

²³ Известия Киргизского областного комитета. 1922 г.

²⁴ АМИРКЫЗЫ, К.: *Мой аул – моя родина*. Акмола, 1993, с. 14.

²⁵ АЛДАЖУМАНОВ, К.: *Крестьянское движение сопротивления*. Алматы: изд. Арыс-Казахстан, 1998, с. 6.

молинской уездной милиции 14 июня 1921 года в телеграмме, адресованной начальникам милиции всех районов сообщало о том, что в уезде появились бандиты, что ведется контрреволюционная пропагандистская работа и что они создали единую организацию и был обозначен вопрос борьбы с ними. Потерпевшие поражение от Красной армии и бежавшие силы казачье-русской армии беспорядочно передвигаясь, смешались с народным движением Акмолинского уезда. В некоторых местах казахи стали присоединяться к малым войскам под предводительством офицеров Колчака и участвовали в сражениях с Красной армией.

Казахские села потерпели много ущерба и страданий от банд, состоявших из казахов и русских. Имущество беззащитных сел забирали блуждающие по степи воины для своего пропитания. После того, как была разгромлена основная часть контрреволюционных сил, в Акмоле был создан карательный отряд, состоящий из 90 человек, принявший уничтожать малые отряды повстанцев-казахов. В сражении с казахами волостей Есиктай и Бугылы погибло около 70-ти казахов, остальные были вынуждены бежать. Также когда карательные силы обходили волости Кандымай, Сарытобе, Сарышын «...по неизвестным причинам было расстреляно 32 казаха».²⁶ Повторно был использован главный способ подавления восставших, использованный в 1916 году – кровопролитие, применяемое по отношению к народу. Таким образом, вооруженное войско, вышедшее в народ ловить «банды», забрало жизни многих безвинных людей. После открытого истребления тех, кто восстал против продовольственной политики большевиков, Красная армия держала остальных в вооруженных оковах, не давая никому свободу действий и волеизъявления.

30 августа 1920 года на экстренном совещании ответственных работников революционного комитета в Атбасаре обсуждался вопрос о том, что «контрреволюционные силы превратили Аргынский район и Улытау в свой штаб и что они, организовав народ, оказали сопротивление армии под предводительством Вохра» и вынесено постановление об увеличении в указанных районах штаба милиции.²⁷

Колониальное господство царской России, способствовавшее восстанию народа и такая же ситуация, имевшая место во время правления советской власти – так называемая общая преемствен-

²⁶ *Казахстан в начале XX века: методология, историография, источники ведения. Сборник статей. Выпуск II.* Алматы, 1994, с. 3.

²⁷ БЕКМАГАНБЕТОВ, О.Ж.: Ханство Баганалы хандығы. In: *Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых.* Алматы: "Білім" баспасы, 2000, с. 24.

ность власти – вызвала протест народа. Выдающийся деятель казахского народа С. Садвакасов писал: «Наследие, оставшееся после самодержавия на этой казахской земле – это то, что казахи считают своими врагами представителей власти» – это было мнением, возникшим на основе понимания отношения местного народа к большевикам.²⁸

Продовольственная политика советской власти стала серьезным ударом, способствовавшим разрушению и без того обветшавшего хозяйства казахских сел, подвергавшихся в течение определенного времени нападению. Сотрудники партии, приступившие к выполнению намеченного продовольственного плана, отбирали у народа последнее, это было похоже с ситуацией притеснения казахских аулов от сборов и налогов во время Первой мировой войны. Правительство не учитывало тот факт, что одной из причин восстания было то, что налоговая политика 1916 превзошла все границы.

Казачьим и русским крестьянам, которым во время советской власти вновь были предоставлены привилегии и помощь, как и во времена царского правления, все же не могли отказаться от своих воззрений, сформированных во время восстания 1916 года.

Межнациональные распри были и между местными сотрудниками партии. Известно, что такой национальный вопрос, обостренный со времен царской России, советская власть решала с точки зрения великой русской политики.

Причиной вооруженного восстания народа стали схожие черты колониальной политики, ставшей причиной национально-освободительного движения 1916 года, с политикой советской власти.

Противодействие колониальной политике всякий раз оканчивалось поражением. Воспрепятствование народа правлению большевиков и их продовольственной политике также были нещадно подавлены вооруженным методом. Таким образом, во главе восставших в 1916 году в Атбасарском и в 1922 году в Акмолинском уездах были известные личности, пользовавшиеся доверием народа, которые во имя будущего поколений, во имя и в интересах народа стали борцами за справедливость.

Это чувствовал всей душой каждый представитель нации. Не участвовавшие в переворотах за власть в центре метрополии и использовавшие в своих интересах послабление колониального аппарата авторитетные лидеры казахов стали насторожено и внимательно следить за происходящим. Ханская власть смогла стать защитником народа. Однако спустя немного времени большеви-

²⁸ Экономическая жизнь Киргизского края. 1921 г., с. 149.

ки, прочно захватившие власть, сразу дали понять, что не станут лишаться влияния на колониальные народы России. Схожесть проводимой политики существенно отодвинула мечту казахской нации о свободе, напротив, стали видны признаки колониального гнета. Это стало логическим продолжением восстаний, не раз имевших место до этого времени в нашей отечественной истории.

Выводы. Подытоживая наше исследование, мы сделали следующие заключения:

Во-первых, отношение простых людей к новой власти и процессу ее принятия, а также тип сопротивления (закалывание скота, откочевка в другую местность, поджог складов и т.д.). Поэтому сопротивление простого народа следует рассматривать с высоты принципа «Что Советская власть дала народу?».

Потому что сведения подтверждают тот факт, что после издания июньского царского указа 1916 года среди восставших против указа сформировалось общее мнение: «ради чего мы должны давать царю людей для выполнения физических работ? За какие его заслуги и за какие его благодеяния?». В итоге народ и словом, и делом доказал, что не хочет повиноваться и исполнять Указ. В истории был такой выбор народа.

Известно, что кочевой народ бескрайней степи признавал только одну форму власти – ханскую власть, веками существовавшую в истории. В понятии народа ханская власть была сродни государственности, своеобразным символом независимости и этот вид правления всегда был в памяти народа, никогда не угасал и всегда проявлялся как единственно правильная форма правления, вновь и вновь возрождаясь в разные исторические эпохи. Доказательством тому является тот факт, что в 20-30-е годы XX века в каждом уголке Казахстана из числа восставшего народа избирался хан.

В качестве примера можем отметить следующие события: в 1921-22 годах воины под предводительством Кейкі Кокембайұлы, пребывавшие на территории Торгайского и Атбасарского уездов, избрали ханом Кулсеита потомка Бабыра, а в 1929-31 годах в западном регионе избрание восставшими Алниязова Тобанияза, прозванного «Ханом адая», избрание восставшими Каракума ханом Байымбетова Жумагазы, после его пленения назначение ханом Жубанова Копжана, также можно назвать Султанбека Шолакова, избранного ханом во время Созакского восстания и др. В этом отношении большую роль играют воззрения политически грамотных, досконально знающих и изучивших суть дела представителей казахской интеллигенции.

Также необходимо разграничить понятия «власть большевиков» и «русская власть» бытовавших в то время в народном понимании.

Вывод, который можно сделать в этой связи – советская власть проявляла недоверие славным воинам-героям восстания 1916 года и целенаправленно приступило к их задержанию. Представители новой власти поняли, что народ признает ханскую власть и может сплываться под ее руководством. С первых лет правления советской власти – ещё перед задержанием представителей казахской интеллигенции – изгнанию подверглись руководители восстания 1916 года.

В начале 1920 года хан Аргынского ханства О. Шолаков и тысячник К. Алтынсарин, обвиненные как «...действовавшие против правительства», были осуждены и направлены сначала в Семипалатинск, а затем сосланы в Сибирь. Хан Баганского ханства Касен Каскабайулы в 1928 году был в числе тех крупных баев, чье имущество, в том числе и скот, были конфискованы и был сослан за пределы Казахстана на три года. Его потомки только после обретения независимости смогли вернуться на историческую родину из Узбекистана. Хана кипчакского ханства А. Жанбосынова постигла та же участь.

События 1916 года показали, что мужи народа, почитаемые и пользующиеся авторитетом, в любой момент могли сплотить и повести за собой народ.

Во-вторых, взаимосвязь между народным движением, полностью объявившим по масштабу территорию национальной республики, одевшей хомут советской власти, и представителями казахской интеллигенции. В том числе позиции алашординцев, перешедших на сторону большевиков после объявленного им прощения, оценка простого народа, данная советской власти. Несомненно, что представители интеллигенции, не оставались равнодушными, видя, как свой родной народ вновь попал на растерзание. Из следующих исследований стало известно, что власть использовала ряд активистов того времени под предводительством бывших у власти А. Жангельдина, С. Сейфуллина, Г. Мусрепова для проведения переговоров с восставшими с целью подавления восстания в Каракуме.

В-третьих, при поднятии темы национально-освободительного движения казахского народа умалчивается борьба казахов за рубежом, особенно соотечественников, переехавших в Китай, Монголию, Афганистан, Индию. Необходимо определить общие закономерности, связанные с народной борьбой на родной земле.

В-четвертых, известно, что в 5-ти томнике "История Казахстана", считающемся путеводной звездой истории Казахстана, докла-

дываются восстания казахов, описания которых заканчиваются пояснением «историческое значение». Вместе с тем, дополнительного исследования требуют такие вопросы, как оценивал восстание народ, восхваление и возвеличивание героизма руководителей, участников восстаний, пропаганда, даже возрождение. Так как известно, что в памяти народа такие великие события и вожди не забывались, а становились методом пропаганды, которое давало импульс для дальнейшей борьбы.

В-пятых, такие методы, как проведение репрессивной политики колонизаторской администрацией после народных восстаний и борьбы, преследование самих активистов восстаний и членов их семей, их близких и родных, предложение денег в обмен на поимку активистов освободительных движений – полностью должны быть описаны при изложении истории восстаний тех лет. Предложение денег за поимку вождей нации является уловкой, применяемой в практике развитых стран мира по сегодняшний день.

В-шестых, желательно перевести на другие языки исследования, воспоминания и документы о казахской освободительной борьбе. Потому что бесспорно то, что другие народы мира, находящиеся под гнетом колониализма, поймут, что казахи были в такой же ситуации, как и они, и смогут понять на каком уровне был характер восстания против колониальной политики русского народа и ее особенности.

Если не будут разрешены вышеуказанные вопросы, они всякий раз будут представлять в ходе исследований ученых и будут оказывать негативное воздействие на оценку народной борьбы при поиске причин национально-освободительных восстаний. Вместе с тем, исследование данного вопроса в Латинской Америке, Африке, странах Юго-Восточной Азии не должно оставаться без внимания.

Исходя из вышеизложенного необходимо отметить, что история многовекового освободительного движения нашего народа является важным звеном казахской национальной истории.

Zhrnutie:

Povstania v Kazachstane proti cárskéj vládě v roku 1916 a sovietskej politike v rokoch 1921 – 1922: analógia a špecifiká (na základe materiálov Akmolinského a Atbasarského ujezdu)

Vo svojej štúdii autori poukazujú predovšetkým na príčiny, ktoré viedli k vypuknutiu povstání v Kazachstane v rokoch 1916 a 1921 – 1922, súčasne analyzujú nálady širokých mas – hybnej sily národno-osloboditeľských povstání

v krajine v uvedených obdobiach. Prvé z nich sa odohralo v období účasti Ruského impéria v I. svetovej vojne a hlavnými dôvodmi revolty proti cárskej administratíve v Kazachstane boli faktory sociálno-ekonomického a politického charakteru: posilnenie koloniálneho útlaku a odoberanie pôdy, zvýšenie daní a odvodov, vykorisťovanie Kazachov a politika rusifikácie, celkovo tak zhoršenie sociálnej situácie. Bezprostredným impulzom bol cársky dekrét z 25. júna 1916 o mobilizácie mužského obyvateľstva Kazachstanu (100 tis.), resp. Strednej Ázie (400 tis.) do armády na tylové práce. Na začiatku živelné povstania napokon prerástli v celonárodné povstanie Kazachov a boj za nezávislosť. Revolúcia a rozpad Ruského impéria v roku 1917, nasledujúca občianska vojna a nastolenie boľševickej politiky vojnového komunizmu (a v tom potravinovej diktatúry) naďalej prehľbovali zložitú sociálnu situáciu Kazachov, ktorým sa odoberali všetky poľnohospodárske výrobky a konfiškovoal sa dobytok, čo napokon viedlo k hladomoru (1919 – 1922). Boľševické rekviračné metódy boli Kazachmi vnímané ako lúpež a spôsobili zvýšenie nespokojnosti, ktoré opätovne prerástlo do ozbrojeného povstania v Kazachstane v rokoch 1921 – 1922. Autori uvádzajú konkrétne historické fakty, založené na najnovších archívnych výskumoch a rekognoskácii historických zdrojov. V závere štúdiu analyzujú vnútorné súvislosti povstania proti cárskej nadvláde v roku 1916 a nastolenej sovietskej politike v krajine začiatkom 20. storočia a odhaľujú analogické črty a špecifiká skúmaných udalostí.

Mládež mravne vadná na stránkach časopisu *Úchylná mládež* (1925 – 1934)¹

VIKTÓRIA RIGOVÁ

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína
Filozofa v Nitre*

Morally Defective Youth on the Pages of the Periodical *Úchylná mládež* (1925–1934)

Abstract: The paper deals with morally defective youth as part of the social history of interwar Czechoslovakia. The research is based on the text of the professional periodical *Úchylná mládež* from 1925 to 1934. This is a topic not yet elaborated in detail in Slovak historiography, which was the main motive for the research. The aim of the study is to characterize morally defective youth in more detail, to describe their manifestations, to find out the causes of its origin and to describe how and where they were re-educated. The work also reveals specific cases approaching the family and social environment of morally defective youth.

Key words: youth, morally defective youth, troubled youth, perverted youth, Czechoslovakia.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.182-209>

Už samotný názov tejto štúdie vzbudzuje pozornosť – nachádzajú sa v ňom totiž dve, pre dnešnú dobu pejoratívne znejúce, slovné spojenia, a to *mravne vadná* a *úchylná mládež*. Nejde však o účelové zneužívanie negatívne znejúcich výrazov, ale o odbornú terminológiu z medzivojnového Československa. Problematika *mravne vadnej mládeže* bola v skúmanom období pravidelne spracovávaná v rámci odborného periodika *Úchylná mládež*. Bol to časopis pre výskum a výchovu mládeže „slabomyslné, hluchoněmé, slepé, mravně vadné a zmrzačené“. Vydával ho Spolek pro péči o slabomyslné v Prahe v rokoch 1925 až 1950 (od roku 1949 niesol časopis názov *Nápravná pedagogika*).² Založili a riadili ho

¹ Štúdiá vznikla s príspevím grantu UGA „Sociálna starostlivosť o deti a mládež na západnom Slovensku v rokoch 1939 – 1945“.

² Bližšie pozri *Nápravná pedagogika: časopis pro pedagogické, zdravotní a sociální otázky mládeže vyžadující zvláštní péče. Pokračování revue Úchylná mládež a Paedologické rozhledy*, roč. XXV, 1949.

profesor psychopatológie Karel Herfort³ (1871 – 1940) a školský inšpektor Josef Zeman⁴ (1867 – 1961). Z hľadiska dobovej klasifikácie predstavovala *mravne vadná* mládež popri telesne a mentálne hendikepovaných, nevidiacich a hluchonemých ďalšiu podskupinu *úchylnej* mládeže.⁵ Rovnako tak bola v skúmanom období nazývaná aj ako *abnormálna*⁶ či *zanedbaná*.⁷ Na úvod treba zmieniť, že *mravne vadnú* mládež by sme v súčasnosti nazvali problémovou mládežou. Išlo o osoby s rôznymi prejavmi sociálno-patologického a delikventného správania (príp. ich kombináciami), osoby, ktoré vyžadovali, podobne ako ostatné skupiny *úchylnej* mládeže, zvýšenú pozornosť a špeciálny pedagogický prístup.⁸ S tým súvisí aj využívanie špeciálnej pedagogiky,⁹ kto-

³ Karel Herfort (8. 8. 1871 – 29. 3. 1940) bol zakladateľom českej detskej psychiatrie a profesorom psychopatológie detského veku. Počas svojho života vydal niekoľko monografií ako napr. *Biologie a biopathologie mravně vadného dítěte* (1928), *Degenerační vliv alkoholu na mládež* (1928), *Historický vývoj péče o slabomyslné u nás* (1930), *Dědičnost a puberta* (1934). Jeho články a spomienky zostavil v rámci jednej publikácie v roku 1940 Josef Kettner. Bližšie pozri KETTNER, Josef: *Prof. MUDr. Karel Herfort in memoriam: soubor článků a vzpomínek*. Praha : Spolek pro péči o slabomyslné, 1940. 76 s. O práci Karla Herforta tiež vypovedá diplomová práca KAMENÍKOVÁ, Šárka: *Péče o slabomyslné na konci 19. a počátku 20. století a význam Karla Herforta* (diplomová práca). Brno : Masarykova univerzita v Brne, 2006. 107 s.

⁴ Josef Zeman (14. 10. 1867 – 12. 3. 1961) bol špeciálny pedagóg a ústredný inšpektor Ministerstva školstva a národnej osvety pri referáte pre úchylnú mládež. Bol zakladateľom a predsedom Spolku učiteľů a přátel mládeže mravně vadné, rovnako založil Společnost slepeckého muzea. Plnilo sa tak venoval rozvoju špeciálneho školstva. HŘÍNOVÁ, Denisa: *Problémová mládež v českých zemích v 1. polovině 20. století aneb mládež „mravně vadná“* (diplomová práca). Praha : Univerzita Karlova v Prahe, 2008, s. 181.

⁵ Pozri tiež MAUER, Jan: *Pedopathologie a nápravná pedagogika*. In: *Úchylná mládež*. tom. X, vol. 2 – 3, 1934, s. 51.

⁶ Podľa dobovej definície patrili medzi *abnormálne* deti telesne, mentálne hendikepované a mravne abnormálne (psychopatické, kriminálne). Vo svojej podstate tak vyznieva klasifikácia *úchylnej* a *abnormálnej* mládeže identicky. GAŇO, Viliam: *O potrebe zemského spolku pre pečlivosť o slabomyselných na Slovensku*. In: *Úchylná mládež*. tom. VIII, vol. 5 – 6, 1932, s. 89.

⁷ Označovanie problémovej mládeže v období medzivojnového Československa je problém sám o sebe. Terminológia nebola jednotná. V publikáciách z rokov 1918 až 1939 sa môžeme stretnúť hneď s niekoľkými využívanými adjektívami – mládež *zanedbaná*, *mravne vadná*, *mravne úchylná*, *úchylná* či *abnormálna*. Pre bližšiu dobovú klasifikáciu *zanedbanej* mládeže pozri: TŮMA, Antonín: *Ke snahám o zlepšení výchovy mládeže zanedbané*. In: *Sociální revue*. tom. II, 1921, s. 11 – 16; TŮMA, Antonín: *Právní základy sociální péče o mládež v Republice Československé*. Praha : Česká zemská komise pro péči o mládež v Čechách, 1925. 267 s.; *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931. Díl II*. Praha : Státní úřad statistický, 1937. 157 s. O *zanedbanej* mládeži písala RIGOVÁ, Viktoriia: *Sonda do sociální starostlivosti o mládež v Československu so zreteľom na mládež zanedbanú* (1918 – 1938). In: *Študentská vedecká, odborná a umelecká činnosť. Zborník vedeckých prác*. Zost. M. Hetényi. Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2019, s. 230 – 246.

⁸ Po roku 1945 bolo pomenovanie „mládež mravne vadná“ nahradené označením „obťažne vychovateľná mládež“. Bližšie pozri KALIBÁN, Václav: *Obtížně vychovatelná mládež : k pojmu, etiologii a prevenci*. Praha : Univerzita Karlova, 1969, s. 14 – 15.

rá je relatívne mladým vedným odborom a v rokoch 1925 – 1934 sa ešte len začali formovať jej základy. V medzivojnovom období sa na území Slovenska čoraz intenzívnejšie prejavoval vplyv českých odborníkov. Predovšetkým šlo o vyššie zmienených K. Herforta a J. Zemanu. Ako zhodnotil Viktor Lechta, práve oni „významnou mierou determinovali ďalší rozvoj slovenskej špeciálnej pedagogiky vrátane vedeckej terminológie a celkového konštituovania špeciálnej pedagogiky ako vedy“.⁹ Práve Josef Zeman bol veľmi nápomocný pri budovaní špeciálnej pedagogiky ako odboru na Slovensku, pričom za jej zakladateľa je považovaný Viliam Gaňo (1893 – 1966).¹¹ V období medzivojnového Československa sa špeciálna pedagogika nazývala pedopatológia. Praktická náuka o výchove úchylných detí sa nazývala nápravná pedagogika.¹²

⁹ Špeciálna pedagogika ako vedný odbor existuje dodnes. Rozumie sa pod ňou „vedná oblasť v sústave pedagogických vied, ktorá sa zaoberá teóriou a praxou výchovy, edukácie (...) detí, mládeže a dospelých vyžadujúcich špeciálnu starostlivosť z dôvodu mentálneho, senzorického, somatického postihnutia alebo narušených komunikačných schopností, či psychosomatického narušenia, alebo z dôvodu iných špecifických daností, porúch učenia, správania. Môžu sa sem zaradiť aj jedinci s výnimočným nadaním a talentom či inými špecifickými potrebami“. VAŠEK, Štefan: *Základy špeciálnej pedagogiky*. Praha : Univerzita J. A. Komenského, 2005, s. 8. V oblasti špeciálnej pedagogiky vrátane problémových detí a mládeže vo výraznejšej miere publikuje vydavateľstvo Grada, napr. NAVRÁTIL, Stanislav – MATTIOLI, Jan: *Problémové chování dětí a mládeže. Jak mu předcházet, jak ho eliminovat*. Praha : Grada publishing, 2011; SLOWÍK, Josef: *Speciální pedagogika* (druhé vydanie). Praha : Grada publishing, 2016; MÜLLER, Oldřich (zost.) a kol.: *Terapie ve speciální pedagogice* (druhé vydanie). Praha : Grada publishing, 2014; MARTÍNEK, Zdeněk: *Agresivita a kriminalita školní mládeže* (druhé vydanie). Praha : Grada publishing, 2015. Problémovými skupinami mládeže sa v súčasnosti zaoberá ďalšia z pedagogických vied – sociálna pedagogika. Ide o ešte mladší odbor ako špeciálna pedagogika. Pred rokom 1989 sa sociálna pedagogika na Slovensku rozvíjala len v rámci Ústavu experimentálnej pedagogiky SAV v Bratislave. Jej základy boli položené profesorom Ondrejom Balážom koncom 70. rokov 20. storočia. HRONCOVÁ, Jolana: *História a súčasnosť sociálnej pedagogiky v kontexte „Banskobystrickej školy“*. In: *Sociální pedagogika*. tom. 6, vol. 2, 2018, s. 66 – 70. Rovnako to bolo aj v prípade českých krajín, kedy sa o sociálnu pedagogiku ako vednú disciplínu začal intenzívnejšie prejavovať záujem až od 90. rokov 20. storočia. SVOBODA, Zdeněk: *Sociální pedagogika*. Ústí nad Labem : Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, s. 3.

¹⁰ LECHTA, Viktor: Konštituovanie špeciálnopedagogickej teórie a praxe. In: *Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Zost. B. Kudláčová, Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, 2016, s. 167.

¹¹ Vilam Gaňo (1893 – 1966) bol zakladateľom špeciálnej pedagogiky na Slovensku i zakladateľom vysokoškolského štúdia špeciálnej pedagogiky. Pracoval ako výskumný a poradenský pracovník vo Výskumnom ústave pedagogickom v Bratislave, bol spoluzakladateľom špeciálnych škôl, tiež Zemského spolku pre starostlivosť o slabomyseľných na Slovensku. Napísal napr. *Úvod do liečebnej pedagogiky* (1940), *Malá náuka o vzdelávaní hluchonemých* (1943) či *Materiál k dejinám špeciálnych škôl na Slovensku* (1961). Bližšie pozri LECHTA, V.: Konštituovanie špeciálnopedagogickej teórie a praxe, s. 164 – 171.

¹² „Pedopathologie jest teoretická věda o dětech úchylných...“ MAUER, J.: *Pedopathologie a nápravná pedagogika*, s. 51.

Cieľom štúdie je zhromaždiť články z periodika *Úchylná mládež* z prvého desaťročia jeho existencie (1925 – 1934)¹³ venujúce sa *mravne vadnej* mládeži a spracovať ich obsah s primárnou úlohou vymedziť a lepšie pochopiť „fenomén“ problémovej mládeže v medzivojnovom období. Prostredníctvom štúdia, analýzy a komparácie jednotlivých textov sa snažíme definovať tieto osoby, priblížiť, kto patril pod toto v súčasnosti pejoratívne znejúce slovné spojenie, prečo sa stávali problémovými, ako sa k nim malo pristupovať, ako mali byť vychovávané, a ako mal byť ich počet eliminovaný. To všetko na pozadí vtedajšej hospodárskej a sociálnej situácie s využitím dobovej i dnešnej odbornej literatúry. Rovnako je cieľom poukázať aj na konkrétne osudy mládeže zaznamenané na stránkach časopisu, ktoré zastupujú tzv. malé dejiny, s cieľom získať konkrétnejší – plastickejší – obraz o tejto mládeži. Poodhaľujeme tak osudy obyčajných ľudí z rokov 1925 – 1934, ktorí pri historickom výskume nemôžu byť opomínaní, a na ktorých sa najvýraznejšie prejavili dôsledky Veľkej vojny.

Fenomén problémovej mládeže nebol doposiaľ slovenskými historikmi z hľadiska sociálnych dejín podrobnejšie spracovaný. Témy mravne ohrozenej a kriminálnej mládeže¹⁴ sa v rámci sondážnych výskumov dotkli Anna Falisová v štúdiu *Odvrátená stránka života mládeže v medzivojnovom období*¹⁵ a Miriam Laclavíková s Adrianou Švecovou v knihe *Dieťa medzivojnového Slovenska – podkapitola 4.4 Starostlivosť o mravne ohrozenú a kriminálnu mládež*. Deťom a mládeži v rokoch 1918 – 1945, nie však vyslovene problémovým skupinám, sa venovala aj Ivana Šuhajdová.¹⁶ Spomínané autorky navyše nepracovali s odborným periodikom *Úchylná mládež*. Spracovanie tejto témy doposiaľ nenašlo výraznejší priestor ani v českej historiografii. Oblasti problémovej mládeže v českých krajinách v prvej polovici 20. storočia sa venovala Denisa Hriňová v diplomovej práci z roku

¹³ Vzhľadom na rozsah štúdie bol výber použitých článkov časopisu *Úchylná mládež* určený rokmi 1925 – 1934, pričom na bližšiu klasifikáciu mládeže sa ukázal ako postačujúci.

¹⁴ O kriminálnej mládeži v súčasnosti vychádzajú publikácie i odborné štúdie, no ich exkurz do minulosti je minimálny. Napr. SEJČOVÁ, Luboslava: *Deti, mládež a delikvencia*. Bratislava : Album, 2002. 290 s.; MORAVCOVÁ, Eva – PODANÁ, Zuzana – BURIÁNEK, Jiří a kol.: *Delikvence mládeže. Trendy a souvislosti*. Praha : Triton, 2015. 232 s.; MATOUŠEK, Oldřich – KROFTOVÁ, Andrea: *Mládež a delikvence. Možné příčiny, struktura, programy prevence kriminality mládeže*. Praha : Portál, 2011. 336 s.

¹⁵ Bližšie pozri FALISOVÁ, Anna: *Odvrátená stránka života mládeže v medzivojnovom období*. In: *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. zost. J. Roguľová, Bratislava : Historický ústav SAV vo vydavateľstve Garamond, 2009, s. 175 – 184.

¹⁶ ŠUHAJDOVÁ, Ivana: *Sociálno-výchovné otázky detí a mládeže*. In: *Pedagogické myslenie, školstvo a vzdelávanie na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*. Zost. B. Kudláčková, Trnava : Trnavská univerzita v Trnave, 2016, s. 368 – 389.

2008.¹⁷ Pedagogické hľadisko v medzivojnovom období sledovala Michaela Valová v diplomovej práci *Speciální pedagogika v meziválečném období*.¹⁸ Ide však o nepublikované práce. Delikventnou mládežou v skoršom období 1. svetovej vojny sa zaoberala Martina Halířová v štúdiu *Každodenní život dětí a problematika delikvence za první světové války*.¹⁹ V Spojených štátoch amerických vyšla v roku 2018 publikácia zachytávajúca delikventnú mládež a zároveň aj medzivojnové obdobie – *Criminal Children: Researching Juvenile Offenders 1820 – 1920*.²⁰

Pri spracovávaní tejto problematiky sú nápomocné práce z oblasti špeciálnej pedagogiky a jej dejín – napr. publikácia od Antonína Komendu *Sociální deviance: historická východiska a základní teoretické přístupy*²¹ či štúdia Viktora Lechtu so zameraním na dejiny špeciálnej pedagogiky v československom priestore *Konstituování špeciálnopedagogické teorie a praxe*.²² Treba však upozorniť, že cieľom predloženej štúdie nie je sledovať dejiny pedagogiky.

Netreba zabúdať, že predmetné články periodika *Úchylná mládež* vychádzali v období prvej Československej republiky, ktoré vo všeobecnosti predstavovalo éru, kedy dochádzalo k rozvoju sociálnej starostlivosti na jej verejnoprávnej aj dobrovoľnej (súkromnej) úrovni,²³ éru, kedy sa v Európe začínala formovať rodinná politika, aj keď ešte nebola bežnou

¹⁷ HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích v 1. polovině 20. století aneb mládež „mravně vadná“*, 195 s.

¹⁸ VALOVÁ, Michaela: *Speciální pedagogika v meziválečném období. K obrazu speciální pedagogiky v časopise Úchylná mládež v letech 1925 – 1938* (diplomová práca). Brno : Masarykova univerzita v Brne, 2006. 83 s.

¹⁹ HALÍŘOVÁ, Martina: *Každodenní život dětí a problematika delikvence za prví světové války*. In: *Studia Historica Nitriensia*. tom. 19, vol. 2, 2015, s. 247 – 252.

²⁰ WATKINS, Emma – GODFREY, Barry: *Criminal Children: Researching Juvenile Offenders 1820–1920*. Havertown, PA : Pen & Sword Family History, 2018. 168 s. Pre zmenu anglická historiografia obsiahla kriminálnikov vo viktoriánskom Anglicku – DUCKWORTH, Jeannie: *Fagin's Children. Criminal Children in Victorian England*. London : Bloomsbury Academic, 2003. 276 s.

²¹ KOMENDA, Antonín: *Sociální deviance : historická východiska a základní teoretické přístupy*. Olomouc : Univerzita Palackého, 1999. 313 s.

²² LECHTA, V.: *Konstituování špeciálnopedagogické teorie a praxe*, s. 159 – 176.

²³ O verejnoprávnej a dobrovoľnej sociálnej starostlivosti sa zmienil aj Antonín Tůma vo svojej publikácii z roku 1920. TŮMA, Antonín: *K nové úpravě sociální péče o mládež*. Praha : Sociální revue, 1920. 23 s. Historici Jakub Rákosník a Igor Tomeš píšú z hľadiska starostlivosti o chudobných a ľudí potrebujúcich sociálnu pomoc a ochranu o dvoch líniiach – verejnoprávnej (chudobinskej) starostlivosti, neskôr označovanej ako sociálna starostlivosť, a súkromnoprávnej ochrane – činnosti rôznych charitatívnych dobrovoľných organizácií. Okrem toho upozornili na skutočnosť, že striktné delenie medzi týmito dvomi líniami nefungovalo. Mnohé organizácie boli polooficiálne. To znamenalo, že vo svojej podstate boli filantropickými spolkami, no získavali subvencie od štátu a plnili rôzne úlohy, ktoré nedokázal zabezpečiť štát. Týmto spôsobom fungovali napr. Okresné pečlivosti o mládež či Masarykova liga proti tuberkulóze. RÁKOSNÍK, Jakub – TOMES, Igor et al.: *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918 – 1992*. Praha : Auditorium, 2012, s. 366 – 367.

súčasťou dobového terminologického slovníka.²⁴ Išlo o obdobie, v ktorom sociálna starostlivosť prestávala byť prejavom milosrdenstva a stávala sa organizovanou a spravodlivou. Cieľ výchovy súdobej mládeže bol postavený na troch charakteristikách – vychovať zdravého, vzdelaného a umraveného človeka.²⁵ Ako napísal Jindřich Janeček v článku *Mladiství zločinci a jejich převýchova*: „Výchova a převýchova jest heslem dnešní doby.“²⁶

Mládež mravne vadná – kto to bol?

Už v prvom publikovanom ročníku nájdeme článok zaoberajúci sa špeciálne mravne vadnou mládežou. Mravne vadnými sa stávali osoby „mající sklon (vlohy) ku špatnosti“, tiež osoby, ktoré žili v zlom sociálnom a mravnom prostredí. Nevhodné prostredie pramenilo predovšetkým z vojnových pomerov a zložitej povojnovej hospodársko-sociálnej situácie. Ľudia v zázemí naplno pocítili, čo je to nedostatok.²⁷ Vojnový stav spôsoboval ako materiálnu, tak aj psychickú depriváciu mládeže. Najvýraznejšími problémami detí počas Veľkej vojny bolo zhoršenie životnej úrovne a neprítomnosť otca ako živiteľa a autority v rodine.²⁸ Nešlo len o hospodársky úpadok, ale spoločnosť zažívala aj mravnú, morálnu krízu a krízu rodinného života s veľkým dopadom²⁹ práve na najzraniteľnejšiu časť spoločnosti – deti a mládež.³⁰ Okrem odvodu otcov komplikovala ro-

²⁴ Slovné spojenie rodinná politika sa v medzivojnovom období vyskytovalo len zriedka – napr. v roku 1928 napísal Jaroslav Janovský článok s názvom „Rodinná politika a sociální péče v Československu“. Bližšie pozri RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 18 – 19.

²⁵ HLAVÁČKA, Milan – CIBULKA, Pavel et al.: *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781 – 1939. Ideje, legislativa, instituce*. Praha : HU AV ČR, 2015, s. 91 – 93.

²⁶ JANEČEK, Jindřich: *Mladiství zločinci a jejich převýchova*. In: *Úchylná mládež*. tom. V, vol. 1 – 2, 1929, s. 31.

²⁷ Nedostatok bežne potrebných vecí vplýval podľa Schneidera aj na psychiku ľudí: „Následkem neustálého shánění potravin, za které se člověk zbavoval posledního, neustálé dožebravání a prošení počalo člověku hořknouti, člověk odkládal stranou různé ohledy a snažil se opatřit si potřebné bez zřetele na cokoliv a kohokoliv.“ SCHNEIDER, Jan: *Mravně vadní*. In: *Úchylná mládež*. tom. I, vol. 2, 1925, s. 85.

²⁸ O dopadoch 1. svetovej vojny na život detí pozri bližšie DUDEKOVÁ-KOVÁČOVÁ, Gabriela: *Človek vo vojne. Stratégie prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2019, s. 243 – 267; DUDEKOVÁ, Gabriela: *Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska*. In: *Forum historiae*. tom. 3, vol. 1, 2009, s. 19 – 37. Z českého prostredia možno spomenúť: LENDEROVÁ, Milena – HALÍŘOVÁ, Martina – JIRÁNEK, Tomáš: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Praha : Paseka, 2015. 300 s.; LENDEROVÁ, Milena: *První světová válka a městské děti*. In: *Theatrum historiae*. 16, 2015, s. 213 – 228.

²⁹ PŘÍHODA, Václav: *Význam a metody kolektivní výchovy*. In: *Úchylná mládež*. tom. X, vol. 5 – 6, 1935, s. 139.

³⁰ RÁKOSNÍK J. – ŠUSTROVÁ R.: *Rodina v zájmu státu*, s. 6. Základné informácie o sociálnej starostlivosti po vzniku ČSR pozri tiež FALISOVÁ, Anna: *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*. In: *Slovensko v Československu (1918 – 1939)*. Zost. M.

dinný život aj zaneprázdnenosť matiek. Tie museli čeliť všetkým povinnostiam a starostiam každodenného života – „až zbyly holé zdi a v nich žena a deti v roztrhaných šatech, spíci na zemi schoulené v klubko, aby se zadýchaly a přikryly hadry, které nebylo lze za nic vyměnit“.³¹

Povojnové obdobie a situácia v uliciach odkryli ďalšie hrôzy spôsobené vojnou. Mnohí sa neskôr utiekali ku krádežiam a nečestnému získavaniu príjmov a potravín. Deťom chýbal dozor – „Doma bylo пусто a nevlídno a šlo se proto na ulice.“ Tak sa z detí stávali tuláci a žobráci. Žobranie sa pre ne postupne stalo „remeslom“ a ulice boli plné žobrácov (nielen detských). Deti sa stávali vtieravými, vykrikovali rôzne srdcervúce heslá ako napríklad: „Zabili nám tatínka!“ alebo „Maminka umírá hladem!“³² Výnimkou nebolo ani žobranie telesne hendikepovaných, ktorí vzbudzovali ľútosť a vedeli vyžobrať viac peňazí. Tak sa stávalo, že rodičia odišli zo svojho zamestnania a nechali sa živiť hendikepovaným deťatám. Jan Schneider, vedúci oddelenia sociálnej starostlivosti pri policajnom riaditeľstve v Prahe, bližšie konkretizoval nevyhovujúce rodinno-sociálne prostredie detí,³³ ktoré potom smerovalo k mravnému úpadku. Písal o nedostatku dozoru nad deťmi a ľahostajnosti rodičov (pestúnov), finančných problémoch rodín či o rozpadnutých rodinách (rozchod rodičov, otec v zajatí, smrť niektorého z rodičov, choroby, prítomný alkohol či hazardné hry).³⁴ Tieto príčiny sa naplno potvrdili, keď boli na jar roku 1919 všetky školy v pražskom policajnom obvode vyzvané, aby našli *mravne vadné* deti. Mali zistiť, v akých pomeroch tieto deti žili a objasniť, v čom spočívala ich zanedbanosť. Školské správy, s ktorými Schneider pracoval, ukázali, že

Zemko – V. Bystrický, Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2004, s. 365 – 416; FALISOVÁ, Anna: Spoločnosť a jej premeny v medzivojnovom období. Sféra sociálnej starostlivosti. In: *Slovensko v 20. storočí (3. zväzok). V medzivojnovom Československu : 1918 – 1939*. Zost. B. Ferenčuhová – M. Zemko, Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2012, s. 114 – 126; TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav: Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia. In: *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*. Zost. I. Fialová – D. Tvrdoňová, Bratislava : Slovenský národný archív, 2013, s. 436 – 445.

³¹ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní, s. 85. „Ženy boli nútené nahradiť mužskú prácu v domácom hospodárstve a nastúpiť ako rezervoár pracovných síl aj do dovtedy typicky mužských profesií.“ Masívne nasadenie žien do práce bolo propagandou interpretované ako služba vlasti – rovnocenná služba ako vojenská povinnosť mužov. Ženy častokrát prevzali úlohu živateľa rodiny, zvýšil sa ich ekonomický význam, a tak narástli aj rozhodovacie právomoci i autorita žien v rámci rodiny. O premene postavenia žien a rodiny počas 1. svetovej vojny bližšie pozri DUDEKOVÁ, G.: Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii, s. 22 – 28.

³² SCHNEIDER, J.: Mravně vadní, s. 88.

³³ „... otec na vojně, nevlastní matka vyhnala děti z domova a ty potloukaly se, živily se krádežemi, zvláště krádeží uhlí, a přespávaly celou zimu v truhlách...“ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní, s. 89.

³⁴ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní, s. 85 – 89.

výrazne väčšie zastúpenie medzi *mravne vadnými* mali chlapci (408 chlapcov a 242 dievčat). Najväčší počet pochádzal z periférie a obvodov s veľkým výskytom chudobných sociálnych vrstiev. Až 92% detí navštevovalo obecnú školu a len 8% mešťianku. Markantne vyšší počet mladších detí si Schneider vysvetľoval tým, že staršie deti neboli tak „*strženy*“, resp. pohltené vtedajšími pomermi.³⁵ Autor sledoval aj ďalší vývoj *mravne vadných* v pražskom obvode. Pozitívne zmeny a náprava boli zaznamenané v tých prípadoch, kde mravné spustnutie vychádzalo zo zlých sociálnych pomerov vyplývajúcich z vojnového a povojnového stavu. Ergo – zlepšila sa sociálna situácia rodín, zlepšilo sa aj správanie mládeže. Vidíme tak priamu súvislosť medzi sociálnym statusom a mravným spustnutím. Zlé výsledky sa ukázali u mládeže, v prípade ktorej bolo mravné spustnutie veľmi rozvinuté („*příliš pokročilo*“) alebo bolo zapríčinené inými faktormi. Medzi takéto faktory patrili: alkohol, telesné alebo duševné vady a nepriaznivé bytové pomery.³⁶ Článok priblížil aj konkrétne prípady pražských detí označených ako *mravne vadné*:

a.) „*Nemanželská dcera pradleny, duševně zaostalá, navštěvovala pomocnou třídu. Skrofulosní, trpí hnisavým zánětem kostí. Výchova úplně zanedbaná. Matka sama ji posílala na krádeže, nepřinesla-li ničeho, byla bita. Umístěna v léčebném ústavu, stav její se zlepšil, takže mohla nastoupiti službu na venkově.*“³⁷

b.) „*Otec od počátku války na vojně, matka pracuje celý den za 80 Kč týdně. Tři děti. Dvě mladší ponechány nejstarší sestře, která je tulačkou a zlodějkou. Ta také Josefa brala s sebou na krádeže, ponejvíce kapesní. R 1919 vloupal se do železničního vagonu, v r. 1922 odsouzen na dva měsíce do těžkého žaláře. Opíjel se. V červnu 1923 dodán do vychovatelny, odkud v říjnu 1923 uprchl. Dopouštěl se opět krádeží, v únoru 1924 vrácen do ústavu.*“

c.) „*Otec zemřel v r. 1917, matka posluhuje. Byt je velice špinavý, zanedbaný, neuklizený. Děti nemají dohledu ani výchovy (...) Hoch poměry těmi trpí. Velice nadaný, nejlepší žák z třídy, zanedbává školu, po tři roky ukázal se ve škole jen občas, učil se špatně a propadal. Tři roky byl ve čtvrté třídě, tu také vychodil.*“³⁸

Profesor a významný pedagóg Otakar Chlup písal o troch vonkajších príčinách *mravne vadných* – hospodárske, sociálne a rodinné.³⁹ Vo vše-

³⁵ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní, s. 87.

³⁶ SCHNEIDER, Jan: Mravně vadní (Pokračování). In: *Úchylná mládež*. tom. I, vol. 3, 1925, s. 129.

³⁷ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní (Pokračování), s. 130.

³⁸ SCHNEIDER, J.: Mravně vadní (Pokračování), s. 131.

³⁹ V súčasnosti sú taktiež za dôvody vzniku (výskytu) porúch správania mládeže považované sociálne, ekonomické, politické, ale tiež kultúrne vplyvy i osobnostné faktory. Vznik

obecnosti môžeme povedať, že tieto príčiny sa nevyvíjali nezávisle od seba, ale spolu viac či menej súviseli. Zlé rodinné prostredie v podobe ľahostajných rodičov a nedostatočnej výchovy mohlo súvisieť so zlou hospodárskou situáciou, keď rodičia neboli doma, pretože pracovali alebo sa snažili získať peniaze žobraním, prípadne nedokázali zabezpečiť riadnu výchovu kvôli tzv. sociálnym chorobám (napr. tuberkulóze) či prostituovaniu matky. Práve rodinné prostredie bolo dôležité vo vývoji – smerovaní – správania mládeže. Prevýchova tejto mládeže bola založená na správnej diagnóze, v čom mali zohrávať hlavnú úlohu lekári (pedopatológovia).⁴⁰

Podrobne sa o *mravne vadnej* mládeži vyjadril zakladateľ českej sociálnej pedagogiky Alois Zikmund.⁴¹ Môžeme ho vnímať ako veľkého odborníka na *mravne vadnú* mládež. Poznal ju aj z praxe, nakoľko pracoval vo výchovnom ústave v Opatoviciach. Pravidelne tiež publikoval články v periodiku *Úchylná mládež*. Podľa Zikmunda sa *mravná vadnosť* prejavovala narušeným duševným životom, antisociálnym správaním a niekedy aj telesným schátraním. Poruchy duševného života sa prejavovali slabosťou vôle (nedokázali sa ovládať), nedostatkom rozvahy a predovšetkým nedisponovali dostatočným mravným cítením, teda nedokázali rozlíšiť, čo je vhodné a slušné. Nápravná výchova (pedagogika), ktorú táto mládež podstupovala v ústavoch, sa mala venovať všetkým zmieneným nedostatkom.⁴² Mravný cit dal Zikmund do spojitosti s kriminálnymi činmi mládeže. Mladistvý konal bez rozmyslu a neuvedomoval si dôsled-

poruchy správania je zložitý problém, ktorý nie je výsledkom jednoduchých a izolovaných vplyvov. V súčasnosti patrí medzi časté prejavy sociálno-patologického správania mládeže fajčenie, konzumovanie alkoholu a ľahkých drog, vôbec drogová závislosť, prejavy násilia, hranie hracích automatov, záškoláctvo, rozširovanie extrémistických a náboženských siekt, šikanovanie, vandalizmus. Slovenská republika si zakladá na prevencii voči sociálno-patologickému správaniu. Dôležitú – primárnu úlohu zohrávajú projekty zamerané na formovanie vzťahu k zdravému životnému štýlu, ochrane telesného a duševného zdravia, odstraňovanie zdraviu škodlivých vplyvov a prevenciu rizikového správania. Medzi rizikové správanie patrí vyššie zmienené násilie, šikanovanie, záškoláctvo, drogová závislosť, agresivita, delikvencia, prejavy extrémizmu, terorizmu či obchodovanie s ľuďmi, taktiež programy na podporu zdravého životného štýlu, zlepšenie psychosociálnej klímy a podporu duševného zdravia. Bližšie pozri: <https://www.minedu.sk/8012-sk/prevenicia-socialno-patologických-javov/> [prístup 7. 6. 2020]. <https://www.cpppap.sk/data/Koncepcia%20prevencie.pdf> [prístup 7. 6. 2020].

⁴⁰ CHLUP, Otakar: K otázke mravných úchylek mládeže. In: *Úchylná mládež*. tom. X, vol. 1 – 2, 1935, s. 20 – 22.

⁴¹ O Aloisovi Zikmundovi ako zakladateľovi českej sociálnej pedagogiky (etopédie) bližšie pozri MOUCHA, Zdeněk: *Alois Zikmund – život, dílo a pedagogický odkaz zakladatele české sociální pedagogiky*. Dostupné na internete: <http://dspace.specpeda.cz/bitstream/handle/0/1307/38-49.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [prístup 7. 6. 2020].

⁴² ZIKMUND, Alois: Problémy praxe ve vychovatelně. In: *Úchylná mládež*. tom. VI, vol. 5 – 6, 1930, s. 133.

ky svojho konania. Rozsah svojho činu si uvedomil až neskôr alebo pri ďalšej krádeži: „*Je-li v ohni, je mu vše jedno, teprve po činu nahlíží svou chybu*“.⁴³ Nedostatočná výchova, ľahostajnosť voči mravným zásadám, potulovanie viedlo mládež k ľahostajnosti voči svojej budúcej existencii. Práve zbavenie týchto osôb mravnej ľahostajnosti bolo kľúčovou úlohou výchovy. Vypestovať v nich cit pre to, čo je a čo nie je dobré, slušné či protizákonné. Pre dobrý vývoj citového života bol dôležitý dostatok citových zážitkov. Zneváženie a ignorovanie mravných zásad bolo dané do súvislosti s predchádzajúcim vojnovým stavom a zle chápanou občianskou slobodou po roku 1918. Prejavovalo sa v „*odhodení starých dobrých mravov*“ i v túžbe po pôžitkárstve.⁴⁴

V rovnakom roku ako Zikmund publikoval článok v periodiku *Úchylná mládež* mu vyšla aj samostatná publikácia s názvom *Mládež mravně vadná*, ktorú nemožno opomenúť, aj keď len v krátkosti. V tejto knihe rozobral problematiku *mravne vadnej* mládeže komplexnejšie a podrobnejšie. Samozrejme, jej definovanie bolo stále rovnaké. Zikmund rozvinul príčiny *mravnej vadnosti*, nakoľko zistenie, prečo dotýčny mravne klesol, považoval za veľmi dôležité. Nepísal len o zlom sociálnom a rodinnom prostredí či nedostatočnej výchove, ale aj o vrodených predispozíciách. Stanovil tak tri druhy príčin:

1. vnútorné (vlohy a dedičnosť)⁴⁵ vrátane niektorých chorôb);
2. vonkajšie (vplyv prostredia);
3. zlý vývoj charakteru, ktorý spôsobili zlé skúsenosti a sklamanie mládeže.⁴⁶

Podľa Zikmunda boli súčasťou *mravne vadnej* mládeže aj osoby označované ako asociálni psychopati. Zikmund uviedol, že práve psychopati tvorili výraznú časť *mravne vadnej* mládeže. Tieto osoby vykazovali rôz-

⁴³ ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 134.

⁴⁴ ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 134 a 150.

⁴⁵ „*Že mravní vady přecházejí s rodičů na děti i na vnuky, o tom názorně poučují rodokmeny. V rodokmenech nacházíme, že ta neb ona mravní vada se u některých členů rodu nacházela, i když ostatní členové toho rodu zůstali mravních vad ušetřeni. A v praxi ústavní setkáváme se s případy, kde jak děti tak i rodiče jejich ve věku dospívajícím byli v ústavech výchovných.*“ ZIKMUND, Alois: *Mládež mravně vadná*. Praha : nákladem Spolku učitelů a přátel dětí mravně vadných, 1930, s. 24.

⁴⁶ Za *mravne vadné* považoval osoby, u ktorých vývoj mravného citu a vôle neprebehol harmonicky, ale mal úchylný priebeh. Úlohou výchovy *mravne vadnej* mládeže bolo vzdelávať ich v mravnej citlivosti – ujašňovať ich zvrátené mravné a sociálne predstavy, budiť v nich zmysel a porozumenie pre sociálne hodnoty. Podľa závažnosti sa ich výchova mala opierať o pedagogiku alebo o psychiatrickú liečbu. Mravné predstavy tejto mládeže boli narušené, v dôsledku nesprávnej výchovy falošné. Chýbala jej vôľa a schopnosť usúdiť, čo je a čo nie je správne či zákonné. Kľúčovú úlohu zohrávalo rodinné prostredie, pretože pokiaľ dieťa nemalo zdravé rodinné prostredie, mohli sa jeho poruchy duševnej rovnováhy ľahko stať trvalými. Bližšie pozri ZIKMUND, A.: *Mládež mravně vadná*. 160 s.

ne povahy a kombinácie vlastností, napr. výbušnosť, bezcitnosť, ľahkomyselnosť či excentrickosť. Chýbal im súcit, ľútosť a nemali zmysel pre česť. Prevýchova týchto osôb umiestňovaných do výchovných zariadení bola o to náročnejšia. Boli považované za ťažko vychovateľné až nevychovateľné, zároveň za osoby nebezpečné a nešťastné – „*Praktický vychovateľ ve svém optimismu, ve výchově vždy nutném, neztrácej trpělivosti a nevzdávej se svého úkolu, pomoci těmto nešťastníkům ani tehdy, když je tu jen malá jiskřička naděje na zlepšení aspoň částečné.*“⁴⁷

Mládež ako obeť absentujúcej výchovy v zlých sociálnych pomeroch upadala telesne, duševne, citovo aj mravne. V zmysle dikcie dobových textov mala spoločnosť v prípade potreby nahradiť nedostatočnú rodinnú výchovu.⁴⁸ Spoločnosť v zmysle sociálneho celku ovplyvňovala vtedajšia sociálna politika. Tá nezabúdala ani na mládež. Z inštitucionálneho hľadiska možno tvrdiť, že vznik Československa a nastolený demokratický režim priali rozvoju sociálnej starostlivosti o mládež – vrátane tej *mravne vadnej*. Ako ústredný orgán vzniklo, aj keď spočiatku veľmi skromné, ministerstvo sociálnej starostlivosti (ďalej MSS).⁴⁹ Jeho poradným orgánom bol Sociálny ústav Republiky Československej.⁵⁰ Krátko po vzniku Československa vznikol v Bratislave podriadený orgán MSS *Inštruktorát sociálnej starostlivosti o mládež*. Na regionálnej úrovni sa formovali (na slovenskom území a v Podkarpatskej Rusi oneskorene) *Okresné pečlivosti o mládež*, v českých krajinách nazývané *Okresní péče o mládež* (ďalej OPM). Na dobrovoľnej báze začali OPM v českých krajinách vznikať už v roku 1904 (vtedy ešte nazývané *Okresní komise pro péči o mládež*). V roku 1908 sa stala ich zastrešujúcim orgánom *Česká zemská komise pro péči o mládež* – od roku 1933 *Zemské ústředí pečlivosti o mládež*.⁵¹ Na území Slovenska bolo *Zemské ústredie pečlivosti o mládež* zriadené až v roku 1930.⁵² Rovnako bolo koordinačným strediskom pre regionálne OPM, ktoré na území Slovenska vznikali od začiatku 20. rokov

⁴⁷ Na tému asociálnych psychopatov bližšie pozri ZIKMUND, Alois: Psychopati asociální. In: *Úchylná mládež*. tom. 4, vol. 5 – 6, 1928, s. 135 – 138.

⁴⁸ KOLLMANNOVÁ, Růžena: Péče o mladistvé provinilce. In: *Úchylná mládež*. tom. III, vol. 3 – 4, 1927, s. 89.

⁴⁹ Prvým ministrom MSS bol sociálny demokrat Lev Winter. Predĺženou rukou tohto ministerstva na Slovensku bol Referát sociálnej starostlivosti pri Ministerstve s plnou mocou pre správu Slovenska. Od roku 1921 sa nazýval ako Slovenské oddelenie Ministerstva sociálnej starostlivosti. TIŠLIAR P. – ŠPROCHA, B.: Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku, s. 438.

⁵⁰ Bližšie pozri MOSNÝ, Peter et al.: *Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia*. 2. rozšírené vydanie, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2014, s. 26.

⁵¹ RÁKOSNÍK J. – ŠUSTROVÁ, R.: *Rodina v zájmu státu*, s. 78.

⁵² Bližšie pozri LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana: *Diet'a medzivojnového Slovenska. Verejná sociálna starostlivosť o deti a mládež na Slovensku a jej inštitucionálna základňa*. Praha : Leges, 2019, s. 121 – 125.

20. storočia.⁵³ Jednotlivé OPM pracovali na pomedzí verejnoprávnej sociálnej starostlivosti a dobrovoľnej (súkromnej) starostlivosti. Na ochranu mládeže, ktorá žila v mravne zlom prostredí, kde mohla byť navádzaná alebo náchylná k delikventnému správaniu vznikali pri niektorých OPM *Soudní odbory* a pri okresných súdoch *Úřadovny pro péči o mladistvé provinilce*. Prvá takáto úradovňa vznikla v roku 1918 v pražskom Novom Meste.⁵⁴ Tieto inštitúcie sa väčšmi rozšírili po prijatí zákona č. 48/1931 Zb. z. a n. *O trestním soudnictví nad mládeží*. Mali predstavovať „jádru řešení problému péče o mládež provinilou“.⁵⁵

Delikventná mládež ako súčasť mravne vadnej mládeže

Pevnou súčasťou (skupinou) mravne vadnej mládeže boli práve delikventi.⁵⁶ Detská delikvencia sa ako koncept objavila na prelome 18. a 19. storočia, pričom jej postupný nárast súvisí predovšetkým s industrializáciou, ktorá uvoľnila väzby v rodine. Taktiež 1. svetová vojna so svojimi dopadmi väčšmi upozornila na problém s protizákonným správaním nedospelých osôb.⁵⁷ Problém delikventného správania mládeže bol čoraz viac diskutovaný⁵⁸ a zamestnával ako odborníkov na trestné právo, tak pedagógov, pedopatológov a v neposlednom rade aj samotné rodiny. Úlohou vyššie spomínanej *Úřadovny pro péči o mladistvé provinilce* bolo prešetrenie rodinných pomerov delikventa po sociálnej, zdravotnej, výchovnej a mravnej stránke. Cieľom bolo zistiť, z akého konkrétneho dôvodu sa predmetná mladistvá osoba dopustila protizákonného konania. O individuálnu starostlivosť provinilcov sa starali dôverníci (osoby odborne vzdelané, ale aj dobrovoľníci). Tí videli veľké zastúpenie v rámci delikventnej mládeže v osobách mentálne zaostalých, zanedbaných a chudobných: „*Chudíčkým svěřencům opatřuje důvěrnice*

⁵³ Bližšie vid' LACLAVÍKOVÁ M. – ŠVECOVÁ, A.: *Díťa mezivojnového Slovenska*, s. 125 – 140.

⁵⁴ Za jej založením stála *Česká zemské komise pro péči o mládež* a riadil ju odborník na trestné právo profesor Augustín Miřička. KOLLMANNOVÁ, R.: *Péče o mladistvé provinilce*, s. 89.

⁵⁵ NOVÝ, Vilém: Mladiství provinilci na Jihlavsku. In: *Úchylná mládež*. tom. VIII, vol. 5 – 6, 1932, s. 105.

⁵⁶ Mladiství delikventi sú problémom aj v súčasnosti. Delikventné správanie i dnes patrí k prejavom sociálno-patologického správania, participujú na ňom vonkajšie (sociálne prostredie – rodina, škola) a vnútorné (osobnosť páchatel'a) príčiny. Pre viac informácií o tomto probléme v súčasnosti bližšie pozri HERETIK, Anton: *Forenzná psychológia pre psychologov, právnikov, lekárov a iné pomáhajúce profesie*. 2. doplnené vydanie, Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 2004. 376 s.; WIRTZ, Zuzana: Kriminálna mládež. In: *Sociálno-patologické javy a ich vplyv na život*. Zost. M. Hetteš – R. Matejovičová – O. Škorecová, Bratislava : Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety v Bratislave, 2015, s. 34 – 39.

⁵⁷ HALÍŘOVÁ, M.: Každodenní život dětí a problematika delikvence za první světové války, s. 248 – 249.

⁵⁸ „*Problém zločinné mládeže rozvířuje stále víc a víc hladinu našeho života (...) Jest hroživým zjevem, že zločinnost mládeže v poslední době vzrůstá. To se pozoruje nejen u nás, ale i v cizině...*“ NOVÝ, V.: Mladiství provinilci na Jihlavsku, s. 105.

*odměnou za dobré chování oděv a obuv, urovnává často spory mezi svým chráněncem a zaměstnavatelem, zakročuje ve prospěch chráněnce u společenstva živnostníků nebo u jiných korporací a úřadů, dopomáhá mu ke prijetí do léčebného ústavu nebo do prázdninové kolonie, pobízí jej k návštěvě učňovských besídek, veřejných vzdělávacích přednášek a pod.*⁵⁹

Za príčiny delikventného správania bola považovaná jednak mladíka nerozvážnosť, ale tiež, rovnako, ako v prípade celej skupiny *mravne vadnej* mládeže, zlý príklad okolia v podobe rodiny a kamarátov.⁶⁰ Delikventná mládež nedokázala rozlíšiť, čo je a čo nie je dobré a zákonné. *Mravne vadnej* mládeži totiž chýbali „*mravní predstavy*“, ktoré by bránili patologickému správaniu. Okrem posilňovania mravného citu mali byť city egoistické nahradené altruistickými. Veľký dôraz bol kladený na školu.⁶¹ Práve v školskom prostredí sa dieťa muselo prispôbiť kolektívu (spolužiakom), „*kde nutno mu krotiti své myšlenky a sklony, kde cvičí se i jeho mravní soudnost, vedoucí k soucitu tolik potřebnému mravně vadným a často k úplnému přetvoření jejich života citového*“.⁶² Avšak, deti školu nenavštevovali pravidelne, resp. vôbec, pričom autorita školy bývala podkopávaná aj samotnými rodičmi.⁶³ Podľa Zikmunda mohlo k neslušnému a nezákonnému správaniu navádzať aj čítanie pochybnej literatúry. Vo výchove mládeže, ktorá ešte úplne neklesla a bola „len“ mravne ohrozená bolo prospešné, ak sa príznaky zlého správania utlmili výchovnými prostriedkami už v zárodku.⁶⁴ Tieto osoby si potom vyžadovali väčšiu kontrolu a zvýšený dôraz na výchovu. Páchanie trestných činov medzi 14. až 18. rokom života sa dávalo do spojitosti so skutočnosťou, že tieto osoby prežili svoje útle detstvo počas vojny – v ťažkých životných pomeroch.⁶⁵ „*Nedostatek vědomí zodpovědnosti u*

⁵⁹ KOLLMANNOVÁ, R.: Péče o mladistvé provinilce, s. 89 – 90.

⁶⁰ KOLLMANNOVÁ, R.: Péče o mladistvé provinilce, s. 90. V rámci problematiky delikvencie a kriminality sa dnes hovorí o viacerých prístupoch a teóriách: biologickej, sociologickej a sociálno-psychologickej, psychologické či o polyetiologickom prístupe. Ich zmysel je však skôr historický a didaktický. Bližšie pozri HERETIK, A.: *Forenzná psychológia pre psychológov*, s. 55 – 70.

⁶¹ Napríklad aj v súčasnosti ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu SR financuje rozvojové projekty, medzi ktoré patrí projekt „Zdravie a bezpečnosť v školách“. Pre učiteľov dnes existujú metodické príručky i smernice MŠVVaŠ SR reagujúce na dnes pálčivé prejavy sociálno-patologického správania. Poučujú ich i usmerňujú, ako sa správať v prípade výskytu šikanovania, ako chrániť dieťa pred zanedbávaním či ako predchádzať násilnému extrémizmu. Sú voľne dostupné na internete. <https://www.minedu.sk/8012-sk/prevenicia-socialno-patologickych-javov/> [prístup 31. 7. 2020].

⁶² ZIKMUND, Alois: Význam citového života ve výchově mravně vadných. In: *Úchylná mládež*. tom. II, vol. 9 – 10, 1926, s. 192.

⁶³ ZELENKA, B.: Příčiny úpadku mravního stavu a přestupnosti mládeže. In: *Úchylná mládež*. tom. IX, vol. 4 – 5, 1933, s. 31.

⁶⁴ ZIKMUND, A.: Význam citového života ve výchově mravně vadných, s. 193.

⁶⁵ ZELENKA, B.: Příčiny úpadku mravního stavu a přestupnosti mládeže, s. 30.

*vychovateľů i vychovávaných a z toho plynoucí špatný příklad, od nevinného mluvení nepravdy až po nejhroznější školu všech zločinů – válku, jakožto do nejmenších podrobností promyšlenou a organisovanou vysokou školu zločinnosti, organisovanou lidskou společností, která se po vystrážlivění hrozí důsledků.*⁶⁶

Mládež páchala predovšetkým delikty proti majetku. Najčastejšie šlo o krádeže.⁶⁷ Zločinnosť mládeže v 30. rokoch zhoršila veľká hospodárska kríza. Zvýšená nezamestnanosť buď predĺžila hlad a biedu rodín, alebo ich do nej opäť uvrhla. B. Zelenka sa v článku pre *Úchylnú mládež* zmienil aj o prípadoch, keď sa mládež účelovo dopúšťala rôznych zločinov: „*Vězení je podle některých úředních zpráv pro mladistvého delikventa často jedinou příležitostí, aby se nasytil.*“⁶⁸ Takéto prípady boli hlásené predovšetkým z Podkarpatskej Rusi. Kriminalita mládeže bola výraznejšia v priemyselných a chudobných horských častiach republiky, menej sa vyskytovala v poľnohospodárskych. Táto štatistika je logická, nakoľko v úrodných oblastiach sa ľahšie zabezpečovalo jedlo. Z krízy vyplynulo aj znižovanie životnej úrovne. Rodiny, vrátane mladistvých príslušníkov, sa s tým nedokázali vyrovnáť a snažili sa svoj štandard docieľiť trestnou činnosťou. Zaujímavé je porovnanie vecí, ktoré boli odcudzované na západe a na východe republiky. V západnej časti boli krádeže skôr spojené s túžbou po zábave a s túžbou niečo vlastniť. Preto dievčatá kradli šaty a chlapci bicykle, gramofóny či víno. Na východe republiky mládež lákalo ovocie, tabak či králiky. Krádeže vyplývajúce

⁶⁶ JANEČEK, J.: Mladiství zločinci a jejich převýchova, s. 32.

⁶⁷ V štúdiu sa operuje predovšetkým so slovným spojením „delikventná mládež“ (z lat. delinquere – previniť sa, dopustiť sa chyby). Pojem delikvencia v podstate znamená porušovanie zákona. Delikvencia predstavuje širší pojem ako kriminalita, nakoľko zahŕňa aj činy inak trestné, ktoré spáchali osoby, ktoré ešte nie sú trestnoprávne zodpovedné kvôli veku či príčetnosti. Stále však ide o správanie, ktoré nie je v súlade s platnými právnymi normami, je nezákonné a protispoločenské. Pod delikventným správaním tak môžeme rozumieť širšiu škálu protizákonného správania – menej i viac závažné, teda od podpaľačstva až po vraždu. Netreba tiež zabúdať, že z hľadiska tripartície, resp. koncepcie delenia trestných činov podľa rakúskych (trestný zákonník č. 117/1852 r. z. o zločinoch, prečinoch a priestupkoch) a uhorských právnych noriem (zák. čl. V/1878 Trestný zákon o zločinoch a prečinoch, zák. čl. XL/1879 Trestný zákonník o priestupkoch) platných aj po vzniku Československa v roku 1918 hovoríme o zločinoch, prečinoch a priestupkoch. Odlišné právne normy prirodzene komplikujú výskum delikventnej mládeže v období 1. ČSR. Najrozšírenejším deliktným konaním mládeže boli tie menej závažné – priestupky. Vychádzajúc z povahy deliktov, boli najčastejšie páchané tie proti majetku, predovšetkým krádeže. FICO, Miroslav: Tripartícia trestných činov medzivojnovej Československej republiky. In: *Studia Iuridica Cassoviensia*. tom. 7, vol. 2, 2019, s. 47 – 48; HERETIK, A.: *Forenzná psychológia pre psychologov*, s. 54.

⁶⁸ ZELENKA, B.: Příčiny úpadku mravního stavu a přestupnosti mládeže, s. 30. Pozri tiež NOVÝ, Vilém: Mravně úchylná mládež před soudem. In: *Úchylná mládež*. tom. X, vol. 1, 1934, s. 26.

z biedy rodín boli páchané aj za účasti rodičov. V týchto prípadoch šlo o tzv. „*lesní a polní krádeže*“. Aj za zlej hospodárskej situácie ale nemožno zabúdať na absentujúcu výchovu v rodinách⁶⁹ bez vstepovania zodpovednosti voči vlastnému konaniu. Podľa Zelenku – do hry vstupovala aj dedičnosť – „*při hlavních přelíčeních, k nimž se dostávají rodiče, je často viděti, jak děti méněcenné mívají obyčejně též méněcenné rodiče*“.⁷⁰ Nedostatočnú kontrolu a výchovu mládeže mala nahradiť štátom riadená verejno-právna sociálna starostlivosť a dobrovoľná sociálna starostlivosť o mládež. Dôležitá bola predovšetkým prevencia.⁷¹

Na základe rozhodnutia ministerstva spravodlivosti bol centrálou pre mladistvých previnilcov ústav v Mikulove na Morave s pôsobnosťou pre územie celej republiky. Okrem Mikulova však boli delikventi umiestňovaní aj do Komenského ústavu sídliaceho na východe Slovenska – v Košiciach. Aj keď J. Janeček uviedol, že išlo o „výnimky“,⁷² košický ústav disponoval popri oddelení sociálnej starostlivosti aj justičným oddelením.⁷³ Situáciu s delikventnými chlapcami ilustruje článok Jindřicha Ja-

⁶⁹ V niektorých prípadoch bola vina za zanedbanú výchovu mládeže kladená vyslovene na plecia matiek: „*Dotýkám-li se nedostatku vědomí zodpovědnosti u vychovatelů, mám na mysli rodiče a v první řadě matky. A tvrdím již předem, že jedině od ženy – matky, ale i od ženy vůbec jest spása nejen světa, ale i v našem konkrétním případě spása všeho podnikání ku potřeby zločinnosti.*“ JANEČEK, J.: Mladiství zločinci a jejich převýchova, s. 32.

⁷⁰ ZELENKA, B.: Příčiny úpadku mravního stavu a přestupnosti mládeže, s. 31. Aj v súčasnosti v rámci problematiky delikventnej mládeže zohráva úlohu dedičnosť. „*Prakticky všechny vlastnosti i většina lidských postojů, a dokonce i zájmů je dědičná.*“ Bližšie pozri MATOUŠEK, O. – KROFTOVÁ, A.: *Mládež a delikvence*, s. 21.

⁷¹ ZELENKA, B.: Příčiny úpadku mravního stavu a přestupnosti mládeže, s. 28 – 31.

⁷² JANEČEK, Jindřich: Zločinnost mladistvých ve světle statistiky. In: *Úchylná mládež*. tom. III, vol. 9 – 10, 1927, s. 226.

⁷³ Komenského ústav v Košiciach začal svoju históriu ešte v období Rakúsko-Uhorska, svoje brány otvoril v roku 1903. V prvotnom období svojej existencie sa nazýval *Košická kráľovská polepšovňa*, pričom šlo o historicky prvú polepšovňu na území dnešného Slovenska. Pôvodná kapacita ústavu bola 120 chovancov, no ústav bol postupne rozširovaný a dobudovaný až v období prvej ČSR dokázal obsiahnuť 720 chovancov. Umiestňovaní doň boli chlapci zo všetkých kútov republiky i rôznej konfesie. Vládnym nariadením č. 609/1919 Zb. z. a n. zo 14. novembra 1919 bol názov ústavu stanovený na *Komenského ústav v Košiciach*. Ústav aj s riaditeľom (nazývaný aj prednosta) patril pod správu ministerstva spravodlivosti. Bol určený na prevýchovu (1.) mladistvých previnilcov, ktorí boli odsúdení k trestu na slobode alebo boli podrobení polepšovacej výchove – patrili do justičného oddelenia; a (2.) mladistvých, ktorí boli opustení, zanedbaní, mravne ohrození, o ich polepšovacej výchove rozhodol poručenský či policajný úrad – patrili do oddelenia sociálnej starostlivosti. Prijímané mohli byť osoby len do 18 rokov, pričom nemohli byť v ústave dlhšie ako do 21 rokov. V medzivojnovom období boli riaditeľmi Komenského: Edmund Borek (dôstojník československej armády, od 15. 2. 1919 do 30. 8. 1919), Augustín Bělohlávek (sudca, od 1. 9. 1919 do 5. 9. 1923), Antonín Vlček (ministerský radca, od 6. 9. 1923 do 28. 5. 1925), Otto Kosatík (rímsko-katolícky kňaz, od 29. 5. 1925 do 29. 9. 1925), Stanislav Stuna (hlavný administratívny radca, od 30. 9. 1919 do 31. 5. 1932) a František Kočí (sudca, od 1. 6. 1932 do 30. 10. 1938). Po prvej Viedenskej arbitráži (2.

nečka, ktorý obsahuje štatistické údaje z rokov 1925 – 1927⁷⁴ o umiestňovaní chlapcov do mikulovskej centrály. Janeček konštatoval, že situácia s delikventnou mládežou bola horšia v českých krajinách: „...zdá se, že důsledky uvolnění a poklesu morálky v posledním desetiletí nejvíce zachvátily Čechy, Moravu a Slezsko, oba národnostní kmeny zde usdlé.“⁷⁵ Porovnanie počtu deliktov na základe národnosti skutočne dokazuje, že až polovicu spáchali Česi (50,38%). Druhé miesto zabrali Nemci (22,98%) a za nimi Slováci (15,42%). Na ostatných priečkach nájdeme Maďarov (5,61%), Rusínov (3,48), Poliakov (0,57%) a na poslednej priečke Rómov (0,06%). Medzi štatisticky zaznamenané delikty patrili: krádež, vražda, lúpež, smilstvo, verejné násilie, podvod, ťažké ublíženie na tele, podpaľáčstvo a sprenevera. Predmetná štatistika z rokov 1925 – 1927 potvrdzuje, že najčastejšie páchaným deliktom bola krádež. V prípade Čechov išlo o 107 krádeží z celkového počtu 187 deliktov, čo predstavuje 57,22%.⁷⁶ U Nemcov mali krádeže početné zastúpenie 55 z celkového počtu 86 deliktov, čo predstavuje až 63,95%.⁷⁷ V prípade Slovákov bolo z celkového počtu deliktov 30 klasifikovaných ako krádež len 11 (36,67%), čo síce nie je väčšinové zastúpenie, no spomedzi ostatných deliktov je to stále najviac. Štatistika tiež odhalila, že u Slovákov boli z hľadiska pomeru vo výraznejšej miere zastúpené násilné činy. Počet vrážd (4) spolu s počtom ťažkého ublíženia na zdraví (7) sa vyrovnal krádežiam, čo v prípade iných národností nebolo zaznamenané.⁷⁸ Jane-

november 1938) musel byť ústav z Košíc evakuovaný najskôr do Ružomberku a krátko nato do ilavskej väznice. V období slovenského štátu niesol ústav názov *Štátny výchovný ústav v Ilave*. Národní archiv České republiky (ďalej NA ČR), fond Ministerstvo spravedlnosti – dodatky (ďalej MS – d), inv. č. 447, K 2056, Soudnictví nad mládeží v Československé republice, s. 82 – 83. *Vězeňství v Československé republice*. Praha : Ministerstvo spravedlnosti, 1930, s. 45. Na tému Komenského ústavu bližšie pozri STUNA, Stanislav: *Prehľad vývoja a pôsobenie ústavu*. In: *Komenského ústav v Košiciach 1919 – 1929*. Košice : Tlačou štátnej knižtlačiarne, 1929, s. 18 – 25; VACHALIK, Vladimír et al.: *Sedemdesiat rokov výchovného ústavu pre mládež v Hlohovci*. Hlohovec, 1973. 133 s. Dejiny ústavu so zreteľom na problémovú mládež obsiahla záverečná práca RIGOVÁ, Viktória: *Sociálna starostlivosť o problémovú mládež na príklade Štátneho výchovného ústavu v Ilave v rokoch 1938 – 1945* (diplomová práca). Nitra : Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2019. 120 s.

⁷⁴ Od začiatku roka 1925 do júna 1927 bolo do ústavu v Mikulove celkovo umiestnených 350 chovancov. JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 226.

⁷⁵ JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 226.

⁷⁶ Česi: celkový počet deliktov 187, z toho krádeže = 107, vražda = 14, lúpež = 19, smilstvo = 18, verejné násilie = 3, podvod = 6, ťažké ublíženie na tele = 2, podpaľáčstvo = 16, sprenevera = 2. JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 228.

⁷⁷ Nemci: celkový počet deliktov 86, z toho krádeže = 55, vražda = 10, lúpež = 6, smilstvo = 7, verejné násilie = 2, podvod = 3, ťažké ublíženie na tele = 0, podpaľáčstvo = 3, sprenevera = 0. JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 228.

⁷⁸ Slováci: celkový počet deliktov 30, z toho krádeže = 11, vražda = 4, lúpež = 3, smilstvo = 1, verejné násilie = 0, podvod = 0, ťažké ublíženie na tele = 7, podpaľáčstvo = 4, sprenevera = 0. JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 228.

ček uviedol, že za týmto násilným protizákonným správaním stál jednak alkohol, ale aj nižšia úroveň vzdelania.⁷⁹ Za najťažšie prípady z hľadiska prevýchovy – nápravy boli považovaní zloději a podvodníci, pri ktorých vychovávateľ len veľmi ťažko určil či klamú, alebo nie. V článku *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, ktorý analyzoval štatistiku z rokov 1925 – 1927 nachádzame zmienky aj o delikventných Rómoch. Tých autor označil ako „specialisté-zloději“. Podľa kritéria „povolanie“ páchali delikty najčastejšie robotníci. Za zmienku tiež stojí skutočnosť, že v rámci tejto štatistiky bola príslušnosť k rómskej menšine vnímaná ako povolanie – povolanie „Cikán“.⁸⁰ Výskum J. Janečka ukázal, že skoro 50% všetkých chovancov mikulovskej centrály boli najmladšie deti z rodín, najmladší z chlapcov alebo jedináčikovia. Ide o jasný prejav krízy rodinného života a z toho plynúce zlyhávajúce rodinnej výchovy. Štatistika tiež znamenala rapidný nárast chovancov medzi 16. a 19. rokom života. Potvrdzujú sa tak vyššie zmienené poznatky B. Zelenku, že práve osoby v tomto vekovom rozhraní, ktoré 1. svetová vojna zasiahla v útľom veku, boli náchylné k delikventnému správaniu. Nevhodné prostredie, v ktorom vyrastali „veškeré hrůzy strádání, drobné i větší krádeže, jež byly páchány z nutnosti sebezáchovy, z hladu, nedostatek dozoru zase z uvedených příčin, malou energii uštvaných matek, rozvrat v domácnosti odchodem otcovým, rozvrátenou výchovu školní (...) nedivíme se, že plná jedna třetina statisticky zkoumaných chovanců jest 19-letých“.⁸¹

Z hľadiska zločinnosti mládeže je potrebné zmieniť veľmi dôležitý zákon č. 48/1931 Zb. z. a n. *O trestním soudnictví nad mládeží* prijatý 11. marca 1931. Ten unifikoval dovtedy nejednotnú legislatívu v českých krajinách a na území Slovenska.⁸² Okrem unifikácie sa prijatie zákona odôvodňovalo tvrdením, že ČSR zostala ako jeden z mála kultúrnych

⁷⁹ JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 227 – 228.

⁸⁰ JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 230 a 233. Na adresu Rómov sa Janeček vyjadroval veľmi negatívne. Písal o „cigánskom nebezpečenstve“ a spochybnil ich postavenie ako občanov.

Jeho nenávisť voči tejto menšine eskalovala na konci článku: „*Nechte je vymřít! Prohlašte, že jakmile objeví se cikán v území ČSR, budou mu nejen vzaty děti, ale znemožněno další jich plození. A tím okamžikem stane se pro cikány republika více obávanou, než kdyby na každé křižovatce stála šibenice.*“ JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 240.

⁸¹ JANEČEK, J.: *Zločinnosť mladistvých ve světle statistiky*, s. 235.

⁸² Pre prvú ČSR bol typický právny dualizmus, nakoľko prijatím tzv. recepčnej normy (zákon č. 11/1918 Zb. z. a n.) zostali v platnosti zákony rakúske v prípade českých krajín a zákony uhorské v prípade územia Slovenska. KLUKNAVSKÁ, Andrea: *Vývoj trestného práva na území Slovenskej republiky* (Niekoľko poznámok k právnym predpisom o trestnom konaní proti mladistvým). In: *Mílniky práva v stredoeurópskom priestore 2011*. Zost. L. Duřalová, Bratislava : Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 2011, s. 83 – 86. LACLÁVÍKOVÁ, Miriam: *Právna obyčej – pramen práva na území Slovenska v období medzivojnovkej ČSR*. In: *Historia et theoria iuris*. tom. 2, vol. 4, 2010, s. 22 – 35.

štátov, ktorý neupravil túto trestno-právnu oblasť v rámci požiadaviek novodobej kriminálnej vedy.⁸³ Zákon rozlišoval dve vekové kategórie – nedospelých a mladistvých. Nedospelým bolo dieťa do 14 rokov. Tieto osoby neboli zodpovedné za svoje činy podľa trestných zákonov. Pokiaľ táto osoba spáchala čin za iných okolností trestný, poručenský súd nariadil jej výchovné alebo liečebné opatrenia. Mladistvým bola osoba, ktorá dosiahla vek 14 rokov, ale ešte nedovŕšila 18. rok života. Tieto osoby už boli súdené podľa trestného zákona, no tiež boli stanovené odchýlky. Pokiaľ bol mladistvý zaostalý a nedokázal rozpoznať dôsledky svojho činu, nebol trestný. Zákon č. 48/1931 Zb. z. a n. tiež určil, že všetky trestné činy spáchané mladistvými sa nazývali previnením. Preto by sme túto mládež po roku 1930 nemali nazývať zločinná, ale výhradne previnilá.⁸⁴ Súd mal možnosť upustiť od potrestania, odsúdiť k trestu podmienene alebo k trestu nepodmienene. V prípade súdenia mladistvého bolo potrebné poznať pomery, v ktorých vyrastal, ako bol vychovávaný a čo ho k činu viedlo. Odhaliť tak „*stupeň rozumovej vyspelosti a mravní zkaženosti*“.⁸⁵ Následne mohol previnilca čakať ochranný dozor, ochranná výchova či odňatie slobody – tzv. zavretie. Ochranný dozor prebiehal vo vlastnej rodine alebo v rodine, v ktorej daná osoba žila. V rámci neho mohol byť obmedzený život mladistvého. Ochranná výchova prebiehala buď v rodine na to spôsobilej a ochotnej, alebo vo výchovnom ústave. Tzv. zavretie bolo najprísnejším verdiktom. Trest od 6 týždňov do 6 mesiacov mal byť vykonávaný v samostatných oddeleniach krajských súdov. Ak však mala po tomto treste nasledovať ochranná výchova, mohol mladistvý celý trest stráviť vo výchovni. Vo všeobecnosti mohol sudca stanoviť výchovný ústav ako miesto pre vykonanie trestu. Trest odňatia slobody v trvaní viac ako 6 mesiacov mal byť vykonávaný v polepšovniach.⁸⁶ Zákonom o trestnom súdnictve nad mládežou sa rozvinula sieť špeciálnych súdov pre mladistvých – mali fungovať v sídle každého krajského a okresného súdu. V prípade českých krajín šlo o novinku, no na Slovensku už také existovali. O trestných činoch mladistvých tak rozhodovali senáty mládeže, ktoré ustanovoval minister sprá-

⁸³ NA ČR, fond MS – d, inv. č. 345, K 1896, Zákon o trestním soudnictví nad mládeží. Odůvodnění I. Úvod, s. 1.

⁸⁴ NOVÝ, V.: *Mravně úchylná mládež před soudem*, s. 19.

⁸⁵ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*. Praha: Státní tiskárna, 1931, s. 352.

⁸⁶ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, s. 351-366. FYNEK, Jaroslav – ČISAŘOVÁ, Dagmar: *Meziválečné trestní právo a věda trestního práva*. In: *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918 – 1938) a jejich místo ve střední Evropě*. Zost. K. Malý – L. Soukup, Praha : Karolinum, 2010, s. 821 – 832. K téme trestného súdnictva nad mládežou pozri tiež MIŘIČKA, August – SCHOLZ, Otto: *O trestním soudnictví nad mládeží : zákon ze dne 11. března 1931 č. 48 Sb. z. a n. s důvodovými zprávami, prováděcími nařízeními a souvisejícími zákony*. Praha : Nákladem Československého Kompas, 1932. 309 s.

vodlivosti. V senáte mali zasadať dvaja sudcovia – sudcovia mládeže.⁸⁷ Aj napriek prijatiu tohto pokrokového zákona platilo, že prvoradá bola výchova, teda, aby sa delikventnému správaniu predchádzalo už v zárodku. Trest mal byť uplatňovaný až ako *ultimum remedium*.⁸⁸

Ústavná prevýchova mravne vadnej mládeže

Ako už bolo vyššie naznačené, *mravne vadná* mládež bola umiestňovaná do výchovných ústavov.⁸⁹ Avšak, nedostal sa do nich hocikto – „Do vychovateľa prichádza mládež teprve tehdy, kdy rodina, škola, společnost vyčerpaly veškeré přípustné kázeňské prostředky, ale žádoucích výsledků nedosáhly.“⁹⁰ Celkovo sa o takto zanedbanú mládež v ČSR v roku 1925 staralo 25 ústavov (Čechy – 16, Morava – 6, Sliezsko – 2, Slovensko – 1). Počtom mali väčšie zastúpenie výchovné zariadenia pre chlapcov. Na území Slovenska v medzivojnovom období fungovalo len jediné zariadenie tohto druhu, a to Komenského ústav v Košiciach.⁹¹ Z územia Čiech možno spomenúť nasledovné: Zemská vychovatelna v Opatovicích, Zemská vychovatelna v Králíkách či Vychovatelna manželů Olivových v Říčanech. Na Morave sa nachádzali napríklad: Moravská zemská dívčí vychovatelna v Boskovicích či Moravská zemská vychovatelna pro hochy v Uherském Hradišti. V Sliezsku boli len dva ústavy – Slezský zemský vychovávací ústav v Albrechticích a Erziehungsheim den Deutschen Landesstelle für Kinderschutz und Jugendfürsorge v Opave.⁹² V roku 1925 bolo v rámci celej ČSR umiestnených do ústavov pre *mravne vadnú* mládež celkovo takmer 1860 osôb (1466 chlapcov a 392 dievčat).⁹³

Počas umiestnenia problémovej osoby do ústavu bolo nevyhnutné, aby bola účelne a stále niečím zamestnaná.⁹⁴ Napríklad v prípade

⁸⁷ Bližšie pozri § 33 ods. 1 – 4 zákona č. 48/1931 Zb. z. a n.. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, s. 358 – 359.

⁸⁸ Bližšie pozri MIŘIČKA, August: *Péče o mládež soudně stíhanou*. Brno : Česká zemská péče o mládež na Moravě, 1923, s. 3 – 4.

⁸⁹ V súčasnosti je problémová mládež na Slovensku umiestňovaná do špeciálnych výchovných zariadení – diagnostických centier, reedukačných centier alebo do liečebno-výchovných sanatórií. Bližšie pozri zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov, Druhý oddiel, Špeciálne výchovné zariadenia, § 210 – 219. *Zbierka zákonov Slovenskej republiky*. Bratislava : Ministerstvo spravodlivosti, 2008, s. 1959 – 1963.

⁹⁰ SLIVA, František: Kázeň a její prostředky v ústavech pro mládež mravně vadnou. In: *Úchylná mládež*. tom. IV, vol. 3 – 4, 1928, s. 86.

⁹¹ *Soupis zařízení sociální péče o mládež v Republice československé*. Praha : Ministerstvo sociální péče, 1925, s. 16 – 17.

⁹² HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích*, s. 93 – 95.

⁹³ Ústavy a školy pro úchylné v republice Československé (bez uvedenia autora). In: *Úchylná mládež*. tom. I, vol. 3, 1925, s. 142.

⁹⁴ Zo života mravne vadnej mládeže v pražskom výchovnom ústave: „Vzorný pořádek, čistota – obe musí chovanci sami udržovati (...) jednoduchá, ale výdatná strava, pravidelné

Vychovatelny hlavního města Prahy sa deň začínal budíkom o 5:50 hod. Nasledovala ranná hygiena v studenej vode a ustielanie postelí. O 7:15 hod. sa konala ranná prehliadka, po ktorej chovanci smerovali do školy alebo dielní. Na poludnie bol obed, po ktorom sa opäť zapojili do rôznych pomocných prác a do prác v dielňach. Tie sa pravidelne zastavovali o 17:45 hod., pričom do šiestej hodiny museli byť upratané. Potom nasledovala večerná prehliadka. Po večernej hygiene sa stretávali pri večeri. O 21:00 hod. už museli byť všetci v posteliach.⁹⁵ Okrem vzdelávania v škole sa mali chovanci do 14 rokov venovať pomocným prácam v dome, v dielňach a záhrade, ale aj hrám: „*Nezapomínejme, že dítě i mravně vadné má plné právo na přiměřenou hru.*“⁹⁶ Starší chovanci mali čas venovať remeselnému, poľnohospodárskemu vzdelávaniu a tiež pomocným prácam. Vo vybranom pracovnom odbore mali byť usmerňovaní a podporovaní. Oceňované bolo aj striedavé zamestnanie chovancov, a teda kombinovanie práce v dielňach a na poli.⁹⁷ Ako napísal František Sliva: „*Ústav vychovávací jest nemyslitelný bez slušné zahrady se všemi odděleními: zeleninářským (...) květinářským se skleníkem a oddělením ovocného stromoví.*“⁹⁸ Sliva však negatívne hodnotil vytváranie samostatného hospodárstva, nakoľko to mohlo odvádzať riaditeľa ústavu od kontaktu s chovancami. V protiklade s týmto tvrdením treba spomenúť Komenského ústav v Košiciach, ktorý bol najväčším ústavom v rámci ČSR a svojim chovancom ponúkal bohaté možnosti pracovného a odborného využitia. Okrem dielní so širokou škálou remesiel (obuvnícka, krajčírska, stolárska, kováčska či knihárska dielňa) disponoval aj poľnohospodárskym zázemím. Chovanci sa mohli venovať ovocinárskej, zeleninárskej záhrade, a tiež chovu kráv a bravčového dobytku. Ústav si tento stav pochvaloval, nakoľko dokázal byť sebestačný v získavaní mäsa, mlieka či syra.⁹⁹

otužování těla ráno i večer studenou vodou, v zimě i v létě po pás, pohyb na čerstvém vzduchu, v ústavní záhradě, v neděli odpoledne vycházky až na osm kilometrů daleko do okolí, večerní tělocvik, každodenní práce hochů do 14 let na zahradě...“ SLIVA, František: Vychovatelna hlavního města Prahy v Libni. In: *Úchylná mládež*. tom. II, vol. 9 – 10, 1926, s. 198.

⁹⁵ Presný denný harmonogram pozri SLIVA, F.: Vychovatelna hlavního města Prahy v Libni, s. 199 – 200.

⁹⁶ SLIVA, František: K organizaci ústavů pro mládež mravně vadnou. In: *Úchylná mládež*. tom. III, vol. 5 – 6, 1927, s. 127.

⁹⁷ ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 138 a 141.

⁹⁸ SLIVA, F.: K organizaci ústavů pro mládež mravně vadnou, s. 126.

⁹⁹ ZIKMUND, A.: Mládež mravně vadná, s. 62. Pozri tiež BĚLOHLÁVEK, Augustín: Komenského ústav před 10 lety. In: *Komenského ústav v Košiciach 1919 – 1929*. Košice : tlačou štátnej kníhtlačiarne, 1929, s. 9 – 10. Štátny archív v Trnave (ďalej ŠA TT), fond Komenského polepšovňa mladistvých v Košiciach a v Hlohovci (ďalej KPM), inv. č. 65, K 1, Komenského ústav v Košiciach, č.j. 1070/1919.

Dôležitým prvkom v rámci ústavnej prevýchovy boli vychovávateľa. Ideálna predstava o nich znela: „*Vychovatel musí býti hluboce založeným psychologem a pedagogem, dobrosrdečným člověkem, aby mohl mládež vésti problematickou drahou životní k právnímu lidství.*“¹⁰⁰ V menších ústavoch s počtom chovancov do 100 postačoval skúsený učiteľ. Väčšie ústavy si vyžadovali viacero vedúcich a odborne zameraných pracovníkov – správca školy, správca dielní a správca hospodárstva. Samozrejme, výchova ako hlavná zložka ústavného života mal byť spravidla v rukách skúseného pedagóga.¹⁰¹

Zamestnancov jednotlivých ústavov však čakala neľahká úloha. Snažili sa totiž usmerniť a prevychovať osoby náročného povojnového obdobia, obdobia mravného úpadku: „*Válka, špatně chápaná svoboda občanská po převratě, namnoze odhození starých dobrých mravů a zvyků, honba po požitcích a lehčím životě a opičení se po způsobech určitých částí národů jiných, bohatších, to vše přispělo k lhostejnosti, k nevážnosti mravních hodnot, ba i vysmívání se lidem, kteří mravních zásad ještě se drží.*“¹⁰² Nutná bola očista verejnosti ako takej. Zikmund vyslovil predpoklad, že čím skôr sa zlepši verejná morálka, tým skôr klesne zločinnosť a zlepšia sa aj výsledky v náprave *mravne vadnej* mládeže.¹⁰³

Kľúčovým v rámci celej ústavnej prevýchovy problémovej mládeže bolo navýšenie počtu výchovných ústavov. Vilém Nový vo svojom článku z roku 1934 upozornil, že počet výchovných zariadení v ČSR nie je dostatočný. Požadoval ich navýšenie, a tiež zriaďovanie škôl pre *mravne vadnú* mládež.¹⁰⁴ Rovnako to videli aj František Sliva („*Jest si jen přáti, aby co nejdříve přikročeno bylo k dobudování nových ústavů...*“)¹⁰⁵ a Růžena Kollmannová: „*Dosavadní naše vychovatelný nejen pro zanedbané hochy, nýbrž i pro dívky nepostačují však ke přijetí všech (...) A tak většina dětí, pro než nedostává se místa ve vychovatelnách, živoří a hyne v okolí nepříznivém...*“¹⁰⁶

Výchovné prostriedky *mravne vadnej* mládeže

V rámci ústavnej starostlivosti o *mravne vadnú* mládež boli zaujímavou súčasťou prevýchovy tzv. „*prostředky výchovné*“, medzi ktoré

¹⁰⁰ ZIKMUND, A.: Význam citového života ve výchově mravně vadných, s. 196.

¹⁰¹ ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 144 – 145.

¹⁰² ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 150.

¹⁰³ ZIKMUND, A.: Problémy praxe ve vychovatelně, s. 149 – 150.

¹⁰⁴ „*Provinění mládeže jsou rozšířena ve všech vrstvách našeho národa a zasahuje stejnou měrou i příslušníky jiných národností našeho státu.*“ NOVÝ, V.: Mravně úchylná mládež před soudem, s. 31.

¹⁰⁵ SLIVA, F.: K organizaci ústavů pro mládež mravně vadnou, s. 129.

¹⁰⁶ KOLLMANNOVÁ, R.: Péče o mladistvé provinilce, s. 89.

patrili aj tresty. V prípade ústavu *Českej zemskej komise pro péči o mládež* v Ledci-Sternberku sa rozlišovalo medzi piatimi druhmi výchovných prostriedkov: (1.) fyzická práca, (2.) vplyv ústavného zriadenia, (3.) sústavné vyučovanie v opakovacích hodinách, (4.) odmeny¹⁰⁷ a tresty, (5.) ďalší kontakt medzi ústavom a prepustenými chovankami. Za najúčinnější prostriedok pre odvrátenie od zlého a nemorálneho myslenia bola považovaná fyzická práca. Únava spôsobená prácou mala totiž brániť „*pohlavní bujnosti*“. Dievčatá mali byť aktívne v práci v kuchyni, na dvore, poli či v záhrade. Čo sa týkalo telesných trestov, tie boli v tomto ústave úplné vylúčené.¹⁰⁸ Avšak, v prípade Komenského ústavu v Košiciach dochádzalo k rôznym formám trestov vrátane fyzických. Popri uplatňovaní tzv. samotky, tvrdého lôžka či pôstu boli chovanci vystavení aj bitiu trstenicou, a to niekedy v počte až 25 rán. Čo sa týka samotných previnení chovancov, medzi typické patrilo fajčenie, bitky, kradnutie ovocia z ústavnej záhrady, pokusy o útek či lenivosť.¹⁰⁹ Alois Zikmund upozornil, že pri nerozvážnom využívaní trestov mohlo dochádzať k otupovaniu citov chovancov.¹¹⁰

Disciplinárne tresty („*Tresty kárné*“) mladistvých ošetroval aj §18 zákona č. 48/1931 Zb. z. a n. *O trestním soudnictví nad mládeží*. Pokiaľ mladistvý väzeň porušil poriadok zariadenia, v ktorom bol umiestnený, a nestačilo napomenutie ani výstraha pred spoluväzňami, mohla mu byť nariadená samoväzba. Najdlhšie na tri dni, pričom trest mohol byť zostrený pôstom alebo tvrdým lôžkom. Tým bolo v prípade mladistvých delikventov schválené trestanie prostredníctvom samoväzby, tvrdého lôžka aj pôstu, nie však bitie ako také.¹¹¹ Práve o krutejších formách trestov sa zmienil František Sliva vo svojom článku z roku 1928. Popri trestoch „*ponechati provinilce ve svátek doma*“, nezobrať ho na vychádzku či na predstavenie do divadla¹¹² sa vyskytlo odopretie časti jedla. V prípade takého trestu bolo dobré, ak

¹⁰⁷ Odmena v praxi znamenala účasť na divadelnom predstavení, zábave či výlete. Chovankám sa tiež malo dostať aj „*povzbuzení, úsměvu, vlídného uznání, které nemá být jen řídkým projevem ředitelky*“. Rovnako sa umiestnené dievčatá mohli dočkať finančného ohodnotenia – „*uznávací premie ze zemědělské práce*“. ZEMAN, Jan: Směrnice pro výchovu dívek mravně vadných v ústavě „České zemské komise pro péči o mládež“ v Ledci-Sternberku. In: *Úchylná mládež*. tom. II, vol. 5 – 6, 1926, s. 111.

¹⁰⁸ ZEMAN, J.: Směrnice pro výchovu dívek mravně vadných, s. 109 – 111.

¹⁰⁹ ŠA TT, fond KPM, inv. č. 68-71, K 3-4, Výkaz o disciplinárních trestech chovanců Komenského ústavu.

¹¹⁰ „*Neměně při trestech, jichž nerozvážné udílení přivodí i otupělost citu, bude vychovatel dbáti citového života i s jeho chorobnými pudy, jichž dítě si ani neuvědomuje.*“ ZIKMUND, A.: Význam citového života ve výchově mravně vadných, s. 195.

¹¹¹ *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, s. 355.

¹¹² Treba upozorniť, že aj všetky menované „*výchovné prostriedky*“ boli považované za veľmi účinné.

vychovávateľ poznal, čo mal potrestaný chovanec rád. Sliva spomínal aj nosenie špeciálnych „trestaneckých“ šiat, s ktorým sa však sám nestotožňoval. Medzi tresty hodné odsúdenia Sliva zaradil aj strihanie vlasov len na jednej polovici hlavy či vystrihanie jedného pásu od čela až ku krku. Za najkrutejší považoval telesný trest, no tiež pripustil, že pri novoprijatých chovancoch je výchova veľmi náročná a všetky slušné napomenutia sú márne. V takom prípade podľa Slivu nebolo inej možnosti, ako „*ukázati hrubou silu*“. Za týmto tvrdým vyjadrením je v periodiku poznámka pod čiarou, kde redakcia vyjadrila otvorený nesúhlas s autorovým názorom. Kedy je vhodné uplatniť telesný trest Sliva nevedel presne uviesť.¹¹³ Pomyselným heslom jeho trestania bolo: „*Trestej tak, jako trestá řádný tatínek svého vlastního synka (...) Byl-li trest zasloužený, podán v přístupné formě a v pravý čas, ani neodmluví – a zas jsme spolu dobří.*“¹¹⁴

Na druhej strane však treba uviesť, že existovali aj kladné výchovné prostriedky, ktoré mali okrem pozitívneho vplyvu na chovancov aj spestrovať samotný život v ústavoch. Medzi kladné prostriedky patrilo: organizovanie divadelných predstavení s priamou účasťou chovancov, telocvičných akadémií, šachových turnajov či vydávanie ústavného časopisu.¹¹⁵

Prostitúcia dievčat ako prejav sociálno-patologického správania mravne vadnej mládeže¹¹⁶

V prípade dievčat dochádzalo k sociálno-patologickému správaniu prostitúciou.¹¹⁷ Išlo o nekontrolovateľne sa šíriaci negatívny sociálny

¹¹³ SLIVA, F.: Kázeň a její prostředky v ústavech pro mládež mravně vadnou, s. 88 – 90.

¹¹⁴ SLIVA, F.: Kázeň a její prostředky v ústavech pro mládež mravně vadnou, s. 90.

¹¹⁵ SLIVA, F.: Kázeň a její prostředky v ústavech pro mládež mravně vadnou, s. 90 – 91.

¹¹⁶ Prostitúcia je ďalšou veľkou témou problematiky *mravne vadnej mládeže* i celkovo sociálnych dejín, nakoľko sa netýkala len (mladých) žien. Nebola ani problémom výlučne 20. storočia. Zaslúži si tak do budúcnosti sústredený výskum. O dejinách prostitúcie písal ešte v 19. storočí Pierre Dufour, a to hneď v niekoľkých zväzkoch. Tie boli preložené do češtiny a vydávané najskôr (v roku 1905) v Uherskom Hradišti a neskôr v Prahe – *Dějiny prostituce I. Starý Orient, Egypt, Izrael, Řecko, II. Starověk: Římané, III. Středověk, IV. Nový věk, V. Země románské a germánské, VI. Velká Británie, Slované, Turecko a země mimoevropské* a ďalšie. Z publikácií bližších súčasnosti možno spomenúť: BASSERMANN, Lujo: *Nejstarší řemeslo : kulturní dějiny prostituce*. Praha : Mladá fronta, 1993. 333 s. Neskôr od toho istého autora vyšla kniha BASSERMANN, Lujo: *Dějiny neřesti : po stopách Josefiny Mutzenbacherové*. Praha : Ikar, 2014. 238 s. Pozri tiež RINGDAL, Nils Johan: *Nejtěžší povolání světa : kapitoly z dějin prostituce*. Brno : Doplněk, 2000. 425 s. Téma detskej prostitúcie je aktuálna i dnes. V Českom prostredí bola v roku 2007 publikovaná kniha: VANÍČKOVÁ, Eva: *Dětská prostituce*. Praha : Grada, 2007. 141 s.

¹¹⁷ „*Mravní vadnost dívek, zejména těch starších, byla spjata předešlým s vykonáváním prostituce.*“ HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích*, s. 111.

jav, ktorý ohrozoval verejnosť aj zo zdravotného hľadiska (šírenie pohlavných chorôb).¹¹⁸

V roku 1930 došlo na popud oddelenia sociálnej starostlivosti pri policajnom riaditeľstve v Prahe k prehliadke 93 vinární, 127 hotelov a 25 bytov, kde bolo odhalených 117 prostitútok vo veku od 14 do 18 rokov.¹¹⁹ Tento negatívny fenomén spájajúci sa predovšetkým s veľkými mestami sa dostal aj na stránky *Úchylné mládeže*. V roku 1935 napísal Jan Schneider, čelný predstaviteľ oddelenia sociálnej starostlivosti, článok s názvom *Puberta a prostituce*. Schneider odmietal názor, že sa z dievčat stávajú prostitútky po „zralé úvaze“. Mohlo za tým stáť mnoho iných, zložitejších dôvodov a okolností. Jednak písal o dievčatách, ktoré sa do takej situácie dostali náhodou, resp. boli na túto prácu nalákané a veľmi rýchlo vedeli vyhodnotiť nesprávnosť situácie, v ktorej sa ocitli. Na druhej strane upozornil na to, že nie každé dievča dokázalo situáciu správne vyhodnotiť a „v krátké dobe splývajú s tímto okolím a s tímto životom, aniž je napadlo brániť sa tomu, čo se od nich žádá“. Taktiež sa mohli vyskytnúť prípady, kedy dievčatá po vypátraní plačú, sťažujú sa, čo zažili, no v konečnom dôsledku pomoc odmietnu.¹²⁰

Podľa pozorovaní Jana Schneidera sa veľmi často stávali prostitútkami sirotky, polosirotky alebo dievčatá, ktorých rodičia spolu nežili, teda boli z rozvrátených rodín. Mravne padlé dievčatá mohli tiež pochádzať z rodín na pohľad usporiadaných, no v skutočnosti poznačených nezhodami a alkoholom. Práve alkohol mával negatívny dopad na rodinný život – „ochuzuje a zbídačuje rodinu“. Nadmerné pitie alkoholu bolo často sprevádzané hádkami, bitkami a týraním, čím deťom nemohol byť zabezpečený ich zdravý mravný vývoj. Takéto prostredie, v ktorom dievčatá prežívali svoje detstvo a dospievanie nebolo rozhodne láskavým domovom a nedokázalo zabezpečiť cieľavedomú výchovu. Dievčatá, ktoré neskôr podľahli prostitúcii boli obviňované z nedostatočnej vôle,¹²¹ snaživosti, svedomitosti, ale aj poriadkumilovnosti. Svoju prácu nebrali vážne a snažili sa jej vyhnúť. Autor priložil aj niekoľko autentických výpovedí zo života dievčat:

a.) „Byla v místě 8 dní, pracovala nerada, vše udělala na polovici“, „Říká, že už dělat nebude, že se bude žítvi lehčím způsobem“ alebo „Mí-

¹¹⁸ Už v roku 1922 bol prijatý zákon o potieraní pohlavných chorôb, zákon č. 241/1922 Zb. z. a n. LACLAVÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, A.: *Děťa medzivojnového Slovenska*, s. 187 – 188.

¹¹⁹ SCHNEIDER, Jan: Z činnosti oddělení sociální péče při policejním ředitelství v Praze r. 1930. In: *Úchylná mládež*. tom. VII, vol. 3 – 4, 1931, s. 99. Schneider tiež napísal knihu SCHNEIDER, Jan: *Cestou k prostituci*. Praha : Spolek pro péči o slabomyslné v RČSL, 1928. 35 s.

¹²⁰ SCHNEIDER, Jan: Puberta a prostituce. In: *Úchylná mládež*. tom. XI, vol. 7 – 9, 1935, s. 194 – 195.

¹²¹ Nedostatok vôle bol v skúmanom období všeobecným znakom mravne vadnej mládeže. Vid' ZIKMUND, A.: *Mládež mravně vadná*, s. 19.

vala vždycky 1 z mravů, nyní asi rok se toulá, nepříjde třeba tři dny do zaměstnání“.¹²²

b.) „Od sběhnutí z domova, z učení, ze služby je k prostituci nikoliv krok, nýbrž pouze skok. Děvče se dostává do prostředí mravně krajně nebezpečného. Samo nemá vlastností, které by pustnutí čelily a je brzdlí, nemá ani vůle k nějakému boji, dostává se do poměrů, které jeho povaze, jeho touhám hoví, přizpůsobuje se jim (...) a oddává se povolání, které nečiní žádných nároků na nějaké zvláštní znalosti“.¹²³

Na rozdiel od ostatnej mravne vadnej mládeže Schneider nevidel „rozkvet“ prostitúcie v zlej hospodársko-sociálnej situácii. Nevinil z nej ani nezamestnanosť, ani zlé finančné ohodnotenie. Doba totiž podľa neho priala šetrnosti: „Šetrí se na tom, co není nutné, aby se zachránil holý život.“¹²⁴ Aj keď Schneider uviedol ako príčinu mravného úpadku dievčat nevhodné rodinné prostredie, je na mieste upozorniť, že na rodinný život mala vplyv práve hospodársko-sociálna situácia. Nevhodné rodinné prostredie mohlo znamenať aj týranie a zneužívanie vo vlastnej rodine. Svoju úlohu tiež zohrávala túžba po rýchlom zisku peňazí, čo práve prostitúcia umožňovala.¹²⁵ Jan Schneider uviedol aj niekoľko zaujímavých príkladov o životoch dievčat, kým sa stali prostitutkami. Vo všeobecnosti pochádzali z rodinne rozvráteného a mravne narušeného prostredia:

a) „Matka tulačka nikdy se o dceru nestarala. Byla u nemanželského otce, ten se opíjel a ranila ho mrtvice. Děvče přišlo na obec,¹²⁶ bylo do 14 let vychovááno v sirotčinci, pak šlo do služby, ze služby sběhlo a od 15 let je prostitutkou. Nezdá se býti normální, všemu se stále směje.“¹²⁷

b) „Otec tvrdí, že matka děvčeti nadržovala, on ji nesměl ani napomenouti ani trestati, byly pro to stálé spory. Když otec děvče trestal, zavolala matka strážníka. Několikrát odešla od muže, ale vždy se zase vrátila. Děvče šlo do šití, nedoučilo se. Odešlo pak z domova a odůvodňuje to tím, že jí otec v noci obnažoval. Otec uvádí, že se chtěl přesvědčiti, zda je ještě poctivá. Otec má známosti se ženkými, někdy

¹²² SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 205 – 206.

¹²³ SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 199.

¹²⁴ SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 201.

¹²⁵ HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích*, s. 113.

¹²⁶ Poskytovanie tzv. chudobinskej (verejnoprávnej) starostlivosti, neskôr nazývanej ako sociálna starostlivosť, bolo podmienené a vychádzalo z domovského práva. Takže v medzivojnovom Československu sa o chudobného mala v prvom rade starať obec (rozumej v prípade, že to rodičia alebo rodina nedokázali zabezpečiť), následne municípiá, pričom štát predstavoval až subsidiárnu zložku celého systému starostlivosti. RÁKOSNÍK J. – TOMEŠ I.: *Sociální stát v Československu*, s. 366 – 367; MOSNÝ, P.: *Právnohistorická realita sociální doktríny*, s. 178.

¹²⁷ SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 202.

s niekoľkoma najednou. Děvče uznává, že to vše není omluvou, že se oddává prostituci, ale myslí, že má takovou krev jako otec.“

c) „Jedna chodila s matkou po hostincích prodávat cukroví, později sháněla matce pány, upozorňujíc je, že je matka sama doma. Pak začla s prostitutací i ona, chodila do Prahy, a nosila matce peníze. Matka tážána, co dělá děvče v Praze, řekla, že chodí do biografu.“

d) Otec na vojně, matka měla styky s muži. Když někdy přišlo více návštěvníků, vedla k prostituci i dceru.“¹²⁸

e) „Otec padl ve válce, matka žije ve společné domácnosti se zlodějem a opilcem. Má prostitutky na bytě, její dvě dcery jsou také prostitutkami, nevidí v tom nic zlého, je to prý přirozené.“¹²⁹

Tak ako v prípade ostatných osôb označovaných ako mravne vadné, aj tieto dievčatá bolo potrebné prevychovať. Cieľom ústavnej výchovy bolo: „podchytiť mravně klesající, posilniti a vyzvednouti utajené prvky mravnosti, napraviti a zušlechtiti narušenou povahu, vychovati z chovanek ženy myslící a vrátit je společnosti jako osobnosti navyklé práci, jako povahy ukázněné“.¹³⁰ O mravne vadné dievčatá sa starala Moravská zemská vychovatelna pro dívky v Boskovicích. Dievčatá mohli byť tiež umiestnené do Prahy – v Domovine armády spásy.¹³¹ Na území Slovenska nebol spočiatku žiaden polepšovacie ústav určený dievčatám. Od roku 1921 však záslužnú činnosť v tomto smere vykonával spolok Záchrana na ochranu žien a dievčat v Bratislave. K vybudovaniu výchovného ústavu došlo až o niekoľko rokov neskôr – v roku 1933. Najskôr získal spolok Záchrana do súkromného vlastníctva vhodnú budovu v Likieri (dnes mestská časť Hnúšťa) a následne bol výnosom MSS poverený poskytovať ochrannú výchovu padlým dievčatám. Vznikla tak Dievčenská vychovateľna spolku Záchrana v Likieri.¹³² Neskôr, v roku 1941, Schneider písal aj o komplikovanom a zdĺhavom dodávaní (predloženie dokladov, súdne šetrenie) dievčat do ústavov, ktoré spôsobovalo, že problémy nemohli byť riešené promptne, a rovnako tak bolo za-

¹²⁸ SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 204.

¹²⁹ SCHNEIDER, J.: Puberta a prostituce, s. 205.

¹³⁰ ZEMAN, J.: Směrnice pro výchovu dívek mravně vadných, s. 109.

¹³¹ HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích*, s. 113 a 119.

¹³² LAČLAVÍKOVÁ, M. – ŠVECOVÁ, A.: *Děti mezivojnového Slovenska*, s. 194. Pozri tiež ZAVŘEL, L.: Co bude s ochrannou výchovou. In: *Úchylná mládež*, 1937, roč. XIII, č. 1-2, s. 20. V období Slovenskej republiky (1939–1945) sa nachádzal ústav (Dievčenská vychovateľna spolku Záchrana) v Bytčici pri Žiline (dnes je Bytčica mestská časť Žiliny). Po zlúčení spolku Záchrana s Ústrednou Karitou na Slovensku vo februári 1940 patrila táto Dievčenská vychovateľna pod Ústrednú Karitu. Slovenský národný archív, f. Ministerstvo vnútra, šk. 1505, inv. č. 295, č. j. 749/40-XI. Slúčenie spolku „Záchrana“ s Ústrednou Karitou, č. j. 431/40-IX. Zpráva za mesiac marec 1940 o činnosti dievč. vychovateľne v Bytčici.

medzené ich rýchlemu „vytrhnutiu“ zo zlého sociálneho prostredia, v ktorom sa nachádzali.¹³³

Záver

Mravne vadná mládež bola v medzivojnovom Československu diskutovanou témou, keď sa popri zabezpečení vojnových poškodencov a riešení nezamestnanosti, riešil aj problém zabezpečenia mládeže po jej sociálnej a výchovno-mravnej stránke. Mládež – veľmi citlivú a zraniteľnú súčasť spoločnosti – môžeme v skúmanom období vnímať ako produkt sociálno-hospodárskej situácie, a tiež ako výsledok krízy rodinného života vyplývajúcej z prvého svetového konfliktu. Ako ukázal výskum, práve zo zlej finančnej a sociálnej situácie a z nevhodného rodinného prostredia plynula *mravne vadná* mládež. Mládež nemala stabilné rodinné prostredie, chýbala jej výchova, vzory v správaní, nedokázala rozlíšiť, čo je a čo nie je slušné či zákonné. Z mládeže sa stávali žobráci, tuláci, záškoláci, delikventi i prostitútky. ČSR si uvedomovala problém zanedbávania mládeže a snažila sa tento neutešený stav oficiálnou (verejno-právnu starostlivosťou) i polooficiálnou cestou riešiť (inštitúciami OPM). Cieľom prevýchovy *mravne vadnej* mládeže bolo posilňovanie jej vôle, pestovanie vzorcov slušného, zákonného a mravného správania. O znižovanie počtu *mravne vadnej* mládeže sa ČSR snažila jednak prevenciou, ale predovšetkým umiestňovaním do výchovných ústavov, kde tieto osoby nachádzali riadenú prevýchovu i vzdelanie. V rámci ústavov bolo veľmi dôležité aktívne využitie času, pričom veľmi pozitívne bola hodnotená práca v dielňach (remeselné vzdelávanie) i pomoc v záhradách a na poliach. Výskum odhalil aj negatívnu stránku ústavných výchovných opatrení, kde sa okrem motivačných prostriedkov či odmien vyskytli aj telesné tresty. Množstvo výchovných ústavov však bolo v skúmanom období považovaných za nedostatočné. Napríklad územie Slovenska disponovalo len jediným ústavom – Komenského ústav v Košiciach. Pracovníci výchovných zariadení sa tak dožadovali ich navýšenia.

Periodikum *Úchylná mládež* potvrdilo predpoklad o skvelom zdroji pre hlbšie poznanie *mravne vadnej* mládeže. Problematika si ale zaslúži ďalší – opäť o niečo podrobnejší výskum. Odhalenie konkrétnych príbehov, ktoré by boli zaznamenané autobiograficky, by tejto téme prineslo veľmi cenný rozmer. Ďalšie spracovanie témy by si kvôli svojej interdisciplinarite rozhodne zaslúžilo spoluprácu napr. so sociálnymi pedagógmi, a to predovšetkým pri komparácii sociálno-patologických javov a ich riešení v minulosti a dnes. Veríme, že predložená štúdia, aj

¹³³ HRIŇOVÁ, D.: *Problémová mládež v českých zemích*, s. 113 – 114; SCHNEIDER, Jan: Na rozcestí. In: *Úchylná mládež*, tom. XVII, vol. 3, 1941, s. 107.

Mládež *mravne vadná* na stránkach časopisu *Úchylná mládež* (1925 – 1934)

keď na obmedzenom priestore, priniesla nové poznatky o problémovej mládeži v medzivojnovom Československu, doplnila zložitú mozaiku sociálnych dejín a bude pôsobiť ako iniciačný príspevok, ktorý podnieti ďalší (aj interdisciplinárny) výskum.

Vývoj slovenského bryndziarstva a syrárstva do roku 1948 s dôrazom na okres Zvolen

JOZEF PAVLOV

*Katedra histórie, Filozofická fakulta, Univerzita Mateja Bela
v Banskej Bystrici*

Evolution of the Slovak sheep cheese and cheese industries, until 1948
with an emphasis placed on the Zvolen district

Abstract: The report addresses the evolution of the traditional Slovak sheep cheese and general cheese industries. It describes the fight of the manufacturers within the battle for (high) quality of sheep cheese, their professional association in order to coordinate production, distribution and sale of all cheese products. The report highlights the participation of the Zvolen district in this area of the Slovak economy.

Keywords: sheep cheese, cheese, Zvolen district, production, distribution, sale.

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.210-235>

Bryndza je fenoménom slovenského potravinárstva. Jej lokalizáciu na Slovensku zapríčinilo niekoľko súbežne pôsobiacich faktorov, akými sú valaská kolonizácia, horský a podhorský charakter veľkej časti slovenského územia, rozšírený chov nenáročných hospodárskych zvierat – oviec, laznička urbanizácia a roľnícky charakter života veľkej časti obyvateľstva. Je nepochybné, že prvú bryndzu – čiže špecifický syr, ako aj iné kvalitatívne odlišné druhy syrov vyrábali bežní ľudia pre vlastnú potrebu už skôr, ako sa oficiálne datuje. S rozvojom všeobecného obchodu a hospodárstva sa však dostávala aj výroba a následná distribúcia týchto komodít na vyššiu kvalitatívnu a kvantitatívnu úroveň.

V súvislosti s týmto procesom zohrali kľúčovú úlohu obchodnícke rodiny z podjavorinského kraja zo Starej Turej. Špeciálne miesto v histórii bryndziarstva a syrárstva má rodina Vagačovcov, a to vďaka Jánovi Vagačovi (1759 – 1835). Práve on sa udáva v historiografii a v spomienkach ako vynálezca predchodcu dnešnej bryndze. Vagačovcov v obchode a vo výrobe s bryndzou čoskoro nasledovali ďalšie staroturianske rody – napr. Molecovci. Slovensko ako geograficky rozmanitá krajina sa stala vhodným domovom pre tento potravinársky produkt, špeciálne regióny Podpoľanie, Horehronie, Liptov a Spiš. Práve región Podpoľanie a jeho okolie sa stali jadrom slovenského bryndziarstva a syrárstva. Popri rodinách Vagačovcov a Molecovcov sa zlatými pís-

menami do histórie tohto odvetvia zapísali aj rodiny Wittmannovcov, Blühovcov, Ipperovcov či český mliekarenský odborník Josef Soc.

Charakteristickou črtou vo vývoji mliečneho potravinárskeho priemyslu bolo fungovanie výroby a predaj na báze rodinných podnikov. Takýto druh podnikania sa ukázal ako stály, fungujúci a stabilný. Jednotlivé prevádzky sa líšili osobitnou tradíciou a značkou. Napriek tvrdej konkurencii vládli medzi bryndziarskymi rodinami korektné pracovné a rodinné vzťahy.

Turbulentné obdobie rokov 1918 – 1948 zasiahlo významným spôsobom hospodársku stránku jednotlivých podnikov a osobnú históriu bryndziarskych rodín. Rozpad monarchie znamenal zánik obchodných väzieb, zavedenie ciel na export a stratu odbyťísk. Krátka okupácia maďarskou Červenou armádou v júni 1919 spôsobila veľké finančné a materiálne škody v kritickom období hospodárskej recesie po roku 1918. Ani obdobie 1. Československej republiky nebolo napriek demokratickému a ekonomicky liberálnemu režimu po hospodárskej stránke bezproblémové. V rokoch 1918 – 1938 zasiahlo československé hospodárstvo niekoľko cyklicky sa opakujúcich kríz. Prijatie autonómie v októbri 1938 a vyhlásenie štátnej samostatnosti v marci 1939 dali popud rasovým a hospodárskym perzekúciám vplyvného židovského elementu v segmente bryndziarstva a syrárstva. Katastrofické rozmery pre ovčiarstvo, technické zariadenie, dopravné a obchodné prepojenie, personálnu politiku znamenali frontové boje. Krátke intermezzo v rokoch 1945 – 1948 znamenalo isté oživenie, no definitívne pomery v turbulentnom tridsaťročí uzavrel komunistický prevrat v roku 1948. Ten znamenal radikálnu zmenu hospodárskeho profilu krajiny, keď otvorenú trhovú ekonomiku nahradilo centrálné riadené hospodárstvo s vylúčením súkromného vlastníctva, a tým pádom vo veľkej miere aj osobnej angažovanosti. Pozitívom vývoja po roku 1948 bola intenzifikácia a priemyselná modernizácia výroby.

Napriek rôznym ťažkostiam bolo obdobie rokov 1918 – 1948 aj obdobím progresu, a to vďaka stabilite rodinných podnikov. Výroba sa skvalitňovala a modernizovala, medzinárodný obchod sa rozvíjal v riadenej a koordinovanej forme. Ústredným motívom počas skúmaného obdobia bol zápas o kvalitu bryndze, ako aj vytváranie stavovských organizácií na podporu špecifickej legislatívy, výroby, distribúcie a exportu. Pozitívne zmeny však narážali na viaceré objektívne a subjektívne prekážky. Medzi ne patrili prirodzená rivalita, konkurencia a nezhody medzi jednotlivými subjektmi na strane bryndziarov a syrárov. Problematický bol aj postoj vlády, ministerstiev a štátnych úradov, pretože časté personálne zmeny vplyvom nestabilnej politickej scény 1. ČSR predlžovali riešenie akútnych hospodárskych problémov.

Podpoľanie a okolie patrili v skúmanom období ku kľúčovej oblasti slovenského bryndziarstva a syrárstva. Na tomto území sa vyrábalo 60 % z celkového množstva bryndze a syrov pre domáci a zahraničný trh. Medzi tri hlavné podniky patrili Bryndziareň a syrárne Alexander Vagač v Detve, Bryndziareň a syrárne Peter Molec a syn vo Zvolenskej Slatine a Bryndziareň a syrárne Ignác Wittmann a syn vo Zvolene. Dominantné miesto zaujímal v rámci celorepublikového trhu posledná menovaná firma. Tri veľké podniky dopĺňalo v regióne aj niekoľko menších prevádzok: Bryndziareň a syrárne Jána Galbavého v Detve, Syrárne Josefa Soca v Dobrej Nive, Bryndziarne a syrárne Kolomana Wittmanna, Gejzu Blüha a Kolomana Ippera vo Zvolene, Rolnícke mliekarenské družstvo v Detve-Piešti a v Očovej a Syrárne Josefa Lojku v Pliešovciach. Dotazník Zväzu bryndziarskeho a mliekarského priemyslu z roku 1936 spomína aj ďalších menších a dnes už neznámych výrobcov bryndze v regióne: Jakuba Hermanna Weisza z Detvy, Mikuláša Schnellera z Hriňovej, Miloša Pohanku s výrobnami v Pliešovciach a vo Vígľašskej Hute-Kalinke, Alžbetu Atlasovú, Gejzu Blüha, Kolomana Ippera a Dezidera Wittmanna zo Zvolena.¹

Tab. 1. Časové vymedzenie veľkovýroby bryndze v regióne²

LOKALIZÁCIA	MAJITEĽ	PREVÁDZKA
Detva	Alexander Vagač	1787 – 1952
Detva	Ján Galbavý	1890 – 1945
Zvolen	Teodor Wallo	1892 – 1917
Zvolen	Ignác Wittmann	1891 – 1951
Zvolen	Koloman Wittmann	? – 1945
Zvolenská Slatina	Peter Molec	1797 – súčasnosť

Tab. 2. Časové vymedzenie veľkovýroby syrov v regióne³

LOKALIZÁCIA	MAJITEĽ	PREVÁDZKA
Bacúrov	Wittmann a syn	1919 – 1947
Detva	Alexander Vagač (prírodné syry)	1917 – 1952

¹ Slovenský národný archív v Bratislave, fond Zväz bryndziarskeho a mliekarského priemyslu v Banskej Bystrici, šk. č. 1., bez sign.

² KERESTEŠ, Ján – SELECKÝ, Ján: *Mliekarstvo a syrárstvo na strednom Slovensku*. Považská Bystrica : Eminent, 2003, s. 199 – 202.

³ KERESTEŠ, J. – SELECKÝ, J.: *Mliekarstvo a syrárstvo ...*, s. 199 – 202.

Detva	Alexander Vagač (tavené syry)	1932 – 1952
Detva	Ján Galbavý	1931 – 1945
Dobrá Niva	J. Soc/Gabriela Socová	1932 – 1947
Očová	Roľnícke družstvo	1920 – 1945
Pliešovce	J. Soc, Josef Lojka	1923 – 1945
Sása	Roľnícke družstvo	1920 – 1951
Víglaš-Pstruša	Burkhard	1896 – 1910
Víglaš-Pstruša	Správa štátnych majetkov	1924 – 1942
Zvolen	Wittmann a syn	1891 – 1948
Zvolenská Slatina	Peter Molec (tavené syry)	1928 – 1951

Z heuristického hľadiska je oblasť bryndziarstva a syrárstva na Slovensku spracovaná v dvoch významových líniách: v prvej je predmetom výskumu bryndza a syr ako potravinársky produkt, v druhej je predmetom výskumu bryndziarstvo a syrárstvo ako druh potravinárskeho priemyslu v určitom časovom úseku. Hlavným predstaviteľom prvého prístupu je dejepisec mliekarenstva a mliekarenský technolog Ján Selecký. Jeho tri hlavné práce *Slovenské syry*, *Slovenská bryndza a jedlá s bryndzou* a *Mliekarstvo a syrárstvo na strednom Slovensku* sa zameriavajú skôr na biochemickú stránku bryndziarstva a syrárstva, pričom historický kontext je len dopĺňujúci a parafrázujúci existujúce práce, zdroje a štúdie bez významného vedeckého prínosu. Druhý prístup reprezentuje málopočetný, ale pestrý fragment zdrojov, ktorý delíme na samostatné štúdie a publikácie. Medzi štúdie zaradíme prácu Aleny Bartlovej *K dejinám potravinárskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1918 – 1938* a štúdie Juraja Janta *Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výroba v Detve a Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku*. Medzi základné písomné a publikované pramene môžeme zaradiť brožúru *k 150. výročiu Vagačovej bryndziarne*, ktorú zostavil na objednávku Štefana Vagača Gustáv Hladil a odbornú publikáciu tajomníka bansko-bystrickej Obchodnej a priemyselnej komory, poslanca Snemu Slovenskej republiky a člena Štátnej rady Jána Balka – *Bryndziarsky priemysel na Slovensku*. Fragmenty z histórie bryndziarstva a syrárstva sú aj v lokálnych monografiách obcí, no obsahujú len málo podnetné informácie. Cieľom štúdie je na základe podrobného archívneho výskumu a vhodným spracovaním overených faktov z existujúcich publikovaných prameňov vytvoriť obraz vývoja bryndziarstva a syrárstva s dôrazom na roky 1918 – 1948 a región Podpoľania a okolia. Nosným zdrojom

prameňov predloženej štúdie sú písomné pramene uložené vo viacerých fondoch niekoľkých archívov. Kľúčovými pre výskum sa ukázali najmä dva fondy: fond Okresný úrad vo Zvolene 1923 – 1945 uložený v Štátnom archíve v Banskej Bystrici, pracovisko Archív Zvolen a fond Bryndziarskeho a syrárskeho priemyslu uložený v Slovenskom národnom archíve v Bratislave.

Zápas o kvalitu bryndze

Výroba bryndze zaznamenala koncom 19. storočia veľké zmeny vďaka Teodorovi Wallovi zo Zvolena. Snažil sa o šandardizáciu kvality ovčieho hrudkovitého syra a aktívne skúmal výrobu mäkkej a roztierateľnej bryndze.⁴ Zmena výroby podľa T. Walla spočívala v tom, že „*pridal namiesto tuhej soli do rozdrveného syra osobitne pripravený sol'ný roztok. Získal tak mäkkú a roztierateľnú bryndzu, ktorá sa s menšími úpravami vyrába dodnes. Objavenie a uvedenie mäkkej roztierateľnej bryndze v roku 1892 a jej balenie v geletách viedlo k novej etape jej výroby a k rastúcemu záujmu.*“⁵ Pri dovážaní Wallovej bryndze do exportných odbytišť sa ukázal vážny problém, keď bryndza uvoľňovala vodu a presakovala na povrch prepravných súdkov. To spôsobovalo jej rýchlejšie kazenie. „*Vysielaním súdkov bukovou dýhou zvanou dračkou sa docielilo, že uvoľnenú vodu z povrchu bryndze dračka odsávala, odovzdávala vonkajšiemu obalu, ktorý ju postupne odovzdával odparením do ovzdušia.*“⁶

Výrazný prepád v kvalite bryndze nastal po roku 1914, a to z dôvodu, že „*po vypuknutí vojny vzrástol odbyt bryndze v súvislosti so zásobovaním armády a nedostatkom potravín v zázemí.*“⁷ Práve v tomto období začali rôzni špekulatívni obchodníci vo veľkom vyrábať syr nízkej kvality a predávali ho pod názvom bryndza. V čase zápasu o kvalitu bryndze sa poctiví bryndziari zo zvolenského regiónu usilovali o zvrátenie tohto stavu, preto zjednotili sily a v roku 1917 založili Hornouhorské spojené bryndziarne Zvolen. Do tohto podniku patrili bryndziarne Molec Zvolenská Slatina, Vagač Detva, Blüh Zvolen a Wittmann Zvolen. „*Najaktívnejší presadzovateľ ozdravenia výroby hrudkovitých syrov z bryndze Teodor Wallo*⁸ 17. mája 1917 zatvoril svoju

⁴ SELECKÝ, Ján: *Slovenské syry*. Bratislava : Eko-konzult, 2013, s. 172.

⁵ JANTO, Juraj: Slovenské bryndziarstvo a vagačovská výroba v Detve. K 230. výročiu vzniku prvej bryndziarne. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. roč. 5, č. 2, 2017, s. 55.

⁶ SELECKÝ, J.: *Slovenské syry...*, s. 285.

⁷ BARTLOVÁ, Alena: K dejinám potravinárskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In: *Túžby, projekty a realita*. Zost. A. Bartlová. Bratislava : Prodama, 2010, s. 152.

⁸ Teodor Wallo (1861 – 1932): Študoval v Starej Turej, v Banskej Bystrici a v Budapešti. Od roku 1881 pôsobil v podniku svojho otca vo Zvolene. Bol majiteľom niekoľkých medailí zo zahraničných výstav, kde propagoval svoju bryndzu. Angažoval sa v politike – bol senátorom za SĽS, medzi jeho záľuby patrilo poľovníctvo. (RUMÁNEK, Gustáv:

*bryndziareň v dôsledku toho, lebo vláda v Budapešti neriešila ozdravenie výroby syra a bryndze.*⁹ Podľa iného zdroja boli súčasťou tohto podniku aj istý A. Vagó, F. Molnár, M. Deckner, E. Endre, A. Finka,¹⁰ J. N. Walló a L. Sebes.¹¹

Vplyvom vojnových pomerov vyrábali Hornouhorské spojené bryndziarne do roku 1919 len bryndzu. Postupne bola výroba rozširovaná. Dôležitým krokom vedenia spojeného podniku bolo angažovanie dvoch mliekarenských odborníkov – bývalého riaditeľa mliekarenskej školy v Kroměříži Josefa Líšku a jeho žiaka Josefa Soca. Ich výrobným programom bolo oživenie výroby plesňového syra, nadväzujúc na burkhardovskú tradíciu na Masarykovom dvore.¹² Po obnovení výroby tohto produktu sa zavádza výroba aj ďalších druhov syrov.¹³ Podnik vlastnil a prevádzkoval pobočky v Bacúrove, v Čereňoch, v Detve, v Dobrej Nive, v Radnovciach, v Šarluhách, vo Veľkej Lúke, v Očovej, vo Zvolene a vo Zvolenskej Slatine. „V roku 1923¹⁴ Spojené bryndziarne zanikajú pre finančné rozpory medzi podielníkmi. Príčinou je pravdepodobne rast kapitálového podielu I. Wittmanna.“¹⁵ Túto verziu potvrdzuje aj G. Blüh, keď tvrdí, že zo spoločných obchodov si najväčší zisk delil I. Wittmann, napriek nižšiemu podielu k pomeru k výrobe.¹⁶

Spojené bryndziarne sa často chápú ako jeden podnik, no v skutočnosti vyrábali všetky súčasti spolku bryndzu samostatne, len ju predávali pod spoločným názvom garantujúcim kvalitu suroviny a výroby.¹⁷ Jednotlivé časti bryndziarskeho veľkopodniku fungovali v ďalších rokoch už ako nezávislé subjekty. Bryndziari a syrári postupne modernizovali svoje výrobné základne, rozširovali sortiment, zvyšovali zamestnanosť v regióne a export svojich výrobkov. Keďže v malom regióne pôsobilo niekoľko podobných podnikov, vytváral sa silný tlak na potrebu stálosti dodávateľov. Medzi bryndziarmi existovala dohoda, na základe ktorej mali pri výkupe mlieka rozdelený región na rajóny – obvo-

Trvalky – otvorený súbor 173 životopisov nežijúcich osobností. Stará Turá : T-štúdio, 2016, s. 162).

⁹ SELECKÝ, Ján: *Slovenská bryndza a jedlá s bryndzou.* Zvolen : Vlastným nákladom autora, 2008, s. 62.

¹⁰ Alexander Finka bol významným zvolenským veľkostatkárom, pôvodom zo Sv. Kríža nad Hronom (dnešný Žiar nad Hronom).

¹¹ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 152.

¹² Neformálne pomenovanie statku vo Vígľaši-Pstruši.

¹³ Trapist, salám, eidam, tylžský a ementál.

¹⁴ Jozef Soc vo svojej štúdii o mliekarstve uvádza ako rok rozpadu Spojených bryndziarní rok 1922. SOC, Josef: *Mliekarstvo na Slovensku.* In: *Stredné Slovensko.* Zvolen : Národohospodárska župa stredoslovenská, 1934, s. 78.

¹⁵ 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 38. (brožúra).

¹⁶ SNA BA, f. Zv a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

¹⁷ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 152.

dy. Väčšina rešpektovala tieto dohody.¹⁸ Bližšie problémy a spory opisuje bryndziar G. Blüh: „*Nekalé spôsoby praktizovali niektorí bryndziari pri nákupe surového hrudkového syra. Dávali veľké preddavky na ovce a na syr, či zaplatili také nemožné ceny, ktoré boli skoro nerentabilné. Často dávali dodávateľom oldomáše a či sami sa s dodávateľmi zabávali pri nápojoch a alkohole. Podobné neblahé zákroky zapríčinili, že len niektorí bryndziari získali dodávateľov kvalitného hrudkového ovčieho syra.*“¹⁹

Tab. 3. Výkup ovčieho hrudkového syra určený Bryndziarskym syndikátom pre rok 1936

OKRES	ZVOLEN	LUČENEC	MARTIN	LIP. MIKULÁŠ
KG	471 835	154 628	117 967	88 691

Zápas o kvalitu bryndze pretrvával naďalej. Stimulátorom týchto aktivít boli mnohí obchodníci a špekulanti, ktorí za cenu zmaximalizovania ziskov naďalej znižovali kvalitu bryndze rôznymi spôsobmi. Najčastejšie ovčí syr ako základnú surovinu na výrobu bryndze nahrádzali lacnejším kravským. Do bryndze taktiež primiešavali margarín či zemniaky. „*Stav bryndziarskej výroby bol už natoľko zhumpľovaný, že už skoro každý obchodník s miešaným tovarom mlel na malom mlynčeku kravský tvaroh s margarínom a predával tento výrobok ako bryndzu.*“²⁰

Od počiatku 1. Československej republiky boli vyvíjané snahy o legislatívne zastrešenie výroby bryndze. „*V roku 1927 bolo prijaté vládne nariadenie o výrobe hrudkového syra a bryndze a ich predaji. Bola to prvá legislatívna úprava slovenskej bryndze. Nariadenie vymedzilo pojem syra a bryndze a zaviedlo akostné označenie na obaloch.*“²¹ Autorom tohto nariadenia bol Ľudevít Tejkal, inšpektor mliekarenstva v Bratislave. V praxi však tento zákon veľa nepomohol. Jednou z prvých národných organizácií, ktoré mali na zreteli pozdvihnutie slovenského bryndziarstva bola Mliekarenská jednota na Slovensku. Úspechom tejto organizácie bolo presadenie zníženia prepravných taríf na mliečne výrobky v roku 1922.²² Cestu preklenutia problémov videli bryndziari v užšej integrácii v rámci svojej špecifickej výroby. V roku 1934 bola pod vedením zvolensko-slatinského bryndziara Petra Moleca utvorená

¹⁸ 200. výročie bryndziarne vo Zvolenskej Slatine (brožúra).

¹⁹ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

²⁰ BALKO, Ján: *Bryndziarsky priemysel na Slovensku*. Martin : Družstvo pre predaj bryndze, 1940, s. 29.

²¹ BALKO, J.: *Bryndziarsky priemysel...*, s. 33.

²² BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 152.

komisia,²³ ktorá mala „*sústrediť pripomienky k návrhu kartelovej zmluvy za účelom uzdravenia obchodu s bryndzou a regulovania jej výroby a predaja.*“²⁴ Výsledkom týchto snáh bolo zriadenie Bryndziarskeho syndikátu²⁵ a o niečo neskôr Zväzu bryndziarskeho a mliekarského priemyslu pre Slovensko²⁶ so sídlom v Banskej Bystrici. Predpokladom vzniku Bryndziarskeho syndikátu boli rôzne úvahy, diskusie a konferencie o reštartovaní slovenského hospodárstva po období hospodárskej krízy. Základným impulzom však bolo schválenie kartelového zákona č. 141/1933. Jeho význam spočíval v tom, že „*sa stal významným podnetom na ďalšie združovanie priemyselných podnikov, dokonca tiež na nútenú tzv. syndikalizáciu niektorých predtým nekartelovaných priemyselných odvetví československej ekonomiky.*“²⁷ Činnosť Bryndziarskeho syndikátu začala naplno až v roku 1936. V rámci svojich kompetencií určoval pravidlá a hranice výkupu ovčieho hrudkového syra, určoval výkupné a predajné ceny, dozeral na kvalitu základnej suroviny na výrobu bryndze, rovnako aj na kvalitu spracovania vo výsledku konečného produktu pre spotrebiteľa, snažil sa o pozitívne ovplyvnenie platnej legislatívy, daňové úľavy a ekonomické výhody chovateľov oviec a bryndziarov. Hlavným cieľom však bolo „*likvidovať vzájomný konkurenčný zápas medzi bryndziarmi, ale súčasne aj zamedziť vytváraniu ďalších bryndziarskych prevádzok.*“²⁸

Štruktúra vedenia Bryndziarskeho syndikátu bola zložená z nominantov navrhnutých Zväzom chovateľov oviec a nominantov navrhnutých Ministerstvom priemyslu, obchodu a živností podľa návrhu Obchodnej a priemyselnej komory v Banskej Bystrici. Najužšie vedenie malo osem členov, štyria patrili k chovateľom oviec a štyria k výrobcom bryndze. Vo vedení boli dvaja bryndziari zo zvolenského okresu, a to Š. Vagač²⁹ a P. Molec. Celkovo do štruktúr syndikátu vstúpilo 48 výrobcov. Ustanovujúca schôdza druhej stavovskej organizácie – Zväzu bryn-

²³ Jej členmi boli ďalší známi bryndziari – Josef Soc, Vladimír Lajda, Grosswirth, Buchta a Stark.

²⁴ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 1, bez sign.

²⁵ „*Po dlhých preťahoch predložilo Ministerstvo poľnohospodárstva návrh na zriadenie Bryndziarskeho syndikátu ministerskej rade, ktorá ho prerokovala a schválila 13. 7. 1935. Ministerská rada prijala a odsúhlasila v ten deň vládne nariadenie č. 159/1935 o výrobe a speážení hrudkového syra a bryndze a vládne nariadenie č. 160/1935 o zriadení Bryndziarskeho syndikátu.*“ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 162 – 163.

²⁶ Zväz mal tri sekcie: pre bryndziarstvo, pre syrárstvo a pre mliekarstvo.

²⁷ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 159.

²⁸ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 161.

²⁹ Alena Bartlová uvádza meno A. Vagač, avšak Alexander zomrel v roku 1934, pričom jeho podnik prebral jeho prvorodený syn Štefan. Často sa stávalo na dokumentoch, že bolo uvádzané oficiálne meno bryndziarne A. Vagač, a tak došlo v kontexte k nesprávnej interpretácii mien Alexander a Štefan.

dziarskeho a mliekarského priemyslu sa konala v Rolníckom dome v Turčianskom sv. Martine 26. novembra 1935, riadnu činnosť začala organizácia vykonávať od 1. decembra 1935. Predseda Obchodnej a priemyselnej komory³⁰ v Banskej Bystrici Václav Waschko na tomto zhromaždení apeloval na bryndziarov: *„dnešné pomery v obore bryndziarstva, syrárstva a mliekarstva, jedno či ide o družstevné alebo súkromné podniky, presviedča nás o nutnosti spoločnej a jednotnej organizácie pre Slovensko, v ktorej by boli zastúpení všetci tí, ktorí majú k mliekarenskej výrobe akýkoľvek vzťah. Len taká organizácia, ktorá sústredí všetky zložky mliekarenskeho priemyslu, môže byť silnou, aby jej záujmy boli rešpektované a jej oprávnené požiadavky uplatnené.“*³¹ Zriadenie Zväzu bolo dôležitým evolučným a integračným momentom bryndziarskeho a syrárskeho priemyslu na Slovensku. Pre vstup do Zväzu boli určené prísne kritériá, ako napr. tradícia a objem výroby, množstvo exportu, počet zamestnancov a pod. Za predsedu bol zvolený predseda OaPK v Banskej Bystrici V. Waschko, sekretárom sa stal na návrh P. Moleca tajomník komory, dr. Ján Balko. Smerovanie organizácie určoval výbor volený na jeden rok, ktorý pozostával z desiatich členov. Ich zloženie muselo byť založené na geografickom základe, jedno stále miesto bolo určené pre zástupcu Zväzu chovateľov oviec. Financovanie organizácie bolo založené na podieloch a ročných členských príspevkoch, ktoré sa určovali podľa výkonnosti členských podnikov. V rámci stanov organizácie sa určil ako hlavný záujem a cieľ *„snaha kartelu, aby ceny bryndze boli stabilizované a znemožnená bola nekalá konkurencia.“*³² Zaujímavosťou bolo, že *„členstvo v karteli je nútené a vystúpiť je možné len tak, že by sa príslušná firma vzdala výroby bryndze.“*³³ Tento fakt dokazuje, že v polovici 30. rokov 20. storočia bola situácia v bryndziarskom priemysle vážna. Aj preto sa členmi stali všetky významné bryndziarske a syrárske podniky z okresu Zvolen.³⁴ Boli to sami bryndziari, ktorí iniciovali vznik kartelovej organizácie a deklarovali spoločný postup, často však medzi nimi zvíťazili egoistické pohnútky. Tvrdá kritika od predsedu Zväzu voči nim bola prednesená na valnom zhromaždení³⁵

³⁰ Ďalej OaPK.

³¹ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 1, bez sign.

³² SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 1, bez sign.

³³ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 1, bez sign.

³⁴ Bryndziareň a syrárň A. Vagač a Bryndziareň a syrárň J. Galbavý z Detvy, Mliekarenský podnik Josefa Soca z Dobrej Nivy, Bryndziareň a syrárň I. Wittmann a syn, bryndziarne K. Wittmanna, K. Ippera, G. Blüha zo Zvolena a Bryndziareň a syrárň P. Moleca zo Zvolenskej Slatiny. Zároveň uvedení bryndziari obsadili v novej organizácii významné funkcionárske posty: za podpredsedu bol zvolený V. Wittmann, Š. Vagač sa stal pokladníkom. (SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.).

³⁵ Hodnotilo obdobie od 1. decembra 1935 do 31. decembra 1936.

organizácie konanej 11. mája 1937, keď konštatoval, že „*Zväz vo väčšine nepochopilo ani vlastné členstvo.*“³⁶ Vo svojom prejave kritizoval vzájomné škriepky, nekalú konkurenciu, dokonca ignorovanie povinnosti platiť členské. Na záver ich vyzval, aby sa vyjadrili, či chcú, alebo nechcú naďalej fungovanie Zväzu.³⁷ V. Waschko zdôraznil pomoc jeho domovskej organizácie – OaPK na podporu Zväzu, keď poskytla bezodplatne vlastné priestory pre Zväz, hradila energie na chod kancelárie, účty za telefón a pod. Počas valného zhromaždenia sa rokovalo aj o organizačných zmenách, keďže mliekarnie sa rozhodli vystúpiť z karteľových štruktúr. Organizácia bola pretransformovaná na Zväz bryndziarskeho a syrárskeho priemyslu.³⁸ Valné zhromaždenie za rok 1937 opäť hodnotilo spoluprácu kriticky,³⁹ najmä v rovine zlej komunikácie, stáleho nepochopenia významu Zväzu a neplatenia členského.⁴⁰ Zaujímavosťou rokovania bolo rezolútne odmietnutie brožúry o budúcnosti bryndziarstva od V. Wittmanna. Jeho podnik už v roku 1936 opustil štruktúry Zväzu a nevraživosť medzi členmi voči jeho podniku bola zreteľná. Prijaté uznesenie hovorilo, že „*väčšina členstva Zväzu zaujíma k brožúre kritické a odmietavé stanovisko.*“⁴¹ Proces hlbšej integrácie a spolupráce však pokračoval. Na návrh Zväzu a OaPK v Banskej Bystrici počas schôdze 23. mája 1938 bolo zriadené Družstvo pre predaj bryndze a iných mliekarenských výrobkov so sídlom v Žiline.⁴² Už na februárovej schôdzi za jeho vytvorenie hlasovalo 32 zo 40 členov. V komisii ohľadne jeho vytvorenia nechýbali ani regionálni bryndziari G. Blüh, P. Molec, Š. Vagač a Koloman Wittmann. Všetci obsadili v Družstve dôležité funkcionárske posty.

Na valnom zhromaždení Zväzu v januári 1939 sa viedla búrlivá diskusia o tom, či majú existovať dve podobné stavovské organizácie.⁴³ Predseda Zväzu V. Waschko bol rezolútne za fungovanie oboch organizácií: „*Založením družstva zdá sa, že činnosť Zväzu pozbýva svojho význa-*

³⁶ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

³⁷ Počas prvého roku svojej činnosti Zväz vybavil 78 tel. hovorov, intervenoval v 150 prípadoch, vybavil 136 stránok, zorganizoval dve schôdze predsedníctva, jednu schôdzu výboru, štyri členské schôdze a zorganizoval aj dve stretnutia vývozcov bryndze do Rakúska. (SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.)

³⁸ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3.

³⁹ „*Minulý rok nebol pokojným, ba naopak vyznačoval sa nielen medzinárodným politickým chaosom, ale aj hospodárskym nepokojom. Časy sú zlé vážení pánovia, a my si nemôžeme dovoliť luxus neriadenej konkurencie a vlastného nivočenia sa. Preto uznáte, že je už raz treba urobiť poriadok a základným kameňom tohto poriadku ak ho chceme, je utvorenie Družstva pre predaj bryndze.*“ (SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.)

⁴⁰ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

⁴¹ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

⁴² 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 54. (brožúra).

⁴³ Myslené – Zväz aj Družstvo.

*mu, keď máme na mysli iba hospodársky záujem členov. Inakšie však vec vyzerá, keď vezmeme do úvahy momenty verejno-právnej povahy, kedy je udržať si Zväz nielen účelným, ale aj nutným, lebo výrobcovia bryndze musia mať nielen svoju distribučnú organizáciu, ale i riadnu organizačno-právnej povahy.*⁴⁴ Obdobie 1. SR znamenalo pre bryndziarstvo a syrárstvo ďalšie zmeny. V zmysle štátnej protižidovskej hospodárskej a rasovej politiky bol židovský element vo výrobe a predaji bryndze a syrov zlikvidovaný, a to dvoma spôsobmi: výnosné podniky boli arizované, t. j. prešli do vlastníctva Árijcov (často však neodborníkov, čo malo zlý vplyv na chod arizovaného podniku) alebo boli jednoducho zrušené. Toto malo za následok pokles celkovej výroby a predaja, no slovenským a kresťanským obchodníkom to znížilo konkurenciu na trhu. To sa však prejavilo v určitom poklese kvality výrobkov. Ministerstvo hospodárstva⁴⁵ vedené Gejzom Medrickým pripravovalo veľkú centralizáciu výroby, za účelom ktorej v roku 1941 vznikol štátom podporovaný Zväz mliekarenských družstiev so sídlom v Bratislave. Jeho základom sa stali arizované podniky a menšie prevádzky, ktoré boli nerentabilné. Štát plánoval miliónové investície do jeho budovania, ale vojnové pomery proces centralizácie a modernizácie výroby zabrzдили a v konečnom dôsledku znemožnili. Pre celý segment bolo však veľmi výhodné to, že tajomník OaPK J. Balko sa stal členom Štátnej rady a poslancom Slovenského snemu a otázku bryndziarstva a syrárstva dostával pravidelne do popredia.

Vojnové pomery a prechod frontu významne narušili obchodné väzby a spôsobili ďalekosiahle deštrukcie. Ešte v roku 1947 výkup mlieka na ďalšie spracovanie nedosahoval ani 50 % úrovne z roku 1941.⁴⁶ Továrnik a bryndziarsky odborník V. Wittmann vypracoval v roku 1947 pre zborník hospodárskych problémov stredného Slovenska štúdiu o problémoch mliekarenstva v regióne. V nej ozrejmuje podmienky, v akých sa mliekarenský sektor nachádzal, aké mal vlastnícke pozadie, priestorové a výrobné rozloženie podnikov. Poukazoval aj na vedúcu úlohu Národohospodárskej župy Stredoslovenskej v mliekarenstve, keď uvádzal, že sa tu nachádza 75 % taviarní, 69,2 % mliekarenských podnikov a 55,5 % bryndziarní: „*v tejto oblasti je ťažisko mliekarenského priemyslu na Slovensku a jeho stred spadá do okresu Zvolen.*“⁴⁷ Ďalej V. Wittmann pouká-

⁴⁴ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

⁴⁵ Pre obraz hospodárskej politiky počas 1. SR odporúčame napr. MEDRICKÝ, Gejza: *V práci za povznesenie národa*. Bratislava : Post Scriptum, 2017 alebo MIČKO, Peter: *Hospodárska politika slovenského štátu*. 2. vydanie, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2014.

⁴⁶ Tak napríklad vo Zvolene nedosahoval výkup ani 900 tisíc l. Vo Zvolenskej Slatine to bolo 205 658 l a v Detve, v rámci podnikov Ing. Š. Vagača a Š. Galbavého, 136 527 l.

⁴⁷ WITTMANN, Vojtech: *Problémy mliekarenstva na strednom Slovensku*. In: *Zborník hospodárskych problémov stredného Slovenska*. Zvolen : Národohospodárska župa stredoslovenská, 1947, s. 136.

zal na to, že na území obsadenom Maďarmi v rokoch 1938 – 1945 výroba stagnovala a nik ju nepodporoval. O nič lepšie podmienky podľa jeho mienky neboli ani na Slovensku. Udal, že jedenásť podnikov bolo v rokoch 1939 – 1945 zlikvidovaných a v dvanástich sa výroba dosiaľ neobnovila. Veľké škody celoplošne spôsobil aj prechod frontu. Problémy sa vyskytovali tak v nedostatku výkupu mlieka, ako aj v jeho kvalite. „Podniky sú v dôsledku nedostatočného príjmu mlieka nútené uvádzať všetko mlieko do konzumu a len z rozdielu tučnosti vyrábajú mizivé percentá masla. Výroba syrov neprichodí v úvahu. Regulovaný trh trpí nedostatkom mlieka. Konzum je nútený vyhľadávať trh neregulovaný a do zásobovania mliekom i mliečnymi výrobkami vnáša sa chaos.“⁴⁸

Definitívny koniec súkromného bryndziarstva a syrárstva znamenal komunistický prevrat vo februári v roku 1948, prechod na plánované hospodárstvo, emigrácia a perzekúcia niektorých bryndziarskych rodín.

Export bryndze a syrov, charakteristika dobového ovčiarstva

Ústrednou otázkou syrárstva a bryndziarstva bol odbyt a export. V minulosti bola bryndza prepravovaná na pltiach po toku Váhu, konskými povozmi a od druhej polovice 19. storočia železnicou. Problematická však bola hlavne jej trvanlivosť. Rokmi sa expedícia a dlhšia doba spotreby zlepšili.

Prvým negatívom pre pôsobenie bryndziarstva a export výrobkov bol rozpad Rakúsko-Uhorskej monarchie. „Pred prvou svetovou vojnou dodával užší okruh tradičných najvýznamnejších slovenských bryndziarskych závodov bryndzu do všetkých oblastí monarchie.“⁴⁹ Treba brať do úvahy, že išlo o trh pre 52 miliónov obyvateľov. Nové domáce prostredie 1. ČSR s vyše 14 miliónmi obyvateľov nedokázalo stratené trhy a odbyt nahradiť. Navyše, musíme poukázať aj na fakt, že minimálne na slovenskom území si väčšina roľníkov vedela sama dorobiť syry a bryndzu rôznej kvality. Z hľadiska mestského obyvateľstva ako potenciálni odberatelia pripadali vhod len príslušníci malomeštiactva, úradníctva a podnikateľov, keďže sociálna väčšina – robotníctvo, malo len slabú kúpnu silu.

V rámci povojnového exportu boli „najťažšou prekážkou predaja bryndze novovytvorené hranice a colné bariéry medzi nástupníckymi štátmi. Susedné krajiny sa snažili stať sa samostatnými v zásobovaní vnútorného trhu. Začali si budovať rozsiahlu sieť mliekarenských závodov.“⁵⁰

Ďalším úderom pre export bryndze bolo vypuknutie hospodárskej krízy, a to hneď dvakrát. Najprv vplyvom povojnovej konverzie zo za-

⁴⁸ WITTMANN, V.: Problémy mliekarenstva..., s. 136.

⁴⁹ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 152.

⁵⁰ BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 153.

čiatku 20. rokov a neskôr po roku 1929 vplyvom globálnej hospodárskej krízy. Kým v roku 1918 sa do Rakúska⁵¹ ako najväčšieho exportného odbytišťa vyvážalo zo Slovenska ročne 90 – 95 vagónov bryndze, v roku 1933 to bolo len 42 vagónov.⁵² Výrazný pokles bol zaznamenaný aj v rámci ďalších štátov, najmä susedných.⁵³

Bližšie údaje o konkrétnom množstve vyvezenej bryndze z regionálnych podnikov máme z roku 1935, keď sa konštituoval Zväz bryndziarskeho a mliekarského priemyslu. Práve podľa veľkosti kontingentov exportu do zahraničia sa určovali členské príspevky v stavovskej organizácii.⁵⁴

Tab. 4. Export bryndze v tonách/vagónoch do zahraničia⁵⁵

MAJITEĽ PODNIKU	EXPORT V TONÁCH
Gejza Blüh – Zvolen	40/4
Ján Galbavý – Detva	20/2
Koloman Ipper – Zvolen	20/2
Peter Molec – Zvolenská Slatina	90/9
Jozef Soc – Dobrá Niva	neexpedoval
Štefan Vagač – Detva	10/1
Dezider Wittmann – Zvolen	neexpedoval
Vojtech Wittmann – Zvolen	170/17
Koloman Wittmann – Zvolen	45/4,5

Export bryndze bol pod veľkým tlakom, čo spôsobovalo znižujúci sa dopyt po tomto špecifickom mliečnom výrobku. Mnohí obchodníci predávali pod cenu, aby vyexpedovali skladové zásoby, čím deformovali trh. Neexistovala žiadna forma štátnej podpory ako v okolitých štátoch, viazol spoločný marketing predaja. Ako veľmi vážny problém vnímali bryndziari rast maďarskej konkurencie na rakúskom trhu, ktorý bol pre export kľúčový. Postupne sa maďarská bryndza dostala na 20 % trhový podiel. Veľkým plusom pre maďarských výrobcov boli dotácie,

⁵¹ Pravdepodobne je myslená celá rakúska časť monarchie, tzv. Predlitavsko.

⁵² Pôvodne 1500 ton, neskôr 530 ton. (BARTLOVÁ, A.: *K dejinám potravinárskeho priemyslu...*, s. 153.)

⁵³ 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 58. (brožúra)

⁵⁴ Zväz bryndziarskeho a syrárskeho priemyslu, Bryndziarsky syndikát pre Československo či Družstvo pre predaj bryndze viedli pravidelné rokovania o spôsobe exportu, veľkosti kontingentov pre jednotlivé podniky ako aj predajnú cenu. Každoročne sa ohľadne týchto tém konali náročné rokovania.

⁵⁵ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 1, bez sign.

ktoré im umožňovali predávať so stratou, resp. pod cenu, a tak získať rozhodujúcu konkurenčnú výhodu.⁵⁶

V druhej polovici 30. rokov 20. storočia sa vážne diskutovalo o spoločných profesionálnych predajcoch bryndze vo Viedni, ako aj o spoločnom marketingu a propagačnej predajni. Na tento vývojový stupeň však bryndziari nedozreli, tento krok vytrvalo odmietali najmä väčší exportéri. Opätovne otázku spoločného marketingu v roku 1937 predniesol Bryndziarsky syndikát. Požadoval od výrobcov – exportérov 15 až 20 tisíc korún ako účastnícky poplatok na pokrytie výdavkov propagácie na veľtrhu vo Viedni. Hlavnými kritikmi tohto návrhu boli P. Molec a Š. Vagač. Zástupcovia Syndikátu sa nevzdávali svojho zámeru, žiadali aspoň ich vlastné letáky a určité množstvo bryndze na ochutnávku. Tiež žiadali o špeciálne balenie v geletkách s nápisom *Slovakischer original Brimsen*.⁵⁷ K vážnemu ohrozeniu rakúskeho trhu došlo po marci 1938. Hodnotenie exportu po anšluse Rakúska nacistickým Nemeckom ukazovalo rastúcu paniku exportérov z politického vývoja a jeho dopadu na vývoz.⁵⁸

Tab. 5. Porovnanie domácej spotreby bryndze a exportu do Rakúska (t)⁵⁹

	1936	1937	1938	1939
DOMÁCA SPOTREBA	479	550	565	604
EXPORT- RAKÚSKO	347	367	354	414

V zlej situácii sa v rokoch 1918 – 1948 nachádzal aj základný predpoklad syrárstva a bryndziarstva – chov oviec. Od začiatku 20. storočia bol prítomný trvalý trend poklesu počtu chovaných oviec. Vojnové udalosti dvoch svetových konfliktov a s tým súvisiace rozsiahle rekvirovanie viacerých armád,⁶⁰ najmä v rokoch 1944 – 1945, prispeli k rapídnej devastácii počtu oviec a ich chovu. Kým v roku 1911 bolo na území

⁵⁶ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

⁵⁷ SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.

⁵⁸ „Po rakúskych udalostiach môžeme tvrdiť, že niektoré bryndziarske firmy stratili hlavu a v snahe etablovať sa na československom trhu stratou rakúskeho predávajú za každú cenu a zapríčiňujú znižovanie cien. Nemožno však situáciu bryndziarstva dnes považovať za beznádejnú a v tom prípade, ak bude prevedená dobrá organizácia predaja, možno dúfať, že sa ona podstatne zlepší“ (SNA BA, f. ZB a MP v BB, šk. č. 3, bez sign.).

⁵⁹ BALKO, J.: *Bryndziarsky priemysel...*, s. 45.

⁶⁰ 1. Československá armáda na Slovensku, Wehrmacht, Červená armáda, Rumunská kráľovská armáda.

Slovenska chovaných takmer milión oviec, v roku 1930 to bol len necelý pol milión a v roku 1945 už len 276 tisíc oviec.⁶¹

Ovca bola pre obyvateľov okresu Zvolen, najmä lazníkov, mimoriadne dôležitá hospodárske zvieratá. Poskytovala mlieko ako prvotnú, ale aj druhotnú surovinu, ďalej mäso a vlnu. V rámci okresu vieme vymedziť dve hlavné oblasti chovu oviec – Podpol'anie a Pliešovskú kotlinu. Rozšírené boli dva druhy plemien – cigajské a valašské.

Ovčiarstvo sa na Podpol'aní datuje už do obdobia 15. – 16. storočia a súvisí najmä s valaskou kolonizáciou. „Chov oviec sa rozšíril najmä od začiatku 18. storočia, keď boli okolité hory zväčša vyrúbané a získali sa aj pasienky. Ich počet sa odhaduje na 50 – 60 tisíc.“⁶² Podľa regionálneho mliekarenského odborníka J. Soca „chov oviec bol dovtedy výhodný, dokiaľ bolo možné vyrobenú bryndzu vyvážať vo väčšej miere za hranice štátu a dokiaľ cena vlny bola primerane platená. Zmenšený odbyt ovčieho syra ako aj nízke ceny vlny mali za následok pochopiteľne znižovanie počtu chovu oviec.“⁶³

Snaha systematicky a funkčne riešiť tento problém bol prítomná už dlhšiu dobu. Zasadnutie Národohospodárskej župy Stredoslovenskej vo Zvolene v októbri 1933 rokovalo o tejto problematike. Boli vymedzené štyri hlavné problémové oblasti v chove oviec: nízke ceny za kvalitnú vlnu, nízke ceny za mliečne výrobky, redukcia odbytu do Rakúska a Maďarska, zredukovanie rozlohy pastvín.⁶⁴

Tab. 6. Vývoj počtu oviec v okrese Zvolen a vo veľkých obciach okresu⁶⁵

	1928	1934	1936	1943
OKRES ZVOLEN	18 685	15 641	17 604	12 227
DETVA	2416	2511	2395	1818
DOBRÁ NIVA	739	1038	418	775
HRIŇOVÁ	850	776	776	1179
OČOVÁ	895	936	1028	856
PLIEŠOVCE	5513	1204	3613	2554

Chov oviec bol rozšírený najmä v katastroch veľkých poľnohospodárskych obcí okresu – Detva, Dobrá Niva, Hriňová, Očová, Pliešovce a Sása.

⁶¹ 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 54. (brožúra)

⁶² JANTO, Juraj: Salašný chov oviec v Detve a na Slovensku. In: *Muzeológia a kultúrne dedičstvo*. roč. 4, č. 2, 2016, s. 99.

⁶³ SOC, J.: Mlekarstvo na..., s. 78.

⁶⁴ Obzor, október 1933, III r., č. 10.

⁶⁵ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 92, 99, 119, 134, 195, 245 adm.

Celkovo počet oviec klesal, až na krátke obdobie v polovici 30. rokov, keď ceny za mlieko, mäso a vlnu rástli, a tým sa chov javil ako rentabilný. Medzi najväčších chovateľov patrili Vojtech Lassovszký z Detvy, rodina Goldfusová z Ostrej Lúky, Ján Sedliak z Veľkej Lúky a Štátny veľkostatok Vígl'aš.⁶⁶

Vojtech Wittmann – vizionár slovenského mliekarenstva

Vo všeobecnom vedomí verejnosti sa spája bryndziarstvo najmä s rodinami Vagačovcov, Molecovcov či Makovických. No najvýznamnejšie sa do jeho dejín zapísala židovská rodina Wittmannovcov.

Zakladateľom podniku bol Ignác Wittmann, ktorý sa spolu s rodinou koncom 19. storočia presťahoval z Liptova do Zvolena. Svoju prevádzku založil v roku 1891. Systematickou prácou, progresívnymi prístupmi vo výrobe i v predaji, s charakteristickou citlivosťou vlastnou židovskému elementu v podnikaní, sa z jeho bryndziarne a syrárne stal koncom 30. rokov 20. storočia najväčší podnik svojho druhu v celom Československu. Jeho význam presahoval stredoeurópsky priestor.

Podnik Ignác Wittmann a syn bol hlavnou súčasťou Spojených bryndziarní. Všeobecne sa udáva za rozpad podniku rok 1922 alebo 1923. V lete 1924 však vystupoval Ignácov syn Vojtech Wittmann ako samostatný majiteľ bryndziarne a syrárne. Dokladá to aj jeho žiadosť o povolenie držby rádielektrického prijímača⁶⁷ datovaná z leta 1924.⁶⁸ Zároveň táto žiadosť dokladá aj hmotné a finančné postavenie bryndziarskej rodiny, keďže v roku 1924 bolo vlastníctvo rádia určitou prestížou. Napriek tomu mala výroba wittmannovského podniku určité kvalitatívne deficit. Ešte aj v roku 1927 sa mlieko pri spracovávaní len odstredovalo namiesto pasteurizácie. Navyše jeho distribúcia a predaj boli len v kanvách,⁶⁹ ktoré neudržali dlho jeho spotrebiteľskú životnosť a nespĺňali ani zďaleka prísne hygienické štandardy. Pri bežnej manipulácii boli aj nepraktické.

Podnik vyrábala mnoho druhov mliečnych výrobkov. Základom bola samozrejme bryndza v jej rôznych druhoch. Ďalej sa v továrni vyrábali tavené syry, syry Iwus, Pustohradský Ďumbier, Bača, Anča, Encián, podľa J. Soca Salámový syr lisovaný a podľa A. Vagača Salámový syr lisovaný oštiepkový v údenom stave. Zaujímavým druhom boli Jastrab syry, ktoré sa skladali z Dezertného, Romadúrového a Trojchuťového syra. V. Wittmann zaviedol výrobu Bella Viera syru.⁷⁰

Široká a pestrá paleta výrobkov wittmannovského podniku predurčovala aj vysoký príjem mlieka od odberateľov. Podľa údajov z roku 1938

⁶⁶ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 134, 4788/1937 adm.

⁶⁷ Archaický, dobový názov rádia.

⁶⁸ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 3, 325/1925 adm.

⁶⁹ 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 40. (brožúra)

⁷⁰ KERESTĚŠ, J. – SELECKÝ, J.: *Mliekarstvo a syrárstvo...*, s. 183.

dodávali denne do podniku nasledovné množstvá mlieka tieto subjekty: roľníci z Babinej 800 l, z Budče 500 l, z Dobrej Nivy 722 l, z Dúbrav 200 l, z Holcovho Majera 200 l, z Kováčovej 150 l, z Lieskovca 126 l, z Lukavice 280 l, zo Sampora 340 l, z Tŕnia 60 l, z Turovej 200 l, z Veľkej Lúky 185 l, zo Zolnej 180 l. Mestský statok Zvolen – Bakova jama dodával do Wittmannovskej 100 l. Najväčším dodávateľom bola Správa štátnych majetkov Vígľaš. Dvor Očová-Želobudza dodával 1600 l mlieka denne a dvor Kocáň 2800 l.⁷¹ Tá istá hospodárska štatistika okrem denného príjmu mlieka na spracovanie ponúka aj údaje o mesačnej výrobe. Wittmannovci vyrobili mesačne „2331 ks syru eidam, 874 ks Salámového syru, 204 ks syru Bella Viera, 680 ks syru Trapist, syru Fromage 385 ks, syru v hrudách 1529 ks, čajového 1821 kg a tabuľového masla 441 kg, 38 l šľahačky a 390 l kyslej smotany.“⁷² Tieto údaje svedčia o jednoznačnom prvenstve v regióne a o významnom postavení z celoštátneho hľadiska.

V rámci wittmannovského podniku boli dôležité okrem zvolenskej aj dve ďalšie prevádzky – v Babinej a v Sáse. V Babinej sa vyrábala údený salámový syr. V roku 1940 sa tu spracovalo 237 tisíc l mlieka, z ktorého sa vyrobilo 21 358 kg syrov. V Sáse sa vyrábalo popri syroch – zvolenský syr plesňový aj čajové maslo. Celkovo sa tu v roku 1940 spracovalo 420 tisíc l mlieka a vyrobilo 42 469 kg syrov a 2889 kg masla.⁷³

Zakladateľ podniku I. Wittmann zomrel 2. apríla 1936. Jeho úmrtie zachytila aj pamätná kniha mesta: „dnes dokonal vo veku 68 rokov svojho pozhnaného života pán Ignác Wittmann, zakladateľ dnes tak široko známej firmy pre bryndziarsky a syrársky priemysel. Mesto naše stratilo v ňom jedného zo svojich popredných občanov.“⁷⁴ Podnik definitívne prebral V. Wittmann, druhý Ignácov syn Karol sa stal praktickým lekárom vo Zvolene.

Etnicky židovská rodina sa stala po októbri 1938 terčom štátneho teroru a diskriminácie kvôli svojmu pôvodu. V slobodných občianskych podmienkach 1. ČSR si rodina Wittmannovcov vyprofilovala identitu lojálnu k štátnej koncepcii jednotného československého národa. Od židovstva sa rodina odklonila nielen spôsobom občianskeho života, ale aj odklonom od izraelskej viery. Vojtech ako prívrženec československých vládnych strán a činorodý občan vo Zvolene pozvoľna opustil verejný život po 6. októbri 1938, keď sa k moci dostali ľudáci. Hospodárske riešenie židovskej otázky sa stalo po 6. októbri poprednou politickou témou. Snahou režimu bolo obmedzenie vplyvu Židov v národnom hospodárstve. Prvú fázu riešenia tejto problematiky predstavoval tzv.

⁷¹ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 146, 2484/1938 adm.

⁷² ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 146, 2484/1938 adm.

⁷³ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 195, 21733/1941 adm.

⁷⁴ Lesnícke a drevárske múzeum vo Zvolene, Pamätná kniha mesta Zvolen 1934 – 1945, s. 63.

Sidorov komitét. Praktické riešenie návrhov vypracovaných Sidorovým komitétom odsunuli marcové udalosti 1939, vznik samostatného štátu a následná konsolidácia. Opätovným stimulom úpravy hospodárskeho života Židov v 1. SR bol začínajúci súboj medzi dvoma krídlami HSĽS. Kým radikáli chceli rýchlym a razantným spôsobom odstrániť židovský ekonomický vplyv, pragmatickejší a opatrnejší umiernení chceli zmeny zavádzať postupne bez negatívnych dopadov na národné hospodárstvo. Protižidovská politika kulminovala v 1. SR v rokoch 1941 – 1942. Prvou vážnou protižidovskou perzekúciou, ktorá zasiahla rodinu V. Wittmanna, bola diskriminácia v bytovej otázke. V roku 1941 prišli najmä zámožní Židia o svoje luxusné domy a byty. Viacerí z nich však vďaka konexiám z čias 1. ČSR obchádzali diskriminačné nariadenia. Dôkazom toho je aj fakt, že Ústredňa štátnej bezpečnosti kontaktovala listom z 10. júla 1942 Štátny policajný úrad vo Zvolene s výčitkou, prečo ešte bývalý židovský bryndziar býva vo svojom luxusnom byte na Námestí Andreja Hlinku. Zvolenské úradné miesta sa ho zastali, pretože na základe uznesenia mestskej rady a súhlasu miestnej organizácie HSĽS mohol naďalej bývať vo vyčlenených častiach svojho pôvodného domu.⁷⁵

V rámci procesu arizácie bola Bryndziareň a syráreň Wittmanovcov hodnotným podnikom určeným pre nového nežidovského majiteľa. Záujemcov o výnosný a moderný mliekarenský závod bolo mnoho, no najúspešnejší sa ukázal tajomník HSĽS v Bratislave Teofil Babala. Ten sa rozhodnutím Ústredného hospodárskeho úradu z 12. augusta 1941 stal novým majiteľom, pričom Vojtecha ako odborníka si v podniku ponechal. Podľa hospodárskych dokumentov bol T. Babala majiteľom podniku len dva roky: „*Prenajímateľ sa v prípise z 28. augusta 1943 zriekol prevádzky podniku, resp. správy.*“⁷⁶ Živnosť mu bola oficiálne zrušená až v roku 1949. Novým majiteľom lukratívnej továrne sa stal po T. Babalovi Zväz mliekarenských družstiev.⁷⁷ S vysokou pravdepodobnosťou práve vďaka vzdelaniu, odbornosti, bohatstvu a kontaktom na vplyvných ľudí sa podarilo členom rodiny Wittmannovcov vyhnúť deportáciám do nemeckých lágrov. Primárnou záchranou Židov pred deportáciami boli pracovné legitimácie, rezortné alebo prezidentské výnimky. Bývalý továrnik V. Wittmann, ktorý patril do kategórie nenahraditeľných odborníkov sa stal držiteľom najcennejšieho ochranného dokumentu, a to prezidentskej výnimky. Jednotlivé žiadosti sekretariát prezidenta J. Tisu pred vynesením rozhodnutia preveroval. Zvolenské úrady sa postavili k žiadosti V. Wittmanna kladne: „*V. Wittmann je prvotriedny odborník v hospodárskom odvetví s bryndzou. Svojho času bol aj predsedom Živnostenského spoločen-*

⁷⁵ ŠA BB, p. Banská Bystrica, fond: ŠPÚ vo Zvolene 1940 – 1942, šk. č. 12, 1502/1941 adm.

⁷⁶ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 220, E-9111/4-6/10/1943 adm.

⁷⁷ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 220, E-9111/4-6/10/1943 adm.

stva vo Zvolene.“⁷⁸ Dôležitým faktom udelenia výnimky pre žiadateľa bolo aj to, že jeho manželka Mária, dcéra generála Šnejdárka, mala v zmysle rasových zákonov árijský pôvod. Podpornú úlohu hral fakt, že V. Wittmann na rôzne verejné zbierky venoval značnú sumu peňazí – napr. na zlatý poklad štátu, hospodársku pôžičku na obrodu štátu či na stranícku charitu Zimná pomoc.⁷⁹ Aktívne a štedro podporoval aj ľudácke organizácie – HG a HM.⁸⁰ Z hľadiska V. Wittmanna však išlo skôr o snahu vyhovieť režimu a získať si plusové body, než o podporu z presvedčenia. Napriek ťažkému ľudskému údely V. Wittmann svoj voľný čas a nútené vyradenie zo spoločenského a hospodárskeho života využil plodne. Nezaprel tým činorodú povahu typickú pre jeho osobnosť. V lete 1944 vydal svoje životné odborné dielo – Smernice pre budúci vývoj slovenského mliekarenstva. Podľa jeho vlastných slov: „*stručne uvádzam smernice a úlohy, ktoré vyžaduje mliekarstvo terajšej doby so zvláštnym zreteľom na naše pomery. Osobne už dávno verím vo veľkú budúcnosť a poslanie slovenského mliekarstva. Táto moja viera zosilnila sa hlavne za terajšej svetovej vojny, keď tento spis zhotovujem, v predvečer dejinných reforiem šťastnejšej budúcnosti. Veľkým nedostatkom tohto spisu je, že vo svojich štatistických údajoch obmedzujem sa len na územie pomníkovského Slovenska. Pre nedostatok štatistického materiálu a z iných príčin tejto vojnovnej doby nebolo mi to inak možné.*“⁸¹ Úvodné slová autora vystihujú jeho zánietenosť pre mliekarenský odbor, napriek neľahkej osobnej, rodinnej a spoločensko-politickej situácii. Zreteľné sú aj očakávania veľkých zmien a nádej v šťastnejšiu budúcnosť. Autor sebareflexívne popisuje aj limity svojho elaborátu, čo je v rovine publikačnej etiky samozrejmé. Zároveň čitateľovi ponúka svoje smelé plány do budúcnosti s náčrtom všeobecného budovania slovenského mliekarenstva po vojne.

Štruktúra Wittmannovej odbornej štúdie je logická a zahrňuje základné oblasti a okruhy skúmanej témy. Delí sa na tri časti: prvá má rovnomený názov práce, druhou je Organizačný plán pre budúcnosť slovenského mliekarstva a treťou Náčrt definície účelu mliekarenského podnikania. Významným faktom štúdie je, že sa nezameriava len na lokálne pomery, t. j. územie okresu Zvolen, ale popisuje mliekarenstvo a jeho aktuálny stav, rozhodujúce činitele a možnosti rozvoja v rámci celého územia 1. SR v rokoch 1939 – 1945. V prvej časti štúdie logicky a

⁷⁸ ŠA BB, p. AZV, f. OÚ vo Zvolene 1923 – 1945, šk. č. 87, 391/1943 prez.

⁷⁹ Pravdepodobne z oportunistických dôvodov.

⁸⁰ Na zimnú pomoc venoval celkovo 36-tisíc korún, pre HG a HM 5-tisíc korún, pre nezamestnaných 10-tisíc korún. Na hospodársku obrodu slovenského štátu upísal 30-tisíc korún. Tieto sumy boli na danú dobu mimoriadne vysoké.

⁸¹ WITTMANN, Vojtech: *Smernice pre budúci vývoj slovenského mliekarenstva*. Zvolen : 1944, s. 2.

súhrnne charakterizuje všetky rozhodujúce činitele mliekarenstva na Slovensku, vychádzajúce z podrobnej fyzicko-geografickej analýzy. Podľa jeho názoru sú prírodné predpoklady na území Slovenska pre mliekarstvo priaznivé, vďaka miernemu podnebnému pásu s dostatočnými zrážkami, vhodnými pôdami a rozšíreným podhorským a horským pásom vhodným pre pasienkový chov, najmä ovčiarstvo.⁸² Celkovo hodnotí segment mliekarstva tak, že „*má plné životné oprávnenie, pretože sú tu výhodné prírodné a hospodárske podmienky. Zemedelský ľud je obzvlášť súci pre rozvoj mliekarstva, sú dané predpoklady miernych výrobných nákladov, akosť mlieka a klimatické podmienky zaručujú veľmi hodnotnú výrobu a odbyt s primeraným speňažením môže byť zaistený v rámci organizovaného usmernenia na veľa rokov napred, bez veľkých ťažkostí.*“⁸³ Základné tézy jeho úvah o budúcom vývoji mliekarenstva oscilujú pri týchto témach: výrobných nákladoch, syrárstve, ktoré považuje za základný fundament speňažovania v rámci spracovávania mlieka, modernizácie a systematizácie celej mliekarskej výroby, budovania mliekarenského odborného školstva a výskumu, obchodu, distribúcie a propagácie. Podľa jeho slov „*môžeme s istotou tvrdiť, že slovenské mliekarské výrobky rovnajú sa akosťou zahraničným výrobkom, pretože naše mlieko pochádza zväčša s horských pasienkov. Dobrá výroba je dnes skôr otázka technická a vedecká, a máme teraz už aj dôkazy, že slovenské mliečne výrobky pokladajú aj v cudzine za prvotriedne.*“⁸⁴ Zásadným spôsobom porovnáva V. Wittmann stav slovenského mliekarenstva s vyspelými štátmi a ich mliekarenským sektorom potravinárskeho priemyslu, samozrejme, prihliadnuc na vojnové pomery. Komparácia je zameraná hlavne na štáty s rozvinutou a modernou živočíšnou výrobou – Dánsko, Holandsko a Švajčiarsko.

Tab. 7. Štatistické porovnávanie vybraných ukazovateľov v štúdiu V. Wittmanna⁸⁵

PRODUKCIA MLIEKA NA 1 OBYV. (l)	SLOVENSKO	DÁNSKO	ŠVAJČIARSKO
	203	1454	667
ROČNÝ PRIEMER PRODUKCIE 1 DOJNICE (l)	SLOVENSKO	DÁNSKO	HOLANDSKO
	1300	3100	3500

⁸² WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 7.

⁸³ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 13.

⁸⁴ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 13.

⁸⁵ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 15.

Uvedené údaje vidí V. Wittmann v dvoch rovinách: „počet dojníc je na Slovensku primalý, dojivosť kráv nie je primeraná daným podmienkam. V našej zemi produkované mlieko nie je dosiaľ ekonomicky zachytené a mliekarstvo vôbec predstavuje v hospodárskom organizme nášho štátu len celkom podradného činiteľa.“⁸⁶ Vo svojich myšlienkach ďalej analyzuje negatíva súčasného stavu, keď opäť poukazuje na malý počet dojníc, nevyužívanie jestvujúcich možností v plnej miere, ako aj nehopodárnu výrobu. Verí, že oproti výrobe masla a distribúcii konzervovaného mlieka môže pozdvihnúť celé mliekarstvo výroba syrov so špeciálnym miestom pre výrobu slovenskej osobitosti – bryndze.

Autor nehodnotí len minulosť a vtedajší aktuálny stav, ale podáva aj jednotlivé návrhy na zlepšenie situácie. Veľký dôraz kladie na pôdu, krmoviny, scelovanie pasienkových pôd. „Súhrnne môžeme povedať, že prvým rozhodujúcim úkolom mliekarského plánovania má byť obozretná starostlivosť o pôdu, určenú pre pestovanie krmovín, opatrenie lúk a pasienok, cieľavedomé pestovanie krmiva, priemyselná výroba krmív, prípadne obstarávanie týchto v cudzine.“⁸⁷ V nadväznosti na pôdu a krmivá venuje pozornosť chovu dobytku, kde pokladá za životne dôležité chovať odolné a výkonné plemená. Nezabúda však na dôležitosť opatery a udržiavania dobrého zdravotného stavu chovného dobytku. Nevyhnutným predpokladom týchto činností sú podľa V. Wittmanna školenia pre gazdov a budovanie odborného školstva.⁸⁸ Dôležitý tlak na odborné pracovné sily vytvára aj trend veľkovýroby, preto „na mliekarenský personál sa dnes kladú mnohostranné požiadavky, a preto treba rátať s tým, že kandidáti musia preukázať vyhovujúce vyššie školské vzdelanie. V mnohých štátoch sa to predpisuje už i zákonom.“⁸⁹ Popri školstve má fungovať aj veda a výskum, čo je významne pokroková myšlienka na čas vzniku jeho odborného diela. Autor však nezabúda ani na odberateľské faktory ako obchod, distribúciu a propagáciu mliečnych výrobkov.

V. Wittmann bol pre svoj pôvod od počiatku 1. SR rasovo prenasledovaný, čo predurčovalo jeho spoluprácu s odbojom. Koncom roku 1943 sa stal za občiansky odboj spolu s bývalým zvolenským starostom, sociálnym demokratom Danielom Ertlom a komunistickým predákom Rudolfom Blažovským, členom predsedníctva ilegálneho Okresného národného výboru. Po vypuknutí SNP v auguste 1944 sa Vojtech⁹⁰ spolu s bratom Karolom aktívne zapojil do verejného života na povstaleckom území. O to ťažšie chvíle ich čakali po potlačení SNP. Miestne nemecké

⁸⁶ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 16 – 17.

⁸⁷ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 24.

⁸⁸ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 27.

⁸⁹ WITTMANN, V.: *Smernice pre...*, s. 31.

⁹⁰ Vojtech bol lídrom občianskeho odboja vo Zvolene od leta 1943.

orgány sa spoliehali hlavne na anonymných udavačov. Na ich úkryt upozornil veliteľstvo HG vo Zvolene list neznámeho autora: „*Veliteľstvu HG vo Zvolene! Pokladám za svoju povinnosť oznámiť vám, že ľudia ktorí organizovali puč vo Zvolene sa tu skrývajú. To sú: Dr. Wittmann a jeho brat Béla Wittmann, bryndziar. Mali sme možnosť pozorovať, že celé zatýkanie sa viedlo za puču z Wittmannovej bryndziarne a že na čele stál práve bryndziar Wittmann a druhý Dr. Wittmann prepožičal svoj dom voľákemu súdu Povstalcov, kde sa schádzali poprední činitelia povstaleckí a súdili uvedomelých Slovákov. Títo ľudia sú ešte tu!!! A neuveriteľné, že ich ukrývajú ľudia, o ktorých si myslíte, že sú praví Slováci – skrývajú ich Finkovci! Nachádzajú sa u Finku v kúte vtáčiara Dr. Eleméra Finku pri hnojisku, majú spravený bunker. Zaiste sa postaráte o to, aby sa títo ľudkovia dostali ta, kde právom patria!!! Na stráž, spolupracovník.*“⁹¹ Toto tvrdenie potvrdzuje aj Vojtechov brat Karol. „*Po povstaní som utekal do hôr aj s bratom Vojtechom na Poľanu a potom až do 14. decembra 1944 sme sa schovávali po dedinách v okolí Očovej. Bol to Zoltán Finka, ktorý nás schoval v záhrade svojho brata dr. Eleméra Finku v jednom domčeku, kde mal zoologickú⁹² záhradu.*“⁹³ O oboch sa staral, navštevoval ich v úkryte, nosil im teplú stravu a lieky. Je obdivuhodné, že po životných útrapách, ktoré V. Wittmann prežil počas 1. SR, naďalej ostal žiť vo Zvolene⁹⁴ a plánoval sa vrátiť k podnikaniu v mliekarenstve. Nebola to len snaha obnoviť činnosť v medziach spred roku 1938. Bryndziarsky vizionár pripravoval dynamický progres podniku. Jeho firme schválilo MNV vo Zvolene znovuoobnovenie živností 17. júna 1947. Išlo o živnosť na prevádzanie živnostenskej výroby bryndze a syra, živnosť mliekarenstva, ošetrovania a spracovávania mlieka na rôzne mliečne výrobky, živnosť na odstred'ovanie mlieka a mliečnu výrobu. Vo vyhovení žiadosti pre V. Wittmanna sa zdôrazňuje, že „*nejde o novozriadenú živnosť, lež o obnovenú, pretože pôvodná bola na základe rasových zákonov zlikvidovaná.*“⁹⁵ Už 8. augusta 1946 podal V. Wittmann na zasadnutie MNV vo Zvolene návrh na odpredaj pozemku starého cintorína pre výstavbu nového moderného mliekarenského podniku. Išlo o pozemok Zvolenského cintorínového fondu evanjelického a katolíckeho z roku 1780. Ukončenie pochovávaní na tomto cintoríne bolo rozhodnutím úradov datované na 1. augusta 1877 a od 12. marca 1934 výmerom Okresného úradu vo Zvolene bolo povolené na tomto území zriaďovanie stavieb. Žiadosť V. Wittmanna nebola prero-

⁹¹ ŠA BB, p. ABB, f. OLS vo Zvolene, T 54/46.

⁹² Presnejšie ornitologickú.

⁹³ ŠA BB, p. ABB, f. LS v Banskej Bystrici, 1945 – 1948, 1/48.

⁹⁴ Bol aktívny aj v orgánoch MNV a ONV. Sympatizoval s Demokratickou stranou.

⁹⁵ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

kovaná kvôli nedostatku členov MNV na zasadnutí. Opätovne bola žiadosť prerokovaná o štyri dni neskôr na pokračujúcom zasadnutí. Všetci členovia jednohlasne odsúhlasili predaj pozemku, pričom za 1 m² bola určená cena 150 Kčs. V zápisnici z rokovania sa ohľadne plánovanej investície písalo: „*Vojtech Wittmann, továrnik vo Zvolene mieni vybudovať vo Zvolene nový mliekarenský podnik, ktorý by vyhovoval technicky, hygienicky a ekonomicky podmienkam dnešnej modernej doby, nakoľko terajší podnik na mieste kde sa nachádza, nemôže byť rozširovaný a zmodernizovaný. Kupujúci je povinný z vlastných prostriedkov postaviť nový moderný mliekarenský podnik podľa predložených plánov. So stavbou nového mliekarenského podniku kupujúci je povinný započatť najpozdšie do 31. decembra 1947.*“⁹⁶

V. Wittmann zaplatil za pozemok pre nový podnik o rozlohe 3090 m² 463 tisíc Kčs. Peniaze na kúpu pozemku pochádzali z dvoch zdrojov: z jeho vlastných financií a z pôžičky, ktorú mu poskytla Mestská sporiteľňa.⁹⁷ V roku 1947 mu bola schválená komerčná pôžička vo výške 15 miliónov na výstavbu nového a moderného objektu mliekarne – bryndziarne – taviarne syrov.⁹⁸ Podľa zápisnice ONV vo Zvolene 7,5 milióna korún tvorili vlastné Wittmannove prostriedky a komerčná pôžička z Tatra banky. Druhú polovicu vo výške 7,5 milióna korún mala tvoriť bezúročná štátna pôžička.⁹⁹

10. októbra 1947 prerokovávali členovia MNV vo Zvolene žiadosť spoločnosti I. Wittmann a syn o predĺženie kanalizácie z okraja mesta do novej stavebnej zóny, t. j. Štefánikovej ulice. Podľa viacerých rozpočtových podkladov mala táto investičná akcia stáť od 70 do 100 tisíc Kčs. MNV vo Zvolene podporoval túto investíciu, avšak nemal dostatočné prostriedky na realizáciu. Preto sa uznieslo, že pokiaľ bude vybavený úver v banke, potrebné finančné prostriedky mestu Zvolen požičia sama firma I. Wittmann a syn. Jedným z dôvodov bolo aj časové hľadisko, pretože výstavba samotného podniku intenzívne pokračovala a keby mesto nepreviedlo v zime 1947 – 1948 potrebné práce na novej kanalizácii, tak by podnik nemohol začať fungovať.¹⁰⁰ Výstavba podniku sa oficiálne začala 15. augusta 1947.¹⁰¹ Práce na stavbe pokračovali rýchlo a už 11. novembra 1947 boli dokončené základy nového podniku. V. Wittmann ako lokálpatriot oslávil túto skutočnosť naozaj filantropicky. Zo svojich financií venoval 20 tisíc Kčs mestu Zvolen na sociálne

⁹⁶ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

⁹⁷ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

⁹⁸ 25 rokov mliekarenského závodu vo Zvolene 1951 – 1976, s. 50. (brožúra)

⁹⁹ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

¹⁰⁰ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

¹⁰¹ ŠA BB, p. AZV, f. ONV vo Zvolene 1945 – 1990 (nespracovaný fond).

a reprezentačné účely a 10 tisíc Kčs pre účely Národohospodárskej komisie pod vedením radcu Kolomana Peťka.¹⁰²

Povojnové obdobie bolo špecifické rozvojom regionálneho hospodárstva. Člen rady ONV vo Zvolene K. Peťko na prvom zasadnutí ONV 8. januára 1948 k tomu poznamenal nasledovné: „sú priaznivé náznaky, že zvolenský okres nastúpil novú cestu všestranného hospodárskeho a kultúrneho rozmachu. Vo Zvolene je v práci výstavba mohutného drevokombinátu Bučina na mechanické a chemické spracovanie dreva, jedinečný to podnik v celej Európe. Buduje sa tiež veľkomliekareň a továreň na mliečne výrobky firmy I. Wittmann a syn, ktorá buduje najmodernejší a najdokonalejší podnik svojho druhu na Slovensku.“¹⁰³ Vo februári 1948 však bola výstavba celého mliekarenského závodu ohrozená. Povereníctvo výživy, ktoré poskytlo V. Wittmannovi bezúročnú pôžičku 7,5 milióna korún nedodržalo svoj záväzok. ONV vo Zvolene vyzýval kompetentné orgány bezodkladne poskytnúť firme peniaze na stavbu podniku v zmysle uznesenia Zboru povereníkov z 19. decembra 1947. Vo svojej protestnej nóte tvrdil, že *„finančné prostriedky menovanej firmy sú úplne vyčerpané, nie je možné pokračovať v stavebných prácach, v zaistovaní stavebného materiálu na rok 1948 a nie je možné pokračovať ani vo výrobnej činnosti terajšieho podniku, čím je ohrozená aj zásobovacia situácia obyvateľstva mliekom a mliečnymi výrobkami.“*¹⁰⁴ Kým v rokoch 1938 – 1945 trpel V. Wittmann a jeho rodina kvôli rasistickej ideológii, po komunistickom prevrate vo februári 1948 bol problémom jeho triedny pôvod, teda príslušnosť ku podnikateľskej vrstve spoločnosti. Vo februári 1949 sa rozhodol emigrovať do zahraničia. O tomto jeho počine sa zmieňuje aj zápisnica MNV vo Zvolene. List V. Wittmanna závodnej rade oznamuje *„že okolnosti, ktoré sú vylíčené v jeho liste písanom závodnej rade podniku pohli ho k zúfalému rozhodnutiu opustiť Zvolen.“*¹⁰⁵ Jeho hnutelný a nehnuteľný majetok bol zabavený. Nový mliekarenský podnik, ktorý budoval z posledných fyzických, psychických a finančných síl sa stal základom socialistického mliekarského koncernu – Štátneho podniku Banskobystrické, resp. Stredoslovenské mliekarne.

Okres Zvolen v kontexte slovenského bryndziarstva a syrárstva

Predložená štúdia sa pokúša o popis základných črt vývoja bryndziarstva a syrárstva v období rokov 1918 – 1948 nielen z celoslovenskej perspektívy, ale aj s dôrazom na región, ktorý patril k jadrú uvedeného seg-

¹⁰² ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

¹⁰³ ŠA BB, p. AZV, f. ONV vo Zvolene 1945 – 1990 (nespracovaný fond).

¹⁰⁴ ŠA BB, p. AZV, f. ONV vo Zvolene 1945 – 1990 (nespracovaný fond).

¹⁰⁵ ŠA BB, p. AZV, f. MNV vo Zvolene 1944 – 1977 (nespracovaný fond).

mentu národného hospodárstva. V žiadnom prípade si však nenárokuje na absolutórium poznatkov, ktoré sú limitované dostupnými pramennými zdrojmi ako aj limitmi dosiaľ málo skúseného mladého autora.

Bryndza je slovenským potravinárskym fenoménom. Jej výroba a predaj sa stali jedným z nosných prvkov slovenského potravinárstva. Podpoľanie, Pliešovská kotlina a stredné Pohronie – mikroregióny okresu Zvolen sa pre svoj geografický a sociálny charakter stali predurčenými lokalitami pre rozvoj bryndziarstva a syrárstva. Tento fakt potvrdzujú aj mnohé pramenné materiály, predovšetkým o podiele výroby, o nových postupoch pri spracovaní, angažovanosti sa v stavovských organizáciách atď. Segment bryndziarstva výrazným spôsobom ovplyvnilo niekoľko významných mužov. Prvenstvo nepochybne patrí Jánovi Vagačovi, ktorý v Detve v roku 1787 postavil a sprevádzkoval manufaktúrnú výrobu bryndze. V 19. storočí začal proces profesionalizácie výroby zvolenský továrnik Teodor Wallo. S jeho kvalitatívnymi pokusmi dosiahla výroba bryndze novú úroveň. Zároveň inicioval dôležitý zápas o kvalitu bryndze, ktorý prebiehal nasledujúce desaťročia. Medzníkom, ktorý ovplyvnil bryndziarstvo, bolo vypuknutie 1. svetovej vojny a rozpad monarchie v roku 1918. Vojnové pomery síce zaručili odbyt suroviny pre vojsko, no v časoch prajných pre rôzne špekulácie sa kvalitatívny stav výroby výrazne prepadol, a to najmä vinou ziskuchtivých jedincov. Ako obranný mechanizmus tu prvýkrát vidíme kartelizáciu a centralizáciu spracovania bryndze u renomovaných výrobcov. Výsledkom bolo zriadenie Hornouhorských spojených bryndziarní Zvolen. Koniec vojny priniesol rozpad Rakúsko-Uhorskej monarchie na nástupnícke štáty, čím sa medzi stáročnými obchodnými väzbami vytvorili colné bariéry. Kľúčový rakúsky, lepšie povedané viedenský, trh sa stal pre slovenských a zvlášť regionálnych bryndziarov ťažko dostupný. Ekonomické výsledky navyše zhoršili zásadné hospodárske krízy medzivojnového obdobia. Podobne ako počas vojny, aj v tomto ohrození sa bryndziari stmelovali. Nezvolili však postup jedného zastrešujúceho podniku garantujúceho kvalitu a podmienky predaja, ale založenie stavovských organizácií. Ich úlohou bolo hájiť na poli legislatívnom aj hospodárskom špecifické záujmy bryndziarov a syrárov. Výsledkom tejto činnosti bol vznik Bryndziarskeho syndikátu, Zväzu pre bryndziarsky a syrársky priemysel a Družstva pre predaj bryndze. Vo všetkých ustanovizniach mali výrobcovia z okresu Zvolen dominantné postavenie.

Krátke obdobie 1. SR zasiahlo do chodu bryndziarstva najmä rasovou perzekúciou židovských bryndziarov, ktorých podiel na trhu bol významný. Vo Zvolene bol pod vplyvom tejto politiky arizovaný Witmannov podnik. Menšie bryndziarne G. Blüha či K. Ippera boli zlikvidované. Celá hospodárska politika sa musela prispôbiť nemeckým

požiadavkám s ohľadom na vojnovú výrobu a podmienky. Aj preto sa ďalší progres bryndziarstva a syrárstva v tomto období zastavil. Povojnové obdobie prinieslo elán a chuť rozvíjať dosiaľ dosiahnuté výsledky a odstrániť vojnové škody. V tomto ovzduší začal V. Wittmann budovať najväčší moderný mliekarenský podnik v Československu. Zmenou spoločensko-politických pomerov v Československu po roku 1948 prešiel radikálnou zmenou aj celý výrobný-vzťahový proces bryndziarstva a syrárstva. Typické rodinné podniky s dlhoročnou tradíciou, špecifickosťou výroby ako aj garanciou kvality v centrálne riadnom hospodárstve ľudovej demokracie už nemali miesto. Rodinné podnikanie v bryndziarstve a syrárstve prežilo hospodárske krízy či vojny, no s radikálnym politicko-ekonomickým zásahom sa už nevedelo a nemohlo vyrovnáť. Zmeny po roku 1948 teda znamenali koniec pre vyše 150-ročné úspešné rodinné podnikanie Vagačovcov a Molecovcov, ale aj ďalších súkromných výrobcov v okrese Zvolen.

**Tri tváre bez mena.
Analýza portrétov zo zbierok Stredoslovenského múzea
v Banskej Bystrici**

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.236-252>

Zabezpečovanie odbornej ochrany zbierkových predmetov v kultúrnych inštitúciách priamo vyplýva z aktuálne platného zákona o múzeách a galériách a patrí k základnej činnosti odborných pracovníkov – kurátorov. Vzhľadom na úspešný projekt z Fondu na podporu umenia boli v roku 2019 a 2020 zreštaurované tri vzácne historické portréty, ktoré pochádzajú zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici (ďalej len SSM). Ide o portréty neznámych osobností, ktoré neboli pred reštaurovaním bližšie identifikované ani z hľadiska personálnej identity, ani umelecko-výtvarného rozboru. Reštaurovanie prinieslo viacero podstatných informácií, na základe ktorých je možná ich následná vedecko-výskumná komparácia.

Stručné vymedzenie problematiky

Vo všetkých troch prípadoch portrétov (závesných obrazov) ide o olejomalbu na plátne. Prvé dva portréty boli na reštaurovanie vytypované zo stálej expozície v Matejovom dome, nakoľko ich technický stav nebol dobrý a nezodpovedal prezentačnému účelu. Posledný portrét bol vyhl'adaný v depozite. Portrét z depozitu zobrazujúci mladú ženu s erbom publikovala Danuta Učníková v roku 1980, pričom už vtedy vykazoval viaceré poškodenia. Vzhľadom na mieru poškodenia nemohli portréty slúžiť na prezentačné ani vedecko-výskumné účely, pretože ich technický stav bránil identifikácii a následne vhodnej interpretácii.

Problematicu portréту v kontexte vizuálneho umenia na území Slovenska rozpracovala v minulosti D. Učníková,¹ ktorá početné portréty v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici aj popísala. Viacero portrétovaných patrí medzi významné osobnosti kultúrohistorického, náboženského, politického a ekonomického života Banskej Bystrice v minulosti. Autorka sa zameriavala najmä na faktografické poznatky a identifikovanie konvergentných a divergentných prvkov analyzovaných portrétov. Aktualizovanú reflexiu problematiky portréту vo výtvarnom umení a jeho interpretácie pre umenie na území Slovenska prinášajú Ingrid Halászová,² Katarína Ihringová a Renata Kišoňová.

¹ UČNÍKOVÁ, Danuta: *Historický portrét na Slovensku*. Bratislava, 1980.

² HALÁSZOVÁ, Ingrid: *Objekty pôvodu a úžitku. Kapitoly z dejín úžitkového umenia na Slovensku*. Trnava : FF TU, 2017. Dostupné online: <https://www.academia.edu/37310>

Uplatňujú kombináciu rôznych pohľadov a prístupov k portréту naprieč jednotlivými historicko-umeleckými obdobiami ako i filozoficko-estetickými základmi. Definujú tri východiskové body – kreovaná rétorika obrazu, antropológia imaginárna a hermeneutika symbolov, ktoré sa navzájom križujú a pretínajú. Vychádzajú z charakteristík portrétu, ktoré rozpracovali E. Gombrich, P. Burke, H. Belting. Portrét zverejňuje viditeľné, ale fyzická stránka modelu je podriadená dosiahnutiu objektívnej a výstižnej portrétnej reprezentácie identity „čitateľnej“ pre daný kultúrny okruh. Neviditeľné je zviditeľnené pomocou symbolickej formy, ktorá zohľadňuje konvencionalistické prvky správania (pózy, gestá, mimiku), atribúty (portrétne a stavovské rekvizity) a vizuálnu hodnotu krásy. Intelektový portrét bol konštruktom „idey“ a „formy“, čo sa v 17. storočí zvlášť uplatňovalo pri reprezentačných účinkoch (najmä) vláderských portrétov.

Portréty zo zbierok Stredoslovenského múzea disponujú a obsahujú zaužívané kódy a znaky, na základe ktorých je možné ich analyzovať, pričom musíme vychádzať z konfrontácie poznatkov z oblastí módy, historického vývoja textilu (napr. M. Zuberová – E. Hasalová a kol.,³ D. Martanová⁴) či šperkárstva (napr. B. Balážová⁵).

Vizuálne kódy a rozpoznávanie identity

Portrét, registrovaný v zbierkovom fonde SSM pod ev. č. **Vu-01021**, je na evidenčnej karte z roku 1968 identifikovaný ako *Podobizeň mladej dámy zo šľachtického rodu Radvanských, s monogramom „A.D.R 1703“*. Katalogizačný lístok spracovala Danuta Učníková. Datovanie diela priamo vyplývalo z datovania na averze obrazu, pričom dielo nebolo zaradené do žiadneho umeleckého okruhu (resp. k umelcovi). Starší opis, ktorý realizoval Kornel Divald identifikoval monogram ako „A. D. K.“ (tzn. zmenené bolo posledné písmeno). V prírástkovej knihe a ani v prvých záznamoch K. Divalda nie je zmienka o tom, že by obraz pochádzal z majetku Radvanských. Tento údaj bol dodatočne ceruzou pozna-

728/_OBJEKTY_P%C3%94VABU_A_%C3%9A%C5%BDITKU_Kapitoly_z_dej%C3%ADn.%C3%BA%C5%BEitkov%C3%A9ho_umenia_na_Slovensku [prístup 20. 7. 2020]; HALÁSZOVÁ, Ingrid – IHRINGOVÁ, Katarína – KIŠOŇOVÁ, Renáta: *Hľadanie identity v portrét-
nom umení*. Trnava : FF TU, 2019; HALÁSZOVÁ, Ingrid: *Pred portrétom. Úvahy o obsahoch,
významoch, funkciách a reprezentačných stratégiách portrétu v ranom novoveku*. Trnava :
FF TU, 2020.

³ ZUBEROVÁ, Magdaléna – HASALOVÁ, Eva – ŠIDLÍKOVÁ, Zuzana – VANČO, Martin: *Móda na Slovensku – stručné dejiny odievania*. Bratislava : Slovart, 2014.

⁴ MARTANOVÁ, Dominika: *Vývoj odevných súčastí ženského uhorského odevu na Slovensku*. Diplomová práca. Trnava : Trnavská univerzita, 2009.

⁵ BALÁŽOVÁ, Barbara: *Zlatníctvo stredoslovenských banských miest v ranom novoveku. Majstrovský objekt – životná investícia – elitná reprezentácia*. Bratislava : Devin Printing House, 2016.

čený až na evidenčnej karte z roku 1968, pričom nie je uvedené, na základe čoho došlo k spojeniu obrazu a zbierky diel Radvanských. Prvý dochovaný súpis tejto zbierky bol vyhotovený štátnym konzervátorom prof. Karolom Kiszelym v roku 1937,⁶ druhý v roku 1957 Gejzom Balašom, vtedajším prednostom Pôdohospodárskeho archívu, pri prevzatí zbierok do Stredoslovenského múzea. Oba súpisy však jednoznačne identifikujú len veľmi málo portrétov – hlavne podobizne predstaviteľov štátu a rodinných príslušníkov rodu Radvanských a Bárczayovcov. Na základe uvedených súpisov je tak veľmi ťažké identifikovať jednotlivé diela, ktoré sa z kaštieľa Radvanských dostali do zbierok SSM. V prvom vydanom *Spríevodcovi mestského múzea v Banskej Bystrici* (z roku 1937)⁷ sú spomínaní darcovia, ktorí prispeli k tvorbe zbierkového fondu, pričom je medzi nimi aj A. Radvanský, ale konkrétne dary nie sú uvedené. Nepomôže nám ani evidencia diel v najstarších prírastkových knihách, pretože málokedy obsahuje provenienciu, presný dátum získania či darcu predmetu. Spätné rekonštruovať súvislosti je preto takmer nemožné (resp. značne hypotetické, bez relevantných dôkazov).

Prvý portrét mladej, dôstojnej a vážnej dámy je maľovaný na oválnom plátne. Sekundárne bol už v minulosti upravovaný (natiahnutý a fixovaný na novší podrám bez potrebnej profilácie). Po odbornom očistení obrazu bol zhodnotený technický stav zachovania originálnej vrstvy maľby a následne bola stanovená metodika obnovy, ktorá vychádzala z rešpektovania originálu a aplikovania napodobivej retuše a vo výrazne poškodených miestach aj uplatnenia rekonštrukcie. Najviac poškodené boli okraje plátna, kde na mnohých miestach došlo k vypadaniu maľby, pričom bola odhalená väzba plátennej podložky. Výrazné prešúchanie (takmer až na podklad) sa nachádzalo v mieste šnurovania na živôtku a zástere. Na základe analógií, reštaurátor rešpektoval dochovaný stav a mierne podporil vizuálny výraz šnurovania a modelácie priesvitnej zástery, lemovanej čipkou s pravidelným „peniažkovým“ vzorom.

Po odstránení prachu, špiny a depozitov, ako aj stmavnutého laku sa zreteľnejšie objavil na pozadí zelený zamatový záves na okraji so zlatými strapcami, ktorý lemuje portrét. Portrétovaná je zobrazená z jej pravej strany, ako $\frac{3}{4}$ portrét. Vo svojej pravej ruke drží ve-

⁶ Karol Kiszely (Károly Kiszely) bol knihovníkom, kustódom a štátnym konzervátorom pôsobiacim v Mestskom múzeu v Banskej Bystrici. Jeho súpis obsahoval inventár zoradený podľa jednotlivých miestností v kaštieli v Radvani. Podľa jeho správy boli starožitnosti v dobrom stave, ale nie všetky boli určené a datované. Podľa: SKLENKA, Vladimír a kol.: *Radvaň*. Banská Bystrica : CEPROCEP, 2014, s. 175 – 182.

⁷ Publikácia *Spríevodca mestského múzea v Banskej Bystrici* (z roku 1937) je evidovaná SSM pod č. 6179.

jár,⁸ v ľavej kvet tabaku⁹ (doposiaľ identifikovaný ako kvet ľalie – symbol čistoty a nevinnosti). Šaty sú svetločervenej farby, na živôtku so šnurovačkou,¹⁰ pričom sa zdá, že červená látka bola dekorovaná zlatým ornamentom. Červená stuha šnurovačky je na bokoch živôtika prevliekaná cez zlaté úchytky – očka bohato zdobené ornamentom. Očka boli zrejme tiež zlatníckou prácou, nejde o výšivku. Aby šnurovanie vyšívanou stuhou viac vyniklo, bola predná časť živôtika ušitá zo svetlo šedej látky. Biele nabierané rukávy sú nad laktami previazané saténovo lesklými, bielo-červenými mašľami (na červených pruhoch sa objavujú drobné žlté kvietky). Krajka na rukávoch (manžetách) má identický ornamentálny „peniažkový“ detail ako na okraji bielej, priesvitnej zástery z jemného závojového hodvábu. Dekolt je prekrytý čiernou krajkou, dekorovanou na hrudi brošňou v tvare čiernej mašle so stredovou rozetkou, tvorenou čiernymi drahokamami a perlovým ornamentom na bokoch, vytvoreným navliekaním na drôt. V strede visí veľká perla ako dominantný prvok. Čierna krajka je jemná a obsahuje rastlinný motív – štylizovanú ružu s rozvilinami. Výrazne pripomína buď flanderskú, alebo bruselskú krajkou, resp. môže ísť o štýl francúzskej šitej krajky, ktorá sa nazýva aleçonská – *point d'Aleçon*. Podobne vyzerala aj krajka z Argentanu – *point d'Argentan*.¹¹ Na hlave má čierny čipkový čepček, pod ktorým má na hladko sčesané vlasy. Čepček uzatvára na zátylku lem zdobený perlami na zlatých kovových drôtikoch. V strede zalamovaných vlniek sa nachádzajú drobné zlaté rozetky, uprostred s čiernym drahokamom. Korunka tvorí súpravu spolu s náhrdelníkom a brošňou na hrudi. Súprava je znakom skutočnej zámožnosti portretovanej. Krk je dekorovaný štyrmi radami bielych perál. Napriek jeho datovaniu (1703) bol obraz ešte vytvorený v duchu renesančného, statického konceptu. Z umelecko-výtvarného hľadiska ide o kvalitatívne hodnotný portrét.

⁸ Vejár bol typickým atribútom a doplnkom portrétov dám. Ich popularita vzrástla od 16. storočia a udržala sa do 18. storočia. Okrem ochladzovania slúžili i k spoločenskej komunikácii. V Španielsku sa na konci 16. storočia vytvorila akási reč vejára, ktorá mala veľký úspech v nasledujúcom storočí po celej Európe. Viac pozri: VANĽOVÁ, Lenka – PILNÁ, Veronika: *Metodika datování a interpretace portrétů 16. – 18. století pomocí historické módy*. Praha : NPÚ, 2014, s. 79; KYBALOVÁ, Ludmila – HERBENOVÁ, Olga – LAMAROVÁ, Milena: *Obrazová encyklopedie módy*, Praha : Artia, 1973, s. 482.

⁹ Na základe konzultácie by mohlo ísť o okrasnú kvetinu tabak krídlatý *Nicotiana glauca* alebo *Nicotiana x glauca*. V čase vzniku diela bol tabak v Európe už známy. Porovnaj: „Organizované pestovanie a predaj tabaku v Rakúsko-Uhorsku sa datuje už od roku 1670. Na území Slovenska, sa tabak začal pestovať už v druhej polovici 16. storočia v okolí Hurbanova (predtým Stará Ďala). Tento tabak mal vysokú hodnotu aj za hranicami Uhorska.“ Podľa: <https://smokemag.sk/historia-tabaku-na-slovensku/> [prístup 20. 7. 2020].

¹⁰ Podľa záznamov K. Divalda boli šaty previazané červeno-bielou stuhou, tá však v súčasnosti už nebola čitateľná.

¹¹ VANĽOVÁ, L. – PILNÁ, V.: *Metodika datování a interpretace portrétů 16. – 18. století*, s. 75.

Reštaurátor obzvlášť obozretne postupoval pri čistení miesta, kde sa nachádza erb s monogramom tak, aby nedošlo k úbytkom a následne k interpretačným posunom. Tento hodnotný prvok bol zdokumentovaný viacerými neinvazívnymi metódami (pozorovanie pri razantnom osvetlení, UV, IČ, makro-fotografia stavu pred očistením) tak, aby bolo čo najviac možné odčítať originálnu skladbu. Na základe detailného výskumu bolo možné potvrdiť skladbu písmen „A. D. K.“ (nie „R“ na konci textu). Na základe poznatkov bolo zjavné, že erb nie je zhodný s erbom rodu Radvanských. Jednoznačne určil erb až Frederik Feder-mayer¹² po porovnaní s erbovou pečaťou z roku 1652, ktorá patrila šľachticovi Martinovi Kayserovi, jednému z najbohatších patricijov a banských podnikateľov v Banskej Štiavnici. Vzhľadom na erb možno ženu na portréte jednoznačne priradiť k tomuto významnému rodu. V hornom strieborno-červeno štiepenom poli je skákajúci čierny jelen (možno pôvodne prirodzenej farby), v dolnom zlatom poli nad sebou dva strieborné lovecké rohy so šnúrou, horný otočený nátrubkom vľavo, dolný nátrubkom vpravo. Z turnajovej prilby splývajú vpravo modro-zlaté, vľavo červeno-strieborné prikrývadlá. Klenotom je medzi strieborno-červeno a modro-zlato delenými krídlami rastúci strieborný jednorožec. Federmayer upozornil, že rod bol príbuzensky spriaznený s viacerými uhorskými aristokratickými rodmi a zároveň poukázal na skutočnosť, že rod Radvanských v tom čase do tejto vyššej spoločnosti nepatril. Na základe výskumu sa F. Federmayerovi podarilo identifikovať v druhej polovici 17. storočia dve ženy z tohto rodu, ktorým mohli patriť iniciály A. D. K. Prvou bola *Anna Kayser* (doložená v roku 1658), manželka Abraháma Dióssyho alias Nussdorffera, richtára mesta Krupina. V tom prípade by sa iniciály dali rozviesť aj ako Anna Dióssy Kayserin. Druhou bola *Anna Euphrosina Kayser*, ktorá sa v roku 1683 vydala v Kremnici za Jeremiáša Schmidegga, popredného vzdelanca a patricija v Kremnici a Banskej Bystrici a zakladateľa neskoršieho grófskeho rodu Schmideggovcov. U nej iniciály úplne nesedia, avšak bolo možné pripustiť alternatívu, že meno Euphrosina mohlo byť vynechané.

Nakoľko absentujú hodnoverné informácie o tom, kto daroval (či predal) obraz do SSM, a nie je jasné, z ktorého kaštieľa pochádzal, bude v budúcnosti potrebné realizovať hlbší podrobný výskum a analýzu kolekcie diel podľa evidenčných čísel, ktoré sa nachádzajú bezprostredne pred alebo za evidovaným portrétom. Na základe zbežnej kontroly ide o rôznorodé portréty zo 17. až 19. storočia, pričom sa medzi nimi nachádzajú aj obrazy s kresťanskou ikonografiou.

¹² Doc. PhDr. Frederik Federmayer, PhD. pôsobí na Katedre archívniectva a pomocných vied historických Filozofickej fakulty UK v Bratislave, venuje sa heraldike a genealógii.

Pátranie po možných súvislostiach a vzťahoch nás priviedlo ku konfrontácii s osobnosťami evidovanými v kolekcii mortuárií, ktoré sa nachádzajú vo fonde SSM. V časti zbierky pochádzajúcej z kaštieľa v Radvani bolo identifikované mortuárium Karolíny von Örzen,¹³ vdovy po Tomášovi Teodorovi barónovi von Schmidegg, ktorá zomrela v roku 1735. V spolupráci s M. Hrdinovou a T. Janurom sa podarilo zistiť, že **Anna Eufrozína Kaiser bola matkou baróna Tomáša Teodora Leopolda Schmidegga** (*1651 – †1726),¹⁴ **ktorý istý čas vlastnil kaštiele v Hronseku.**¹⁵ Po Schmideggovcoch sa ako vlastníci kaštieľa objavujú aj členovia rodín, ktoré neskôr prispievali darmi do formujúcich sa zbierok vtedy ešte Mestského múzea (napr. Rothovci, Hamacsekovci). **Uvedené súvislosti vedú v tejto fáze poznania k stotožneniu portrétovanej osoby s Annou Eufrozínou Kayser, pričom je vysoko pravdepodobné, že portrét sa nachádzal v zbierke portrétov v Hronseku.** Bez podrobnejšieho archívneho a historického výskumu však nie je možné zistiť, ako sa dostal jej portrét do zbierok SSM.

Druhý portrét, registrovaný v zbierkovom fonde SSM pod ev. č. **Vu-01022**, je na evidenčnej karte z roku 1968 uvedený ako portrét neznámej ženy z 18. storočia (bez bližšej identifikácie autora diela alebo lokality). Na staršej evidenčnej karte, ktorú realizoval K. Divald je ceruzou poznačené, že na ráme obrazu sa nachádzal text, ktorý jednoznačne uvádza nasledujúce údaje: „*Csernyánszky János... evan. farár... Schmirdeg (?) 1777*“. Zároveň je uvedená aj poznámka, že „*drevený rám je z pozdnejšej doby*“. Nie je celkom zrejmé, či sa text nachádzal na drevenom podráme obrazu, alebo na dekoratívnom ráme. Na základe dostupných údajov je možné konštatovať, že evanjelický farár János Csernyánszky, ktorý pochádzal z Rajca (*1709 – †1766?) od roku 1740 pôsobil ako učiteľ, pričom jeho činnosť je zaznamenaná na viacerých miestach, o. i. aj v Banskej Bystrici a okolí. V čase realizovania reštaurátorského výskumu sme žiaľ nedokázali získať podrobnejšie údaje z jeho života, ktoré by objasnili jeho rodinné pomery a spoločenské vzťahy. Obraz bol D. Učňíkovou¹⁶ evidovaný a datovaný do rozmedzia rokov 1750 – 1760.

¹³ Janura uvádza prepis „*barónka Charlotte Friderica Ortzen (*1672 – †1735)*“ Podľa: JANURA, Tomáš a kol.: *Vidiecke šľachtické sídla v Zvolenskej stolici*. Bratislava : Spoločnosť Kolomana Sokola, 2016, s. 95.

¹⁴ HRDINOVÁ, Martina a kol.: *Mortuáriá zo zbierok Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici*. Banská Bystrica : SSM, 2017, s. 234.

¹⁵ „*Tomáš Teodor Leopold Schmidegg pochádza pôvodom zo saského rodu, ktorého členovia sa začiatkom 17. storočia usadili v Kremnici... Cisár Schmidegga za ... zásluhy 30. marca 1689 povýšil medzi uhorských barónov. V roku 1690 získal od panovníka menovanie za župana Zvolenskej stolice a následne sa stal uhorským kráľovským radcom*“. JANURA, T. a kol.: *Vidiecke šľachtické sídla v Zvolenskej stolici*, s. 88 – 96.

¹⁶ UČŇÍKOVÁ, D.: *Historický portrét*, s. 57.

Zaradený bol medzi reprezentatívne portréty domáceho autora. V minulosti vybratý z rámu a už bez rámu bol prezentovaný aj v expozícii v Matejovom dome.

Tento obraz mal až dve sekundárne premal'by so snahou o zachovanie jeho hmotovej podstaty (obraz bol na troch miestach perforovaný). Prvá súvisela s poškodením nad hlavou zobrazovanej, kde bolo plátno perforované a neodborne zalepené. Pri tejto príležitosti bol obraz zrejme prvýkrát očistený a poškodený v niektorých pasážach mal'by, najmä tam, kde boli tenké lázúry na vrstve (napr. v miestach perál na krku a v plochách tmavších miest na šate zobrazovanej). Druhá celoplošná premal'ba súvisela zrejme s jeho poškodením v spodnej časti, kde vznikla pomerne veľká trhlinka. Pri sekundárnej úprave došlo k premal'be pozadia a šatu karmínovou farbou, ktorá potláčala celkovú modeláciu drapérie. Na tomto prelepe sa zo zadnej strany našla matematická úloha z geometrie, kde sa na spodnej strane nachádza meno „*Nathan Vilmoš...*“.

Portrét zobrazuje dámu v zlatom priliehavom čepci z kovových nití. Tento typ čepca sa často objavuje na portrétach z banských oblastí¹⁷. Podľa detailného priblíženia je možné uviesť, že pravdepodobne išlo o paličkovanú krajkú z kovových nití. Špička čepca vybieha mierne do čela. Šatka okolo krku je zdobená výšivkou na veľmi jemnom podklade. Na prsiach je preložená tak, že cíp z pravej strany smeruje k ľavému boku a cíp z ľavej strany smeruje k pravému boku. Ide o výšivku tzv. hladkovaním, čo je technika plnej výšivky (ide o vyšívajúce pásy jemnej textílie, na oboch stranách zakončené obšitím v tvare vlnoviek, ktoré boli aplikované na šatku ako volány). Dekór výšivky má typické barokové vzory vychádzajúce z benátskej šitej krajky, ktorá bola cenovo oveľa drahšia a na výrobu podstatne náročnejšia. Objavuje sa motív ruže, ale aj granátového jablka a drobných kvietkov, pospájaných do ornamentálnej celoplošnej kompozície. Podľa zobrazenia kvality materiálu a nasadenia svetla (lesku) je možné identifikovať, že šaty boli vytvorené z červeného zamatu. Na krku je portrétovaná ozdobená piatimi radmi zlatých retiazok prevlečených hnedou šnúrkou. Ďalším šperkom je prsteň na malíčku ruky držiacej ružu. Prsteň je skladaný v tvare kvietka s rovnakých drahokamov. Zdvojené rukávy – vrchný širšie otvorený a spodný, ktorý obopína ruku pod lakťom – svojim tvarom zodpovedajú vyššie uvedenému datovaniu portrétu D. Učníkovou okolo polovice 18. storočia. Portrétovaná drží v ľavej ruke zložený vejár a v pravej svetloružový

¹⁷ Aj v zbierkovom fonde SSM sa nachádza niekoľko meštianskych čepcov z kovových nití, ktoré sú datované do 18. a neskôr aj 19. storočia. V niektorých prípadoch sú kombinované s textíliou, krajkou a stuhami. V dobe ich vzniku išlo o hodnotný artikel a je pravdepodobné, že boli vyrábané do tvaru a na mieru. Dedili sa z matky na dcéru. ZUBERCOVÁ, M. – HASALOVÁ, E. – ŠIDLÍKOVÁ, Z. – VANČO, M.: *Móda na Slovensku*, s. 78.

ružu. Ruža bola veľmi obľúbeným symbolom, ktorý je bežne považovaný za nadčasové vyjadrenie lásky, úcty, viery, krásy, rovnováhy, vášne, múdrosti, oddanosti.

V zbierke SSM sa nachádza veľmi príbuzný portrét dámy, kde je stojaca ženská postava odetá v obdobnom šate, pričom biely prehoz pokrýva celé plecia a živôtik. Na hlave má rovnako čepiec z čipky zo zlatých kovových nití. Má oveľa bohatší perlový náhrdelník a perlové náušnice. Predpokladá sa, že ide o svadobný portrét, ale nie je určený a zaevidovaný je ako portrét neznámej dámy (ev. č. Vu-01024) bez ďalších identifikačných údajov. Atribúty (ružu a vejár) drží v opačných rukách ako dáma na portréte s ev. č. Vu-0122 a ruža je sýtočervenej farby. Podľa fyziognómie portrétovaných dám však zrejme nejde o osoby v priamom príbuzenskom vzťahu.

Posledný portrét, registrovaný pod ev. č. **Vu-01023**, je na evidenčnej karte SSM rovnako len rámcovo popísaný. V názve je uvedené, že ide o „*Portrét neznámej dámy*“. Podľa datovania by malo ísť o portrét z 18. storočia, pričom lokalita (proveniencia) a autor neboli jednoznačne identifikované. Starší evidenčný lístok, ktorý spracoval Kornel Divald,¹⁸ obsahuje informáciu, že ide „*o portrét mladej ženy v bielych hodvábnych šatách, zdobených širokou bruselskou čipkou, s obrubou z drahých kameňov. V pravej ruke drží ružu.*“ Divald bližšie popisuje, že ide o obraz z „*50. rokov 18. storočia*“. D. Učníková¹⁹ predmetný obraz eviduje a identifikuje ako **portrét Eleonóry, tretej manželky Leopolda I.** Zároveň poukazuje na možného autora z „dvorského“ okruhu. Namiesto bielych šiat v popise uvádza, že Eleonóra je odetá v sivej (a nie bielej) róbe „*podľa francúzskej módy približne z roku 1635*“ a obraz datuje do rozmedzia rokov 1680 – 1690, čiže do obdobia „*reprezentatívneho baroka*“. Ružu, ktorú drží v rukách považuje za „*symbol ženského pôvabu*“.

Podľa opisov diela K. Divaldom a D. Učníkovou usudzujeme, že jeho technický stav a kondícia neboli dobré ani v čase, keď bolo katalogizované. Divald pri opise obrazu síce identifikoval jasné detaily (napr. ružu) avšak celkom opomenul cisársku korunu, ktorá je jednoznačným identifikačným prvkom. Učníková namiesto bielych šiat

¹⁸ Glocko uvádza: „Kornel Divald zohral významnú úlohu pri zakladaní a formovaní budúceho Mestského múzea v Banskej Bystrici. Vytvorením prvej múzejnej expozície bol na návrh Viliama Fraknóia (1843 – 1924), rímskokatolíckeho kňaza, veľkovaradínskeho kanonika, biskupa arbeského a uhorského historika, poverený Kornel Divald, pričom mu bol určený termín 15. september 1909. Divald sa stal scenáristom a aj realizátorom prvej muzeálnej expozície. S prácou začal 1. júna 1909, opísal viac ako dva a pol tisíc predmetov, teda všetky, ktoré sa v tom čase v múzeu nachádzali. Mineralogické a numizmatické predmety popísal Dr. Samuel Bothár.“ Podľa: GLOCKO, Filip: Kornel Divald. In: *Radničné noviny mesta Banská Bystrica*. roč. XIII, č. 2, február 2019, s. 12.

¹⁹ UČNÍKOVÁ, D.: *Historický portrét*, s. 54.

identifikovala sivé, pričom uviedla, že „*tmavé vlasy splývajú v pozadí s drapériou*“.

Vzhľadom na sumarizáciu základných poznatkov bolo v prvej fáze reštaurátorského prístupu nutné zamerať sa na odstránenie masťného a voľného prachového depozitu, ako aj nepravidelnej vrstvy stmavnutého laku, ktorý sa nachádzal po celej ploche obrazu, kvôli čomu bolo viacero detailov na obrazovej ploche nečitateľných. Zároveň bolo nutné stabilizovať a spevniť maliarsku vrstvu, ktorá bola značne poškodená a skrakelovaná. Jej adhézia k podložke bola značne narušená. V spodnej časti pri ľavom okraji chýbalo väčšie množstvo farebnej a podkladovej vrstvy. Okraje plátna boli oslabené, v mieste preznačenia podrámu absentovala farebná vrstva, plátno a farebná vrstva boli zalomené. Po vizuálnej obhliadke bolo zrejmé, že plátenná podložka bola vyrezaná z väčšieho kompozičného celku (o čom svedčili absentujúce okraje plátna). Olejomalba nebola napnutá (následne nalepená) na profilovanom podráme, ktorý by zodpovedal dobovej tradícii, ale na podráme bez profilácie (tzn. nevyhovujúcom). Výrazne narušený technický stav obrazu, ktorý vykazoval viacero závažných poškodení znižoval kvalitu diela a jeho reprezentatívne určenie.

Po odbornom očistení a odstránení nevhodnej stmavnutej lakovej vrstvy bol portrét opätovne odborne prehodnotený. Na základe zhodnotenia reštaurátora obraz vytvoril zručný a školený maliar. Inkarnáty boli jemne modelované. Šperky a čipka, ktorá lemuje široký dekolt²⁰ aj rukávy sú detailne vypracované. Podľa porovnaní sa prikláňame k tomu, že ide o benátsku šitú krajkú (nie bruselskú čipku). Ide o typ krajky so vzorom, ktorá sa vyrábala vo vrcholnej produkcii benátskych dielní. Bol to veľmi drahý materiál – nakoľko išlo o mimoriadne presnú krajkú s motívom granátového jablka v kombinácii s rozvilinami. Materiál šiat na pevnom živôtiku (predĺženého strihu, tvarovaného akoby do špice)²¹ je silne vypnutý, ale podľa sukne by mohlo ísť o hodvábnny ryps (vrúbkovanú tkaninu), ktorý mal dosť výrazný lesk. Usudzujeme tak podľa spôsobu maľby sukne a častí nadýchaných rukávov, kde je vnímateľné vrúbkovanie. Mašle boli pravdepodobne urobené z tenkého hodvábného mušelfnu. Na zdobenie sú použité polodrahokamy (alebo drahokamy, ako napr. čierny diamant, zafír alebo ónyx, používané aj v korunovačných klenotoch) v kombinácii buď so sklenými perlami,

²⁰ Uplatnenie širokého dekoltu miskovitého tvaru odhaľujúceho ramená bolo inšpirované francúzskou módou. Podľa: VAŇKOVÁ, L. – PILNÁ, V.: *Metodika datování a interpretace portrétů 16. – 18. století*, s. 33.

²¹ Tvar šiat, okrem riešenia dekoltu, skôr zodpovedá doznievajúcim reminiscenciám na uzavretú španielsku módu. VAŇKOVÁ, L. – PILNÁ, V.: *Metodika datování a interpretace portrétů 16. – 18. století*, s. 32.

alebo perlami vyrobenými z kryštálu.²² Po očistení aj naďalej ostával účes tmavých vlasov mierne splývavý s pozadím (pričom dve lokne ohraňovali odhalené ramená mladej ženy),²³ avšak výrazne sa objavila dekorácia závesu s brokátovaním a so strapcami.

Počas reštaurovania bol portrét porovnaný s dochovanými portrétmi (olejomaľbami i grafikami), ktoré zobrazujú cisárovnú Eleonóru. **Na základe komparácie však bolo zistené, že portrétovaná mladá žena vykazuje omnoho viac zhodných znakov so zachovanými portrétmi (olejomaľbami aj grafikami) Klaudie Felicitas Tirolskej (†1653 – †1676), druhej manželky cisára Leopolda I., s ktorou uzavrel manželstvo 5. októbra 1673 v Gazi.** Jej otcom bol arcivojvoda Ferdinand Karol, príslušník vedľajšej tirolskej vetvy Habsburského rodu, a matkou bola Anna Medicejská, toskánska princezná, dcéra toskánskeho vojvodu Cosima II. Vďaka tomuto zväzku sa pod Leopoldovu vládu vrátilo územie Tirolska a tzv. Predného Rakúska. Narodili sa im dve dcéry (v roku 1674 Anna Mária Žofia, 1675 Mária Jozefína Klementína), ktoré sa žiaľ nedožili ani prvých narodenín. V roku 1676 zomiera aj Klaudia Felicitas (pravdepodobne na tuberkulózu), ktorá od svojho sobáša neopustila Viedeň a nedočkala sa ani korunovácie za českú a uhorskú kráľovnú. Dnes je takmer zabudnutou postavou histórie.

Vzhľadom na ich krátke manželstvo sa nezachovalo veľa jej portrétov. Nasledujúcou manželkou Leopolda I. sa stala Eleonóra Magdaléna Terézia Falcko-Neuburská (†1655 – †1720), ktorá bola na prvých portrétach zobrazovaná v rovnakom postoji ako Klaudia Felicitas. Šaty, šperky a rovnako aj typ účesu sú často zobrazované obdobne, takže mohlo dochádzať k zámene postáv, avšak jednoznačným odlišovacím prvkom je farebnosť vlasov, ktoré mala Eleonóra Magdaléna, na rozdiel od tmavovlásky Klaudie Felicitas, svetlo plavé.

Počas reštaurovania predmetného obrazu sa podarilo nájsť takmer totožný obraz, kde je Klaudia Felicitas zachytená v skoro identických šatách (čo sa týka strihu, kvality i farebnosti) aj s takmer

²² V tej dobe bol veľký dôraz pri šperkoch položený na materiály, ktorým sa všeobecnej pripisoval skrytý význam (do istej miery fungovali aj ako amulety). Náramky a prstene odkazovali na zámožnosť majiteľa. Prsteň na ruke ženy mohol byť zároveň symbolom vernosti, ktorý dávala mužovi vo svadobný deň (takýto prsteň bol umiestňovaný na ľavú ruku). Mohlo však ísť aj o dar.

²³ Tento typ účesu vyčesaného dohora, pričom po stranách sú spustené dve lokne bol známy v rôznych krajinách pod rôznymi názvami, napr. v Nemecku – *Korkenzieherlocken* (korkové vývrtky), *Schlangenlocken* (hadie lokne) či *Stöpsellocken* (zátkové lokne). Používaný bol od 30. rokov 17. storočia, kedy sa dominantnejšie začali v móde presadzovať francúzske vplyvy. Podľa: KYBALOVÁ, Ludmila: *Dějiny odívání. Barok a Rokoko*, Praha : Lidové noviny, 1997, s. 72. Vlasy sa natáčali nielen kulmami, ale tiež sa namotávali na tzv. *papiloty* (primitívne natáčky).

identickými čipkami a obdobnými šperkmi, ako aj závesom v pozadí (len zrkadlovo situovanom) a korunou, ktorá je položená na poduške pri postave.²⁴ Totožná je aj úprava vlasov, ktorá je typická pre jej osobu. V strede čela má vlasy nakučeravené podľa vtedajšej módy. Jedinou výraznou kompozičnou a významovou zmenou je poloha jej pravej ruky. Na obraze z aukcie drží v pravej ruke v smere od seba ríšske jablko. Na obraze zo zbierok SSM má ruku v geste smerom k sebe, pričom v nej drží bielu ružu, ktorá má hrany lupienkov červené. Podobný typ šiat zachytáva niekoľko výtvarných diel²⁵. Hlavu cisárovnej Klaudie so špecifickým účesom s kučierkami dokumentuje aj grafika Georga Andreasa Wolfganga (*1631 – †1716) uložená v Kráľovskej zbierke v Anglicku, pričom rešpektuje medirytinu s vyobrazením alegórie cisárskeho páru Leopolda I. a Klaudie Felicitas od rytca B. Kiliana (uložená v Tirolskom štátnom múzeu Ferdinandeum).²⁶ Z hľadiska preberania vzorov a ich následného variovania je zaujímavý ako možný východiskový – reprezentačný – portrét z roku 1673,²⁷ kde sa opäť nachádza stojaca postava cisárovnej s pevným trojuholníkovým živôtikom s hlbokým pásom dekorovaným perlami, okrúhlym výstrihom odhaľujúcim ramená, širšími rukávmi dekorovanými čipkou. Farba šiat je strieborno-sivá s aplikovaným zlatým ornamentom. Prítomné sú aj ostatné atribúty – cisárska koruna, záves na identickej strane ako na obraze zo SSM (obdobnej farebnosti aj s ornamentom). Zaujímavé je, že Klaudia Felicitas drží v rukách biely kvet – ružu. Ako sme už uviedli, symbol ruže bol veľmi obľúbený a uplatňovaný pri portrétoch dám. Biela farba môže poukazovať na jej cnostný charakter, nevinnosť, čistosť, ale je aj vyjadrením rešpektu, úcty a nádeje do budúcnosti. Využívaná bola ako odkaz na nové začiatky alebo pri rozlúčke. Biela ruža si tiež dlho udržiavala postavenie spojené s čistou láskou a formálnymi obriadmi, čo z nej robí viacúčelový kvet používaný pri rozličných ceremóniách ako sú výročia, krstiny či promócie (H. Biedermann,²⁸ H. Rulíšek,²⁹ U. Becker,³⁰ J. Hall³¹). Nejde o plne rozvitý kvet, čo môže byť pou-

²⁴ Voľne dostupné: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Austrian_School_-_Probable_portrait_of_Empress_Claudia_Felicitas.png. [prístup 20. 7. 2020].

²⁵ Voľne dostupné: <https://www.dorotheum.com/en/l/440422/>, <https://www.rct.uk/collection/613463/claudia-felicitas>, https://www.gogmsite.net/casual_dress_-_1641_to_1683/subalbum-claudia-felicitas/1673-archidukesa-claudia.html. [prístup 20. 7. 2020].

²⁶ Voľne dostupné: <https://www.museum-joanneum.at/schloss-eggenberg-prunkraeume-und-gaerten/fuerstliche-residenz/gaeste-und-feste/kaiserhochzeit-1673>. [prístup 20. 7. 2020].

²⁷ Voľne dostupná: <http://internationalportraitgallery.blogspot.com/2014/12/retrato-de-la-emperatriz-claudia.html?spref=pi>. [prístup 20. 7. 2020].

²⁸ BIEDERMANN, Hans: *Lexikón symbolov*. Bratislava : Obzor, 1992, s. 259 – 260.

²⁹ RULÍŠEK, Hynek: *Slovník křesťanské ikonografie. Postavy, atribúty, symboly*. Praha : Karáček, 2006, nečíslované.

kazom na mladý vek. Zaujímavé je, že lupene sú naznačené červenou farbou, ktorá môže poukazovať na jej osud. **V závere je možné konštatovať, že predmetný portrét zo zbierok SSM pravdepodobne vznikol ako kópia, ktorá sa vyznačuje renesančnou statickosťou a nie je možné ho datovať do 18. storočia, ale do záveru 17. storočia (okolo 1673 – 1676).**

Evidentne jasným pendantom k obrazu Klauddie Felicitas je obraz s portrétom Leopolda I., ktorý je v zbierkovom fonde SSM zaradený pod ev. č. 1031. Leopold I. je zobrazený v rytierskom brnení západoeurópskeho typu. D. Učníková³² portrét dotovala okolo roku 1680. Rozmery oboch obrazov sú identické, oba však boli zrezané. Zrkadlová kompozícia (situovanie drapérie) potvrdzuje pravdepodobnosť, že boli vytvorené na objednávku so zámerom spoločnej prezentácie v interiéri ako reprezentačné portréty. Vzhľadom k tomu predpokladáme, že aj portrét Leopolda I. mohol vzniknúť v identickom čase ako portrét Klauddie Felicitas.

Záver

Všetky tri portréty sú evidované v zbierkovom fonde SSM následne, čo podporuje myšlienku, že mohli byť do zbierok múzea prevzaté z jedného zdroja. Ich datovanie, historické súvislosti a kvalita, poukazujú na previazanosť s vyššou šľachtickou spoločnosťou a ich konexie. V dobe vzniku boli jednotlivé atribúty (napr. sociálnej identity), ktoré sa na portrétach nachádzajú, všeobecne identifikované a akceptované. Vážnosťou tváre a tela bez pohybov (v štylizovanej forme) prezentujú vnútorný stav emocionálneho pokoja a odstupu spojeného so sebadisciplínou, kontrolou temperamentu, emócií a vášní. Portréty zachytávajú jednotlivé osobnosti so snahou o transformovanie individuálnych črt (reálneho fyzického), ktorými sa vyznačovali.

Personálne smerujú ku kaštieľom v Hronseku. Je vysoko pravdepodobné, že by mohli reprezentovať „fragment“ zbierky obrazov, ktorá doposiaľ nebola identifikovaná (nikdy nebola predmetom vedeckého bádania). Ako uvádza T. Janura,³³ inventárne súpisy ku kaštieľom v Hronseku doteraz neboli objavené.

Výtvarná a umelecká kvalita diel z evanjelického dreveného kostola (v zbierkach SSM sa nachádza napr. výnimočný obraz s námetom *Kristova krvi*) aj rozsiahly cyklus nástenných malieb v tzv. Vodnom hrade

³⁰ BECKER, Udo: *Slovník symbolov*. Praha : Portál, 2007, s. 248.

³¹ HALL, James: *Slovník námetov a symbolov vo výtvarnom umení*. Praha : Paseka, 2008, s. 390 – 391.

³² UČNÍKOVÁ, D.: *Historický portrét*, s. 54.

³³ JANURA, T. a kol.: *Vidiecké šľachtické sídla v Zvolenskej stolici*, s. 88 – 97.

v Hronseku poukazujú na význam lokality. Jedine medziodborovým výskumom by mohli byť vzťahy a súvislosti „rekonštruované“, pričom je možné využívať aj významné poznatky z reštaurovania diel. V závere príspevku by sme sa chceli poďakovať kolegom, vďaka ktorým sa podarilo priblížiť a doplniť mozaiku poznatkov k predmetným portrétom: Frederikovi Federmayerovi, Martine Hrdinovej a Tomášovi Janurovi.

Miloslava Borošová Michalcová – Miroslav Slúka

Portrét evidovaný pod č. Vu-01021. Stav po reštaurovaní.

Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

Portrét evidovaný pod č. Vu-01021. Detail erbu.

Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

Portrét evidovaný pod č. Vu-01022. Stav po reštaurovaní.
Zdroj: *Stredoslovenské múzeum.*

Portrét evidovaný pod č. Vu-01023. Stav po reštaurování.
Zdroj: Stredoslovenské múzeum.

HOCHEL, Marian – PAVLÍKOVÁ, Marta: *Zrcadlo moci : Pilíře moci Napoleona Bonaparta ve vizuálním umění*. Praha : Národní památkový ústav, 2018. 328 s. ISBN 978-80-7480-115-0

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.253-258>

V stredoeurópskom historickom bádani v posledných rokoch stúpa záujem o interdisciplinárny výskum vzájomných vzťahov medzi politickými (alebo aj sociálnymi) elitami a jednotlivými formami umenia, najmä v rovine reprezentácie ich postavenia a moci. V centre pozornosti kultúrnych historikov je predovšetkým využívanie umenia pre politické ciele, zvlášť vytváraním apoteóznym umeleckých diel a médií (ako je napr. film). Hoci v tejto oblasti bádania prevažujú diela zamerané na charakter, postavenie a úlohy umenia v totalitných režimoch 20. storočia, objavujú sa aj práce, ktoré analyzujú mocensko-politické zásahy do umeleckej tvorby v starších obdobiach dejín. Zaujímavé je najmä skúmanie zásahov politickej elity do umeleckej tvorby, prípadne jej priame ovplyvňovanie prostredníctvom objednávok. Sloboda tvorby bola totiž v minulosti často len chimérickou predstavou alebo túžbou, keďže umelci sa z existenčných dôvodov museli podriaďovať požiadavkám, a niekedy aj priamej kontrole vládnucej elity. V ranom novoveku umenie v jeho rôznych formách slúžilo hlavne katolíckej cirkvi na šírenie jej učenia, vyhláseného za jediné pravé a Bohom vyvolené, svetská moc zase využívala moc umenia pre potreby vytvárania pozitívneho obrazu panovníka alebo kolektívnej vlády (napr. v talianskych mestských republikách).

Je potešiteľné, že kultúrni historici a kunsthistorici zo Slovenska alebo Čiech sa v sledovaní prepojenia politickej moci a umenia neupínajú len na domáci priestor, ale čoraz častejšie skúmajú túto problematiku v historickom vývoji iných krajín. Príkladom je aj jeden z najnovších knižných prírastkov v tejto oblasti výskumu, venovaný analýze vzťahu umenia a vlády Napoleona Bonaparta. Ide o monografiu s názvom *Zrcadlo moci : pilíře moci Napoleona Bonaparta ve vizuálním umění*, ktorá je dielom dvojice autorov: historika Mariana Hochela, ktorý pôsobí ako odborný asistent na Ústave historických vied Sliezskej univerzity v Opave, a Marty Pavlíkovej, odbornej pracovníčky územného pracoviska Národného pamiatkového úradu v Ústí nad Labem. Marian Hochel sa vo vedecko-pedagogickom pôsobení dlhodobo venuje novovekým dejinám so špecializáciou na vládu Napoleona I. (v rokoch 1799/1804 – 1814/1815). V praktickom výskume sa venuje hlavne interpretácii umenia klasicizmu a empiru, vládnej symbolike cisára Napoleona Bonaparta a reflexii jeho osobnosti v umeleckých dielach (tzv. napoleoniká). V posledných rokoch

systematicky pracuje na súpise napoleoník v mobiliárnych fondoch českých hradov a zámkov. Prvým publikačným výstupom z tohto dlhodobého projektu bola monografia *Třináctá komnata Napoleonova : obraz Napoleona Bonaparta v mobiliárních fondch Národního památkového ústavu* (Praha : Národní památkový ústav, 2017), ktorá bola v podstate komentovaným katalógom napoleoník, nachádzajúcich sa v zbierkach pod správou českého Národného pamiatkového ústavu (a zároveň rozšíreným katalógom k rovnomennej výstave, ktorá sa konala na zámku Duchcov v roku 2013). Autorkou kvalitných fotografií popisovaných napoleoník bola Marta Pavlíková, ktorá spolupracuje s M. Hochelom pri katalogizácii. Zohrané autorské duo pripravilo v roku 2018 k vydaniu druhú publikáciu, ktorá je venovaná analýze vzťahu medzi politickou mocou a umením v čase vlády Napoleona I.

Monografia *Zrcadlo moci : pilíře moci Napoleona Bonaparta ve vizuálním umění* sa skladá z dvoch častí. Prvú polovicu tvorí sedem esejistických textov, v ktorých M. Hochel (je autorom celej textovej časti) približuje rôzne aspekty spojené s umeleckou tvorbou za vlády Napoleona Bonaparta, vzťah cisára k rôznym formám umenia, ale najmä jeho postoj k (re)prezentácii jeho moci a úspechov. V druhej polovici textu akoby sa autor vracal ku konceptu svojej predchádzajúcej knihy: prezentuje v nej umelecké predmety, ktoré zobrazujú osobnosť Napoleona Bonaparta, oslavujú jeho vojenské alebo politické úspechy alebo len vznikli na základe jeho objednávky. Všetky predmety sa, samozrejme, nachádzajú v mobiliárnych fondoch českých zámkov. Hoci aj tu je pri každom umeleckom predmete uvedený jeho krátky opis, väčšiu časť textu tvorí erudované priblíženie jeho vzniku, účelu a vysvetlenie použitého námetu alebo symboliky. Každé opisované umelecké dielo je vyobrazené na kvalitnej celostranovej farebnej reprodukcii.

V prvých siedmich kapitolách autor z rôznych uhlov popisuje vzťah Napoleona Bonaparta k umeniu (či rôznym formám umenia), ktorý bol vyjadrený nielen priamymi objednávkami umeleckých diel, budovaním súkromných umeleckých zbierok na cisárskych sídlach (i prvej verejnej galérie v paláci Louvre), ale aj podporou pamiatkovej ochrany významných stavieb a pamätníkov. Zaujímavé je aj použitie ideového konceptu z dvoch zdanlivo celkom odlišných diel: z *Vládara* od Niccola Machiaveliho a z knihy *Vôľa k moci* od nemeckého filozofa Friedricha Nietzscheho. Hlavné idey oboch diel sa v podobe početných citátov a prirovnaní vinú celým textom knihy a hrajú dôležitú úlohu v úvahách a Hochelových argumentoch. Machiaveliho predstava panovníka, ktorý využíva všetky prostriedky na získanie a upevnenie osobnej vlády, ako aj Nietzscheho myšlienky o ľudskej vôli ako dominujúcom faktore v konaní výrazných postáv ľudských dejín, sa totiž skvele hodia aj na osobu Napoleona Bonaparta.

V rozsiahlom úvode (1. kapitola na s. 7 – 34) je čitateľom predstavená štruktúra a obsah knihy, ako aj spomínaný interpretačný koncept diela (založený na myšlienkach Machiavelliho a Nietzscheho). Autor predstavuje jednotlivé ciele publikácie, ktoré hneď dáva do súvisu s umelecko-historickým bádáním o napoleonskej epoche v zahraničí (najmä vo Francúzsku). Autor v knihe poukazuje na javy a súvislosti, ktoré ovplyvňovali umeleckú tvorbu v období prvého cisárstva, približuje systém objednávk a financovania výtvarných diel a úžitkových predmetov, ale dotýka sa aj problematiky ochrany a prezentácie umeleckých diel, či zbierania napoleoník súkromnými zberateľmi (často zo šľachtického prostredia). Najväčšiu pozornosť venuje nosnej téme knihy, ktorou je vytváranie historickej pamäti v spojitosti s osobou Napoleona Bonaparta. Autor v kapitole venoval priestor aj premenám inštalácie a prezentácie umeleckých predmetov v minulosti a v súčasnosti, a to hlavne v prostredí českých zámkov i zahraničných (najmä francúzskych) múzeí.

Po úvodnej časti nasleduje šesť samostatných kapitol, ktoré sú zamerané na analýzu a interpretáciu umeleckej tvorby vo Francúzsku na prelome 18. a 19. storočia. V kapitole s názvom „Zrození vůle k moci : Nietzscheho Napoleon“ sa autor pokúsil o filozoficko-historické zdôvodnenie Napoleonovho úspechu, pričom si pomáhal hodnoteniami jeho osobnosti dobovými súčasníkmi. Z nich vyplýva, že úspešného vojvodu, a neskôr aj politika skutočne poháňala dominujúca túžba po presadení sa, ktorú môžeme vnímať aj ako „vôľu k moci“. Presadenie sa, získanie významného postavenia a moci samotný Napoleon vnímal až fatalisticky, čo dosvedčuje aj jeho výrok: *„Som povolaný, aby som zmenil tvár sveta, aspoň som o tom presvedčený. S touto myšlienkou sa možno spája akási predstava osudovosti, ktorú však nezavrhujem. Dokonca v ňu verím, a táto viera je zdrojom môjho úspechu.“* (Z listu bratovi Jozefovi Bonapartovi; citované na s. 140). Konceptia „vôle k moci“ sa objavuje aj v ďalších kapitolách pri analýze ovplyvňovania umeleckej tvorby Napoleonom a/alebo jeho vládny aparátom.

V nasledujúcej kapitole s názvom „Vůlí k moci a ke slávě : umění a umělci ve službách Napoleona Bonaparta“ je už pozornosť venovaná najvýznamnejším maliarom a sochárom, ktorí boli v cisárových službách, prípadne aj teoretikom umenia a kustódom múzeí, ktoré boli zriadené Napoleonom. Na podklade opísaných objednávok umeleckých diel, buď priamo ním alebo z prostredia jeho dvora, si čitateľ vytvorí predstavu o Napoleonovom vzťahu k umeniu, a najmä o jeho pragmatickom chápaní úloh umeleckej tvorby. Je evidentné, že cisár a jeho poradný zbor pre otázky umenia cielene vytvárali pozitívny obraz o jeho činoch a živote, ktorý mal posilňovať jednak legitimitu jeho moci, a tiež podporu verejnosti. Najmä jeho nesporné vojenské úspechy boli spodobené v početných malbách a sochách, alebo aj v monumentálnych stavbách, ktoré

mali byť trvalou spomienkou na jeho víťazné vojny. Zaujímavý je napr. meniaci sa postoj Napoleona k stavbe víťazných oblúkov, na ktorých mali byť sochársky spodobené jeho početné víťazstvá (s. 48 – 49). Čitateľa možno prekvapí stručné predstavenie cisárovho záujmu o ochranu historických pamiatok a jeho priamy vklad k vytvoreniu verejnosti prístupnej galérie v kráľovskom paláci Louvre.

Obsahom štvrtej, rozsahom stručnej (len tri strany textu) kapitoly s názvom „Vůle k moci : mezi krásným a užitým uměním“ je kratšie zamyslenie sa nad Napoleonovým vzťahom ku krásnym umeniam (najmä maliarstvo, sochárstvo a architektúra) a k úžitkovému umeniu. Autor poukazuje na fakt, že panovník do istej miery stieral hranice medzi nimi, keďže aj diela úžitkového umenia vnímal ako súčasť esteticky vyššieho umenia. Samozrejme, obom druhom priradil pragmatické ciele v zmysle pozitívnej prezentácie jeho osobnosti a apoteózy jeho vlády. Hoci pre tieto ciele Napoleon preferoval maliarske a sochárske diela, na jeho príkaz boli vytvárané aj početné umelecké diela úžitkovej povahy (luxusný nábytok, porcelánové a sklenené servisné súpravy, stolové hodiny, koberce a tapisérie, šperky a luxusné či ceremoniálne zbrane), ktoré slúžili hlavne ako výbava interiéru cisárskych rezidiencií.

V piatej kapitole „Vůle k moci okem mecenáše a sběratele“ je nosnou témou kultúrny mecenáš počas Napoleonovej vlády. Autor nepribližuje len systém fungovania zákaziek z prostredia cisárskeho dvora, ale všima si aj organizovanie umeleckých konkurzov (súťaží) či tradičného Salónu maliarstva a sochárstva, teda každoročne konanej výstavy nových umeleckých diel od významných tvorcov. Práve fenoménu Salónu je v kapitole venovaný značný priestor. Za kráľovského režimu bol Salón organizovaný pravidelne v priestoroch paláca Louvre, ale vystavovať svoje diela mohli len umelci sústredení v Kráľovskej akadémii maliarstva a sochárstva (Académie royale de peinture et de sculpture, založená v roku 1648). Počas francúzskej revolúcie bol prístup na Salón povolený aj neakademickým umelcom a Napoleon ho v roku 1802 nanovo zreorganizoval. V kapitole sú uvedené niektoré diela prezentované na Salónoch počas trvania 1. cisárstva, pričom z uvedených diel je evidentné, že veľký ohlas vzbudili najmä práce zobrazujúce činy Napoleona, ktoré vytvárali najlepší umelci tej doby (ako napr. François-Pascal-Simon Gérard, Anne-Louis Girodet, Antoine-Jean Gros alebo Jean-Louis David). V texte kapitoly autor približuje aj systém udeľovania odmien za najlepšie ohodnotené umelecké diela, prípadne aj odmeňovanie umelcov radmi a šľachtickými titulmi (umelci mohli napríklad získať ním založený Rad čestnej légie). Pozornosť je venovaná aj ďalším formám štátnych zákaziek, ktoré väčšinou zadával a kontroloval generálny riaditeľ múzeí Dominique-Vivant Denon. V kapitole sa nachádza aj obširny popis štátnych zákaziek na

luxusné predmety, spadajúce do kategórie úžitkového umenia (na s. 97 – 102), ktoré by podľa našej mienky bolo vhodnejšie zasadiť do textu predchádzajúcej, rozsahom príliš skromnej kapitoly. Záver tvorí pojednanie o zbieraní umeleckých diel prvej Napoleonovej manželky cisárovnej Jozefíny (Joséphine de Beauharnais), ako aj členmi širokej Napoleonovej rodiny.

V šiestej kapitole „Vůle k moci v historizaci“ je pozornosť venovaná vzťahu Napoleona Bonaparta k histórii a k literatúre, ale najmä historizácii Napoleonovho obrazu. Tá spočívala najmä v prirovnávaní jeho osoby k významným postavám dejín, predovšetkým k osobnostiam antiky (ako bol Gaius Iulius Caesar alebo Octavianus Augustus). Autor tiež podčiarkuje výrazný vplyv antického rímskeho umenia na kreovanie originálneho výtvarného štýlu Napoleonovej doby, ktorý dostal meno empír. V texte kapitoly sú použité početné dobové hodnotenia Napoleona a prirovnania jeho osoby k iným historickým postavám.

Siedma kapitola má názov „Napoleon za zrcadlem“ a nosnou témou v nej je úvaha o obraze, ktorý o sebe mal – a ktorý aktívne (spolu)vytváral – samotný Napoleon. Je nesporným faktom, že tento obraz bol veľmi ovplyvnený jeho rastúcimi ambíciami a mocou, ktorú si dokázal získať a udržať takmer 15 rokov vďaka svojej odvahe, schopnostiam, úsiliu, ale azda aj značnej dávke šťastia. Napoleon si uvedomoval, že pozitívny obraz o ňom a jeho činoch je potrebné cieľavedome vytvárať a udržiavať, pretože potreboval podporu verejnosti pre svoje zámery, ktoré si žiadali značné finančné prostriedky, a tiež ľudské zdroje. V podstate tak bol inšpirátorom propagandy, do služieb ktorej bolo od začiatku jeho vlády zapojené aj umenie. V súvislosti s charakteristikou Napoleonovej osobnosti autor cituje viaceré jeho výroky, ale tiež hodnotenia jeho súčasníkov (napr. Madame de Staël), a napokon aj stručné zhrnutia o Napoleonovi z diel novodobých historikov (J. Tulard, F. Monnier, F. Furet, J.-O. Boudon).

Takmer polovicu rozsahu knihy tvorí ôsma kapitola „Napoleonika mezi mýtem a historickou pamětí“. Tu sa charakter diela opäť mení na akýsi komentovaný katalóg umeleckých predmetov s napoleonskou tematikou, ktoré sú zastúpené v mobiliárnych fondoch českých zámkov a hradov (ako napr. Kynžvart, Sychrov alebo Konopiště). Texty pozostávajú z opisu konkrétneho predmetu, uvedenia jeho autora a vysvetlenia jednotlivých umelecko-symbolických detailov. Obsahom a štýlom je text veľmi podobný textu autorovej prvej monografie o napoleonikách s názvom *Třináctá komnata Napoleonova*. Autor v kapitole analyzuje viac ako šesťdesiat predmetov od pamätných medailí, diel úžitkového umenia ako sú hodiny, servisné súpravy, alebo šachové figúrky až po obrazy a grafické listy, na ktorých je zobrazený Napoleon. Všetky diela sú nielen

detailne opísané, ale je priblížený aj kontext ich vzniku a viac či menej skrytá napoleonská symbolika.

Textová časť knihy uzatvára záver, v ktorom autor stručne zhrnul ciele a prínos monografie. V niekoľkých odstavcoch zosumarizoval charakter umenia v čase vlády Napoleona Bonaparta a jeho chápanie politicko-ideologickej úlohy, ktoré malo plniť. Podľa vlastných slov autora má byť jeho dielo „manuálom pre pochopenie kultúrnej politiky Napoleonovho režimu v oblasti vizuálneho umenia a jeho reálnych dopadov v oblasti kultúrneho dedičstva“ (s. 300). Po prečítaní celého diela môžeme potvrdiť, že M. Hochel vytvoril manuál nielen informačne hodnotný, ale aj brilantne napísaný a nádherne ilustrovaný. Text je ešte doplnený o prílohu so štyrmi dobovými prameňmi. Ide o úryvok z ceremoniálneho protokolu o korunovácii Napoleona Bonaparta a jeho manželky Jozefíny, o výťah z tzv. „Cisárskeho katechizmu“ z roku 1806, a napokon o dva listy z roku 1810, ktoré sa viažu k sobášu Napoleona s dcérou rakúskeho cisára Františka I. Habsburského, arcivojvodkyňou Máriou Lujzou. Prameňe sú uvedené bilingválne (česky a francúzsky). Knihu uzatvára desaťstranový zoznam použitej literatúry a francúzsko-anglické zhrnutie.

Monografia *Zrcadlo moci : pilíře moci Napoleona Bonaparta ve vizuálním umění* je významným vkladom do problematiky skúmania vzájomného ovplyvňovania politických dejín a umeleckej tvorby v období vlády Napoleona Bonaparta. Erudovaný pohľad na vytváranie politicky motivovanej umeleckej reflexie cisára a množstvo čitateľsky zaujímavých detailov pri opise napoleoník uspokojá každého čitateľa, ktorý má záujem dozvedieť sa viac o osobnosti Napoleona Bonaparta, o jeho vzťahu k umeniu, ako aj o kultúrnej politike počas jeho vlády.

Patrik Kunec

GOLIAN, Ján: *Život ľudu detvianskýho : Historicko-demografická a kultúrna sonda do každodenného života na Podpolaní v dlhom 19. storočí*. Ružomberok : Society for Human Studies, 2019. 432 s. ISBN 978-80-972913-4-1

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.259-264>

Na konci roka 2019, iba s ročným odstupom od vydania novej monografie *Detvy*,¹ vyšla ďalšia hodnotná publikácia rozširujúca poznanie o dejinách a živote miestnej populácie v minulosti. Jej autorom je bývalý pracovník diecézneho archívu v Banskej Bystrici a aktuálne zamestnanec katedry histórie na Katolíckej univerzite v Ružomberku, historik a historický demograf Ján Golian. Práve ružomberské pôsobenie autora predurčilo k tomu, že recenzovaná kniha je v poradí už druhým zásadným dielom o dejinách *Detvy*, ktorého vydanie je úzko späté s dolnoliptovským mestom Ružomberok. Predchádzala jej vlastivedná práca Karola Antona Medveckého, ktorá ako vôbec prvá slovenská obecná monografia zaujíma popredné miesto v domácej historiografii.² O výsledku práce Jána Goliana možno konštatovať, že celkom určite zaujme podobne dôležité miesto v historickej spisbe nielen medzi publikáciami venovanými podpolianskemu regiónu, ale aj v kontexte celej slovenskej historiografie.

O obsahu knihy výstižne vypovedá autorovo konštatovanie z úvodu, kde za jednu z možných perspektív spoznávania spoločnosti v minulosti považuje matematicko-štatistickú analýzu cirkevných matrík interpretovaných na pozadí hospodársko-sociálnych a kultúrno-náboženských premien spoločnosti, s doplnením o pohľad dejín každodennosti. Autor si túto perspektívu osvojil a prakticky do bodky uplatnil pri vlastnom výskume. Hlavným výskumným objektom autora bola *detvianska* populácia a jej premeny, vrátane identifikácie faktorov, ktoré ich ovplyvnili. Najdôležitejším, avšak nie jediným zdrojom poznávania týchto populačných zmien sa pre neho stali cirkevné matriky.

Chronologicky autor vymedzuje svoju prácu rokmi 1781 až 1920. V tomto smere prekračuje klasické vnímanie tzv. „dlhého“ 19. storočia, ktoré v skutočnosti zahŕňa vymedzenie od obdobia Veľkej francúzskej revolúcie (1789) do začiatku prvej svetovej vojny (1914), ale aj u nás bežnejšie používané spodné ohraničenie symbolickým počiatkom slovenského národného obrodzenia (1780). Uvedený prístup vysvetľuje

¹ OSTRIHOŇOVÁ, Anna et al.: *Detva : Monografia mesta*. Detva : Mesto Detva, 2018.

² MEDVECKÝ, Karol Anton: *Detva : Monografia*. Detva : Tlačou kníhtlačiarne Karla Salvu v Ružomberku, 1905.

nutnosťou prispôbiť chronologické vymedzenie výskumu (z historicko-demografického pohľadu oprávneného) rokmi, ktorými začínajú a končia decéniá. Stanovenie spodného medzníku autor zdôvodňuje tiež vydaním patentu Jozefa II., ktorým sa z matrik stali verejné knihy. V prípade stanoveného vrchného medzníka zostáva otázne, či by vzhľadom na prekročenie doby existencie uhorského štátu nebolo vhodnejšie ukončiť prácu rokom prvého československého sčítania obyvateľstva (1921). Posunutie výskumu o jeden rok by zaiste prinieslo ďalšie zaujímavé údaje o vývoji populácie skúmaného regiónu.

Z pohľadu územného vymedzenia autor zameriava pozornosť výlučne na priestor detvianskej farnosti. Aj pojem Podpol'anie používa vo význame, ktorý sa kryje práve s touto cirkevno-správnou územnou jednotkou. Na viacerých miestach upozorňuje, že hranice detvianskej farnosti nekorešpondovali v sledovanom období s hranicami obce Detva. Na tomto mieste preto možno poznamenať, že pre väčšiu prehľadnosť by bolo vhodným riešením vyhotovenie rekonštrukčnej mapy, na ktorej by bolo možné porovnať územný rozsah oboch celkov.

Hlavným východiskom spoznávania detvianskej populácie v skúmanom období boli cirkevné matriky podrobené detailnej analýze, súčasťou ktorej je uvedenie každej podstatnejšej zmeny v spôsobe ich zapisovania. Práca s matrikami autora prinútila overovať ich hodnovernosť rôznymi metódami, napríklad pomocou výpočtu indexu maskulinity. Pri ňom dospieva k záveru, že počet narodených chlapcov a dievčat bol netypicky vyrovnaný, čo môže indikovať chyby v niektorých zápisoch. K overeniu tohto ukazovateľa by bolo možné navrhnúť komparáciu zápisov cirkevných matrik so zápsmi v štátnych matrikách aspoň pre obdobie po roku 1895, kedy dochádza k ich zavedeniu. Tento istý postup je možné uplatniť aj v prípade ďalších dvoch metód overenia hodnovernosti matričných zápisov (pomer krstov k počtu sobášov, resp. indexu počtu narodených k počtu zosnulých).

Ťažiskovými kapitolami knihy vychádzajúcimi z pôvodného výskumu matričných záznamov sú pasáže venované sobášom, narodeniam a úmrtiam. Všetky tri začínajú podrobným historicko-etnologickým rozborom, na ktorý nadväzuje historicko-demografická analýza. V nej autor najprv analyzuje príslušné matričné knihy, aby následne sledoval dôležité demografické ukazovatele ako absolútne počty sobášov, narodení, úmrtí či hrubú mieru sobášnosti, pôrodnosti a úmrtnosti. Okrem uvedeného sleduje aj niektoré ďalšie ukazovatele – napr. sezónnosť sobášov, narodení a úmrtí, podiel druhých a ďalších sobášov, sobášny vek, legitimitu a viacpočetnosť narodených, mŕtvorodenosť, narodenie pohrobkov, frekvencovanosť krstných mien, úmrtia podľa veku a pohlavia ako aj príčiny úmrtí. Situáciu v oblasti Detvy často komparuje s inými regiónmi na

Slovensku,³ ale aj mimo jeho územia. Toto porovnávanie poukazuje na výborný rozhľad v rámci výskumu historicko-demografického zamerania v oblasti stredoeurópskeho priestoru, predovšetkým však umožňuje sledovať demografické ukazovatele v širšom kontexte a poukazuje na prípadné špecifiká konkrétnej oblasti.

Uvedeným hlavným kapitolám knihy predchádzajú časti charakterizujúce oblasť Detvy z rôznych uhlov pohľadu. V rámci nich sa autor venuje majetkovým pomerom a osídleniu, zamestnaneckej, etnickej a konfesionalnej štruktúre miestneho obyvateľstva, ale aj miestnej cirkevnej správe či školstvu. V samostatnej kapitole je pútavo spracovaný pohľad na územie a jeho obyvateľov zo strany dobových pozorovateľov. Knihu uzatvára časť venovaná špecifikám rodinného a nerodinného života, v ktorej sústreďuje pozornosť na obyvateľov na okraji spoločnosti (cudzinci, žobráci a tuláci, vojaci a veteráni), ale aj na najdôležitejšie epidémie, ktoré významnejšie zasiahli do života miestnej populácie. Logickou bodkou knihy historicko-demografického zamerania je stať predstavujúca charakteristiku prirodzeného pohybu a prírastku.

V recenzovanej knihe Jána Goliana sa objavilo aj niekoľko menších chýb a nepresností, na ktoré je potrebné upozorniť. Ak autor menuje sídla, ktoré existovali na severovýchodnej (správne má byť na severozápadnej či presnejšie západnej) strane Poľany, celkom neopodstatnene zostali opomenuté Čačín, Závada, Sebedín a Bečov (s. 43). Zvolenskú Slatinu autor označuje za dedinu (s. 47), hoci už od stredoveku vystupuje v písomných prameňoch ako mestočko.⁴ Protirečivo vyznieva vyjadrenie o tom, že Esterházyovci vlastnili panstvo Vígl'aš do roku 1848, za ktorým nasleduje informácia o predaji ich tunajších majetkov v roku 1869 (s. 44). Pri náčrte histórie sklárskej výroby na Podpoľaní autor nepochopiteľne nevyužil práce Jána Žiláka, napriek tomu, že dva tituly tohto autora uvádza v záverečnom zozname literatúry.⁵ Práve v súvislosti s topografiou podpoľianskych sklární je potrebné spresniť, že v oblasti Hriňovej vznikli dve sklárne (sklárske huty). Okrem samotnej Hriňovej bola neskôr založená tiež jej filiálna skláreň v Skalisku,

³ Geograficky najbližšou oblasťou umožňujúcou autorovi takúto porovnávaciu analýzu bol priestor v okolí mesta Brezno, ktorého historicko-demografický vývoj spracoval J. Alberty. Porovnaj: ALBERTY, Július: *Formovanie robotníckej triedy v obvode Brezna*. Martin : Osveta, 1981.

⁴ Ako mestočko (*oppidum*) vystupuje od 15. storočia a pravidelne sa takto označuje aj neskôr napríklad v portálnych súpisoch vyhotovených v priebehu druhej polovice 16. storočia. Vid' napr.: MAJTÁN, Milan: *Názov a najstaršie dejiny Zvolenskej Slatiny* (do konca 15. storočia). In: *Historický časopis*. roč. 46, č. 2, 1998, s. 293.

⁵ K nim možno minimálne doplniť tiež syntézu: ŽILÁK, Ján – HLODÁK, Pavol: *Zrod a vývoj slovenského skla : sklárne stredného Slovenska*. Kalinovo : Kermat, 2012.

ktorá sa však niekedy uvádzala aj ako huta v Slanci.⁶ Nie celkom zrejme je spojenie kameňolomov so sklárskou výrobou, na ktoré poukazuje autor. Vôbec zmienky o ťažbe surovín, ktoré nenašli svoje uplatnenie v sklárstve v časti venovanej sklárskej výrobe, možno považovať za nepodstatnené (s. 60–61). Pri charakteristike detvianskych vyrezávaných krížov uvádza autor ako jeden z motívov ozdobu v tvare korintskej hlavice, hoci v obrazovej podobe dokumentuje iba kríž s ozdobou v tvare iónskej hlavice (s. 62–63). Ohľadom maďarizácie má autor zaiste pravdu v tom, že prebiehala rovnako v mestskom aj vidieckom prostredí (s. 65). Rozhodne by však bolo vhodné dodať, že jej intenzita vo vidieckom prostredí nedosahovala úroveň toho mestského. Ako píše aj Ľubomír Lipták, maďarizácia na slovenskom vidieku stroskotávala, ani nie tak v uvedomelom odpore, ako skôr v malej spojitosti s okolitým svetom a sebestačností dedinskej kultúry.⁷ To, že asimilácia (rozumej maďarizácia) zasiahla predovšetkým mestá, dokázala na príklade Zvolenskej župy vo svojej práci aj Zuzana Krupová.⁸ Minimálne otázniky vyvoláva konštatovanie o povolani jezuitov (členov Spoločnosti Ježišovej) na Podpol'anie z Banskej Bystrice ešte v prvej polovici 17. storočia (s. 72), keďže do Banskej Bystrice prichádzajú až v roku 1648. Jozefínske sčítanie obyvateľstva prebehlo podľa autora v rokoch 1784 – 1787 (s. 101 a 104). V práci historicko-demografického zamerania by však bolo vhodnejšie spresniť, že samotné sčítanie sa zrealizovalo v rokoch 1784 – 1785 a naň v nasledujúcich dvoch rokoch 1786 – 1787 nadviazala jozefínska evidencia obyvateľstva.⁹ Zavádzajúco pôsobí konštatovanie, že v roku 1869 bola Detva s okolitými lazmi siedmym najväčším sídlom na území Slovenska (s. 334). Autor tu evidentne nesprávne stotožňuje pojmy sídlo a obec, ktoré je potrebné v sídelnej geografii prísne rozlišovať. Rovnako označenie sídiel v oblasti Čierneho Balogu (tzv. Čierne handle) termínom roztratené samoty je vyslovene nesprávne (s. 227). Tunajšie osady nemali charakter samôt ani v 17. storočí, kedy sa začali formovať, nieto ešte v 19. storočí. Terminologicky neprimerane pôsobia aj autove slovné spojenia „zalesnené detvianske lazy“ (s. 77) a „roztratené obyvateľstvo“ (s. 88). Ak kopaničiarska alebo laznícka kolonizácia bola založená na odlesňovaní územia určeného na hospodárske využitie, tak výraz zalesnené lazy pôsobí nanajvýš nelogicky. Podobne roztratené

⁶ Osídlenie v polohe Slanec sa v 19. storočí územne delilo na Veľký a Malý Slanec. Veľký Slanec pritom zasahoval až do doliny potoka Škalisko.

⁷ LIPTÁK, Ľubomír: *Slovensko v dvadsiatom storočí*. 4. vyd. Bratislava : Kalligram, 2011, s. 25.

⁸ KRUPOVÁ, Zuzana: *K demografickému vývoju na území Zvolenskej župy v rokoch 1787 – 1921*. Banská Bystrica : Belianum, 2015, s. 80–81.

⁹ Na sčítanie mala plynule nadväzovať stála evidencia obyvateľstva. Práce na nej sa však zastavili v roku 1787 v dôsledku vojenských príprav na novú vojnu s Osmanskou ríšou, ktorá vypukla na začiatku roka 1788.

osídlenie nie je tvorené roztrateným obyvateľstvom, ale skôr roztratenými sídlami. Napokon by bolo potrebné korigovať aj nesprávne titulovanie panovníka Jozefa I. ako rakúskeho cisára (s. 317) namiesto rímskeho (presnejšie rímsko-nemeckého) cisára.

Publikácia Jána Goliana obsahuje viacero názorných príloh, ktoré vhodne dopĺňajú textovú časť publikácie. Ide hlavne o rôzne tabuľky, grafy, dobové fotografie či reprodukcie diel tunajšej maliarskej kolónie, ktorá vznikla na prelome 19. a 20. storočia. Súčasťou ilustračného materiálu sa stali aj reprodukcie niektorých dobových máp. V kontexte ich zaradenia je potrebné upozorniť na chybný popis pod reprodukciou mapy na s. 48, kde sa uvádza, že ide o mapu znázorňujúcu okolie Detvy v prvej polovici 19. storočia. Uvedená mapa v skutočnosti vznikla ako tzv. *Grenzskizze* až v roku 1859 (jej autorom je geometer Anton Lang) počas prípravných prác pri vymeriavaní katastra obce (najstaršia katastrálna mapa Detvy bola vyhotovená v roku 1866). Ide o prvú časť mapy, ktorej druhá časť je zverejnená na strane 80 už so správnym datovaním. Pri oboch mapových reprodukciách je potrebné spomenúť aj ich horšiu čitateľnosť, vzhľadom na zvolenú veľkosť publikovaného formátu. Ak v tomto prípade neumožnil lepšiu čitateľnosť oboch mapových diel formát publikácie, tak v prípade výrezu z katastrálnej mapy z roku 1884 zaradenej medzi prílohy (s. 401) išlo zrejme o iniciatívu grafika knihy. Publikované mapy majú z uvedených dôvodov len ilustračný význam a z hľadiska ich dokumentačnej hodnoty možno ich zaradenie považovať za nefunkčné.

Posledným negatívom publikácie je z pohľadu recenzenta absencia jazykovej korektúry textu. Pri súčasnom tempe vydávania kníh vychádzajúceho často z nutnosti dočerpania grantových schém, stihnutia mnohokrát nezmyselných termínov pre odovzdanie rukopisov, ale aj z nedostatku finančných prostriedkov na textové korektúry, sa, bohužiaľ, s týmto fenoménom stretávame v odbornej literatúre vydávanej na Slovensku takmer bežne. Pritom je obrovskou škodou, že knihe s tak kvalitným obsahom uberá na hodnote niekoľko zbytočných gramaticko-štylistických nepresností.

Napriek upozorneniam na chybičky a nepresnosti prevažujú v prípade recenzovanej práce výrazne jej pozitíva. Okrem faktu, že ide o prvé detailné spracovanie života miestneho obyvateľstva a jeho demografického správania, prináša aj množstvo zaujímavých zistení, ktoré sa v budúcnosti stanú predmetom ďalšej odbornej diskusie a bádania. Autor sa pri svojom výskume dotkol málo spracovaného miestneho fenoménu tzv. lazníckych škôl. Identifikoval však aj niektoré mimoriadne zaujímavé javy ako napr. rozšírený konkubinát a s tým spojený vysoký počet nemanželských detí, vysoký výskyt hromadných či novembrových

sobášov. K zaujímavým zisteniam možno určite priradiť aj informáciu o vyššej úmrtnosti nelegitímnych, teda nemanželských, detí v porovnaní s legitímnymi, do prvého roku života.

K ďalšiemu pokračovaniu výskumu možno uviesť niektoré námety, ktoré by mohli v budúcnosti vhodne doplniť obraz detvianskej populácie vo vymedzenom období. Určite väčšiu pozornosť by si zaslúžil proces formovania a vývoja osídlenia v zázemí Detvy, ktorý ešte ani v sledovanom období nebol ukončený. Ďalšou výzvou by mohla byť osobitná analýza a následná komparácia demografických ukazovateľov u obyvateľov mestečka a lazničných sídiel ležiacich v jeho zázemí. Takéto zameranie výskumu by mohlo priniesť zaujímavé výsledky ohľadom populačného vývoja týchto relatívne rôznorodých spoločenstiev. Väčšiu pozornosť by bolo potrebné venovať otázke vystáhovalectva na Dolnú zem, vrátane identifikácie miest, kde sa migrujúce obyvateľstvo usádzalo. V rámci výskumu choleroých epidémií v Detve autor na základe štúdia materiálu z oblasti Detvy nezachytil poslednú väčšiu uhorskú epidémiu cholery v roku 1892.¹⁰ Zdôvodnenie toho javu by určite obohatilo naše poznatky v oblasti šírenia cholerovej epidémie v Uhorsku a na území Slovenska. Osobitnú pozornosť by si napokon zaiste zaslúžil aj zvýšený nárast infekčných chorôb (cholera, kiahne, škvrnitý týfus, tuberkulóza, španielska chrípka), ktoré prepukli v dôsledku pomerov v čase prvej svetovej vojny (1914 – 1918).¹¹

Úplným záverom možno už len konštatovať, že recenzovaná práca predstavuje mimoriadne hodnotný príspevok k poznaniu dejín detvianskeho (podpolianskeho) obyvateľstva v období od konca 18. do začiatku 20. storočia. Vzhľadom na enormné množstvo času, ktoré autor strávil štúdiom matričných kníh, excerpciou a detailnou analýzou jednotlivých matričných záznamov možno kritické poznámky obsiahnuté v recenzii považovať v kontexte vykonanej práce skôr za marginálne. Spôsobom spracovania možno považovať recenzované dielo za prínosné a do veľkej miery dokonca priekopnícke, a to nielen z pohľadu regionálnej histórie, ale aj slovenskej historickej demografie.

Oto Tomeček

¹⁰ V tomto roku epidémia zasiahla predovšetkým hlavné mesto Budapešť, zaznamenané však boli aj niektoré prípady výskytu cholery na území dnešného Slovenska. Výskyt a šírenie cholery v Uhorsku v roku 1892 možno pomerne podrobne sledovať napríklad na základe analýzy v Turčianskom Sv. Martine vydávaného dobového periodika *Národné noviny*.

¹¹ Na liečbu tuberkulózy bola špecializovaná napríklad vojenská nemocnica postavená v Majeri pri Banskej Bystrici.

BUKOVÁ, Martina a kol.: *Reflexia mytologických motívov v duchovnej a materiálnej kultúre národov Ázie, Afriky a Oceánie*. Bratislava : Ústav orientalistiky SAV, 2019. 272 s. ISBN 978-80-89867-04-2

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.265-270>

V domácom prostredí vychádza pomerne málo literatúry venovanej duchovnej kultúre Ázie, Afriky či Oceánie, preto akákoľvek lastovička v tomto odbore robí radosť záujemcom z odborných radov i laickej verejnosti. Ústav orientalistiky SAV minulý rok vydal zborník s názvom *Reflexia mytologických motívov v duchovnej a materiálnej kultúre národov Ázie, Afriky a Oceánie*. V rozsahu 272 strán dostalo priestor celkom jedenásť štúdií z rôznych kútov Blízkeho a Ďalekého východu. Každá štúdia sa venuje inej geografickej oblasti s výnimkou Číny a Japonska, ku ktorým sa viažu dva príspevky od dvoch rôznych autorov.

Široký geografický rámec, ktorý otvára táto publikácia predstavuje nekonečné množstvo materiálu, ktorý môže u čitateľa vzbudzovať dojem nesúrodosti. Zborník nemá historické či chronologické vymedzenie a v danom geografickom priestore nachádzame veľmi širokú škálu náboženstiev. Môžeme teda premýšľať nad odrazom predkresťanských relikvov u Koptov, v budhistických sektách či o mytologickom koncepte sveta vybraného kmeňa Oceánie. Publikácia vznikla s podporou grantu VEGA 2/0102/16 *Reflexia kozmologických predstáv v duchovnej a materiálnej kultúre Ďalekého Východu, južnej Ázie a Oceánie*. Pôvodný názov grantu teda o niečo menej zužuje priestor, v ktorom sa mohli príspevky pohybovať. Predsa len „*reflexia mytologických motívov v duchovnej a materiálnej kultúre*“ je abstraktnejšou a širšou témou ako vymedzenie kozmologických predstáv.¹

Úvod zborníka má jednu nezrovnalosť, ktorá prešla aj cez poslednú redakciu textu. Štúdia, ktorá sa zaoberá hinduistickými *samskarami* je v úvode predstavená pojmom *samsáry*, pričom ide o dva odlišné termíny. Odobratím písmena „k“ vznikol preklep, ktorý mohol byť spôsobený buď nepozornosťou, alebo faktom, že pojem *samsára* je známejší a jedna z autoriek úvodu si ho pomýlila. Prejdime však v krátkosti k samotným príspevkom.

Prvá štúdia v zborníku pod názvom *Politici bohové a božstvá politici. Náboženství a politika ve starověké Mezopotamii* je zároveň jediným príspevkom českého orientalistu Lukáša Pechu. Vo svojom príspevku Pecha

¹ Kozmológiu chápeme ako predstavy o usporiadaní sveta, okruh mýtov, ktorý sa zaoberá štruktúrou a usporiadaním vesmíru. KOVÁČ, Milan: *Teória mýtu. Religionistické študijné texty*. zv. 1. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, 2010, s. 5.

oboznamuje čitateľa s prameňom *Sumerský zoznam kráľov*, ktorý vymenúva jednotlivých panovníkov a vládnuce dynastie. Na základe legendy popisujúcich zasadnutie panovníka na trón, dostávame obraz o pôvode legitimacy kráľovskej moci, ktorá bola vykonávaná výhradne s božským potvrdením. Zneuctenie božstva mohlo viesť k zosadeniu vládcu samotným božstvom, ako to bolo v prípade babylonského Nabonida, ktorý po svojich skutkoch už nebol v priazni boha Marduka. Božský pôvod kráľovskej moci je evidentným znakom náboženského fungovania človeka v staroveku, a to nielen v Mezopotámii, ale aj v iných kútoch sveta. Myslenie archaického človeka a jeho náboženský svet boli úzko späté s každodenným životom i s politickými záležitosťami. Z tohto pohľadu je takmer nemysliteľné, aby sa sakrálny a profánny rozmer života oddeľoval, a to aj vrátane politiky. Fenomén človeka náboženského (Eliadeho kategória *homo religiosus*) sa vytrácal až s príchodom sekularizácie štátu, ktorá sa objavuje v dejinách pomerne neskoro.

Autorka D. Zhang Cziráková popisuje v štúdiu *Drak ako symbol čínskej národnej identity, jeho symbolika a zobrazovanie v čínskom umení* úvod do danej problematiky. Text sprevádzajú fotografie vyobrazení draka, ktoré sú dielom autorky. Považujem ich za pozitívnu prílohu, ktorá dotvára celkový obraz popisovanej témy. V časti *Odlíšnosti vo vnímaní draka v čínskej kultúre v porovnaní so Západom* Zhang Cziráková poukazuje na negatívne vykreslenie draka v európskej kultúre v súvislosti s kresťanstvom. Treba však dodať, že neskorší kresťanský súboj sv. Juraja drakobijcu je pozostatkom mytologickej látky indoeurópskych spoločností. Súboj hromovládcu s hadom (drakom) je prítomný v mnohých indoeurópskych mýtoch a pozostatky o ňom nachádzame aj vo folklóre.² Tento prvok štúdia nespomína a považujem ho za vhodné doplnenie témy. Rovnako si nie som istý jednoznačnosťou tvrdení o rozdielnosti pohľadu na svet medzi Západom a Čínou: „*Kým na Západe prevažuje antropocentrický pohľad na svet, kde je človek v stredobode pozornosti a príroda je chápaná ako niečo, čo je tu kvôli nám a pre nás, ako niečo, čo treba skrotiť, podrobiť si, zmeniť na obraz človeka a pretvoriť ju tak, aby bola akosi viac domestikovaná*“ (s. 31 – 32). Zdôrazňuje sa, že v čínskom myslení a filozofii „*človek nevstupuje s prírodou do konfliktu, nesnaží sa ju ovládnuť, či podmaniť si ju silou, nebojuje s ňou, ale snaží sa nažívať s ňou v harmónii.*“ (s. 33). V tomto prípade autorka neuvádza, či ide o nejakú historickú epochu západného sveta (na myslí má pravdepodobne západnú a strednú Európu), alebo súčasný západný svet, nakoľko pojem antropocentrizmu je skôr moderný. Druhý citát považujem

² K mytologickému súboju draka a hromovládcu odporúčam publikáciu: PUHVEL, Jaan: *Srovnávací mythologie*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 395 s.

za zjednodušenie. Polemizovať by sa isto dalo aj s výrokmi o traumatickom zobrazení draka v európskej kultúre. Ďalšie časti tejto štúdie už neprinášajú rozpory a zobrazovanie drakov v materiálnej kultúre so sprievodnými príkladmi fotografií považujem za najhodnotnejšiu časť.

V ďalšej štúdii *Revenant Bórei a jeho víťanie ako návštevníka Marebito v ranom Kabuki manuskriptov Okuni Sóši* sa presúvame do Japonska. Zhrnutie práce na začiatku ponúka vysvetlenie, o čom sa v nasledujúcich riadkoch dočítame. Ivan Rumánek pútavo priblížil japonské mytologické pojmy *bórei* (duch mŕtveho) a *marebito* (rituálny návštevník z onoho sveta), ktoré, ak budem citovať autora, „*sa vymykajú klasickému religionistickému pohľadu na Japonsko*“. Text sa venuje v detailoch manuskriptovým dielam zo 17. storočia, ktoré sú prameňom k tradičnému japonskému divadlu kabuki. Rozbor samotnej mytologickej reflexie je okrajový, venuje sa viac literárnej časti, čo však nemení kvalitu príspevku. Autorovi však nemožno uprieť jeho dôkladný rozbor témy a originalnosť.

Lubica Obuchová spracovala vo svojom príspevku nezvyčajnú tému s názvom *Čínsky vesmírny program a mytologické názvoslovie*. Uvádza niekoľko príkladov mytologických pomenovaní, ktoré využíva vesmírny program Čínskej ľudovej republiky aj v medzinárodných súvislostiach. Nie je prekvapujúcim faktom, že krajina so silným autoritatívnym zriadením využíva k posilneniu národnej identity symboly, ktoré majú pôvod v ľudovej slovesnosti. Naopak, z hľadiska ateistického prístupu štátnej ideológie to môže prekvapiť nejedného človeka. Je zrejmé, že týmto spôsobom dostáva aj bežný čínsky občan pocit podieľania sa na úspechoch svojej krajiny, ktoré dosahuje vo vývoji nových technológií. Podotkol by som fakt, že pokým v štúdii Zhang Czirákovej sa spomína drak ako jeden z najdôležitejších symbolov, vo vesmírnom programe sa vyskytuje len sporadicky. K tomuto faktu pristupuje Obuchová aj v závere, pričom nedáva konečnú odpoveď.

Zvieratá v japonských mýtoch a legendách od religionistky a japanologičky Zuzany Kubovčákovej je názov druhej témy, ktorá sa viaže k japonskej kultúre. V štúdii sa bližšie zameriava na hady, ktoré majú v japonskej mytológii kladný aj záporný charakter. Taktiež analyzuje pojem *mýtovejiny* – prelínanie mytologického naratívu s historicky doloženými postavami. Rozdeľuje vek božstiev a vek ľudí a snaží sa oddeliť mýtickú látku od historicky doložených udalostí. Rozsah štúdie pravdepodobne nedovolil rozoberať tému do úplných detailov, ale v tomto prípade by bolo vhodné doplniť aj pohľad významného japonského religionistu Atsuhiko Yoshida. Práve Yoshida prišiel s objavom, ktorý nachádza paralely medzi európskou a japonskou verziou súboja hromovládcu s hadom. Kubovčáková tento súboj opisuje v časti, keď Susanoo, nebeské božstvo hromu, búrok a morí, zabíja hada Jamata no Oroči. Prácu *Japanes*

*Mythology and Indoeuropean Trifunctional System*³ považujem za vhodné doplnenie tejto témy, nakoľko sa nenachádza ani v konečnom bibliografickom zozname. Pozornosť v závere venuje autorka ambivalentnému charakteru hadov, ktoré môžu vystupovať ako nebezpečenstvo pre ľudský svet, ale po uzmiernení aj ako ochranné božstvo.

Samotné objavenie Tróje, ktorá bola považovaná len za neexistujúce mesto z legend, prinieslo zlom v pohľade na mýtické udalosti Homérových eposov. V roku 2003 boli na ostrove Flores nájdené kostrové pozostatky ľudí veľmi nízkeho veku, a to prinieslo nové zamyslenie nad témou mýtických staviteľov v Polynézii. Analýzu mýtov o trpasličích ľuďoch a ich staviteľstve v tejto oblasti rozpracovala Martina Bucková z Ústavu orientalistiky Slovenskej akadémie vied, kde sa venuje polynézske štúdiám. V texte s názvom *Mýtickí stavitelia v Polynézii. Analýza mýtov o „trpasličích ľuďoch“* sa zamerala na mýtus o trpasličích ľuďoch Menehune z Havajských ostrovov a postupne popisuje ich charakteristiku, pôvod a staviteľskú činnosť. Ďalej sa dostáva aj k iným etnikám, pri ktorých sumarizuje poznatky popredných bádateľov v tejto oblasti. Štúdiá končí touto kapitolou a neponúka samostatný oddelený záver. Jej slabinou sú početné preklepy v slovách a mnohé chyby. Posledná veta textu vyznieva rozpačito: „*Zdá sa, že mýty o trpasličích ľuďoch nie sú len fikciou, ale opisujú skutočných dávnych obyvateľov Oceánie*“ (s. 175). Hodnotiaci prvok reálnosti mýtického naratívu s negatívnym zafarbením však považujem za nešťastný prístup z pohľadu religionistiky.

Egyptské hrošie božstvá a ich vzťah k božstvám a mytologickým postavám starovekého orientu a východného Stredomoria je názov štúdie Veroniky Dubcovej, archeologičky a egyptologičky, rovnako z Ústavu orientalistiky SAV. Ako uvádza autorka, štúdiá predstavuje zhrnutie dizertačnej práce obhájenej v roku 2018 na Inštitúte pre klasickú archeológiu Viedenskej univerzity. Prvá časť sa venuje hroším božstvám v Egypte, pôvodu ich zobrazení na pečatných amuletoch a skarabeoch, ale aj rôznych predmetoch dennej potreby. Popisy sprevádzajú vyobrazenia z odbornej literatúry, ktorá je náležite citovaná. Autorka ďalej pokračuje porovnávaním analógie týchto božstiev so sýrsko-palestínskou oblasťou, kde sa prejavuje zobrazovanie rovnako na pečatidlách. A taktiež aj v egejskej oblasti doby bronzovej, kde prezentuje tézu o inšpirácii z oblasti Egypta. Odborníkmi tu dostáva hrošie božstvo pomenovanie *minojský génius*. Za prínosnú považujem predovšetkým časť o medzikultúrnej výmene náboženských motívov, ktorú sama autorka považuje za jeden najkomplikovanejších javov, ktoré sprevádzajú medzikultúrne kontakty. Štúdiá

³ YOSHIDA, Atsuhiko: Japanese Mythology and the Indo-European Trifunctional System. In: *Diogenes*. Vol. 25, Issue 98, 1977, s. 93 – 116.

Veroniky Dubcovej je z hľadiska využitia zdrojov a kvantity prezentovanej bibliografie na veľmi vysokej úrovni, povedal by som, že v niektorých ohľadoch vyčnieva z radu jej kolegov.

Doktorandka historického ústavu SAV Alžbeta Szolomaiová sa venuje moderným dejinám Blízkeho východu a Severnej Afriky a islamskému radikalizmu. Do zborníka prispela štúdiou *Džinovia v arabskej a islamskej mytológii a teológii*. Úvod príspevku zachytáva vysvetlenie slova *džin* z perspektív rôznych historických zdrojov, ale aj súčasných autorov. Priestor v texte dostáva viacero citovaných publikácií a štúdií, čo odráža prehľad autorky textu v problematike islamského náboženského sveta. Rovnako ako v európskom priestore, aj v tom moslimskom sa niektoré archaické náboženské bytosti pretransformovali do náboženstva (kresťanstvo/islam) a ľudovej tradície. Môžeme ich nachádzať v rozprávkach, čo ilustrovala autorka na príklade *Rozprávok z tisíc a jednej noci*. Džinov však nepopisuje vo svete veriaceho len ako niečo abstraktné a neexistujúce, ale ako skutočnú a integrálnu súčasť života moslima. V závere dodáva, že racionalizovaný svet Západu vníma tento fenomén odlišne ako veriaci človek a pomaly sa tento vplyv dostával aj do prostredia moslimských vzdelancov. Szolomaiová v tejto myšlienke zachytila jeden z hlavných problémov konfliktu ezoterického a exoterického nazerania na náboženský svet, ktorý sa zdá byť bremenom aj pre mnohých religionistov či ďalších odborníkov.

Kult kiahní a iných nákazlivých chorôb u kaukazských národov je text Beáty Čiernikovej, religionistky a kaukazologičky, autorky publikácie *V tieni hory Ararat*.⁴ Sakrálny charakter choroby, ktorý článok popisuje, je špecifický na Kaukaze a ako napovedá názov, má v tejto oblasti kultový rozmer. Kratšia štúdia popisuje mýtické aspekty spojené s liečbou choroby, ktorá je vo svojej podstate pozitívnou udalosťou, nakoľko miestni verili, že telo postihnutého navštívilo božstvo. Príspevku však chýba zreteľnejšie vnútorné členenie, nemá úvod a neposkytuje ani zhrnutie v závere, ktorý by priblížil výsledky či prínos štúdie.

Posledná štúdia v zborníku nesie názov *Samskára – hinduistické prechodové rituály. Výklad základných pojmov a popis jednotlivých rituálov v životnom cykle hinduistu*. Helena Hadvigová, doktorandka a indologička z Karlovej univerzity, v úvode vysvetľuje pojem *samskár*. Ako som spomenul vyššie, je to dosť odlišný pojem od známejšieho slova *samsára* a preklep v úvode tak vyznieva dosť nešťastne. Štúdiu považujem za veľmi dobre spracovaný úvod do problematiky hinduistických rituálov každodenného života. Nechýba práca s prameňmi a popis autentických

⁴ ČIERNIKOVÁ, Beáta: *V tieni hory Ararat. Náboženstvá predkresťanskej Arménie*. Bratislava : Chronos, 2005. 193 s.

zdrojov (Manuov zákonník). Zaujímavosťou je, že jednou zo zložiek samskár je tiež *mantra* – slovo, ktoré bolo sprofanované aj v slangovom prejave nášho jazyka. Článok nepoužíva tak intenzívne citovanie ako napríklad štúdia o hroších božstvách a pri niektorých menej pravdepodobných tvrdeniach som si citáciu musel dohľadať sám. Ide predovšetkým o obrad prepichovania uší nazvaný Karnavédha, o ktorom text tvrdí (s. 263), že jeho pôvodný účel bol dekoratívny a neskôr sa pridala náboženský charakter. Tento postup je z religionistického hľadiska a vývoja náboženských rituálov dosť nepravdepodobný,⁵ avšak literatúra, ktorú som dohľadal na základe zoznamu použitej literatúry, sa zhoduje s tvrdením v texte.⁶

V závere môžem konštatovať, že rôznorodosť tém, ktorá je definovaná samotným názvom zborníka pôsobí neusporiadane. Styčný bod prác je abstraktný a jeho prienik je definovaný geografickým priestorom. Samotné štúdie majú odlišnú kvalitatívnu podobu a okrem preklepov v texte chýba niektorým aj jasne vymedzený úvod alebo záver. Minimalistické, no pútavé grafické spracovanie dáva publikácii celkom atraktívny rozmer a prípadný záujemca by po ňom mohol siahnuť aj vďaka exotickým a neobvyklým témam.

Stanislav Gubančok

⁵ Ku konkrétnejšiemu rozboru odporúčam pozrieť publikáciu: ELIADE, Mircea: *Pojednání o dějinách náboženství*. Praha : Argo, 2004. 456 s.

⁶ PANDEY, Rajbali: *Hindu samskaras. Socio-Religious study of the hindu sacraments*. Delhi : Motilal Banarsidass, 2006, s. 102.

NEČASOVÁ, Denisa: *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Praha : Lidové noviny, 2020. 235 s. ISBN 978-80-7422-688-5

DOI: <https://doi.org/10.24040/ahn.2020.23.02.271-276>

Začiatkom leta tohto roku vyšla v českom vydavateľstve Lidové noviny monografia *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Koncept nepriateľa je čoraz častejšie pertraktovanou témou vo verejnom, politickom, mediálnom či všeobecne spoločenskom diskurze, ale nielen tam. Stála aktualizácia vedeckovýskumného zamerania zvyšuje frekvenciu výskytu aj atraktivitu danej problematiky. Predmet záujmu pochádzajúci zo sociokultúrnej a politickej oblasti má široké, možno povedať transdisciplinárne pole pôsobnosti. Je súčasťou histórie, sociológie, politických vied, mediálnych štúdií a v neposlednom rade presahuje až k sociopragmatickým a kognitívningvistickým analýzám. To, že motív nepriateľa netreba hľadať iba v aktuálnych kontextoch rasovej nenávisť, náboženskej, sexuálnej, ekologickej alebo genderovej intolerance, resp. v celkovo sa prehlbujúcej homofóbii ukazuje najnovšia publikácia Denisy Nečasovej.

Autorka pôsobí na Historickom ústave Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne. Svoju vedeckovýskumnú pozornosť koncentruje na súčasné dejiny, kultúrne dejiny a gender problematiku, v rámci ktorých predstavila niekoľko publikácií zasadených rovnako do prvej etapy budovania socializmu v Československu.¹

Ako bolo vyššie naznačené, koncept nepriateľa je imanentnou súčasťou každej spoločnosti. Slúži k legitimizácii domáceho politicko-ideologického či hodnotového systému a podieľa sa na formovaní pozitívneho obrazu subjektu, voči ktorému sa vymedzuje. Jeho existencia podporuje pocit vlastného bezpečia a nadradenosti, keďže všetky negatíva, zlyhania a sklamanie možno smerovať k protipólu – k predstave fyzického či ideového oponenta, interpretovaného v rovine *určujúci subjekt* (v tomto prípade československá spoločnosť) verzus obraz *Druhého*. Autorka pracuje s definíciou nepriateľa, ktorého vníma ako „*kulturně a sociálně konstruovanou diskurzivní figuru, která se proměňuje v závislosti na daném významovém, časovém i geografickém kontextu*“ (s. 12). Vo svojej najnovšej publikácii Nečasová zvolila metodologicko-metodický prístup kritickej analýzy diskurzu, vhodný kvôli zameraniu na analýzu mocenských, a to najmä asymetrických vzťahov v spoločnosti. Súvisiacim

¹ Pozri: NEČASOVÁ, Denisa: *Nový socialistický člověk. Československo 1948 – 1956*. Brno : Host, 2018. 271 s.; NEČASOVÁ, Denisa: *Buduj vlast – posílíš mír! : ženské hnutí v českých zemích 1945 – 1955*. Brno : Matice moravská, 2011. 411 s.

faktorom vyplývajúcim zo zapojenia kritickej analýzy diskurzu je možnosť sledovať dis/kontinuitu vývinových a symbolických vzťahov. Pozitívom publikácie je kvalitne rozpracovaný poznámkový aparát úvodnej kapitoly, ktorý je na jednej strane dôkazom autorkinho rozhľadu a erudovanosti, ale zároveň poskytuje výborný vstup do problematiky aj pre ďalších záujemcov. Nachádzajú sa v ňom odkazy na domáce i zahraničné zdroje k téme diskurzu a kritickej analýze diskurzu (diela klasikov akými sú M. Foucault, N. Fairclough, R. Wodaková, M. Meyer, C. Hardy a iní), k lingvistickým i sociologickým prácam tematizujúcim koncept nepriateľa, resp. inakosti, ale aj k množstvu vedeckých či odborných publikácií zaoberajúcich sa kultúrnymi, historickými a politickými otázkami danej doby.

Vzhľadom na široké portfólio výskumného materiálu, do ktorého sú zaradené periodiká od *Rudého práva* až po tematicky orientované noviny, archívne aj publikované pramene či dobové beletristické zdroje možno právom hovoriť o kompetentnom naplnení pojmu diskurz. Časové ohraničenie rokmi 1948 – 1956 autorka výstižne zdôvodňuje konštatovaním, že „*obrazy nepřítelů hrají klíčovou roli ve formování moderního státního či národního celku a nabývají na důležitosti zejména v době revolucí a počátečních fází konstituování nových společností*“ (s. 203). V publikácii rozdelené do piatich kapitol Nečasová v prvom rade približuje koncept nepriateľa v teoretickej rovine. Vychádza z toho, že ide o „*výsledek širokého a mnohvrstevnatého procesu reprezentace a kategorizace skutečností*“ (s. 21), ktorý možno rozčleniť do procesu pozostávajúceho z ôsmich stupňov. Sú to diferenciácia, dichotomizácia, hierarchizácia, homogenizácia, esencionalizácia, objektivizácia, dehumanizácia, a napokon démonizácia. Tento systematický stupňovitý proces konštrukcie nepriateľa tvorí metodologický základ aplikovateľný na akýkoľvek výskum podobného charakteru od spoločenských stereotypov, analýzy jazykového obrazu sveta až po štúdium kolektívnej pamäti a iných kultúrno-historických aspektov. Jeho univerzálnosť je jedným z veľkých prínosov v knihe D. Nečasovej, ktorá následne syntetizuje teoretické aspekty konceptualizácie nepriateľa s konkretizovanými prípadmi v československých podmienkach. Jej cieľom nie je komplexná prezentácia všetkých zaznamenaných nepriateľov, ktorí boli v čase formovania socialistického režimu značne diverzifikovaní. Zameriava sa preto na štyri typy vybrané v dôsledku ich kvantitatívnej frekvencie – buržoázia, kulak, katolícky kňaz a Spojené štáty americké.

Kedže buržoázia, spoločne s USA, zastávala v pofebruárovom oficiálnom diskurze najdominantnejšie miesto, venuje jej autorka značný priestor. V úvode kapitoly polemizuje s rôznymi charakteristikami pojmu, pričom konštatuje, že jeho definičné pole je vymedzené iba veľmi

vágne. Jednotiacim prvkom v sémantickej rovine je najmä ideologicky reflektovaná príslušnosť ku kapitalizmu a stváranie buržoázie ako reaktčného spoločenského živlu reprezentovaného najčastejšie továrnikmi, finančníkmi, predstaviteľmi politických strán a exilovými aktivistami. Vybraná sociálna skupina je vzťahovo prepojená s liberálnymi, často antisocialistickými hodnotami a myšlienkovými názormi, v rámci ktorých sa profiloval jej obraz v oficiálnom diskurze. Týmto spôsobom dochádzalo k napĺňaniu legitimizujúcej funkcie nepriateľa vzhľadom k novo sa utvárajúcemu socialistickému zriadeniu. Predmetom analýzy bol aj proces s Miladou Horákovou, na ktorom Nečasová zdôrazňuje istú genderovú výnimku. Vo svojej práci poukázala na fakt, že v pozícii ideologického oponenta, či už kolektívneho alebo individuálneho, vystupujú primárne muži. Tiež si to možno všimnúť na dobových plagátoch tvoriacich ilustračný predel jednotlivých kapitol. Na príklade Milady Horákovovej sú znázornené diskurzívne praktiky využívajúce aspekty feminity a s ňou spojené atribúty ako materstvo, súcit, jemnosť či poddajnosť preferované u socialistickej ženy, ktoré boli použité s cieľom konštrukcie nepriateľa explicitne popierajúceho tieto ideologické hodnoty. Zároveň je tu aplikovaný princíp dehumanizácie protivníka a M. Horáková sa v kontexte politického procesu zobrazuje ako odlúštená postava.

Druhá kapitola venovaná osobnosti kulaka približuje koncept ideologického nepriateľa situovaného na vidieku. Podobne, ako v prípade buržoázie, aj tu sa Nečasová musela vyrovnáť s nejednotnou terminológiou a otázkou, kto bol v dobovom diskurze kulak a ako ho identifikovať. V úvode kapitoly sa preto bližšie zaoberá pojmami vidiecky boháč a vidiecky kapitalista, ktoré sa v dobovom diskurze vyžívali synonymne s termínom kulak. V porovnaní s predchádzajúcim modelom sú však jeho charakteristické znaky menej členité. V osobe kulaka vznikol typ človeka, vidieckeho boháča, vyznačujúceho sa falošnosťou, lenivosťou a chamtivosťou, ktorá sa s cieľom zdôrazniť jeho negatíva kládla do jednej konštrukcie s pozitívnym hodnotením roľníkov a robotníkov v družstvách. Častý obraz predstavoval motív vykorisťovaných roľníkov, ktorí mali pre kulaka zastupujúceho kapitalistickú triedu či buržoáziu na vidieku nižšiu hodnotu než hospodársky dobytok. Ďalším identifikačným a výrazne pertraktovaným znakom kulaka bola podľa Nečasovej jeho snaha brániť pokroku, modernizácii a vedecko-technickému rozvoju, a to buď priamo – poškodzovaním poľnohospodárskej techniky –, alebo nepriamo – sabotážou pri práci v JRD.

Nižšie, ale nemenej podstatné zastúpenie v pozícii nepriateľa formujúceho sa socializmu mal katolícky kňaz. Autorka túto skupinu ďalej kategorizuje na vyššie duchovenstvo, vlasteneckých kňazov, nesúhlasiacich kňazov, rehoľníkov a cirkevných predstaviteľov Vatikánu.

Zdôrazňuje sa ich depersonalizácia a homogenizácia, keďže kňazi v dobovom diskurze nefigurovali jednotlivo, ale skôr v podobe kolektívu. Najpozitívnejší obraz prezentovali vlasteneckí kňazi v rámci nižšieho kléru, ktorý často vystupoval ako mravný a režimu lojálny protiklad vyššieho duchovenstva vrátane Vatikánu, spájaného s militantnými postojmi, túžbou po moci a sympatiami s kapitalistickým Západom. Pozitíva nižšieho kléru sa prejavovali v jeho spolupráci s režimom, čo bolo v dobovom vnímaní charakterizované nasledovne: „*Prívlastku vlastenecký kněz se dostalo těm kněžím, kteří pochopili snahu doby, tužby národa a uměli je ve skvělé synthesi snoubit s věcmi duchovními*“ (s. 143). Vo vzťahu náboženstva a ideológie sa často vyskytoval obraz Krista ako prvého socialistu a s tým spojená analógia kňaza v pozícii robotníka. Zámerom uvedenej reflexie bolo vyjadriť kompatibilitu dvoch ideových systémov vychádzajúcich z rôznych základov. Nečasová poukazuje na to, že v skúmanom období sa v oficiálnom diskurze venovala pozornosť primárne spoločným prvkom a akékoľvek negatíva či odlišnosti tohto vzťahu boli zatlačené do úzadia. K negatívnejšej reflexii dochádzalo pri skupine nesúhlasiacich kňazov, ktorí odmietli spolupracovať s režimom a boli označení za „*nohsledy biskupů a Vatikánu*“ (s. 152). V skúmanom období im nebol venovaný väčší priestor, čo vysvetľuje iba krátku zmienku o nich v podobe pol stranovej podkapitoly. Väčší záujem mal režim o rehoľníkov, ktorí sa dostali do verejného diskurzu v spojení s politickými procesmi a akciou K. V súvislosti s tým sa vytrácajú ich pozitívne atribúty a po roku 1950 už vystupujú v pozícii nepriateľa.

Posledným prezentovaným modelom sú Spojené štáty americké, ktoré možno považovať za zastrešujúci prvok všetkých menovaných aj nemenovaných skupín ideologických oponentov socializmu. Nečasovej výskumy potvrdzujú, že každý, kto bol v tom čase označený za nepriateľa mal isté prepojenie či kontakt na Spojené štáty americké, a to či už fyzicky, alebo v ideovej rovine. V rámci tohto konceptu je prítomný silný negatívny postoj, pozitívna reakcia je v danej dobe skôr výnimkou. Išlo o najfrekvencovanejší koncept nepriateľa, ktorý vystupoval ako protipól k Sovietskemu zväzu a socializmu, čiže „*USA tak představuje symbolické ústředí spletité zrady, spiknutí a agrese vůči nově budovanému socialismu*“ (s. 162). V tejto kapitole sa autorka zameriava na niekoľko základných motívov, ktoré prispeli k vytváraniu obrazu nepriateľa – zaraďuje k nim príbeh o oslobodení Československa, explicitnú odlišnosť USA ilustrovanú, okrem iného, tzv. americkým spôsobom života a v neposlednom rade zohľadňuje tiež kontext americkej politiky.

Obraz oslobodzovania Československa po 2. svetovej vojne bol v súvislosti so zapojením USA reinterpretovaný po februárovom prevrate v roku 1948. Účasť amerických vojsk sa minimalizovala, resp. úplne

vymizla a nahradila ju teória o snahe podmaniť si Československo, ktoré od tohto osudu zachránila Červená armáda. Amerika bola domácej verejnosti prezentovaná ako prostredie „*úpadku, degenerace a katastrofy*“ založené na „*esenciálně špatné bázi, v jejich [Spojených štátov amerických, PM] centru je něco, zkaženého*“ (s. 170). Diferencializácia a esencializácia západnej veľmoci ako ontologicky protichodného protivníka sa budovala na bytostnej odlišnosti anglosaskej rasy voči slovanstvu. Využívaným motívom poukazujúcim na falošnosť obrazu Ameriky ako stelesnenia demokracie a liberalizmu bol fakt, že americký občan emigroval do socialistického Československa v snahe nájsť skutočnú demokraciu. Nečasová analyzuje tento prvok na základe výskytu správ o americkom emigrantovi G. Wheelerovi. V závere konštatuje, že obraz, ktorý verejnosti predkladal oficiálny diskurz v rokoch 1948 – 1956 prezentoval Spojené štáty americké nachádzajúce sa „*ve fázi hlubokého společenského a morálního úpadku, projevujícího se sociálněpatologickými jevy, například delikvencí, prostitucí, alkoholismem*“ (s. 206). Prejavom degenerácie národa sa stala aj jeho kultúra, tvoriaca súčasť obrazov o živote Ameriky, ale najdominantnejšie postavenie vo vzťahu k Československu predstavovali zahraničnopolitické aktivity USA. Tie sa spájali nielen s reinterpretáciou fašistického obdobia v Európe, ale najmä s rozširovaním militantných kapitalistických, imperialistických a koloniálnych tendencií, ktoré ohrozovali svetový mier presadzovaný v oficiálnej rétorike mierumilovným Sovietskym zväzom a ďalšími socialistickými krajinami. V tomto smere sú Spojené štáty americké ako jediný z predložených modelov stvárnene na princípe nielen dehumanizácie, ale aj demonizácie. Stotožňovali sa s chobotnicou, vlkom či pijavicou predstavujúcimi protiklad k civilizácii, kultúre a ľudskosti. Princíp demonizácie sa ilustroval v konštrukcii nepriateľa, ktorý je „*transformován do mýtického hrůzného subjektu páchajícího zlo, jež překračuje všechny myslitelné hranice*“ (s. 198).

Spoločným faktorom jednotlivých modelov, ktoré Nečasová vo svojej publikácii priblížila je istý stupeň generalizácie. Autorka sa nezameriava na jednotlivcov, ktorí vystupovali proti režimu, ale skúmaním rozsiahleho korpusu textov rôznych žánrov nachádza spoločné paralely, charakteristické vlastnosti a zjednocujúce ideové zázemie vybraných skupín obyvateľstva, na základe ktorých predkladá model nepriateľa socialistického režimu tak, ako ho vnímala doba. Je potrebné upozorniť na to, že uvedené modely politicko-ideologických oponentov neboli statickými obrazmi v dobovom diskurze. Vyvíjali a modifikovali sa tak, ako sa menili spoločensko-politické podmienky. Axiologický prístup k nim sa pohyboval na osi od pozitívneho k negatívnemu, resp. od zlého k horšiemu v závislosti na kontexte. Zhodnými charakterovými

vlastnosťami zaznamenanými u všetkých analyzovaných nepriateľov je lenivosť, chamtivosť, sebeckosť a bezcitnosť, ale aj nemorálnosť, falošnosť a nelojálnosť. Rámcujúcim faktorom nepriateľstva voči socializmu boli sympatie s kapitalizmom a vykorisťovanie, ktoré zároveň mravne a morálne vyzdvihovali socializmus, resp. krajiny socialistického bloku. Nečasová tento faktor charakterizuje ako prejav „celkové sovětizace tehdejší společnosti“ (s. 211).

V závere publikácie autorka predkladá syntetizujúce zhodnotenie výsledkov výskumu, v ktorom sa opätovne vracia k cieľom a teóriám stanoveným na začiatku. Keďže v jadre venuje pozornosť najmä konkrétnej analýze, v závere usúvzťazňuje zistené poznatky s teoretickým stupňami procesu konštrukcie nepriateľa, ktoré vymedzila v prvej kapitole. Identifikuje tiež štyri základné funkcie nepriateľa v spoločnosti – identitotvornú, hierarchizujúcu, mobilizujúcu a legitimizujúcu, ktoré možno priebežne identifikovať už v jednotlivých analýzach. Denisa Nečasová konštatuje, že ku koncu sledovaného obdobia sa počet obrazov nepriateľa v oficiálnom diskurze znižuje, čo odôvodňuje postupnou stabilizáciou spoločenských pomerov, ústupom od revolučných a radikálnych tendencií spojených s februárovým prevratom a zmiernením konfrontačnej domácej i zahraničnej politiky. Jej tvrdenie súvisí so vstupným predpokladom, že koncept nepriateľa je príznačný pre formujúce obdobie spojené s istou krízou, prevratom či nástupom nového zriadenia, systému alebo s personálnou výmenou.

Na záver môžeme vyjadriť presvedčenie, že recenzovaná publikácia Denisy Nečasovej predstavuje zaujímavý, aktuálny, kompetentne a erudovane spracovaný príspevok k problematike výskumu obdobia socializmu v jeho raných fázach. Kniha *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956* je podnetným a inšpiratívnym čítaním pre záujemcov o túto tému či obdobie, ktorá môže prispieť k rozšíreniu poznatkov v mnohých vedných odboroch, nielen v rámci histórie. Pútavo napísaný text obsahujúci množstvo informácií z oblasti dejín, politiky aj kultúry nepochybne nájde využitie nielen medzi členmi vedeckej komunity, ale aj u záujemcov z radov širšej verejnosti.

Patrícia Molnárová

Názov: Acta historica Neosoliensia 23-2/2020
Jazyková korektúra: Mgr. Patrícia Molnárová
Obálka: Portrét evidovaný pod č. Vu-01022. Detail maliarskeho spracovania. Príloha k príspevku M. Michalcovej Borošovej a M. Slúku.
Zdroj: Stredoslovenské múzeum
Náklad: 120 kusov
Rozsah: 278 strán
Vydanie: prvé
Formát: A5
Návrh obálky: Róbert Malček
Vydavateľ: BELIANUM. Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici
Tlač: EQUILIBRIA s.r.o.
Rok vydania: 2020

EV 5543/17

ISSN 1336-9148 (tlačená verzia)

ISSN 2453-7845 (elektronická verzia)